Horváth Jenő – Paragi Beáta – Csicsmann László

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETE 1941–1991

Szerkesztette: Horváth Jenő

A kötet szerzői:
Csicsmann László 5., 8., 9., 10., fejezet
Horváth Jenő 1., 2., 3., 4., 8., 10., 12. fejezet
Paragi Beáta 6., 7., 10, 11., fejezet

Harmadik, javított kiadás

Borítókép: Leaders at Yalta Conference (1945. február 9.)
© Bettmann/CORBIS

Borító: Simonfai Attila

ISBN 978-963-87486-6-9

Kiadta az Antall József Tudásközpont
1093 Budapest, Közraktár u. 4–6.
www.ajtk.hu • Telefon: (+36 1) 482 7703
Felelős kiadó: Antall Péter igazgató

Tartalom

Előszó

Ennek a könyvnek az előző kiadásai a *Grotius Könyvtár* sorozat 2. köteteként jelentek meg. Akkor a könyvet a Budapesti Corvinus Egyetem nemzetközi tanulmányok szakán BA-szinten tanuló diákjainknak szántunk. Nagy örömmel vettük, hogy más egyetemeken is használták a hasonló tanulmányokat folytató egyetemi hallgatók.

Tartalmát és műfaját tekintve könyvünk valahol félúton jár az egyetemi jegyzet és az egyetemi tankönyv között. Terjedelmét tekintve jóval rövidebb és tömörebb a mai egyetemi tankönyveknél, a régi egyetemi jegyzeteknél viszont hosszabb és részletesebb.

Tartalmát tekintve a könyv összefoglalja *A nemzetközi kapcsolatok története 1941–1991* című kurzus előadásainak és szemináriumainak anyagát; természetesen nem fedi le azt teljesen, inkább összegzi a vizsgára való felkészüléshez a legfontosabb ismereteket.

A témaköröket időrendi sorrendben tárgyaljuk; a tantárgy természetéből fakadóan, didaktikai szempontból azonban helyenként eltértünk a szigorú kronológiai sorrendtől. A könyv szerkezetének kialakításakor törekedtünk a minél könnyebb áttekinthetőségre, egyebek mellett ezért alakítottunk ki meglehetősen tagolt címrendszert.

Stilisztikai szempontból a műfaj alapkövetelményeiből indultunk ki: így például igyekeztük kerülni a bonyolult megfogalmazásokat. Ettől függetlenül a három szerző fogalmazásmódjában szükségszerűen megjelennek bizonyos különbségek.

A tankönyv/kézikönyv műfajnak megfelelően igyekeztünk kiszűrni a politikai elfogultságokat, a szakmai és tudományos pontosság követelményeit tartottuk szem előtt.

Ezúton is köszönetet mondunk az Antall József Tudásközpontnak, hogy vállalta könyvünk újrakiadását.

A szerzők

1.
A szövetséges hatalmak koalíciójának kialakulása és győzelme (1941–1945)

A két világháború közötti nemzetközi politikában az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió – hatalmas méreteik és erőforrásaik ellenére is – csak mellékszereplők voltak. Az első világháború után ugyanis az Egyesült Államok visszatért a hagyományos izolacionista külpolitikához, a Szovjetuniót pedig nemcsak elszigetelték, de maga a Szovjetunió sem szorgalmazta a szoros kapcsolatokat a kapitalista Európával. Amerika (Európa húga) és a félig európai, félig ázsiai Szovjetunió lényegében szemlélői voltak azoknak a konfliktusoknak, amelyek már az 1930-as években mind inkább szétzilálták Európát. Az európai nagyhatalmak – az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország és Olaszország – megszokták, hogy „egymás közt csinálják" a világpolitikát. Az 1939 szeptemberében kirobbant háború azonban hamarosan túllépett rajtuk: a Szovjetunió, Japán és az Egyesült Államok hadba lépésével a háború világméretűvé vált. Valószínű, hogy igaza van azoknak a történészeknek, akik szerint a második világháború hasonlóképpen átalakította a világ geopolitikai viszonyait, mint a francia forradalmat követő háborúk Európáét. És ha így van, akkor a „rövid XX. század" második fele nem is 1945-ben – a világháború után –, hanem 1941-ben kezdődik. A világháborúban a két nagy koalíció – az ún. tengelyhatalmaké és a szövetségeseké – vívta élethalálharcát. A tengelyhatalmak veresége utáni új nemzetközi rendet a győztes szövetségesek alakították ki. Ezt a nemzetközi rendszert hidegháborús rendszernek szokás nevezni, amely a hidegháború és egyben a „rövid XX. század" végével, 1990–1991-ben átadta a helyét mai világunknak.

1.1. A szövetséges hatalmak koalíciójának kialakulása

A második világháború Németországnak a Lengyelország elleni agressziójával (1939. szeptember 1.), német–lengyel háborúként kezdődött. Két nap múlva Franciaország és Nagy-Britannia – korábban a Lengyelországgal kötött szerződések alapján – hadat üzent Németországnak, a hadseregek azonban nem indultak meg: a nyugati „fronton" kialakult a „furcsa háború". A háború első napjaiban a Szovjetunió és az Egyesült Államok semleges maradt. Majd szeptember 17-én – arra hivatkozva, hogy már nincs működő lengyel kormány, és a Lengyelországban élő ukrán és belorusz lakosság sorsa bizonytalanná vált – megindult a szovjet hadsereg, és elfoglalta Lengyelország keleti felét,

amelyet a Molotov–Ribbentrop-paktum (1939. augusztus 23.) záradéka számára kijelölt.

1940 tavaszán újra támadásba lendült a Wehrmacht, nyár elejére meghódította Észak- és Nyugat-Európa nagy részét; csak az Egyesült Királyság maradt talpon. A britek ebben az egyáltalán nem könnyű helyzetben elszánták magukat, hogy szembeszállnak a hitlerista Németországgal. **Winston Churchill** (1874–1965) vezetésével nemzeti egységkormány alakult (1940. május 10.), és a Royal Air Force felvette a harcot a szigetország ellen támadó Luftwafféval, amely az invázióját igyekezett előkészíteni.

Az Amerikai Egyesült Államok az „angliai csata" heteiben kezdett felébredni az izolációs külpolitika több évtizedes álmából. **Franklin D. Roosevelt** (1882–1945) elnök (1933–1945) és környezete felismerte: ha Nagy-Britannia elbukik, akkor Európa a náci Németország uralma alá kerül, és az Egyesült Államok egyedül marad s így kell majd szembenéznie a Führer, Adolf Hitler (1889–1945) világuralmi törekvésével.

A három agresszor nagyhatalom (Németország, Olaszország és Japán) vezetői időközben megállapodtak a világ érdekszférákra osztásáról. **A háromhatalmi egyezményben** (1940. szeptember 27.) Japán elismerte Németország és Olaszország vezető szerepét az „európai új rend" kialakításában, a távol-keleti szigetország pedig a kelet-ázsiai térségben kapott volna szabad kezet. Az egyezménnyel a három ország közötti addigi kétoldalú szövetségek háromoldalú szövetséges rendszerré váltak, amelyhez hamarosan további államok csatlakoztak: még 1940-ben Magyarország, Románia, Szlovákia, majd 1941-ben Bulgária, Jugoszlávia, Horvátország. A háromhatalmi egyezmény nagyhatalmait korabeli szóhasználatban **tengelyhatalmaknak** nevezték, a hozzájuk csatlakozott államokat pedig a korabeli antifasiszta szóhasználatban **csatlós államoknak**.

A hitlerista Németország fenyegetése és a tengelyhatalmak blokkjának kialakulása az Egyesült Államokat az izolacionalizmus és a semlegesség politikájának feladására, aktív külpolitikával való felváltására ösztönözte. Az agresszív hatalmak kihívásával szembeszálló államok melletti kötelezettségvállalás mindinkább az Egyesült Államok biztonságának szempontjából vetődött föl, immár államérdekként. Roosevelt elhatározta, hogy e politika első lépéseként az Egyesült Államok támogatást nyújt a hitlerista fenyegetéssel szembeszálló államoknak.

Elkezdődött a Lend Lease Act (kölcsönbérleti törvény) előkészítése, amely felhatalmazta az elnököt, hogy fegyvereket, hadifelszereléseket, élelmiszereket és mindenféle védelmi eszközt adjon el, adjon kölcsön vagy egyéb módon átruházzon azon országok kormányainak, amelyeket fontos

partnernek ítél az Egyesült Államok biztonsága szempontjából. A törvény elfogadása nem ment könnyen, le kellett győzni az izolacionalisták és a nácibarát erők ellenállását, ám végül a törvényhozás megszavazta azt (1941. március 11.). A kölcsönbérleti törvény alapján az Egyesült Államok kezdetben Nagy-Britanniának nyújtott rendkívüli jelentőségű támogatást, hiszen Anglia kapitulációja és a brit hadiflotta elvesztése esetén az Egyesült Államok sokkal hátrányosabb feltételek közepette kényszerült volna szembenézni a német kihívással. Washington és az amerikai közvélemény többsége a náci Németországot már a semleges Belgium, Hollandia, Dánia és Norvégia elfoglalása nyomán is „törvényen kívülinek" tekintette. A kölcsönbérleti törvény elfogadása pedig már azt mutatta, hogy Németországot tekinti a fő ellenségének. (Egyebek mellett már csak azért is, mert leginkább ez az ország volt képes arra, hogy az Egyesült Államokat közvetlenül is fenyegesse.) A háború alatt végig a náci Németország maradt az Egyesült Államok számára az első számú megsemmisítendő ellenség.

A Lend Lease Act fontos állomás volt az Egyesült Államok külpolitikájában: elmozdulás a semlegességtől a Németország és a tengelyhatalmak elleni aktív fellépés irányába. Az Egyesült Államok azonban egészen addig nem lépett hadba, amíg a japánok meg nem támadták Pearl Harbornál (1941. december 7.). Időközben az amerikai külpolitika evolúciójában szintén fontos állomást jelentett **Roosevelt elnök döntése, hogy a lend lease-akciót kiterjeszti a Szovjetunióra is.** A döntés nem volt könnyű, hiszen az Egyesült Államok sohasem szimpatizált a kommunista Szovjetunióval, sőt ellenségesen szemlélte annak gazdasági, társadalmi és ideológia berendezkedését. Azonban azután, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót (1941. június 22.) mégis megszületett a döntés (1941. október 1.). A kölcsönbérleti törvény alapján az Egyesült Államok a háború végéig mintegy 50 milliárd [2007-es dollárban számolva mintegy 700 milliárd] USD értékű anyagot szállított partnereinek, amelyből az Egyesült Királyság 31,4, a Szovjetunió 11,3, Franciaország 3,2, Kína 1,6 milliárddal részesedett. Vagyis a német agresszió a Szovjetuniót az Egyesült Államok ideológiai ellenfeléből nélkülözhetetlen szövetségessé változtatta. Washington tudatta Moszkvával, hogy „szilárd elhatározása, hogy minden lehetséges gazdasági segítséget megad a Szovjetuniónak, hogy megerősítse a fegyveres agresszió elleni harcában".

Hitler Németországa hatalmas erőkkel rendelkezett: a német hadsereg 153 hadosztállyal, 600 000 motorizált eszközzel, 3580 harckocsival, 7200 ágyúval, közel 300 repülőgéppel támadt a Szovjetunióra, továbbá Németország oldalán beléptek a háborúba az olasz, a román, a magyar, a szlovák, a finn hadosztályok és egy spanyol „önkéntes" hadosztály is. A

Wehrmacht megállíthatatlannak látszott, az előre törő egységei 20 kilométerre közelítették meg Moszkva centrumát. A Vörös Hadsereg azonban nem omlott össze, december 8-án Hitler kénytelen volt parancsot adni a támadás felfüggesztésére. Az „ellenség szívére mért csapás" lehetősége elveszett. A Szovjetunió elleni német támadás és a német katonai sikerek nyomán kialakult fenyegetés lehetőséget teremtett arra, hogy a Szovjetunió kitörjön abból a diplomáciai „gettóból", amibe a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésével került.

Az Egyesült Államok hadviselő féllé válásával az addigi **európai háború globális háborúvá változott.** A formális hadüzenetet az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság 1941. december 8-án küldte el Japánnak, majd Németország és Olaszország két nappal később az Egyesült Államoknak. Az amerikai közvélemény Pearl Harbor után elsősorban a japánok elleni megtorlást sürgette, Roosevelt azonban továbbra is a náci Németországot tekintette a legfőbb veszélynek.

A tengelyhatalmakkal szemben egymásra talált a három egymástól gazdasági, társadalmi, politikai tekintetben igencsak különböző nagyhatalom: az amerikai kapitalizmus, a brit imperializmus és a szovjet kommunizmus. **Együttes erejük imponáló fölényben volt a japán–német–olasz háromhatalmi egyezménnyel létrehozott koalíció erejével szemben.**

A hadieszközökben és a fegyverzetben mutatkozó fölény azonban nem jelentett közeli győzelmet: ellenkezőleg **a háború,** főként a nemzetiszocialista Németország részéről, **1942-ben minden korábbinál brutálisabb formát öltött.** A nácik az elfoglalt hatalmas területen kivégezték a fogságba esett szovjet politikai tiszteket, a kommunistákat, a zsidókat. A népirtás mindennapi jelenséggé vált. A birodalom koncentrációs táboraiban megkezdődött a hadifoglyok és a zsidók tömeges meggyilkolása. **Európa sorsának alakítása azonban már nem Hitlertől függött,** a kezdeményezés átment annak a formálódó koalíciónak a kezébe, amely Európának a nácizmustól való megszabadítása céljából szövetkezett.

A szövetséges hatalmak koalíciójának kialakulását részletesebben nézve **a következő főbb állomások** jelölhetők ki.

Az **amerikai–angol szövetség** kialakulásának folyamatában elsőként az amerikai–angol együttműködési megállapodást lehet említeni (1940. szeptember 2.), majd a már említett kölcsönbérleti törvény elfogadását. Szintén fontos volt a Németország elleni háborúban való együttműködésről kötött amerikai–angol egyezmény (1941. március 27.), amelynek alapján az Egyesült Államok támaszpontokat létesíthetett több brit fennhatóság alatt álló, stratégiai szempontból fontos szigeten. A Churchill és Roosevelt által aláírt atlanti charta (*Az Egyesült Államok elnökének és Nagy-Britannia miniszterelnökének közös nyilatkozata, 1941. augusztus 14.*) a háború utáni világrend alapelveit fogalmazta meg. A wilsoni elvekhez visszanyúlva kijelentette, hogy a háború utáni rendezésnek a szabadságon, az igazságosságon és a népek önrendelkezésén kell alapulnia. A nyilatkozatban a felek hitet tettek amellett, hogy a háborút ki kell zárni a nemzetközi életből, és létre kell hozni egy állandó biztonsági rendszert. 1942-ben, majd 1943-ban tovább bővült az amerikai–angol háborús együttműködés (casablancai értekezlet, 1943; kairói értekezlet, 1943; québeci konferenciák, 1943).

Az **angol–szovjet relációban** a kiindulópont az angol–szovjet megállapodás megkötése volt (1941. július 12.), amellyel a két kormány kötelezte magát, hogy a hitleri Németország elleni háborúban segíti és támogatja egymást, továbbá, hogy a náci Németországgal – egymás közötti megállapodás nélkül – nem kötnek sem fegyverszünetet, sem békeszerződést. A legfontosabb állomás pedig az angol–szovjet szövetségi szerződés aláírása volt (London, 1942. május 26.). A szerződésben a két fél megállapodott a Németország és szövetségesei ellen vívott háború alatti és utáni együttműködésről, valamint a kölcsönös segítségnyújtásról is. A szerződést 20 évre kötötték.

Az **amerikai–szovjet relációban** a kezdeti (de nagyon fontos) lépés a lend lease szállítások kiterjesztése volt a Szovjetunióra, majd az amerikai–szovjet egyezmény megkötése (1942. június 11.). Az egyezmény részletesen rögzítette a két félnek a Németország és európai szövetségesei elleni együttműködését, s betetőzte az angol–amerikai–szovjet szövetséges koalíció kialakulását.

A kétoldalú egyezmények és együttműködések közepette **kialakult a szövetségesek** (Allies), más néven a szövetséges hatalmak (Allied powers) **koalíciója**, amely a háború alatt kibővült a hozzájuk csatlakozott államokkal. A magyarul **„szövetséges és társult hatalmaknak"** nevezett koalíción belül a három szövetséges nagyhatalom („Big Three") játszott meghatározó szerepet. Az atlanti chartához a német támadás után csatlakozott a Szovjetunió, majd Kína, továbbá a tengelyellenes nagyhatalmakhoz csatlakozva további 22 állam, amelyek elfogadták Az Egyesült Nemzetek nyilatkozatát (1942. január 1.). A nyilatkozat rögzítette a háromhatalmi egyezmény tagállamai elleni harc alapelveit. A szövetséges fő- és társult hatalmak ezen koalícióját **„Egyesült Nemzetek"**-nek is nevezték.

A szövetséges nagyhatalmak koalíciójának megszilárdulásában fontos állomást jelentett **külügyminisztereiknek az első konferenciája** (Moszkva, 1943. október 18–30.), amelyen államaik aktuális teendőit és távlati terveit egyeztették.

A moszkvai konferencia egyben előkészítette Churchill, Roosevelt és Joszif V. Sztálin (1879–1953) első csúcstalálkozóját, a **teheráni konferenciát** (1943. november 28–december 1.). A konferencia már a világháború döntő fordulata (a sztálingrádi és az el-alameini győzelem, Olaszország kapitulációja) után ülésezett. Churchill emlékiratában így írja le a tanácskozás hangulatát: „Emlékezetes eseménye volt ez az életemnek. A jobbomon az Egyesült Államok elnöke foglalt helyet, a bal oldalamon pedig Oroszország ura. Lényegében mi hárman uraltuk a világ teljes tengerészeti haderejét és légierejének háromnegyed részét, továbbá mi rendelkeztünk az emberiség történetének legiszonyatosabb háborúját vívó csaknem húsz millió katonával. Mi tagadás, nagy örömmel gondoltam rá, mekkora utat tettünk meg a győzelem felé azóta, hogy 1940 nyarán önmagunkban – a királyi haditengerészetet és légierőt nem számítva – lényegében fegyvertelenül álltunk szemben a hatalma teljében levő, egész Európát s a kontinens valamennyi erőforrását a markában tartó, diadalittas Németországgal és Olaszországgal." A teheráni konferencián a „három nagy" megerősítette a külügyminiszterek moszkvai megállapodásait. Egyebek mellett határoztak a második front megnyitásáról, Németország háború utáni meggyengítéséről, a határok kérdésében pedig a nyugati hatalmak gyakorlatilag elfogadták, hogy helyreállítják a Szovjetunió német támadás előtti határait, s azt, hogy Lengyelországot német területekből kárpótolják.

A csúcstalálkozók sorában a másodikon, a **jaltai konferencián** (1945. február 4–11.) a vezetők eldöntötték, hogy a háborús győzelem után Németországot és Ausztriát megszállási övezetekre osztják, a háborús bűnösöket felelősségre vonják. Sztálin ígéretet tett arra, hogy az európai háború befejezését követő három hónapon belül a Szovjetunió belép a Japán elleni háborúba. A német uralom alól felszabadított országok jövőjéről külön nyilatkozatot adtak ki, amelyben hitet tettek a szabad választások megrendezése és a demokratikus átalakítás támogatása mellett. Az önrendelkezési jog hangoztatásának ellentmondott, hogy Churchill és Sztálin Moszkvában korábban (1944. október 9–10.) már megállapodott Kelet-Európa érdekszférákra osztásáról. Az ún. százalékos egyezmény értelmében Bulgáriában, Magyarországon és Romániában szovjet, Jugoszláviában nyugati és szovjet, Görögországban nyugati befolyás érvényesül.

Roosevelt a szövetséges nagyhatalmi koalíció kialakulásától kezdve igyekezett **Kínát** a három nagyhatalommal egyenrangú félnek elismertetni. Párizs felszabadulása után pedig **Franciaországgal bővült** tovább a nagyhatalmi koalíció. Az utóbbi két hatalmat azonban sem a jaltai, sem majd az európai háború befejezése után tartott potsdami csúcskonferenciára (1945. július 17–augusztusz 2.) nem hívták meg, viszont döntöttek számukra több „kedvezményről".

1.2. A szövetségesek háborús céljai és a háború utánra vonatkozó terveik

A második világháború abban is különbözött az előző háborúktól, hogy totális háború volt: a szemben álló felek nemcsak a harctereken harcoltak, hanem eszmei-ideológiai síkon is; soha nem látott méreteket és formákat öltött a propagandaháború. A fasiszta mozgalmakban megjelenésüktől kezdve kiemelt szerepet játszott a propaganda, amelyet a diktatúra tömegkonszenzusának kialakításában sem lehetett nélkülözni. A többpárti demokratikus államokban nyilvánvalóan sokkal kisebb a propaganda konszenzust teremtő szerepe, a háborúkban azonban ott is szükségképpen megnövekszik. A második világháborúban a szövetséges hatalmak természetesen használták ezt az eszközt (Amerikában Thomas Woodrow Wilson elnök (1913–1921) óta nyilvános diplomáciának is nevezik): mindenki számára igyekeztek megfogalmazni és minden eszközzel (főleg a rádió és a nyomtatott sajtó segítségével) elmagyarázni, hogy mik is a háborús céljaik, miként képzelik el a háború utáni világot. A célok és tervek egyfelől az egyes hatalmak egyéni érdekei alapján alakultak ki és fogalmazódtak meg, másfelől a közös célok és törekvések alapján. (Természetesen az utóbbiak kerültek a nyilvánosság elé.) A háborús célokat és a háború utánra vonatkozó terveket tartalmazó közös dokumentumok közül a legfontosabbak: a már említett atlanti charta és *Az Egyesült Nemzetek nyilatkozata*, továbbá a moszkvai külügyminiszteri konferencia, valamint a teheráni, a jaltai és a potsdami konferencia nyilatkozatai, illetve felhívásai. Ezeken túl érdemes röviden áttekinteni külön-külön is az egyes szövetséges nagyhatalmak elképzeléseit.

1.2.1. Az amerikai tervek

Az Egyesült Államok nemcsak a maga nemzeti érdekei védelmében, nem csupán Japán, Németország és a többi agresszor legyőzéséért lépett be a háborúba, hanem egy új, igazságosabb és békés világrend megteremtéséért is. Az Egyesült Államok **Külügyminisztériumában** (State Department) már 1939-ben felállítottak egy tanácsadó bizottságot (Postwar Foreign Policy Preparation Committee), amely a világháború utánra vonatkozó tervekkel és elképzelésekkel foglalkozott. A bizottságban a diplomaták, jogászok, közgazdászok, bankárok, politikusok mellett részt vettek szociális és kulturális ügyekkel foglalkozó szakemberek is. A bizottság a háború végéig dolgozott és hatalmas mennyiségű iratot termelt, amelyet a háború alatti külügyminiszterek (Cordell Hull, Edward R. Stettinius, majd James F. Byrnes) is munkaanyagként használták.

Roosevelt, Franklin Delano (1882–1945): amerikai demokrata párti politikus, az Egyesült Államok 32. elnöke (1933–1945). Amerikai „arisztokrata" családban született. Fiatalon New York állam szenátora (1911–1912), majd haditengerészeti államtitkár (1913–1920), 1928-tól New York állam kormányzója. 1932-ben az Egyesült Államok elnökévé választották, majd 1936-ban, 1940-ben és 1944-ben újraválasztották. Első elnöksége elején elindította a New Dealt, 1940-ben a kölcsönbérleti törvénnyel támogatta az Egyesült Királyság, majd a Szovjetunió harcát a tengelyhatalmak ellen. A japán hadüzenet után elnöksége alatt az Egyesült Államok bekapcsolódott a világháborúba. Kezdeményezője és biztos támasza volt a három antifasiszta nagyhatalom koalíciójának és az erre épülő, a világháború utáni új nemzetközi rendnek. A Németország fölötti győzelem előestéjén halt meg.

„Mindent egybevetve monumentális alak volt. A megfelelő időpontban lett elnök [...] Számos belpolitikai reformja elkerülhetetlen volt. Az viszont nem volt elkerülhetetlen, hogy az Egyesült Államok Hitler ellen belépjen a második világháborúba, abba a háborúba, amit Nagy-Britannia és a Szovjetunió nem tudott és talán nem is akart volna megvívni Amerika várható segítsége nélkül. E tény fényében még Roosevelt Sztálinnal kötött kétes értékű megállapodásai is elhalványulnak. Ha 1940-ben olyasvalaki lett volna az elnök, mint Hoover, Hitler megnyerte volna a háborút." [Lukacs, 1988.]

„ – Igazából mit gondolt a Tábornok Rooseveltről?

– Nagyon tisztelte az intelligenciáját és az energiáját. »Fejet hajtok előtte – mondta egyszer még a háború alatt –, mert magamról nem tudom elképzelni, hogy mindkét lábamra bénán képes lennék politikai karriert elérni egy olyan országban, ahol a fizikai erőnlétnek óriási jelentősége van. Ehhez roppant erős személyiség kell.« Sajnálta viszont, hogy olyan szűk látókörűnek mutatkozott Európával kapcsolatban. »Az Egyesült Államok rabja volt – szándékosan nem Amerikát mondok, hiszen lenézte a kanadaiakat, különösen a francia kanadaiakat, és a latin-amerikai országok lakóit –, ami érzéketlenné tette bizonyos árnyalatok iránt, és ezért megnehezítette a dolgát.« Apám szerint a legnagyobb hibája az volt, hogy ellentétben az angolokkal, csakis tisztán amerikai nézőpontból látta a dolgokat." [Ph. de Gaulle, 2008.]

„[...] Roosevelt népét történelmének két, szinte legválságosabb szakaszából vezette ki. Minden bizonnyal kevésbé lett volna sikeres e törekvéseiben, ha több történelmi relativitás-érzék jellemzi." [Kissinger, 1996.]

De magának az elnöknek, **Rooseveltnek** is már 1941-ben kialakult a háború utáni világra vonatkozó alapkoncepciója (Grand Design), amely az amerikai univerzalizmus és idealizmus hagyományaira építve a következő alapelemekből állt:

- kollektív biztonság megteremtése;
- az újabb háborúk elkerülése és a tartós béke biztosítása érdekében az ellenséget teljesen le kell győzni, le kell fegyverezni és országát meg kell szállni;
- új, világméretű nemzetközi szervezetek felállítására lesz szükség;
- a világháború utáni nemzetközi rendszert a szövetséges nagyhatalmaknak a háború után is folytatódó együttműködésére és szolidaritására kell építeni;
- az új nemzetközi világrendben az államok közötti vitákat jogi úton kell eldönteni;
- az új nemzetközi rendben tiszteletben kell tartani a nemzetek önrendelkezésének elveit;
- minden államban biztosítani kell a demokratikus szabadságjogokat;
- a nemzetek gazdasági és szociális fejlődése érdekében biztosítani kell a kereskedelem és a tengerek szabadságát, valamint a világgazdasági együttműködés megteremtését.

Ezen elvek egy része már az atlanti chartában is szerepelt, más részük a háború menetében alakult ki, idővel természetesen módosult és konkretizálódott. A Grand Design a Roosevelt elnökre jellemző idealista szellemiség terméke volt, elsősorban elegáns formulákat jelentett, amely a szövetséges nagyhatalmak nagyon is reális pragmatikus érdekeivel vegyülve, érdekegyeztetések és alkudozások után öltött gyakorlati formát.

1.2.2. Az angol tervek

Az angoloknak és az oroszoknak nem volt a roosevelti Grand Design-hoz hasonlóan emelkedett koncepciója. A brit külpolitikai gondolkodást és a **külügyminisztériumban** (Foreign Office) készülő terveket a realizmus vezette. Természetesen **Churchill** miniszterelnök is gondolt a háború utánra, a háború alatt azonban – Sztálinhoz és Roosevelthez hasonlóan – elsődlegesnek tekintette a háború megnyerését, nem kívánta azt „hátráltatni" a békerendezés elveinek „idő előtti" megvitatásával, ami a koalíció tagjai közötti egység megbontásához vezethetett volna. Csak a sztálingrádi és az el-alameini győzelem után kezdett nagyobb figyelmet fordítani a háború utáni rendezés kérdéseire. Fő célkitűzése kezdettől fogva arra irányult, hogy Németországot megfosszák domináns európai szerepétől, egyebek mellett területének csökkentésével, sőt az ország felosztásával. Elejét akarta venni annak, hogy

Németország újabb háborúra legyen képes, és ehhez szükségesnek tartotta az 1939 előtti európai viszonyok gyökeres átrendezését. Másik fő célja az Egyesült Királyság nagyhatalmi státusának biztosítása és a birodalom megőrzése volt. Ezekhez kapcsolódódott az angolszász népek testvériségének gondolata és az európai hatalmi egyensúly biztosításának elve, valamint az Európán belüli konföderációs tervek, hosszú távon az Európai Egyesült Államok terve. A miniszterelnök azonban sohasem állt a szövetségesek elé a háború utáni világra vonatkozó átfogó angol tervezettel.

Magától értetődően a **Foreign Office**-ban is készültek tervek és tervezetek. 1942 nyarán például Anthony R. Eden külügyminiszter irányításával hozzákezdtek a nagyhatalmak együttműködését és a legyőzött országok ellenőrzését egyaránt szolgáló European Advisory Commission koncepciójának kidolgozásához. Ezek a klasszikus angol diplomácia elegáns stílusában megfogalmazott tervezetek a politikusok megfogalmazásaiban rendszerint eltorzultak, de ami ennél fontosabb: a hadi események következtében részben elavultak, módosultak és újrafogalmazódtak. Churchill például washingtoni látogatása során (1943. május) részletesen kifejtette, hogy miként képzeli el a háború utáni angol–amerikai partnerséget. Egyebek mellett javasolta, hogy a két hatalom egyeztetett külpolitikát folytasson, vezessék be a közös állampolgárságot, a két ország között legyen szabad a költözés és a munkavállalás, a két ország egyesített vezérkara maradjon fönn a háború után is, és mindenütt használják egymás támaszpontjait. Roosevelt azonban nem angol–amerikai kondomíniumként, hanem a négy nagyhatalom irányítása alatt képzelte el a háború utáni világrendet. A brit miniszterelnök nem tehetett mást, „ejtette" saját javaslatát.

A világháború utolsó évében a háború menete következtében mindinkább szemmel láthatóvá vált, hogy **nem tartható a nagyhatalmak közötti teljes egyenrangúság elve** sem. Dwight D. Eisenhower (1890–1969) tábornok például Olaszországban egyre kevésbé respektálta azt, hiszen a harcokban az amerikaiak sokkal nagyobb erőkkel vettek részt és sokkal nagyobb szerepet vállaltak az angoloknál. A Balkánon és Közép-Kelet-Európában pedig megjelent a brit–szovjet rivalizálás. Az amerikai elképzelésekkel szemben **Churchill** kevésbé volt bizakodó a Szovjetunióval való hosszú távú együttműködést illetően. 1944 közepétől elképzeléseiben fölmerült a Franciaország nagyhatalmi szerepének visszaállítására irányuló törekvés is. Továbbá az amerikai elképzelésektől eltérően kételkedett abban is, hogy Kína a Távol-Kelet biztonságának őre lehet. Churchill meg akarta őrizni a brit birtokokat a térségben, támogatta a holland és a francia gyarmatbirodalom visszaállítására irányuló törekvéseket is. A brit miniszterelnök terveinek

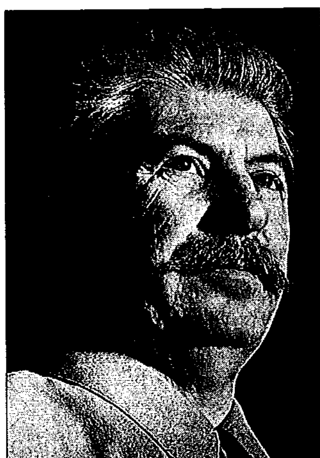
értékelésénél azonban nem szabad elfelejteni, hogy nézetei nem voltak túlságosan merevek. A háború utolsó évében mindinkább figyelembe vette, hogy az Egyesült Királyság ereje egyre kisebb Amerikáéhoz vagy a Szovjetunióéhoz képest.

1.2.3. A szovjet tervek

A Szovjetunió terveiről két ellentétes interpretáció alakult ki a hidegháború időszakában: (1) a nyugati történészek és politológusok hangadó csoportja szerint Moszkva eleve átmenetinek tekintette a nyugati szövetségesekkel való együttműködést; hódító terveket dédelgetett, minél nagyobb befolyási szférát akart szerezni magának; (2) a kommunisták viszont hamisításnak nevezték ezt az interpretációt; szerintük a Szovjetunió önzetlen, lényegében védekező hatalom volt, külpolitikája elsősorban a nyugati hatalmak szovjetellenes és antikommunista törekvéseire adott válasznak tekinthető. A fentiek mellett természetesen a hidegháború korszakában is voltak elfogulatlan, nem ideologikus interpretációk, amelyek szerint a szovjet külügyminisztérium (Szmolenszkaja plosagy) és a Kreml terveiből egy harmadik külpolitika olvasható ki, amelyet nem lehet leírni védekezésként vagy támadásként, a szovjet külpolitikának valójában a kettő kombinálása volt a lényege. Ma a szakemberek körében ez az interpretáció a domináns, a szovjet levéltárakból az utóbbi években előkerült dokumentumok is ezt az értelmezést erősítik meg.

Moszkva hosszú távú külpolitikai céljai dogmatikus történetfilozófiai alapokra épültek, olyan marxista–leninista tételekre, amelyek szerint a kapitalizmus és a szocializmus közötti háború végső soron elkerülhetetlen, a szocializmus végső győzelme előbb-utóbb törvényszerűen eljön stb. A szovjet vezetők világszemlélete is dogmatikus volt, amely ugyanakkor sajátos optimizmust és „koherenciát" adott a szovjet külpolitikának, s nem zárta ki a rugalmasságot sem. **Sztálin** – nagy realistaként – a Szovjetunió egyes külpolitikai lépéseit a nemzetközi körülmények kedvező vagy kedvezőtlen állásától tette függővé. A sztálinista külpolitikában a szövetségeket mindig ideiglenesnek, átmenetinek tekintették, a szövetségkötések csak eszköznek számítottak. Sztálin, a szovjet állam fejeként, rendkívül óvatos és körültekintő volt, számára magától értetődő volt a stratégiának és a taktikának, a kétarcú politikának és propagandának a Szovjetunió érdekei szerinti cinikus szétválasztása vagy kombinálása.

A háború utánra vonatkozó szovjet tervek további meghatározó tényezője volt, hogy Sztálin és a többi vezető – a Szovjetunió geopolitikai adottságaiból, helyzetéből kiindulva – mindig **expanzióban** gondolkodott: a Szovjetunió

Sztálin, Joszif Visszarionovics (1879–1953): szovjet pártvezető, 1924-től haláláig a Szovjetunió politikájának legfőbb irányítója. Szegény grúz családban született. 1898-ban kapcsolódott be az orosz szociáldemokrata mozgalomba, 1922-től az SZKP főtitkára, 1924-ben kerekedett végképp a vetélytársai fölé. A külpolitika kialakításában is meghatározó szerepet játszott, döntött a fő politikai és személyi kérdésekben. 1941 nyarától – azután, hogy a Szovjetuniót megtámadta a náci Németország – formálisan is személyében testesítette meg a legfőbb bel- és külpolitikai, valamint katonai hatalmat. Képviselte a Szovjetuniót a teheráni, a jaltai és a potsdami csúcstalálkozókon. A háború után is megtartotta a szovjet külpolitika irányítását, az e téren való aktivitása életének csak az utolsó három évében csökkent.

„Elmondhatom, jól kijöttem Sztálin marsallal. Az az ember, aki óriási, fáradhatatlan eltökéltségét erőteljes, jó humorral ötvözi. Azt hiszem, az orosz nép szívét-lelkét képviseli, s jól fogunk kijönni vele és az orosz népek is – azt hiszem, igazán jól." [Rooseveltnek a teheráni konferencia után elmondott beszédéből idézi Kissinger, 1996.]

„»A tömegben jelentéktelennek tűnt volna – vélte apám. – De ahogy beszélt, ahogy reagált mások szavaira, látszott, hogy nagy tudású ember.« …Meglepte a tábornokot az is, hogy a »népek atyja« olyan udvariasan, kulturáltan képes viselkedni, hogy a cári udvarban is megállta volna a helyét… A jelenléte mégis kényelmetlen érzéssel töltötte el apámat. »Volt benne valami nyomasztó, mintha fenyegetés lebegett volna az ember feje felett« – magyarázta… »Úgy éreztem, ez az ember megszabadult minden erkölcsi gátlástól, számára az emberi életnek semmi értéke sincs« – emlékezett vissza." [Ph. de Gaulle, 2008.]

„Sztálin rendkívüli egyéniség volt; kolosszális eredményeket ért el és kolosszális bűnöket követett el. Egymaga többet tett azért, hogy Oroszország szuperhatalommá váljék, mint bármelyik elődje […] Kérlelhetetlen diplomata volt, átlátta a nagyhatalmi erőpolitika realitásait. Oroszország legnagyobb »uralkodói« közé tartozott. A civilizált világ minden magatartási normája alapján azonban szörnyeteg volt." [Lukacs, 1988.]

„Vezérelve mindvégig a szovjet nemzeti érdek maradt, a kommunista ideológia prizmáján át nézve. Palmerston szavainak parafrázisaként nem voltak barátai, csak érdekei." [Kissinger, 1996.]

hatalmát és biztonságát a szovjet állam területének növelésével, továbbá a „peremterületek" fölötti ellenőrzés megszerzésével vélte biztosíthatónak.

A volt szovjet levéltáraknak az utóbbi években kutathatóvá vált dokumentumai alapján mára hozzáférhetővé váltak azok a **konkrét tervezetek, tervek** is, amelyeket a háború utáni rendezés elképzeléseit tartalmazzák, amelyek közül a legfontosabbakat az Ivan M. **Majszkij** és a Makszim M. Litvinov külügyminiszter-helyettesek, valamint az Andrej Gromiko washingtoni nagykövet vezetésével létrehozott bizottság készített a külügyminisztériumban. Az egyik legjellegzetesebb dokumentum a Majszkij által jegyzett (1944. január 11-én keltezett) „szigorúan titkos" jelzetű, *A jövendő világ kívánatos alapjairól* című tervezet. Majszkij szerint a Szovjetunió majd csak akkor lesz teljes biztonságban, ha képes lesz katonai erővel minden agressziót visszaverni mind Európában, mind Ázsiában. Úgy számolt, hogy ez mintegy 30–50 év alatt következhet be. A szovjet külügyminiszter-helyettes elképzelése szerint a nyugati szövetségesekkel való együttműködést meg kell őrizni a világháború befejezése után is, s a Szovjetunió területi igényeinek és érdekszféráinak kialakítását a nyugati szövetségesek konszenzusával kell elérni, fegyveres konfliktusok nélkül. Minimális célnak tekintette annak megakadályozását, hogy a háború után a Szovjetunió ellen a nyugati szövetségesek „egészségügyi zónákat" hozzanak létre, és visszaszorítsák az ostromlott erőd, az elszigeteltség állapotába. Ehhez Majszkij szerint a jövő Európájában „nem lehet megengedni erős szárazföldi hadseregekkel rendelkező államok vagy államcsoportok létrejöttét, [...] csak egyetlen szárazföldi hatalom, a Szovjetunió, és egyetlen erős tengeri hatalom, az Egyesült Királyság maradhat". A tervezet konkrétan is megfogalmazta a szovjet területi elképzeléseket és követeléseket:

- a szovjet befolyási szférának fel kell ölelnie Svédországot, Finnországot, Lengyelországot, Magyarországot, Csehszlovákiát, Romániát, Bulgáriát, Jugoszláviát és Törökországot;
- angol befolyási szféra lenne Hollandia, Belgium, Franciaország, Spanyolország, Portugália és Görögország;
- a többi országból – Norvégia, Dánia, Németország, Ausztria és Olaszország – demilitarizált, a szövetségesek által szorosan ellenőrzött semleges térséget kellene kialakítani;
- az Egyesült Államok befolyási szférája a nyugati félteke maradék része lenne.

A tervezet azt is sugallta, hogy a Szovjetuniónak a béketárgyalások során el kellene érnie, hogy gyám-státust szerezzen az afrikai volt olasz gyarmatok fölött, esetleg Palesztina fölött is; végül a tervezet azt is magába foglalta, hogy a Szovjetuniónak meg kellene szereznie az ellenőrzést a Fekete-tengeri szorosok és a nemzetközivé teendő Kieli-csatorna fölött.

Természetesen nem Majszkij tervezete volt az utolsó a Moszkvában készültek között. A tervezet jelentőségét már csak azért sem szabad túlértékelni, mert **a fontos külpolitikai döntéseket mindig Sztálin maga hozta,** és ezek meghozatalában a külügyminisztérium apparátusa, amely a döntéseket előkészítette, messze nem játszott olyan befolyásoló szerepet, mint például Roosevelt elnök döntéseiben a washingtoni „külpolitika-csinálók".

1.3. Az új világszervezetek

A szövetséges nagyhatalmi koalíció és a velük társult szövetséges államok az atlanti charta szellemében abból indultak ki, hogy a világháború befejeződése után mindent meg kell tenni, hogy ne alakuljon ki újra az első világháború utánihoz hasonló helyzet, ezért olyan nemzetközi biztonsági rendszert akartak teremteni, amely kizárja az újabb nagy háborút és biztosítja a békét. Ennek jegyében a szövetségesek – elsősorban a roosevelti Grand Design inspirációja és Washington kezdeményezései alapján – olyan új globális intézmények létrehozását tervezték, amelyek képesek lesznek a béke biztosítása mellett a világgazdaságot is újjászervezni, és a kereskedelmi és politikai szabadság alapján előmozdítják majd a világgazdaság fejlődését. E törekvések jegyében kezdődött el már a háború alatt az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ), továbbá a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (IBRD), közismertebb nevén a Világbank és más szervezetek kialakítása.

1.3.1. Az ENSZ

Az ENSZ megalakulásához vezető úton több fő állomást lehet kijelölni. Mivel nem jöhetett számításba a két háború közötti világszervezet, a Nemzetek Szövetsége/Népszövetség visszaállítása, így már az atlanti charta egy új világszervezet létrehozására irányuló törekvést rögzített, s ajánlásokat is megfogalmazott a nemzetközi együttműködés elveire vonatkozóan. Majd 1942. január 1-jén a tengelyhatalmakkal szemben álló 26 állam Washingtonban kiadta a már említett *Az Egyesült Nemzetek nyilatkozatát.* A nyilatkozat kimondta, hogy a szövetségesek a háború után általános, átfogó biztonsági rendszert fognak megteremteni. Formális, de mégis fontos lépés volt, hogy a Népszövetség kimondta a feloszlatását (1942. április 18.), és feladatait átadta a születő ENSZ-nek. A szövetséges nagyhatalmak első külügyminiszteri konferenciáján (Moszkva) a résztvevők a *Négy nemzet nyilatkozata* című dokumentumban kimondták, hogy az új világszervezet az összes békeszerető ország részvételével az egyenlőség elve alapján fog megalakulni és működni. A teheráni konferencián Churchill, Roosevelt és Sztálin megerősítette a külügyminiszterek döntését, majd

1943. december 9-én Washingtonban felállt az a csapat, amely a jövendő világszervezet kérdéseit kezdte tanulmányozni. Ezt követték a Washington melletti Dumbarton Oaks-i konferenciák (1944. szeptember 21–28., 1944. szeptember 28–október 7.), amelyeken kidolgozták *Az Egyesült Nemzetek Alapokmányának* első tervezetét, és elhatározták a szervezet fő szerveinek létrehozását is. A jaltai konferencián a „három nagy" jóváhagyta a Dumbarton Oaks-i konferencia döntéseit, leszögezték, hogy a Biztonsági Tanácsban (BT) csak az állandó tagoknak lesz vétójoga, s azt is, hogy az eljárási kérdések kivételével a határozathozatalhoz az öt állandó tag (Egyesült Államok, Franciaország, Kína, Nagy-Britannia, Szovjetunió) egyhangú szavazata szükséges. Elhatározták, hogy a világszervezet alapokmányának végleges kidolgozására San Franciscóban konferenciát hívnak össze, amelyre meghívnak minden államot, amely március 1-ig hadat üzen a háromhatalmi egyezmény országainak. A San Franciscó-i konferencia két hónap alatt (1945. április 25–június 26.) kidolgozta és jóváhagyta az alapokmányt. 1945. június 26-án az 51 alapító állam közül 50 aláírta az okmányt, amely 1945. október 24-én lépett hatályba, a tagországok ratifikációja után.

Az ENSZ Alapokmánya különleges helyet foglal el a nemzetközi szerződések sorában, mivel 103. cikke szerint elsőbbséget élvez más szerződésekkel szemben. Az alapokmány szerint **az ENSZ négy fő célkitűzése** a következő:

- a nemzetközi béke és biztonság fenntartása;
- a nemzetek között a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog elvének tiszteletben tartásán alapuló baráti kapcsolatok fejlesztése;
- a nemzetközi együttműködés támogatása a nemzetközi gazdasági, szociális, kulturális és humanitárius problémák megoldása, illetve az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartásának előmozdítása érdekében;
- valamint, hogy az ENSZ központul szolgáljon az egyes nemzetek által e közös célok elérése érdekében kifejtett tevékenységek összehangolásához.

A dokumentum szerint **az ENSZ-nek és tagállamainak a következő hat alapelv szerint kell eljárniuk:**

- a szervezet valamennyi tagjának szuverén egyenlősége;
- az alapokmányban vállalt kötelezettségek jóhiszemű teljesítése;
- a nemzetközi viszályok békés rendezése;
- az erőszakkal való fenyegetéstől és az erőszak alkalmazásától való tartózkodás;
- a tagállamok minden segítséget megadnak az ENSZ-nek az alapokmánynak megfelelően folytatott bármilyen tevékenységéhez,

és nem nyújtanak segítséget olyan államnak, amely ellen az ENSZ megelőző vagy kényszerítő intézkedéseket foganatosít;

- az ENSZ nem avatkozhat olyan ügyekbe, amely valamely állam belső joghatóságának körébe tartozik.

Az alapokmány értelmében **az ENSZ hat fő szerve** a Közgyűlés, a Biztonsági Tanács, a Gazdasági és Szociális Tanács, a Gyámsági Tanács, a Nemzetközi Bíróság és a Titkárság (élén az ENSZ főtitkárával). Ezek közül öt az ENSZ New York-i székhelyén, a Nemzetközi Bíróság pedig Hágában (Hollandia) működik. A világszervezet hivatalos nyelvei a kínai, az angol, a francia, az orosz, a spanyol és az arab.

Az ENSZ Közgyűlése a világszervezet legfőbb tanácskozó testülete. Tagja az Egyesült Nemzetek valamennyi tagállama, amelyek mindegyike – a szuverén egyenlőség elve alapján – egy szavazattal rendelkezik. Olyan fontos kérdésekben, mint a nemzetközi béke és biztonság fenntartása, az új tagok felvétele, az ENSZ főszervei tagjainak megválasztása vagy a költségvetés, a döntéshozatal kétharmados többségen alapul. Egyéb érdemi, illetve eljárási kérdésekben a döntéseket egyszerű többséggel hozzák. Az ENSZ Alapokmánya értelmében a közgyűlés minden olyan kérdést megvizsgálhat, amely a nemzetközi béke és biztonság fenntartására vonatkozik, és az ilyen kérdések vonatkozásában ajánlásokat tehet a tagállamoknak vagy a BT-nek. A közgyűlés évente tart évi rendes ülésszakot, ezenkívül összehívható rendkívüli, illetve sürgős rendkívüli ülésszakra is.

A **BT** a világszervezet legfőbb döntéshozó szerve. Az ENSZ Alapokmánya a BT-t elsődleges felelősséggel ruházta fel **a nemzetközi béke és biztonság fenntartásában.** A BT határozatai általában kötelezik a tagállamokat, kivéve, ha a BT egyértelműen nem határozatot, hanem ajánlást fogad el. Mindezek értelmében az ENSZ tagállamai szuverenitásuk jelentékeny részét átadják a BT-nek, hiszen felhatalmazzák, hogy akár fegyveres erő bevetésével is érvényt szerezhet a nemzetközi béke és biztonság védelmének. Amennyiben egy konfliktus eszkalálódása veszélyezteti a nemzetközi békét és biztonságot, a BT az érintett feleket a békés eszközök valamelyikének igénybevételére hívhatja föl, sőt saját kezdeményezésre is tehet megfelelő eljárási vagy rendezési módokat célzó javaslatokat. Ha a BT megállapította a béke veszélyeztetettségének mértékét, a fokozatosság elve szerint **három eljárás** közül választhat. (1) Elrendelheti ideiglenes rendszabályok alkalmazását, (2) ezt követően kényszerítő rendszabályokat vezethet be. Utóbbiak nem jelentik fegyveres erő használatát, de már szankció jellegű intézkedések, ilyen lehet például embargós intézkedések vagy blokád bevezetése, illetve a diplomáciai kapcsolatok megszakítása. (3) Amennyiben ezek nem vezetnek eredményre, fegyveres erők felhasználásával a nemzetközi béke és biztonság helyreállításához szükséges műveletek indításáról is dönthet.

A BT hatásköre ezen felül a következőkre terjed ki: ajánlás új tagok felvételére és a főtitkár kinevezésére, tervek kidolgozása a fegyverkezés szabályozását célzó rendszer létesítésére, az Egyesült Nemzetek gyámsági funkcióinak gyakorlása a „stratégiai területeken" (mivel ma már nem léteznek gyámsági területek, a BT ezen funkciója megszűnt).

A BT eredetileg öt állandó és hat nem állandó (összesen 11) tagból állt (1965-ben a nem állandó tagok számát kilencre emelték), ma 15 fős. Állandó tag Franciaország, Kína, Nagy-Britannia, Oroszország és az Egyesült Államok. A nem állandó tagokat rotációs rendszerben, kétévente választják az adott államnak a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához való hozzájárulása és a méltányos földrajzi elosztás elve szerint. Amennyiben a BT úgy véli, hogy az általa tárgyalt kérdés valamely ENSZ-, de nem BT-beli tagállam érdekeit különösen érinti, az adott állam szavazati jog nélkül részt vehet a vitában. A BT **feladatait folyamatosan látja el,** azaz bármikor összeülhet, ha a helyzet megkívánja. Az üléseket az elnök hívja össze. A BT elnökének funkcióját a tagországok az angol ábécé sorrendjében havonta felváltva töltik be. Eljárási kérdésekben (a napirendre vonatkozó és egyéb ügyrendi kérdésekben) bármely kilenc tag igenlő szavazata szükséges a határozathozatalhoz. Ugyanakkor minden más nem eljárási, azaz érdemi kérdésben a kilenc igenlő szavazatnak tartalmaznia kell az öt állandó tag igenlő szavazatát. Ezt a fontos politikai eljárási szabályt **nagyhatalmi egyhangúságnak** nevezzük, a médiában és a közbeszédben gyakran a – jogilag pontatlan – „vétójog" kifejezést használják. Amennyiben egy állandó BT-tag nem támogat egy határozatot, de nem is akarja azt megakadályozni, tartózkodhat a szavazástól. (A „vétójogot" elsősorban a Szovjetunió akaratából alakították ki. Moszkva ugyanis bizalmatlan volt az olyan nemzetközi szervezetekkel szemben, amelyekben fennállt annak veszélye, hogy a szavazásnál kisebbségbe szoríthatják.)

1945-ben **az ENSZ óriási ambíciókkal és reményekkel kezdte meg tevékenységét.** Az alapító atyák által elképzelt szervezet a nemzetközi béke és biztonság letéteményeseként hatékonyan őrizte volna a világ békéjét, megelőzve, kirobbanásuk esetén pedig kezelve a konfliktusokat. A kibontakozó hidegháborús konfrontáció hamar meghúzta a szervezet tevékenységének és hatékonyságának korlátait. A hidegháború első évtizedeiben a BT tevékenysége nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a szuperhatalmak rendszeresen megvétózták egymás javaslatait. Konzultációs és találkozó központként azonban az ENSZ kiemelkedő szerepet játszott a nemzetközi diplomáciában, és olyan világfórumot jelentett, ahol minden egyes tagállam hallathatta a szavát.

1.3.2. A gazdasági világszervezetek

A világháború alapvetően megváltoztatta a világgazdaságot, benne a nemzetközi politikai és pénzügyi rendszer erőviszonyait. A változások már a háború alatt is jól láthatóak voltak. Ezek közül leginkább **az Egyesült Államok pénzügyi fölénye** volt nyilvánvaló, hiszen a háború alatt az USA lett valamennyi szövetségesének a hitelezője. Nem véletlen, hogy Washington foglalkozott legkorábban és leginkább a nemzetközi valutáris rendszer újjászervezésének problémáival. Gyorsan kialakult az a domináns vélemény, amely szerint a világháború utáni pénzügyi politikát a nemzetközi együttműködésre kell építeni, véget vetve a nacionalista elzárkózásoknak. Az új nemzetközi valutáris rendszer legfontosabb kérdéseinek megvitatására – több kétoldalú megbeszélés után – összehívták a szövetséges államok **Bretton Woods-i konferenciáját** (1944. július 1–22.), amelyen 44 állam képviselői vettek részt. A résztvevő államok formálisan egyenrangúak voltak, a konferenciát azonban egyértelműen az Egyesült Államok hegemóniája jellemezte, amely az USA hatalmas gazdasági és pénzügyi erőfölényéből eredt. Amerika a gazdasági fölénye mellett a monetáris aranykészleteknek is szinte kizárólagos birtokosa volt, ezenfelül a világ bankáraként a hosszú lejáratú hiteleknek szinte kizárólagos forrását jelentette. Ez a fölény a történelemben addig példa nélkül álló pénzügyi hegemóniát biztosított az Egyesült Államok számára. A konferencia végül is az Egyesült Államok képviselője által előterjesztett javaslatot fogadta el, amely a nemzetközi kereskedelem, illetve a pénzügyi kapcsolatok liberalizációját állította a középpontba. Az amerikaiak első számú törekvése az volt, hogy véget vessenek a protekcionista kereskedelempolitikának és az Egyesült Államokat kirekesztő regionális megállapodások gyakorlatának. A konferencia záróokmányában két egymással szoros kapcsolatban álló, az Egyesült Nemzetek égisze alatt működő multilaterális gazdasági intézmény felállításáról intézkedtek.

(1) A 8,8 milliárd USD alaptőkével létrehozott **Nemzetközi Valutaalap** (International Monetary Fund, **IMF**) a valutarendszerek egyensúlyának biztosításával, a valutáris stabilitással, valamint a fizetési mérlegek átmeneti zavarainak kiegyenlítésére szolgáló rövid lejáratú valutakölcsönök nyújtásával foglalkozik majd. A Nemzetközi Valutaalapot felállító egyezményt 1945. december 27-én nyitották meg aláírásra. Az intézmény 1948. február 28-án kezdte meg működését.

(2) **A Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank** (International Bank for Reconstruction and Development, **IBRD**), más néven a **Világbank** létrehozásával a gazdag országok kívántak hosszú lejáratú hiteleket nyújtani a szegényebb országoknak az újjáépítési és a gazdasági fejlesztési beruházások finanszírozásához. A bankot mintegy 10 milliárd USD alaptőkével tervezték

indítani. A létesítésére vonatkozó egyezményt 1945. szeptember 27-én nyitották meg aláírásra Washingtonban. A bank 1946. június 25-én kezdte meg működését.

(3) A konferencia megvetette egy eljövendő nemzetközi kereskedelmi szervezet alapjait is, amely 1947-ben elvezetett az **Általános vámtarifa- és kereskedelmi egyezmény** (General Agreement on Tariffs and Trade, **GATT**) létrehozásához. (A GATT-ot 1995-ben váltotta fel a Kereskedelmi Világszervezet, a WTO.)

A Bretton Woods-i konferencia és a nagy világgazdasági szervezetek létrehozása **fontos határállomás** a nemzetközi pénzügyi rendszer történetében: új szakasz kezdődött, amelyben formálisan a tagországok közötti intézményes valutáris kooperációra épülő, azonban egyértelműen az Egyesült Államok hegemóniáját tükröző dollárdeviza-rendszer kezdte meg működését. Európa korábbi, évszázadokon át fennálló hegemóniája a második világháború alatt végérvényesen szertefoszlott.

(A Bretton Woods-i záróokmányt az aláíró államok közül nem ratifikálta a Szovjetunió, Libéria és Új-Zéland. A két intézményből 1950-ben kilépett Lengyelország és 1953-ban Csehszlovákia.)

1.4. A Szovjetunió új nyugati határainak kialakulása

A Szovjetunió az első világháború utáni nyugati határai nagyobb részére vonatkozóan kötött ugyan nemzetközi szerződéseket, de azokat nem tartotta igazságosnak; úgy tekintett azokra, mint amelyeket csak kényszerhelyzetben fogadott el, az imperialista túlerő nyomására, kompromisszumként, hogy talpon maradhasson a szovjethatalom. Első adandó alkalommal, a Molotov–Ribbentrop-paktum alapján módosította is azokat, kissé még túl is terjeszkedve a cári Oroszország nyugati határain. 1941 után a szovjet külpolitikai tervekben minimumként szerepelt ennek a határnak a visszaállítása. A határmódosítási törekvések realizálása szempontjából **döntő szerepe volt** annak, hogy de facto a szovjet hadsereg verte vissza ezekről a területekről a náci Németország és „csatlósainak" hadseregeit, szabadította fel és szállta meg azokat. E törekvéseket erősítette az is, hogy a nyugati szövetségesek de jure is elfogadták a részben előre kialkudott, részben a harc közben végrehajtott szovjet annexiókat és határmódosításokat.

A határmódosítások három típusba sorolhatók:

- **Németországgal és az ún. csatlós országokkal szemben** a határváltoztatások lényegében a feltétel nélküli megadás elvére épülő fegyverszüneti megállapodások aláírásával (vagy akár már azt

megelőzően) végbementek, a párizsi békeszerződésekre (1947) már csak a szentesítés funkciója maradt;

- a szövetséges államok sorába tartozó **Csehszlovákiával és Lengyelországgal** a Szovjetunió határszerződéseket kötött a területváltozásokról;
- a két világháború között független **három balti ország** (Észtország, Lettország és Litvánia) bekebelezését pedig nem rögzítette semmiféle – ezekkel az országokkal kötött – szerződés.

Finnországban a harcok 1944. szeptember 4-én értek véget, a németeket a szovjet hadsereg kiszorította az országból, a finn kormány képviselőivel a fegyverszüneti egyezményt a Szovjetunió a szövetségesek nevében 1944. szeptember 7-én írta alá. Az ország egy részét – nagyobbat, mint az 1939–1940. évi finn–szovjet háborút lezáró, 1940 tavaszi békeszerződés rögzített – annektálta. A háború utánra vonatkozó szovjet külpolitikai tervekben nem szerepelt egész Finnországnak a másik három balti országhoz hasonló bekebelezése. Moszkva Finnországot a háborúban a fasiszta hatalmak oldalán harcolt, legyőzött országként kezelte, amely egyértelműen a szovjet befolyási övezetbe tartozik, majd ún. baráti országnak tekintette. A finn–szovjet határt véglegesen a párizsi békeszerződés (1947) rögzítette (→ 2.3.2.)

Észtország, Lettország és Litvánia önálló államiságának felszámolását és szovjet annexióját a szövetségesek már a szovjet hadsereg odaérkezése előtt elfogadták. A bekebelezés rögtön a felszabadítás folyamatával elkezdődött, a lehető legdurvább sztálinista módszerekkel. A német lakosság jelentékeny része a visszavonuló német hadsereggel együtt elmenekült, aki nem tudott, azokat kitelepítették, szétszórták a GULAG-on. A három országból három szovjet köztársaságot szerveztek.

A Szovjetunió Németországtól is szerzett területet a Baltikumban: **Königsberget és környékét.** Ez a ma kalinyingrádi területnek nevezett tartomány, az első világháborút követő időszakban Kelet-Poroszország néven a Német Birodalom része volt. Németország többi részétől az ún. lengyel folyosó szigetelte el, amely kijáratot nyújtott a lengyeleknek a Balti-tengerre, főleg Danzig (Gdansk) kikötőjén keresztül. 1945-ben a terület északi része (13 500 km^2), amelynek fő értéke Königsberg városa és kikötője volt (1946-ban Mihail Kalinyin szovjet politikusról nevezték el Kalinyingrádnak) a német hadsereg elűzésével a Szovjetunió fennhatósága alá került (a déli részt Lengyelország kapta). A területet a Szovjetunió egyszerűen annektálta.

A második világháború alatt a szövetséges nagyhatalmak közötti viták leghosszadalmasabban tárgyalt témája az ún. lengyelkérdés volt, azon belül is két elem: (1) hol is lesz a világháború utáni Lengyelország, (2) milyen kormánya lesz az országnak. Moszkva a **lengyel határ kérdésében** abból indult ki,

hogy az első világháború után kötött lengyel–szovjet békeszerződésben (rigai szerződés, 1921) rögzített határ nem volt igazságos, nem felelt meg az ukrán és a belorusz nép önrendelkezési jogának, a Szovjetunió csak kényszerűségből ismerte el a Curzon-vonaltól jóval keletebbre került lengyel határt. A második világháború után Moszkva lényeges korrekciót, Lengyelország drasztikus „nyugatra tolását" kívánta. A szovjet hadsereg 1944. nyári nagy támadását követően, amikor már Lengyelország területén harcolt, Moszkva az ún. lublini bizottságot (egy lengyel népfront jellegű kormányféleséget) elismerte Lengyelország ideiglenes kormányának (1944. december 31.) és felvette vele a diplomáciai kapcsolatokat, miközben az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság még a londoni emigráns kormányt tekintette Lengyelország képviselőjének. Varsó felszabadítása (1945. január 17.) után a lublini kormány áttette székhelyét a fővárosba. A jaltai konferencián a nyugati szövetséges nagyhatalmak lényegében tudomásul vették a végbement fejleményeket, elejtették a londoni kormányt, ahhoz azonban ragaszkodtak, hogy a varsói kormányt bővítsék ki a Lengyelországban és külföldön élő demokratikus erők szervezeteinek képviselőivel. Még ennek megtörténte előtt **a Szovjetunió a varsói kormánnyal barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött** (Moszkva, 1945. április 21.) Németország ellen. A szerződés aláírását a Kreml siettette, ugyanis kész helyzetet akart teremteni a szerződéssel az ENSZ San Franciscó-i ülése előtt, mind a határok, mind Lengyelország biztonságának felügyelete kérdésében. A szerződés egyfelől rendkívüli módon megerősítette a szovjetbarát varsói kormány helyzetét, másfelől a szerződéssel Moszkva egyértelművé tette, hogy nem hagyja elvitatni lengyelországi pozícióit. Potsdamban a nyugati szövetségesek tudomásul vették a kialakult helyzetet. Megállapodás született Lengyelország nyugati határairól is, az Odera–Neisse-vonalat jelölvén meg új határként. Abban is megállapodtak, hogy az új Lengyelország területéről valamiféle kollektív büntetésként kitelepítik a németeket. Az 1945. augusztus 16-án aláírt **lengyel–szovjet határszerződés** tulajdonképpen az immár egy éve kialakult kész helyzetet rögzítette. A szerződés nyomán a Szovjetunió területe a második világháború előttihez képest 181 300 km^2-rel növekedett. A jaltai és a potsdami dokumentumok értelmében a lengyel határokat a második világháborút lezáró békekonferencián, a német békeszerződés aláírásával kellett volna véglegesíteni. Mivel erre nem került sor, nemzetközi jogi szentesítésük elmaradt. Érvényüket nemzetközileg az 1975. évi helsinki záróokmányban ismerték el. A Lengyelország területén átvonuló, ott tartózkodó szovjet csapatok helyzetéről, jogállásáról nem kötött átfogó szerződést a két ország. (Majd csak 1956. december 17-én kötik meg az ilyen tartalmú szerződést.)

A londoni csehszlovák emigráns kormány baráti viszonyra és szoros együttműködésre törekedett a Szovjetunióval. Ez nyilvánult meg **a csehszlovák–**

szovjet barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötésében is (1943). Ennek ellenére Moszkva területi követeléssel lépett fel a Beneš-kormánnyal szemben is. 1944 őszén, ahogy a szovjet hadsereg kiűzte a német és a magyar egységeket Kárpátaljáról/Kárpát-Ukrajnából, moszkvai biztatásra a helyi kárpátukrán nemzeti tanács kimondta, hogy a terület egyesülni kíván Szovjet-Ukrajnával. Beneš elnök a Szovjetunióval való konfliktusok elkerülése és a vele való szövetség jegyében hajlott a szovjet területi igény kielégítésére, és az 1945. június 29-én a Moszkvában aláírt szerződéssel lemondott Kárpát-Ukrajnáról. A szerződés kimondta a már végrehajtott annexiót, **Kárpátalja átadását a Szovjetuniónak.** (Kárpátalját 1946-ban Zakarpatszkaja Oblaszty – Kárpátokon túli terület – elnevezéssel közigazgatási egységgé szervezték az Ukrán SZSZK-án belül.) Kárpátalja korábban sohasem tartozott orosz vagy ukrán fennhatóság alá, a területváltozással a Szovjetunió területe beékelődött Magyarország és Lengyelország közé, a Szovjetunió Magyarország közvetlen szomszédjává vált.

A Szovjetunió a két világháború között nem ismerte el az első világháború utáni román területfoglalásokat. Nyilvánvaló volt, hogy **Románia** vereségével érvényesíti a határmódosítási törekvéseit. Bukarest a fegyverszüneti egyezményben (1944. szeptember 12.) elismerte **Észak-Bukovinának** (Bukovina történelmi tájegység a Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter felső folyása között) az Ukrán SZSZK-hoz csatolását, valamint **Besszarábia** (Bukovinától délkeletre fekszik, amelyet nyugatról a Prut, északról és keletről a Dnyeszter, délről pedig a Duna és a Fekete-tenger határol) átadását is. (Besszarábia a Moldvai SZSZK része lett). A területi változásokat a párizsi békeszerződés (1947) véglegesítette.

A határváltozások eredményeként a Szovjetunió igen nagy mértékben növelte területét nyugati irányban, saját javára módosította a kelet- és kelet-közép-európai helyzetet, a Balti-tenger térségében pedig alapvetően megváltoztatta a geopolitikai viszonyokat.

A szovjet területszerzést megkönnyítette, hogy a háború alatt a nyugati szövetségesek nem szálltak szembe a szovjet területszerző törekvésekkel, sőt Sztálin és Churchill között – vitáik ellenére – sajátos egyetértés is volt. Az Egyesült Királyságot elsősorban gyarmatbirodalma megtartása mozgatta. 1944 tavaszától kezdve a Földközi-tenger és a Közel-Kelet biztosítása céljából csak a dél-európai országokban, elsősorban Görögországban, Törökországban, Olaszországban és Jugoszláviában igyekezett kiépíteni, illetve megerősíteni a pozícióit, a többi kelet-európai ország elvesztette a jelentőségét számára. London tudomásul vette, hogy a háború után Kelet-Európában a Szovjetunióé lesz a domináns szerep. Az Egyesült Államok a térségben közvetlenül nem volt érdekelve, külpolitikai „prioritásait" illetően

a világháború befejező szakaszában Kelet-Európa csak a negyedik-ötödik helyet foglalta el. Washington lényegében tudomásul vette, hogy a kelet-európai és a balkáni régióban a Szovjetunióé lesz a döntő szó.

1.5. A második világháború vége

1945. május 7-én Reimsben, Eisenhower tábornok főhadiszállásán Alfred Jodl tábornok valamennyi német csapat nevében aláírta a feltétel nélküli kapitulációról szóló okmányokat, majd május 9-én Wilhelm Keitel tábornagy Berlinben, Georgij Zsukov szovjet tábornok és a nyugati szövetségesek képviselői előtt megismételte a megadási procedúrát. **Európában 1945. május 9-én véget ért a háború. Japán,** szintén feltétel nélkül, **szeptember 2-án adta meg magát** a tokiói-öbölben állomásozó Missouri amerikai csatahajón aláírt kapitulációs okmánnyal. A következő napokban a Távol-Keleten is véget ért a világháború.

Az emberiség történetében egyetlen háborúnak sem voltak olyan széles körű és hosszú távra kiható következményei, mint a második világháborúnak. Ezek egy részét nem lehetett azonnal látni, évek kellenek majd a fölmérésükhöz. Az azonban egyértelmű volt, hogy nem jöhet vissza a háború előtti világ. Nem tudjuk itt számba venni annak a háborúnak a szociológiai, pszichológiai, emberi következményeit, amelyet idősek, nők és gyermekek tíz és százmilliói éltek át; a saját bőrükön érezve a háborút; hiszen az, a korábbiaktól eltérően, nem távol eső, határok menti csatatereken zajlott, és nem csak katonák voltak a részesei. A frontok falvakon, városokon, sok országon át mozogtak, a háborúnak több volt a civil áldozata, mint a katona. Romhalmazzá váltak olyan nagyvárosok, mint Kijev, Leningrád, Moszkva, Berlin, Drezda, Tokió, Hirosima, Nagaszaki és több száz közepes és kisváros, egész országrészek pusztultak el. Nem lehet fölmérni pontosan az elpusztult emberek számát sem. A szovjet katonahalottak számát 7,5 millióra becsülik, a civil áldozatok száma ennél több volt, és még milliók haltak éhen, rengetegen tűntek el. Az özvegyek, az árvák számáról még inkább csak becslések vannak. Százalékos arányban Lengyelország embervesztesége volt a legnagyobb, az összlakosság 15 százaléka, nagyobb része civil, s ezek fele zsidó. Németország négy és félmillió embert vesztett, és a háború után 11 millióra tehető a német menekültek száma. Kétmillió volt a kínai halottak száma, másfél millió a jugoszlávoké, ennél valamivel kevesebb a japán emberáldozatok száma. Franciaország embervesztesége 600 000 fő volt, Olaszországé valamivel több 400 000-nél, az Egyesült Államoké 406 000. Európában a háború előtt 9 200 000 zsidó élt, a háború végére 3 800 000-en maradtak. A második világháborúban 40 millió ember halt meg a csatatereken, kétszer annyian, mint az elsőben. A szóban forgó számok nem pontosak, de a háború dimenzióit bizonyára érzékeltetik.

Milyen hatása volt a példátlan pusztulásnak és a mérhetetlen szenvedésnek a nemzetközi kapcsolatok alakulására? Kétségtelen, hogy a túlélők legfontosabb közös vágya és törekvése a háború végén az volt, hogy **soha többet ne legyen ilyen háború.** Számukra a háború a rossz, a szörnyűség szinonimájává változott. Ennek ellentmondani látszik, hogy 1945 után is számos háború robbant ki a világban. A második világháború mégis olyan mély nyomott hagyott a túlélők, s talán az utánuk következő nemzedékek lelkében is, hogy reménykedhetünk, hogy ez a háború marad az utolsó világháború az emberiség történetében.

2. A világháború utáni nemzetközi erőviszonyok, a szövetségesek közötti ellentétek megjelenése (1945–1947)

A második világháborúban a szövetségesek legyőzték a tengelyhatalmakat, az emberiség történetének legpusztítóbb háborújában azonban nemcsak katonai győzelem született, hanem egy új történelmi korszak is. A háborúban Európa rendkívül meggyengült, véget ért „elsőbbsége" a világban, véget ért a bécsi kongresszuson (1814–1815) kialakított, sok európai nagyhatalomra épülő világrend is, az „Európa koncert". Németország és Olaszország jó időre még a szuverenitását is elvesztette, de a győztes Franciaország és az Egyesült Királyság is meggyengült a háborúban. A Távol-Keleten Japán megszűnt nagyhatalom lenni, miközben formálisan Kína azzá vált. A nemzetközi kapcsolatok rendszere – a főszereplők számát tekintve – leegyszerűsödött, két „szuperhatalom" vált domináns erővé a világban: az Egyesült Államok és a Szovjetunió.

A két szuperhatalom lényegesen különbözött a korábbi európai nemzetállam-nagyhatalmaktól: a földrajzi méretek tekintetében mindkettő szinte kontinensnyi óriás, hatalmas nyersanyag- és energiaforrásokkal rendelkezett, valamint önálló kultúrával is, és mindegyiknek a másikéval szemben álló küldetéstudata, „üzenete" volt az egész emberiség számára. Az amerikai „üzenet" szerint a népek jóléte az egyénre, az egyes ember minél szélesebb körű szabadságára, a gazdasági szabadversenyre és a liberális többpárti demokráciára épülő társadalomban biztosítható csak, az Egyesült Államok küldetése a liberális demokrácia elterjesztése. A szovjet „üzenet" szerint a régi kapitalista osztálytársadalmakat át kell alakítani közösségi társadalommá, amelynek nem az individualista egyén áll a központjában, hanem a közösségben élő, azt szolgáló, azért áldozatokat hozó ember. Az új, kollektivista társadalom nem a magántulajdonra épül, hanem a közösségi tulajdonra, amelynek alapján a gazdaságot a proletariátus vezető szerepére épülő állam tervezi, szervezi és irányítja.

Annak ellenére, hogy a két szuperhatalom gazdasági és társadalmi berendezkedése, valamint „történelmi küldetése" szemben állt egymással, a világháború befejezése után is fennmaradt a háborúban kialakult szövetségesi együttműködésük. Már azonban 1946 elejétől kezdtek láthatóvá válni az ellentéteik, elsősorban a német megszállás és jóvátétel kérdései kapcsán, valamint a kelet-európai, a mandzsúriai és az iráni szovjet politika miatt.

Mindazonáltal a háború utáni két évben a viták, súrlódások és az ellentétek megjelenése ellenére még az együttműködés dominált, amely a német háborús főbűnösök felelősségre vonásában és az Olaszországgal, Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal, valamint a Romániával való párizsi békeszerződések megkötésében nyilvánult meg leglátványosabban.

2.1. A nagyhatalmak helyzete, pozícióik

2.1.1. Az Egyesült Államok: egy igazi szuperhatalom

Gazdasági potenciáját tekintve az Egyesült Államok már a két világháború közötti időszakban is világelső volt. Ez a gazdasági erő egyébiránt akkor nem járt együtt külpolitikai aktivitással vagy hatalmi törekvésekkel; Washington gyakorlatilag izolacionista külpolitikát folytatott. A második világháború azonban véglegesen megváltoztatta az amerikai külpolitikai gondolkodást. Az amerikai politikai osztálynak akarva-akaratlanul szembe kellett néznie az ország gazdasági és katonai erejéből adódó kihívással, azzal, hogy felelősséget kell vállalnia a háború utáni világ stabilitásáért és békéjéért is. Amint fentebb láttuk, az Egyesült Államok készült a második világháború utáni nemzetközi rendszer kialakítására és aktívan részt is vett annak kiformálásában (→ 1.2.1.). Az amerikaiak jól látták, hogy a világháború befejezése után, az új világban az Egyesült Államok és a Szovjetunió fog kiemelkedő szerepet játszani. Hogy pontosan milyen formában és mértékben, az még homályban volt. Az azonban mind a két oldalon világos volt, hogy a világ sorsának alakulása nagymértékben az egymáshoz való viszonyuktól függ majd.

A világháború alatt is voltak feszültségek és ellentétek a szövetségesek együttműködésében, a gazdasági és társadalmi berendezkedés, az erőviszonyok, a világháború utáni időszakra vonatkozó tervek különbözőségéből eredően. Ezek a különbségek – s ennek is tudatában voltak az akkori vezetők és a gondolkodó emberek – nyilvánvalóan sokkal inkább előtérbe kerülnek a közös ellenség legyőzése után. Roosevelt halála (1945. április 12.) után Washingtonban a Szovjetunióval való további szövetségesi együttműködés lehetősége mellett felmerült egy másik forgatókönyv is, amely már potenciális ellenfélként számolt a Szovjetunióval. Akkor azonban az amerikai vezetés nem akart még globális stratégiai elkötelezettségeket vállalni, még Nyugat-Európa irányába sem. Hosszú távon nem akart hatalmas katonai erőt tartani a tengerentúlon, vagy nem akarta átvenni a franciák és a britek szerepét a Távol- vagy a Közel-Keleten. Washington akkor még a gazdasági megközelítést, az ország hatalmas gazdasági erejének felhasználását részesítette előnyben.

Ismeretes, hogy **egy ország külpolitikáját, külpolitikai mozgásterét alapvetően olyan tényezők határozzák meg, amelyek egy része konkrétan is mérhető:** mint a többi hatalomhoz viszonyított földrajzi elhelyezkedés, vagyis geopolitikai tényezők, a gazdasági potenciál, a demográfiai mutatók, a katonai potenciál, a nemzet és az állam belső kohéziója, a kormányzat társadalmi konszenzusának állapota.

Az Egyesült Államok **geopolitikai helyzetének** fő jellemzője, hogy az országot „óceánpajzs" védte/védi: nincs kitéve szárazföldi inváziónak, ráadásul az Ázsiától és Európától való több ezer kilométeres földrajzi távolsága miatt repülőgépekkel sem fenyegethető. Továbbá az Egyesült Államokat a földrajzi elhelyezkedése nagy hatósugarú tengerészeti és légierő kiépítésére készteti, ennek birtoklása pedig világhatalmi törekvésekre sarkallja.

A második világháború után az amerikaiak optimistán szemlélték a világot, s ehhez támasztott adott **az ország hatalmas gazdasági ereje.** Először is az Egyesült Államok területén nem folyt háború, és a gazdaság a háború alatt is rohamosan növekedett. A GDP a háború alatt (1958. évi USD-ben számolva) az 1939. évi 209,4 milliárdról 1945-re 355 milliárdra növekedett. (Ez mintegy négyszerese volt a Szovjetunió GDP-jének.) Az Egyesült Államok adta a világ ipari termelésének a felét, az acéltermelés 57, az elektromos áram 42, a kitermelt kőolaj 62 százalékát. Tíz gépkocsiból nyolcat az Egyesült Államokban gyártottak. Amerika nemcsak a gazdaság mennyiségi mutatói tekintetében volt világelső, hanem a minőségi, a technológiai színvonalat tekintve is. Az amerikai gyártási folyamatok, a termékek minősége, a termelékenységi mutatók, az üzemszervezés messze megelőzte a világ más országáét. Hasonlóképpen élen járt az Egyesült Államok a kommunikációs eszközök gyártását és elterjedtségét nézve, továbbá a többi országhoz képest hatalmas előnyre tett szert a repülőgépgyártásban és a légiközlekedésben. A világkereskedelem és a pénzügyek tekintetében az Egyesült Államok bonyolította le a világkereskedelem felét, amerikai bankokban őrizték a világ aranytartalékainak háromnegyedét – miközben a világ lakosságának mindössze hét százaléka élt csak az USA-ban. A háború alatt és után az Egyesült Államok mindenkit tudott segíteni a világban, mindenki hozzá fordult segítségért, Amerikának ellenben nem kellett segítséget kérnie senkitől.

Az USA hatalmas gazdasági ereje, a termelékenység magas szintje, a magas bérek, a konszolidált lakásviszonyok az alsóbb osztályok számára is biztosították a fogyasztói társadalom előnyeiből való részesedést. Mindezek **széles tömegkonszenzust** teremtettek a gazdasági és társadalmi rendszer, az uralkodó eszmék és a kormányzat számára.

A **demográfiai mutatók** tekintetében az amerikai háborús emberveszteségek nagyságrendje sokkal kisebb volt, mint a többi hadviselő

nagyhatalomé (→ 1.5.). A háború következtében így nem csökkent az Egyesült Államok lakossága, sőt gyorsan növekedett. Így például a Szovjetunióval való összevetésben: a háború előtt az Egyesült Államok lakossága 60 millióval kevesebb volt, mint a Szovjetunióé, a háború végére pedig nagyjából egyforma lett a két ország népessége. Rengeteg képzett ember vándorolt ki Amerikába a háború utáni években is. Az iskolázottság egyébként sokkal előrehaladottabb szinten volt az Egyesült Államokban, mint Európában, a fiatalok egyharmada egyetemre, főiskolába járt.

A **katonai erőt** nézve az Egyesült Államok a világháború folyamán – történetében először – katonai hatalommá változott. Az első világháborúban ugyan kialakult már a nagyobb létszámú hadsereg, de azt a háború után leszerelték, a két világháború között az Egyesült Államok nem tartott jelentékeny számú hadsereget. Nem is volt sorozott katonaság és jelentős hadiipar sem. A második világháború éveiben azonban hatalmas hadiipar fejlődött ki. A háború végén 12,5 millió volt a hadsereg létszáma, ebből 7,5 millió külföldön tartózkodott. A háború utánra vonatkozó tervekben természetesen szerepelt ennek a hatalmas hadseregnek a hazahozatala, demobilizációja és a hadiiparnak a leépítése is, hiszen a háborús méretek nem voltak indokoltak. Szóba sem került azonban, hogy ugyanazt kellene tenni, mint az első világháború után (hazavinni és szinte teljesen leszerelni a hadsereget), ellenkezőleg, egyetértés volt abban, hogy az Egyesült Államoknak komoly katonai potenciállal, ütőképes hadsereggel kell rendelkeznie a háború utáni világban is. Az Egyesült Államok katonai fölényét megkérdőjelezhetetlenné tette, hogy csak az amerikai hadsereg rendelkezett atombombával.

A **kormányzat tudatában volt az ország erejének.** Lehet, hogy túlbecsülték a Szovjetunió erejét – nem tudták, hogy mennyire súlyosak Moszkva nehézségei (→ 2.1.2.) –, a saját erejüket azonban ismerték, tudták: az Egyesült Államok elég erős ahhoz, hogy akár világhatalmi szerepet is betölthessen.

A második világháború nyomán új korszak kezdődött „Amerika évszázadán" belül. Ennek az új korszaknak az első elnöke **Harry S Truman** (1884–1972, elnök 1945–1953) volt, aki Roosevelt halálával lépett előre az alelnöki posztról. A 61 éves demokrata párti politikus a belpolitikában jelentékeny tapasztalatokkal rendelkezett ugyan, a külpolitikában ellenben egyáltalán nem volt járatos, és mindössze 82 napig volt alelnök Roosevelt mellett. Igazi kihívást jelentett számára, hogy első elnökségének időszakában szinte minden figyelmét a külpolitikára kellett koncentrálnia. Az új elnök kezdetben folytatni kívánta az elődje által vitt külpolitikát, mindenekelőtt a nemzetközi intézményrendszer kiépítését, ám a világpolitika eseményei és fejleményei hamarosan egyre

inkább gondolkodóba ejtették a rooseveltі külpolitika változtatás nélküli folytathatóságát illetően. Elnökségének kezdetétől azonban még nem lehet fordulatról beszélni az amerikai külpolitikában, módosulásokról és kezdődő változásokról azonban igen.

Jól mutatja ezeket Truman elnök külügyminiszterének, **James F. Byrnes**-nek a politikája. Az új külügyminisztert 1945. július 1-jén nevezte ki az elnök (1947. január 10-ig marad a State Department élén). Byrnes abból indult ki, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió már túlságosan is távol került egymástól ahhoz, hogy hosszabb távon együttműködjenek. Byrnes igyekezett azonban modus vivendit találni, oly módon, hogy Washington lemond a nemzeti önrendelkezés elvének hangoztatásáról és kész tényként elfogadja Európa kettészakadásának elindulását. Úgy gondolta, hogy Európában mindkét nagyhatalomnak lényegében el kellene fogadnia mindazt, amit a másik a maga befolyási övezetében tesz, ha azok a nemzetbiztonságuk szempontjából létfontosságúak. Truman elnök osztozott külügyminiszterével abban, hogy kész volt tudomásul venni például a Szovjetunió uralmát Kelet-Európában. („Hosszú távon lesz egy szláv Európa; nem hiszem, hogy ez olyan rossz.")

2.1.2. A Szovjetunió ereje és gyengeségei

Soha nem volt olyan nagy a **Szovjetunió presztízse**, mint a második világháború befejezésekor. A sztálinista külpolitika legsikeresebb időszakát a világháború utolsó évei és a háború befejezését követő évek jelentették. A Szovjetunió nemzetközi tekintélye és a feléje forduló szimpátia elsősorban annak következménye volt, hogy az ország szembeszállt a német támadással, majd oroszlánrészt vállalt a legerősebb tengelyhatalom legyőzésében.

A háború végére a Vörös Hadsereg alapvetően megváltoztatta a Szovjetunió katonai és geopolitikai helyzetét. Nemcsak az ország háború előtti területét szabadította fel, hanem – amint láttuk (→ 1.4.) – lehetővé tette a Szovjetunió határainak kiterjesztését nyugat felé. A Szovjetunió nagyobb lett, mint Oroszország bármikor a cárok idején. Az állam területének növelésén túl, a Szovjetunió geopolitikai helyzetének megváltozását mutatta az a tény, hogy a háború végére szovjet megszállás és ellenőrzés alá került Közép-Európa nagyobb része is: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Ausztria és Németország keleti fele. Továbbá már korábban (1941) szovjet megszállás alá került Irán északi fele, majd miután a Szovjetunió belépett a Japán elleni háborúba is (1945. augusztus 8.), Kínában a mandzsúriai országrész is (→ 5.2.1.). A **Szovjetunió mégsem vált világhatalommá**, közvetlen katonai hatósugara az eurázsiai térségre korlátozódott.

Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890–1988): szovjet-orosz kommunista politikus, külügyminiszter (1939–1949, 1953–1956), miniszterelnök (1930–1941). Kereskedő családból származott, 1906-ban lépett be a bolsevik pártba. 1921-től 1930-ig az SZKP KB egyik titkára, 1926-tól tagja a párt legszűkebb vezető csoportjának, a politikai irodának, 1930-tól 1941-ig a Népbiztosok Tanácsának elnöke (miniszterelnök), 1939. május 3-tól a külügyi népbiztos is. 1939. augusztus 23-án ő írta alá náci Németországgal a Molotov–Ribbentrop-paktumot. 1941. május 6-án Sztálin átvette tőle a miniszterelnökséget, de miniszterelnök-helyettes maradt a külügyminiszterség mellett. A világháború alatt részt vett a szövetségesek csúcskonferenciáin, a háború után a Külügyminiszterek Tanácsának ülésein, a párizsi békeszerződések (1947) aláírásánál. Külügyi népbiztosi funkciójából 1949. március 5-én váltotta le Sztálin. Sztálin halála után, 1953. március 7-től megint külügyminiszter lett, 1956. június 1-ig. 1957 júniusában, miután szembefordult Hruscsovval, megfosztották párt- és állami vezető tisztségeitől, kinevezték a Szovjetunió mongóliai nagykövetének. 1960-tól 1962-ig a Szovjetunió képviselője volt Bécsben, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségben. 1963-ban nyugdíjazták.

„Vjacseszlav Molotov rendkívüli képességekkel rendelkező, hidegvérű és kíméletlen férfi volt. [...] Olyan társadalomban él, sőt tört egyre magasabbra, amelyben mindig más alakot öltött az intrika, és állandó volt az életveszély. Ágyúgolyó formájú feje, fekete bajusza, megértő pillantása, rezzenéstelen, lapos arca, ügyes beszéde híven tükrözte jellemét és rátermettségét. Mindenkinél alkalmasabb volt rá, hogy egy kiszámíthatatlan gépezet politikájának eszköze legyen. Jómagam csak egyenlő félként találkoztam vele. [...] Sohasem láttam embert, aki nála tökéletesebben testesítette volna meg a robot fogalmát. Mindennek ellenére azonban mégiscsak szemlátomást józan és kínosan csiszolt modorú diplomata volt. Hogy milyen volt a beosztottjaihoz, nem tudhatom.

[...] Egyetlen felesleges hangot sem adott ki. Mosolya maga volt a szibériai tél, szavait mintha patikamérlegen mérte volna ki, de közben előzékenyen viselkedett, s mindez együtt a szovjet politika tökéletes végrehajtójává avatta azokban a halálos években. [Churchill, 1989]

Amint már láttuk, a szovjet vezetők **területben gondolkodtak**, a szovjet külpolitika meghatározó eleme volt az ország területének és befolyási övezeteinek növelése (→ 1.2.3.). Az ellenség elűzése, az általa korábban megszállt terület elfoglalása, annak megszállása, különböző formákban szovjet ellenőrzés alá vonása, vagy egyenesen birtokba vétele, Moszkva felfogása szerint a szovjet nép rengeteg véráldozattal szerzett jussa (a „háború gyümölcse"); és a Kreml elszánta magát, hogy nem engedi elvitatni ezeket, hanem akár „foggal-körömmel" is megtartja.

A világháború befejezésekor és az azt követő első években sajátos **ellentmondás** mutatkozott **a Szovjetunió tényleges ereje és a megszerzett pozíciói között.** A Szovjetunió a katonai sikereit hatalmas emberáldozatok árán érte el, a szovjet **emberveszteségek** kolosszálisak voltak (→ 1.5.), s ez rendkívül súlyos rövid és hosszabb távú következményekkel járt. Rövid távon egyebek mellett rendkívüli hiány mutatkozott a férfi munkaerőben, amit részben például a hadifoglyok évekig tartó visszatartásával és kényszermunkába állításával, a legyőzött országokból többszázezer férfi és nő elhurcolásával igyekeztek pótolni. A hatalmas ország gazdasági helyzete a világraszóló katonai győzelmek ellenére katasztrofális volt. 1945-ben a termelés mindössze fele volt az 1939. évinek. A háborúban a hadiesemények következtében gyárak és üzemek tízezrei semmisültek meg, egész városok pusztultak el, közöttük Sztálingrád, Harkov, Kijev. Sok millió lakás semmisült meg. A Szovjetunió népei hihetetlen katonai megpróbáltatások és áldozatok árán védték meg hazájukat és szorították vissza a náci háborús gépezetet Berlinig. Ráadásul az első békeév időjárása rendkívül kedvezőtlen volt: 1946-ban ahelyett, hogy növekedett volna a mezőgazdasági termelés, csökkent, rendkívül kevés gabonát sikerült begyűjteni. Az **éhezés és éhség** okai között ott szerepelt azonban a sztálinista politika is, a gazdaság és a társadalom rendkívüli militarizáltsága, az önkényuralom. A 11 milliónál is nagyobb létszámú hadsereg nagyobb részét már 1945 őszén hazavezényelték és leszerelték, de így is három milliónál több katona maradt fegyverben.

A szovjet vezetés elsősorban **a nehézipar helyreállítására** koncentrált. Számított ugyan az Egyesült Államokkal való gazdasági együttműködésre, az amerikai segélyekre is, de fel sem vetődött, hogy az ország gazdasági, pénzügyi viszonyait lényegesen módosítsa vagy a kapitalista világéhoz igazítsa. Így a Szovjetunió eleve nemcsak hogy nem volt beilleszthető az amerikaiak által tervezett egységes világgazdaságba, hanem „természetéből eredően" opponálta azt, szemben állt azzal. A Szovjetunió rendkívül nehéz helyzete, rengeteg gazdasági és társadalmi gondja ellenére Moszkva hamarosan megmutatta, hogy **a szovjet rendszer rendelkezik megfelelő politikai**

akarattal és szervezőerővel, képes úgy mozgósítani az ország katonai erejét és emberi erőforrásait, hogy megőrizze a Szovjetunió nemzetközi politikai státusát, kialakítson egy az Egyesült Államokkal vetélkedő pólust a világban.

2.1.3. Az Egyesült Királyság: a világhatalmiság illúziójában

Az Egyesült Királyságot a háború alatti szerepvállalása politikai és erkölcsi szempontból egyaránt **Nyugat-Európa első nemzetévé** tette a világháború után, ezt a pozíciót azonban **nem támasztotta alá megfelelő gazdasági erő.** Nagy-Britannia már fél évszázada elvesztette „a világ műhelye" pozíciót, vetélytársaival szemben csökkent a világgazdasági súlya. A rohamos hanyatlás jelei a háború alatt tovább szaporodtak, és ezt a briteknek a tengelyhatalmakkal szembeni elszánt harca csak átmenetileg tudta elkendőzni. A háborúban az ország meggyengült és eladósodott, gazdasági és katonai szempontból egyaránt alárendelt helyzetbe került az Egyesült Államokkal szemben. A brit gazdaságot a háborúban 7,5 milliárd font veszteség érte, ez a nemzeti vagyon egynegyedét jelentette. Emellett Anglia elvesztett, illetve kénytelen volt eladni, 4,2 milliárd fontnyi külföldi befektetését. Az ország külső adóssága 3,3 milliárd fontra növekedett, miközben exportja a felére csökkent. Truman elnök döntése a Lend Lease beszüntetéséről (1945. augusztus) tovább súlyosbította az ország válságos helyzetét. Nagy-Britannia nehézségeit látva a szövetségesi együttműködés jegyében az Egyesült Államok az év végén megközelítőleg négy milliárd dollár segélyt és hitelt adott Londonnak (a háború alatti hiteleknél magasabb kamatokkal), egyebek mellett abban a reményben, hogy a szigetország rövid időn belül be tudja majd tölteni a nyugat-európai gazdaság motorjának szerepét. Hamarosan kiderült azonban, hogy ez csupán illúzió. A kortársak akkor még nem látták világosan, hogy Nagy-Britannia történetében egy egész korszak van lezárulóban, a hanyatlás tényeit még elfedte a már említett dicsőséges háborús szerep, az Egyesült Államokkal fenntartott „különleges kapcsolat" és a **Commonwealth** (Brit Nemzetközösség) megléte. Így Nagy-Britannia tényleges hatalmi súlyát egy ideig mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió, valamint maguk az angolok is túlértékelték.

A háború európai befejezése után hatalomra jutott Clement R. **Attlee vezette munkáspárti kormány (1945–1951)** elődjénél kevésbé ambiciózus külpolitikát kezdett ugyan, de a konzervatívokhoz hasonlóan ez a kormány is világhatalomnak tekintette Nagy-Britanniát, nem valamiféle európai regionális vezető hatalomnak. A britek súlyos politikai hibát követtek el azzal, hogy nem mérték fel hosszabb távra az erejüket, ráadásul átnéztek az európaiak feje fölött.

2.1.4. Franciaország: a nagyhatalmi státus visszaszerzése

Franciaország második világháború utáni nemzetközi pozícióját szintén gyengeségek és erősségek alakították. A **gyengeségek** között leginkább szembetűnő volt – a németektől 1940 tavaszán elszenvedett katasztrofális vereség következtében – az ország nemzetközi tekintélyének összeomlása. A vereség rávilágított az ország erkölcsi-politikai bizonytalanságaira, katonai teljesítőképességének a nagyhatalmi fellépés igényéhez mérten szűk voltára. Franciaország presztízsének csökkenését jól mutatták azok a nehézségek, amelyekkel **Charles de Gaulle** (1890–1970) tábornoknak kellett szembenéznie előbb az általa vezetett ideiglenes kormány elismeréséért, majd a „Három Nagy" mellé kerülésért vívott küzdelmében. (A szövetséges hadak 1944. június 6-án szálltak partra Normandiában, augusztus 25-én a Tábornok a szövetséges hadakkal bevonult Párizsba, mégis október 23-ig kellett várnia arra, hogy Washington végre elismerje kormányát Franciaország legitim hatalmának.) Franciaország gazdasági és katonai tekintetben is gyenge volt. A világháború pusztításai nyomán gazdasági teljesítménye a háború előttinek mintegy a felére zsugorodott, az ország infrastruktúrájának számottevő része elpusztult, megrongálódott. Megszakadt az anyaország és a gyarmati erőforrások közötti összeköttetés is. Franciaország katonai ereje, a megsemmisülés után újjáéledve 1944 szeptemberében 560 000, 1945 májusában pedig 1 300 000 főt számlált, de aligha volt összemérhető az amerikai vagy a szovjet hadsereggel. A világháború végére Franciaország erőteljesen függött az Egyesült Államoktól mind gazdasági, mind politikai és katonai téren. Párizs nemzetközi mozgásterét nagymértékben csökkentették a gyarmati rendszer felbomlásából fakadó konfliktusok (Indokína, Libanon) is (→ 5.4.2., 5.8.1.). Az 1946-ban létrejött **negyedik köztársaság** idején (1946–1958) a kormányzás rendkívüli instabilitása (12 év alatt 22 kormány) és gyakori döntésképtelensége akadályozta a határozott külpolitikai vonalvezetést.

Franciaország ugyanakkor számos erősséggel is rendelkezett. A szövetséges nagyhatalmakkal való egyenjogúsítására irányuló de Gaulle-i erőfeszítések végül is komoly sikerrel jártak. A már említett amerikai diplomáciai elismerés után de Gaulle elutazott Moszkvába, húsz évre szóló szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött a Szovjetunióval (1944. december 10.). Igaz, a jaltai és a potsdami konferenciára nem hívták meg Franciaországot, de **formálisan mindinkább egyenrangú szövetséges nagyhatalomnak tekintették.** Képviselői ott voltak a német kapituláció aláírásánál, és Franciaország megszállási zónát kapott Németországban és Ausztriában is. Szintén a nagyhatalmiság elismerése nyilvánult meg abban, hogy állandó tagságot és ezzel járó vétójogot kapott az ENSZ Biztonsági Tanácsában. Franciaország jövője szempontjából ugyancsak fontos adottság

volt, hogy az ország nagyszámú, jól képzett értelmiségivel, közhivatalnokkal, szilárd állami és közigazgatási hagyományokkal rendelkezett. A diplomáciában Párizs számára nem okozott gondot az ENSZ-ben és a más nemzetközi fórumokon való aktív részvétel.

1944–1945-ben a francia külpolitika legfőbb prioritása **a német kérdés** rendezése, a „német veszély" hosszabb távon való elhárítása volt. A háború után a francia kormányzat számára a szovjet befolyás alá került Kelet-Európa nem szerepelt a lényeges relációk között, a francia külkapcsolatok koordináta-rendszerében ez a térség a két világháború közötti időszakhoz képest leértékelődött.

2.1.5. Kína: egy látszólagos nagyhatalom

A második világháború előtt az Egyesült Államok kormányának és lakosságának a Kínához való viszonyát rokonszenv, a Japánhoz való viszonyát pedig ellenszenv jellemezte. A Kína iránti amerikai szimpátia Japán Kína elleni agressziója után (1931) megerősödött. Pearl Harbor után pedig Japán az Egyesült Államok ellenségévé vált. A világháború alatti, a háború utáni Ázsiára vonatkozó washingtoni tervekben és az Egyesült Államok Ázsia-politikájában egyértelművé vált az az elképzelés, amely szerint majd Kína támogatásával és bátorításával kell ellensúlyozni Japánt. Ennek jegyében **Washington** végső soron **meg akarta változtatni a régió hatalmi-politikai viszonyait,** olyan módon, hogy a világháború alatti fő ellenség, ha nem is örökre, de mindenképpen hosszú távra veszítse el nagyhatalmi státusát és súlyát, és helyette **Kína váljon a térség meghatározó hatalmává.** Az amerikaiak mindenekelőtt **Csang Kaj-sek** elnöksége alatt helyre kívánták állítani Kína egységét, a japán agresszió előtti határok között, továbbá Roosevelt szinte a három szövetséges nagyhatalommal egyenlő státust szánt Kínának. Elképzelése szerint a világháború után a világ „négy csendőre" között is ott kellett volna lennie Kínának. Churchill és Sztálin az amerikai elképzelést az elnök „idealizmusával" magyarázta és egyáltalán nem osztotta. Ázsiai érdekeik és törekvéseik nyilvánvalóan szemben álltak az elnök terveivel, Kína világpolitikai szerepét pedig egyenesen naivitásnak, irreálisnak tekintették. Véleményüknek többször hangot is adtak. A háború alatt Kína legfontosabb tartományai japán megszállás alatt állottak, az ország képtelen volt arra, hogy nagyhatalmi szerephez illően hozzájáruljon a szövetségesek győzelméhez. Közvetlenül a háború végén pedig a Kínában tartózkodó japán hadseregnek a szovjet hadsereg előtti kapitulációja, Mandzsúria szovjet megszállás alá kerülése, továbbá a kínai polgárháború kiújulása tulajdonképpen illúzióvá változtatta Kína nagyhatalmi szerepének kilátását (→ 5.2.).

2.2. Az egyet nem értés tárgyai

2.2.1. A Szovjetunió kialakítja a „baráti országok" övezetét

Abból a tényből, hogy a szovjet vezetők „területben" gondolkodtak, (→ 1.2.3.) két cél körvonalazódott: egyfelől az a törekvés, hogy minél nagyobbra növeljék a Szovjetunió területét, másfelől az a törekvés, hogy a Szovjetunió határai előtt fekvő államokból szovjet befolyási övezetet hozzanak létre; sajátos biztonsági zónát, valamiféle fordított változatát annak az „egészségügyi övezetnek", amelyet az antant létesített az első világháború után a Szovjetunió nyugati határai előtt. A nyugati szövetséges nagyhatalmak a világháború alatt lényegében respektálták a szovjet befolyási övezet kialakítására vonatkozó moszkvai terveket. A háború után az ebbe az övezetbe tartozó országokat **Moszkva „baráti országoknak" nevezte.** Ez a térség a Balti-tengertől az Adriai-tengerig és a fekete-tengeri kijáratokig terjedt: olyan államok sorát/sávját alkotva a nyugati szovjet határ előtt, amelynek kormányai a Szovjetunióval baráti kapcsolatokat alakítanak ki. Olyan övezet ez, amely a stratégiai számítások szerint nehezíti, kizárja a Szovjetunióba a nyugat felől való hirtelen betörés lehetőségét. A szovjet törekvés egyik fő mozgatórugója nyilvánvalóan a háború első évének nyomasztó élménye volt: a szovjet vezetők ki akarták zárni annak lehetőségét, hogy a német vagy más hadsereg két vagy három hónap alatt valaha is újra megjelenhessen Moszkva falai alatt. Moszkva minimálisan semleges, de inkább baráti országokat akart a Szovjetunió határai előtt, vagyis az ott fekvő országokban előbb-utóbb olyan irányba akarta terelni a folyamatokat, hogy ezek az országok a Szovjetunió számára megbízható barátokká vagy szövetségesekké váljanak. Ha nem a korabeli szovjet terminológiát használjuk, akkor természetesen lehet ezt a törekvést így is minősíteni: a szovjet vezetők **vazallus államok** sorát igyekeztek kialakítani a határaik előtt.

A kelet-európai szovjet befolyási övezet kiépítéséhez **kedvező körülmények alakultak ki a háború nyomán.** A tengelyhatalmak oldalán háborús vereséget szenvedett országokban – a feltétel nélküli kapituláció alapján aláírt fegyverszüneti szerződések szerint – eleve szinte teljesen szabad kezet kaptak a szövetséges hatalmak nevében fellépő szovjet megszálló hatóságok és szervek. A térség országaiban szinte nem maradt belső erő a velük szembeni fellépéshez. A németek oldalán harcolt és szolgált régi hadseregeket és erőszakszervezeteket a háború menetében teljesen felszámolta a szovjet hadsereg, szétesett a régi államigazgatás is. A régi politikai elitek – mivel elsősorban ezek voltak a felelősek a háborús vereségért – teljes csődbe jutottak, elvesztették a befolyásukat, felelősségre vonás várt rájuk. A korábbi felső osztályok (bankárok, gyárosok, nagybirtokosok) gazdasági helyzete katasztrofálisan meggyengült már a német megszállás

alatt (a zsidóknak nemcsak a tulajdona veszett el, hanem sokuknak az élete is); az igazságtalan földbirtokviszonyok miatt feltartóztathatatlanná vált a nagybirtokrendszer felszámolása. A gazdaságban csődhelyzet keletkezett, kialakult a szovjet nyersanyagoktól való függés. Több okból is megjelent az állami beavatkozási, államosítási késztetés; az azonnali jóvátételi szállítások is kemény centralizációt követeltek. Végül, de nem utolsó sorban, a nyomasztó mindennapi megélhetési gondok, a rendkívüli szociális feszültségek is radikális gazdasági, társadalmi és politikai változásokat sürgettek. Be is indultak ezek a változások, az emberek mégsem forradalomként, semmiképpen sem kommunista forradalomként élték meg az átalakulást. Nagyon kevesen voltak, akik a szovjet kommunizmushoz hasonló rendszert akartak, a térség tömegeinek szemében nem volt erős a kommunizmus vonzereje. A szovjet befolyás mindenekelőtt és majdnem kizárólag azon alapult, hogy a szovjet hadsereg legyőzte a németeket, és a térség szovjet megszállás alá került.

A baráti országok övezetének kialakítását az egyes országok belpolitikai sajátosságai mellett leginkább az határozta meg, hogy az illető ország korábban **a két világháborús koalíció melyikéhez tartozott,** hogyan fejezte be a háborút: a legyőzöttek oldalán vagy a győztesek között. Bulgáriát, Romániát, Magyarországot és részben Finnországot is a fasiszta hatalmak csatlósaként kezelte a Szovjetunió, miközben Albániát, Csehszlovákiát, Görögországot, Jugoszláviát és Lengyelországot szövetségesként. A legyőzött országok a békeszerződésig formálisan is elvesztették a függetlenségüket, a főhatalom letéteményesei az országonként felállított **Szövetséges Ellenőrző Bizottságok** (SZEB) lettek. Ezekben az országokban a felszabadításukat követő hónapokban volt a legszorosabb az ellenőrzés, mindenütt **szövetséges katonai igazgatást** vezettek be. A SZEB-ek a legyőzött országok kormányai felett álltak, formálisan a fegyverszünet betartását ellenőrizték a békeszerződés aláírásig, illetve az azokban kijelölt határidőkig. (Szövetséges Ellenőrző Bizottság létesült Olaszországban, Ausztriában, Németországban pedig Szövetséges Ellenőrző Tanács.) A SZEB-ek élén Bulgáriában, Finnországban, Magyarországon és Romániában szovjet elnök állt, a szövetséges katonai igazgatás parancsnoka szovjet tiszt volt, a megszállást a szovjet hadsereg végezte. A legyőzött országokban a lakosság nagy része a felszabadulást megszállásként élte meg.

Moszkva a régióban lényegében mindenütt **ugyanazt a politikai receptet alkalmazta:** engedélyezte az antifasiszta pártok megalakulását, a kommunista pártok népfront jellegű pártszövetségeket alakítottak, amelyek ideiglenes kormányokat hoztak létre, ezeket elismerte a Szovjetunió, majd hamarosan választásokat rendeztek. A királyságot mindenütt a köztársasági államforma váltotta fel. Csehszlovákia, Magyarország, Finnország és Lengyelország

kivételével a többi térségbeli kormányban már 1945-ben monopolhelyzetbe kerültek a kommunisták. Az új erőszakszervezetek mindenütt kommunista ellenőrzés alá kerültek. A nagybankokat és a nagyipart mindegyik országban államosították, radikális földreformokat hajtottak végre. Mindegyik országban kulcsszerepet kaptak a Moszkvából hazatért kommunista vezetők (Bulgáriában Georgi Dimitrov, Csehszlovákiában Klement Gottwald, Lengyelországban Boleslav Bierut, Magyarországon Rákosi Mátyás, Romániában Gheorge Gheorghiu-Dej.) A hatalomból fokozatosan kiszorították a konzervatív, liberális erőket (szalámi taktika). Ebben a küzdelemben a helyi kommunisták mindig számíthattak Moszkva támogatására.

A nyugati szövetséges hatalmak tiltakoztak a Szovjetunió sok lépése és intézkedése láttán, de inkább csak opponáltak, berzenkedtek; aligha tehettek valamit a kibontakozó folyamatok ellen. Kétségbe vonták ugyan például az 1945. évi romániai és bulgáriai választások tisztaságát, tiltakoztak is, majd tudomásul vették a fejleményeket. Arra egyik nyugati nagyhatalom kormánya sem gondolt, hogy katonai erővel adjon nyomatékot nemtetszésének. Hasonlóképpen a Szovjetunió is elfogadta, hogy Európa nyugati fele és Japán az amerikai elképzelésekhez igazodjon.

2.2.2. A németországi megszállás és a jóvátétel kérdései

Németország sorsát illetően a győztes nagyhatalmak **egyetértettek** a legfontosabb célokban, abban, hogy: Németországot meg kell fosztani attól a lehetőségtől, hogy a jövőben újabb háborút kezdhessen; hogy az országot nácitlanítani kell; valamennyien Németország demokratikus újjászületését akarták; és abban is egyetértettek, hogy a diplomáciai hagyományoknak megfelelően Németországgal is békeszerződéssel zárják le a háborút. Mindezekről és még sok más Németországgal kapcsolatos kérdésről döntöttek is **a harmadik csúcskonferencián, Potsdamban** (1945. július 17–augusztus 2.). Az egyetértés mellett azonban számos kérdésben eltértek a vélemények.

Közelebbről **két fő kérdéssel** kellett szembenézniük: a megszállás és a jóvátétel, távolabbra tekintve pedig Németország felosztásának vagy egységének kérdéseivel.

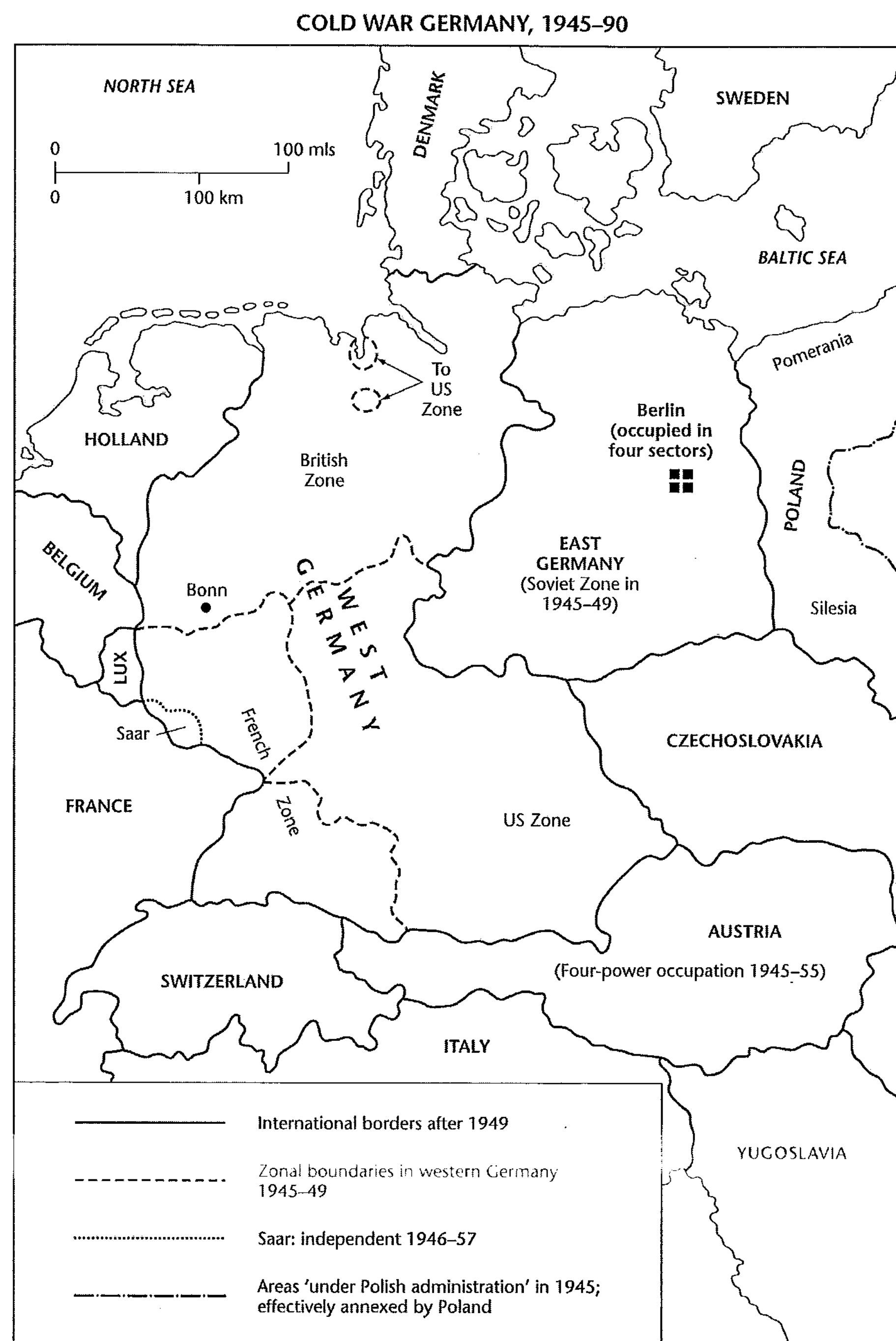
A megszállás tekintetében a szövetségesek a háború alatt külön-külön megszállási övezeteket terveztek a maguk számára: a briteknek jelölték ki az ország északi, az amerikaiaknak a déli, a Szovjetuniónak a keleti részét. (1944 őszéig nem számoltak Franciaországnak a megszállásban való részvételével.) Németország kapitulációja után az előzetesen megállapított zónahatárok közé vissza is vonultak az addig harcoló, akkor megszálló erőkké átalakult hadseregek. A brit és az amerikai övezetből immár Franciaország is kapott

megszállási zónát. A potsdami konferencián megállapodtak a megszállással és az ország ellenőrzésével és irányításával kapcsolatos számos részkérdésben is. Az többi feladatokkal összefüggésben mindenekelőtt létrehozták a **németországi Szövetséges Ellenőrző Tanácsot** (a többi legyőzött országban létrehozott SZEB-ekhez hasonló funkcióval), amelyben a döntéseket a négy nagyhatalomnak egyhangúlag kellett meghoznia. Megállapodtak, hogy az országot, a megszállási zónákra osztás ellenére „gazdasági egységként" kezelik, de központi német kormányt nem hoznak létre.

A **jóvátételi kérdés** megoldásánál részben az első világháború utáni tanulságokból, részben abból indultak ki, hogy a Szovjetunió számára életbevágóan fontos a német jóvátétel azonnali szedése. Elvileg kimondták ugyan Németország gazdasági egységének megőrzését, a jóvátétel behajtása azonban a megszállási övezetek szerinti szétválás megerősödése irányába hatott. Moszkva a maga számára mintegy tízmilliárd USD-nyi jóvátételi összeget követelt. A nyugati szövetségesek ezt eleve a németek számára kifizethetetlenül magasnak tartva nem fogadták el, abba azonban beleegyezetek, hogy a Szovjetuniót megillető jóvátételt valamennyi megszállási zóna termeléséből kell kielégíteni, továbbá hozzájárultak, hogy a Szovjetunió – a Kelet-Németországból és Lengyelországból származó élelmiszer-szállítmányok fejében – megkapja a nyugati zónákban leszerelésre váró ipari berendezések 15 százalékát, valamint ellenszolgáltatás nélkül további tíz százalékot.

Németország jövőjét illetően Moszkva arra gondolt, hogy a megoldás az egységes Németország lenne, amely jó viszonyt tartana fenn a Szovjetunióval. Az új Németországot politikailag és katonailag semlegesnek és jelentéktelennek szerette volna látni. Németország ellenőrzését mindenekelőtt a gazdaságon keresztül kívánta megvalósítani. A Szovjetunió számára viszont az volt a legfontosabb, hogy a németek a lehető leggyorsabban minél több jóvátételt fizessenek.

A német kérdés – mi legyen Németországgal? – nemcsak a nyugati szövetségeseket és a Szovjetuniót osztotta meg, de magukat a nyugatiakat is. **A franciák** örökre szerettek volna megszabadulni a németek katonai fenyegetésétől, szerették volna elérni, hogy Franciaországnak Németországhoz hasonló gazdasági súlya legyen, hogy visszaállíthassák Franciaország valaha volt elsőbbségét Nyugat-Európában. A megszálló hatalmak közül Franciaország akarta leginkább megbüntetni Németországot. Ha a franciákon múlott volna a rendezés, a szövetségesek hasonló hibákat követtek volna el, mint az első világháború után. Párizs nemcsak magas jóvátételi összegeket követelt (arányait tekintve hasonlóképpen, mint a Szovjetunió), hanem az egységes Németország helyett laza államszövetséget

From Young, J. *Longman Companion to America, Russia and the Cold War.* © Addison Wesley Longman Limited 1993, 1999.

képzelt el a régi centralizált Németország helyett. Továbbá a nyugati határa mentén is kisebb Németországot: a Saar-vidéket francia kézbe kívánta venni, a Ruhr-vidéket nemzetközi ellenőrzés alá helyezni, a Rajna-vidékre pedig valamiféle ütközőállamot tervezett.

Az **angolok és az amerikaiak** idővel mind a szovjet, mind a francia elképzelést elutasították. 1944 őszéig támogatták ugyan azt a tervet, hogy Németországot szinte teljesen fosszák meg az iparától, de hamar belátták, hogy ez lehetetlen, hiszen akkor Németországot nekik kellene eltartaniuk. Azt is felismerték, hogy a német gazdaság kiszakítása a nyugat-európai gazdaságból az egész térségre kihatóan óriási nehézségekkel járna. Elvetették tehát Németország teljes gazdasági meggyengítésének terveit. Államszervezetileg pedig egy föderális (szövetségi) alapon újjászervezett német államot képzeltek el, amelyben egészségesen keverednek a centralizációs és a decentralizációs elemek.

Az idő múlásával azonban **Németország közös kormányzása egyre nehezebben ment.** A Szövetséges Ellenőrző Tanácsban elsősorban a megszállási övezetek mindinkább széttartó irányítása miatt egyre keményebb viták alakultak ki. A nyugati zónákban ugyanis a megszálló hatóságok nem avatkoztak be a gazdaságba, az élet a kapitalista gazdasági rend kereteiben indult el, a szövetséges hatóságok elsősorban a demokratikus politikai élet és intézményrendszer beindításával foglalkoztak. A szovjet zónában ellenben a jóvátétel behajtása volt a legfontosabb feladat. Ennek nyomán a szovjet megszállás rendkívül drasztikus jelleget öltött. A szovjet hatóságok erőteljesen beavatkoztak az országrész gazdaságába is: földreformot hajtottak végre, bezárták a magánbankokat, államosították az iparnak azt a részét, amelyet nem szereltek le és nem szállítottak el a Szovjetunióba.

1946 februárjában **Byrnes amerikai külügyminiszter** még egyszer, mintegy utolsó kétségbeesett kísérletként – előremenekülést keresve – javasolta a békeszerződés gyors megkötését Németországgal. Sztálin azonban ugyanezekben a napokban már a kapitalizmus és a szocializmus kibékíthetetlenségéről beszélt, majd Churchill, a Fultoni Egyetemen (1946. március 5.) a „vasfüggönyről". Az amerikai stratégia újragondolása 1946 februárjában elkezdődött, és Washingtonban 1946 nyarára belátták, hogy Németország egyesítése szinte megoldhatatlan. A fordulatot **Byrnes stuttgarti beszédéhez** (1946. szeptember 6.) lehet kötni, amelyben újrafogalmazta az amerikai megszállási politika céljait. Az amerikai hadak visszavonására építő szovjet számításokat lerombolva kijelentette, hogy a megszálló erők mindaddig Németországban maradnak, ameddig jelenlétükre szükség lesz. Továbbá, mivel a négy szövetséges hatalom közötti együttműködés különösen a gazdasági unió tekintetében nem funkcionált, bejelentette az amerikai és a brit övezet „egyesült területté" alakítását. (A két terület hamarosan, 1947. január 1-jén egyesült, „Bizónia" elnevezéssel.)

2.2.3. Az atombomba

Közhelynek számít az a megállapítás, hogy 1945-ben az atombomba elkészítésével és bevetésével olyan áttörés történt a fegyverkezés történetében, amely örökre megváltoztatta a világpolitikát. Amint ismeretes, az atomkutatások a háború alatt majdnem egyszerre kezdődtek és nagyjából párhuzamosan haladtak több országban is. Az Egyesült Államokban 1941 novemberében állt föl az Atomic Energy Commission (AEC), hogy maximális titoktartás mellett kövesse nyomon, hogy a tudományos kutatások milyen katonai hasznosítást hozhatnak. A kutatások nyomán mind jobban felismerhetővé vált a nukleáris láncreakció katonai jelentősége, és a kutatásokkal összefüggésben megjelentek a politikai vonatkozások is. Így elsőként az a kérdés várt válaszra, hogy **az amerikaiak az angolokkal és a kanadaiakkal együtt vagy külön fejlesszék-e ki az A-bombát.** Mindennél fontosabb volt azonban, hogy megelőzzék a németeket.

Nem követjük végig az atombomba kifejlesztésének technikatörténetét, ismeretes, hogy 1945. július 16-án (már Németország hagyományos fegyverekkel történt legyőzése után) az amerikaiak sikeresen végrehajtották **az első kísérleti atomrobbantást**. Ami a katonai vonatkozásokat illeti: rögtön az első kísérleti robbantás nyomán egyértelműen kiderült, hogy soha nem látott pusztító erejű fegyverről van szó. Az is rögtön meggondolás és **vita** tárgyát képezte, hogy éppen a példátlan méretű pusztító erő miatt szabad-e bevetni az atombombát Japán ellen, s az is, hogy előzetesen figyelmeztetni kell-e a japánokat? Rooseveltnek (aki meghalt a kísérleti robbantás előtt) korábban semmi kétsége sem volt: a bombát le kell dobni, azért gyártották, hogy használják az ellenség legyőzésére. Truman, aki csak azután ismerte meg az atomprogram állását, hogy letette az elnöki esküt, szintén a bomba Japán elleni bevetése mellett volt, de nem zárta ki, sem azt, hogy előbb figyelmeztető, „bemutató" célzattal dobják csak le, sem azt, hogy tanulmányozzák az atomkutatások terén való nemzetközi együttműködést. A kijelölt új külügyminiszter, Byrnes úgy vélekedett, hogy nincs értelme a bomba „demonstratív" célzatú bevetésének, mert lehet, hogy be sem indul a robbanás, de semmiképpen sem várható, hogy a japánok pszichológiai érvek hatására megtörnének. Tudjuk, hogy az atombombák ledobása **Hirosimára és Nagaszakira** (1945. augusztus 6., augusztus 8.) és a Szovjetunió Japánnak szóló hadüzenete (1945. augusztus 9.) megváltoztatta a Japán elleni háború menetét: kétségkívül rendkívüli hatást gyakorolt azokra a japán körökre,

amelyek a háború befejezésén gondolkodtak, s meggyőzte őket, hogy fel kell lépniük Hirohito császárnál (uralkodott 1926–1989) a kapituláció érdekében. Az eredményt ismerjük, Japán 1945. szeptember 2-án kapitulált.

Hogyan vélekedett **Roosevelt** az atombomba világháború utáni szerepéről? A kísérleti robbantást nem érte meg, a bomba pusztító hatását nem tudta pontosan elképzelni. Tény azonban, hogy amíg élt, nem osztotta meg az atomtitkot a Szovjetunióval. A Grand Design szerves része volt az Egyesült Államok hatalmának növelése, katonai hatalmának a megőrzése is, így ehhez a bombát is egyik eszköznek tekintette. **Truman** számára az atombomba sorsa nem teoretikus kérdés volt, neki döntenie kellett a bomba bevetéséről, jövőjéről, s arról is, hogy milyen szerepe lesz a Szovjetunióval való kapcsolatokban. Tudta, hogy a Szovjetunió rendelkezik a világ legnagyobb hadseregével, s azt is, hogy az amerikai atommonopólium további bizonytalanságot, gyanút, félelmet kelt a szovjet vezetésben, hiszen Moszkva eddig is gyanakodott a „kapitalistákkal való együttműködést" illetően.

1945 őszén **az atomtitok** megtartása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia számára kétségtelen előnyöket jelentett a Szovjetunióval szemben. Számítani lehetett azonban arra is, hogy ez az előny csak időleges, nem is nagyon sokára majd a Szovjetunió is képes lesz az atomfegyver kifejlesztésére. Természetesen azt még nem láthatták, hogy néhány év múlva elindul a nukleáris versenyfutás, amely később elvezet a kölcsönös fenyegetés, a kölcsönös félelemben tartás egyensúlyához. Az atombomba egyoldalú amerikai birtoklása azonban 1945 őszén megoldatlan probléma volt a szövetségesek kapcsolataiban is. Miként az amerikai elnök üzenete (1945. október 3.) mutatja, jól látta a kérdés fontosságát. A „civilizáció érdekében a lehető leghamarabb megfelelő módot kell találnunk ennek a felfedezésnek a megfelelő ellenőrzésére" – hangzott az üzenet – „annak érdekében, hogy fenntartsuk a világbékét, és hogy a fegyver ne a pusztítás eszköze legyen". Végül is a Szovjetunióval való közvetlen tárgyalás helyett az ENSZ fórumára terelte az ügyet.

Az ENSZ Közgyűlése egyhangúlag határozatot hozott az **Atomenergia Bizottság** létrehozásáról (1946. február 24.), a bizottság fel is állt, a Biztonsági Tanács tagjaiból és Kanada képviselőjéből. Az volt a kezdeti elképzelés, hogy az Atomenergia Bizottság ellenőrzése alatt történne minden, a nukleáris anyagok bányászatától a gyártásig. Az Atomenergia Bizottság azonban kezdettől fogva gyanakvó, rossz légkörben dolgozott, és egymással szemben álló álláspontok alakultak ki. (Meghatározta az alaphangulatot, hogy 1946 márciusában a kanadai hatóságok kémkedéssel vádolták és kiutasították az ottawai szovjet katonai attasét.) 1946 nyarán áthidalhatatlanná vált az amerikai és a szovjet álláspont közötti különbség.

Az Atomenergia Bizottság Moszkva álláspontja szerint a Biztonsági Tanácsnak, Washington szerint az ENSZ Közgyűlésének kell, hogy felelős legyen. A szovjet ődelegátus, Andrej A. Gromiko javasolta továbbá, hogy kössenek nemzetközi egyezményt az atomfegyver törvényen kívül helyezéséről, és 90 napon belül semmisítsék meg a meglevő bombákat. A javaslat elfogadása egyoldalúan csak az Egyesült Államokat sújtotta volna, hiszen akkor csak az USA rendelkezett néhány atombombával. Gromiko az atomtitok megosztását is javasolta az ENSZ valamennyi tagállamával. Az Atomenergia Bizottságban, a mind jobban erősödő szovjet–amerikai kölcsönös bizalmatlanság légkörében egyáltalán **nem közeledett a két delegáció álláspontja,** a vita mindinkább terméketlenné vált. Majd az ENSZ Közgyűlése egyhangúlag hozott határozatában (1946. december 14.) kimondta ugyan az atomfegyver eltiltásának és az egyes államok fegyvertárából való kivonásának szükségességét, a határozat azonban az általánosság szintjén maradt. Végül 1948 elején az Atomenergia Bizottság – Franciaország javaslatára – bizonytalan időre elnapolta a munkáját.

2.3. Amiben megmaradt az együttműködés

2.3.1. A háborús főbűnösök felelősségre vonása

Miközben erősödtek a szövetségesek közötti nézeteltérések és ellentétek – a jövendő hidegháború felé mutató elemek –, érvényesültek mellettük még az együttműködés elemei is. Az utóbbit demonstrálta például a német háborús főbűnösök **Nürnbergben** megrendezett pere. A perben a szövetséges hatalmak ügyészei a vádlottakat háborús tervek kidolgozásával és végrehajtásával, a hadműveletek és a megszállás alatt elkövetett kegyetlenségekkel és pusztításokkal, valamint a polgári lakosság ellen elkövetett gyilkosságokkal vádolták. A bíróság először mondta ki és érvényesítette azt az elvet, amely szerint a háborúindítás és a népirtás bizonyos körülmények között olyan bűncselekmény, amelyet a nemzetközi közösségnek joga van utólag is büntetni. A szövetséges hatalmak által felállított **Nemzetközi Katonai Törvényszék** 22 fővádlott közül 12-t ítélt halálra. (Az ítélethirdetés 1946. szeptember 30-án volt.)

A japán háborús főbűnösök perét – a nürnbergi perhez hasonló vádpontok alapján – **Tokióban** rendezték meg. (A per 1946 januárjában kezdődött és 1948 végéig tartott. Tokióban hét főbűnöst ítéltek halálra és végeztek ki.)

A nürnbergi és a tokiói pert nagy figyelemmel követte a világ közvéleménye. Voltak jogi és politikai viták a perekről, még inkább arról, hogy meddig is terjed a háborús bűnösök köre, hogy le lehet-e zárni vagy folytatni kellene a felelősségre vonást. Összességében azonban az volt a fontos, hogy **a nemzetközi jog és**

a nemzetközi kapcsolatok történetében először mégiscsak megtörtént a háborús főbűnösök felelősségre vonása és demonstratív elítélése, s ennek hosszú távú elrettentő hatását nem lehet lebecsülni.

2.3.2. A párizsi békeszerződések

A szövetséges nagyhatalmak a potsdami konferencián megállapodtak, hogy a vesztes államokkal kötendő békeszerződések előkészítése és együttes politikájuknak a szerződésekben történő érvényesítése érdekében az öt szövetséges nagyhatalom (Egyesült Királyság, Egyesült Államok, Franciaország, Kína és a Szovjetunió) képviselőiből megalakítják a **Külügyminiszterek Tanácsát,** amelyre a szerződések kidolgozásának feladata várt. A tanács Londonban tartotta az első konferenciáját (1945. szeptember 10–október 2.) a Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal, Olaszországgal és Romániával kötendő békeszerződések előkészítéséről. (Kína képviselője a tanács többi konferenciáján már nem vett részt.) Noha sok kérdésben megegyezés született, a tanácskozást elnapolták, hasonlóképpen a második ülésszakot is (Moszkva, 1945. december 16–26.). Majd Párizsban, a harmadik ülésszakon (1946. április 25–május 16., június 15–július 12.) lényegében elkészültek az öt országgal kötendő békeszerződés tervezetei. **A 21 győztes és az öt legyőzött állam békekonferenciáját Párizsban, a Luxemburg-palotában rendezték meg (1946. július 29–október 15.).** A konferencia plenáris ülésén egy alkalommal szót kaptak a legyőzött országok delegáció-vezetői is. A konferencia vitáiban kiderült, hogy a győztesek álláspontja több kérdésben még igen távol áll egymástól, így a konferencián nyitva maradt kérdések ismét a külügyminiszterek tanácsa elé kerültek. A tanács negyedik ülésszakát New Yorkban tartották (1946. november 4–december 12.), amelyen már aláírásra készítették elő az öt békeszerződést. A békeszerződések szövegezésébe a vesztes államok hasonlóképpen nem szólhattak bele, mint az első világháború utáni békekötéseknél.

A második világháborút Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal, Olaszországgal és Romániával lezáró **békeszerződéseket Párizsban írták alá 1947. február 10-én.** A békeszerződések büntető jellegűek voltak, alapelveikben hasonlóak egymáshoz, a potsdami konferencián kimondott főbb elvekhez igazodtak.

Az **olasz békeszerződés** előkészítése a bolgár, a finn, a magyar és a román békeszerződésekkel párhuzamosan a Külügyminiszterek Tanácsának említett ülésszakain történt. A szövetségesek az olasz kérések és követelések nagy részét nem fogadták el, nem tették magukévá azt az olasz érvelést sem, hogy Olaszország 1943 őszétől tulajdonképpen „társhadviselő" fél volt a szövetségesek oldalán. A békeszerződés alapján Olaszország Jugoszlávia javára elvesztette Venezia Giulia

tartomány egy részét, valamint Isztriát, Fiumét (Rijeka) és Zárát (Zadar). A trieszti kérdést pedig a győztesek átmenetileg a Trieszti Szabad Terület felállításával „oldották meg". Ausztria felé maradt a Brenner-határ (a dél-tiroli osztrákok autonómiájának biztosításával). Franciaország javára ellenben Olaszország kénytelen volt elfogadni jelentéktelen mértékű (550 km^2, néhány ezer lakos) határmódosítást az Alpokban. Görögország javára Olaszország elvesztette Rodoszt és a Dodekanészosz-szigeteket. Visszaállt Albánia szuverenitása. A gyarmatokat illetően Olaszország független államnak ismerte el Etiópiát, amely annektálta a korábbi olasz gyarmatot, Eritreát is. Szintén elvesztette Olaszország a régebbi gyarmatait (Líbia, Szomália), de további sorsukról nem intézkedett a békeszerződés. (Nyilvánvaló volt, hogy ENSZ-fennhatóság alá kerülnek.) A békeszerződés megszabta Olaszország jóvátételi kötelezettségeit is. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok nem kért jóvátételt, ellenben Olaszország kénytelen volt jelentékeny összegű kártérítést fizetni a Szovjetuniónak (100 millió USD), Jugoszláviának (125 millió USD), Görögországnak (105 millió USD), Etiópiának (25 millió USD) és Albániának (5 millió USD). A békeszerződés korlátozta az olasz hadsereg létszámát és fegyverzetét. Olaszországnak fel kellett számolnia határerődjeit, 250 000 főre kellett csökkentenie hadserege létszámát. (Ebbe beleszámították a csendőrséget is.) A békeszerződés megtiltotta, hogy az olasz hadseregnek nehéztüzérsége, bombázó repülőgépei, atomfegyverei legyenek. Az olasz hadiflottát a szövetségesek szétosztották egymás között. A békeszerződés aláírásának napján a békeszerződés igazságtalansága elleni tiltakozásul egész Olaszországban tíz percre megállt az élet. Másnap Carlo Sforza külügyminiszter jegyzékben követelte a békeszerződés revízióját. Persze tudta, hogy az akkori körülmények között Olaszország számára nem lehetett jobb szerződést elérni. Valójában az olaszok számára az volt a legfontosabb, hogy a békeszerződéssel lezárult az 1943 szeptemberében kötött, a feltétel nélküli kapituláción alapuló fegyverszünet nyomán előállt helyzet: vagyis Olaszország a volt tengelyhatalmak közül elsőként elindulhatott a teljes szuverenitás visszanyeréséhez vezető úton. Az olasz békeszerződés 1947. szeptember 15-én lépett hatályba. Az év végéig a szövetséges haderők (a rendezetlen státusú trieszti terület kivételével) elhagyták az országot. Olaszország a rá kirótt jóvátételi kötelezettségeket hamarosan teljesítette.

A **bolgár békeszerződésben** a határokat lényegében az 1941. január 1-jén fennállott határoknak megfelelően jelölték ki. Bulgária elvesztette az elfoglalt jugoszláv és görög területeket, megkapta ellenben Romániától Dél-Dobrudzsát. Bulgáriát a békeszerződés Görögországnak 45 millió, Jugoszláviának 25 millió USD jóvátétel fizetésére kötelezte. A bolgár hadsereg létszámát 55 000 főben maximálta. A szerződés kötelezte Bulgáriát az emberi jogok elismerésére, a fasiszta szervezetek feloszlatására, a háborús bűnösök kiszolgáltatására a szövetséges hatalmak megbízottainak. A szerződés gazdasági jellegű cikkei intézkedtek a szövetségesek érdekeinek

és jogainak visszaállításáról a háború előtti állapotnak megfelelően, továbbá a német javaknak a Szovjetunió számára való átadásáról. A békeszerződés a szövetséges (szovjet) haderő kivonására 4–10 hónapos határidőt írt elő. A szovjet csapatok kivonása formálisan megtörtént, gyakorlatilag azonban leplezett formában maradtak szovjet erők az országban.

A **finn békeszerződésben** az ország határait lényegében az 1941. június 1-i állapotnak megfelelőn állították vissza. A békeszerződést megelőzően, az 1944. szeptember 19-i fegyverszüneti szerződéssel, Finnország már átengedte a Szovjetuniónak Petsamo (Pecsenga) vidékét. (Petsamo fagymentes kikötő a Barents-tengeren, Skandinávia legészakibb részénél.) Ezt a megállapodást a békeszerződésben is megerősítették. Átmenetileg a Szovjetunióhoz került Porkala kikötője is (30 kilométerre Helsinkitől, még közelebb Leningrádhoz). A békeszerződés 41 500 főben maximálta a finn hadsereg létszámát, intézkedett a megtartható finn hadihajókról és a repülőgépek számáról is. A békeszerződés a Szovjetunió számára fizetendő súlyos, 300 millió USD –1938-as világpiaci árakon számítva – értékű jóvátételre kötelezte Finnországot. (Sztálin később beleegyezett abba, hogy a jóvátétel összegét 227 millióra csökkentsék, és a kifizetés határidejét két évvel meghosszabbítsák. Az utolsó kifizetésekre 1952-ben került sor.) A békeszerződés 1947. szeptember 15-én lépett hatályba. A szovjet megszálló haderők még 1947-ben kivonultak Finnországból.

A 42 cikkből álló **magyar békeszerződés** az ország területét – figyelmen kívül hagyva az 1938 utáni területi változásokat – az 1938. január 1-jén érvényes határok között állapította meg (azzal az eltéréssel, hogy Pozsonnyal szemben, a Duna magyar oldalán fekvő három falu is Csehszlovákiához került). A békeszerződés a magyar hadsereg létszámát 65 000 főben maximálta. Helybenhagyta a fasiszta és revizionista szervezetek feloszlatásáról hozott rendeleteket, kimondta, hogy ilyen szervezetek a továbbiakban sem alakulhatnak. A szövetségeseknek okozott háborús károk megtérítésére 300 millió USD összegű jóvátétel fizetésére kötelezte Magyarországot. Ennek kétharmada a Szovjetuniót, egyharmada Csehszlovákiát és Jugoszláviát illette. A jóvátétel kifizetésére a békeszerződés 1945. januári kezdettel nyolcéves határidőt szabott. Ugyancsak kártérítést írt elő a faji és vallási diszkriminációk miatt sérelmet szenvedett egyének számára. A magyarországi német vagyon a Szovjetuniót illette meg. A békeszerződés – más rendelkezések mellett – megerősítette a Dunán való szabad hajózás elvét. A békeszerződést az Országgyűlés az 1947. évi XVIII. törvénnyel iktatta törvénybe. Életbelépésével feloszlott a magyarországi SZEB, nemzetközi jogi szempontból Magyarország formálisan visszanyerte a függetlenségét. A szovjet hadsereg azonban nem hagyta el az ország területét, tekintettel az Ausztriában levő szovjet megszálló erőkkel való kapcsolatok fenntartására. Magyarország a Szovjetuniónak járó jóvátételt évekig fizette, valós értékéről nincsenek pontos adatok.

A **román békeszerződés** elveiben és struktúrájában hasonlít a bolgár, a finn, a magyar és az olasz békeszerződésekhez. A határokat illetően a békeszerződés Besszarábiára és Észak-Bukovinára vonatkozóan kimondta, hogy az 1940. június 28-ai szovjet–román jegyzékváltás érvényes, vagyis ezek a területek a Szovjetunió részét képezik. Kimondta továbbá, hogy Erdély Romániáé, az 1938. január 1-jei állapot szerint. Románia elvesztette Dél-Dobrudzsát Bulgária javára az 1940. szeptember 7-ei szerződés szerint. A Románia által fizetendő jóvátételt (a Szovjetunió javára) 300 millió USD-ban határozta meg, annak megfizetését 1944. szeptember 12-től számítva. A Romániában levő német tulajdont a Szovjetunió kapta meg hadizsákmányként. A román hadsereg létszámát a győztesek 120 000 főben maximálták. A békeszerződés szeptember 15-ei életbelépésével megszűnt a romániai SZEB. A szovjet hadsereg egy része azonban Romániában maradhatott az Ausztriában levő szovjet erők utánpótlásának biztosítása érdekében. A román jóvátételi fizetésekről szintén nincsenek megbízható adatok.

A fegyverszüneti egyezményekben és a békeszerződésekben rögzített határváltozásokkal párhuzamosan nagyméretű népességmozgások zajlottak Európában. Ennek legfőbb szenvedő alanyai a németek voltak. A német lakosság kitelepítését Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról a potsdami konferencia írta elő. Azzal az indokkal, hogy a háború alatt a lengyelek és a németek, illetve a csehek és a németek között történtek után többé nem képzelhető el, hogy békésen éljenek egy államon belül. A Lengyelországból elmenekült és elűzött németek száma 7–8 millió, a csehszlovákiai németeké 2,5–3 millió volt, a magyarországiaké két–háromszázezer. Jugoszláviából és Romániából ugyancsak elmenekült a német lakosság többsége. Más okokból és más körülmények között szintén sokan cseréltek hazát a lengyel–szovjet határváltozás nyomán (a Szovjetunióból mintegy 1,5-2 millió lengyel költözött át, Lengyelországból pedig kb. félmillió ukrán, belorusz és orosz.) A Szovjetunió által bekebelezett balti országokba és a Szovjetunióhoz került területekre szintén nagy számban érkeztek telepesek, mintegy két és félmillionyian. Délkelet-Európában kisebb arányú volt a népmozgás, elsősorban az olaszokat üldözték el Jugoszláviából. A Távol-Keleten viszont hat-hét millió japán hagyta el az annak előtte Japánhoz tartozó vagy a háború alatt általa elfoglalt területeket.

A párizsi békeszerződések aláírása **a szövetségesek együttműködésének és egységének utolsó nagy demonstrációja** volt. Az aláírási ceremóniáról tudósító újságírók többsége még úgy kommentálta az eseményeket, hogy akár néhány hónap múlva sor kerülhet a német és az osztrák békeszerződések aláírására is. A nemzetközi helyzet alakulása azonban hamarosan aláásta ezeket a reményeket.

3.
A korai hidegháború időszaka, a két szemben álló tömb kialakulása (1947–1949)

1947 tavaszára az Egyesült Államok és a Szovjetunió kapcsolataiban az együttműködés helyett mindinkább megerősödött a bizalmatlanság, a gyanakvás, a szembenállás. Ráadásul a kialakuló hidegháborúban – John Lukacs szavaival „A felek kölcsönösen félreismerték egymás szándékát, az amerikaiak abban a hitben és félelemben éltek, hogy Sztálin [...] kész utat törni a kommunizmusnak Nyugat-Európában és Németország nyugati részében is. Sztálin pedig abban a hitben és félelemben élt, hogy miután az amerikaiak megvetették a lábukat Nyugat- és Dél-Európában, készülnek megdönteni az ő kelet-európai uralmát." Truman elnök az utóbb róla elnevezett doktrínával meghirdette a Szovjetunió feltartóztatását, majd ennek gazdasági alapjait teremtette meg a Marshall-terv. Válaszul a Szovjetunió létrehozta a Kominformot, és hozzáfogott a befolyása alá került Kelet-Európa szovjetizálásához. Nyugat-Berlin szovjet blokádja lökést adott az euroatlanti katonai szövetség, a NATO létrehozásához. A formálódó, szemben álló két tömb kialakulása során Németország is kettészakadt, megalakult a Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság.

3.1. Mikor is kezdődött a hidegháború?

A Szovjetunió és az Egyesült Államok között – amint láttuk (→ 2.2.) – már 1945-ben is bőven voltak feszültségek. Megjelenésüket, kialakulásukat természetesen **nem lehet egyetlen naphoz vagy egyetlen eseményhez kötni.** Mivel azonban „szeretjük a dátumokat", korábban és gyakran ma is Churchill fultoni beszédéhez (1946. március 5.) szokták kapcsolni a hidegháború „kitörését". A hidegháború kezdetének egyetlen időponttal való kijelölése azonban nyilvánvalóan durva leegyszerűsítés; ráadásul Churchill az említett beszédében már egy kialakult állapotról értekezett, s nem egy folyamat kezdetéről.

A **„hidegháború"** kifejezést állítólag az egyik legismertebb amerikai publicista, Walter Lippmann használta először, amikor a középkori keresztény és a muzulmán világ szembenállásához hasonlította a Kelet és Nyugat között 1947-re kirajzolódó eszmei és politikai ellentétet.

Ha a hidegháború kezdetéről beszélünk, azt lehet mondani, hogy már **1945 végére** is nagymértékben változott az Egyesült Államok álláspontja a Szovjetunióval kapcsolatosan, a Szovjetunió akkor kezdett **„rosszhiszemű**

szövetségesből" „ellenféllé", majd később „ellenséggé" változni. Ez a szemléletbeli változás éles viták közepette indult el a washingtoni kormánykörökben 1946 elején. Kezdték megfogalmazni, hogy a Grand Design-hoz kapcsolódó remények illúziók, hogy a „nagy együttműködés" szellemében nem megy tovább a kompromisszumos politika, hogy a Szovjetunióval szembeni bizalmatlanság, a tőle való elválás és eltávolodás politikája felé kellene fordulni. 1946 elején tovább növekedtek a súrlódások, viták, feszültségek a Szovjetunió és a nyugati szövetségesek között a német megszállás és jóvátétel behajtásának már említett különbségei (→ 2.2.2.), a kelet-európai (→ 2.2.1.), valamint az Európán kívüli térségben a mandzsúriai (→ 5.2.1.) és iráni (→ 5.7.1.) szovjet politika miatt.

A szovjet–amerikai kapcsolatok légkörének változását jelezte **Sztálin 1946. február 9-i beszéde,** amelyben felmelegítette – a világháború alatt mellőzött – a nyugati „imperialista" hatalmak és rendszerek elleni ideológiai küzdelmet. A State Departmentet váratlanul érte mind a beszéd tartalma, mind a hangneme. Azt kérte a moszkvai amerikai nagykövetségtől, hogy adjon magyarázatot a szövetségesi kapcsolatokhoz nem illő szovjet megnyilatkozásokra. A választ az első beosztott, George F. **Kennan** fogalmazta meg, az **ún. hosszú táviratában** (1946. február 22.). A csaknem 8000 szóból álló elemzés mind terjedelme, mind mélysége tekintetében szokatlan iromány jelentett az amerikai diplomácia világában. A Long Telegram – anélkül, hogy nyíltan kimondta volna – lényegében kétségbe vonta a Szovjetunió irányában addig követett amerikai külpolitika alapját, miszerint Moszkva magatartását az amerikai (illetve a nyugati) politika képes érdemben befolyásolni, sőt, hogy a kétoldalú kapcsolatok alakulása elsősorban az Egyesült Államok hozzáállásán múlik. Azt hangsúlyozta, hogy a Kreml az oroszok hagyományos és ösztönös bizonytalanságérzete és a Nyugat iránti gyanakvása, bizalmatlansága alapján mindig is neurotikus látásmóddal tekintett szövetségeseire, s e szemléletmód alapján rövid távon sem tekintette igazán barátainak a nyugati hatalmakat. Kiemelte, hogy Moszkva „érzéketlen az ész logikájára és rendkívül érzékeny az erő logikájára."

Kennan érvelésének az volt a lényege, hogy Washington ne áltassa magát az együttműködés ábrándképével, hanem hosszú küzdelemre kell elszánnia magát, ha a Szovjetunióval szemben meg akarja védeni az érdekeit. Mindenekelőtt a szovjet terjeszkedés (a Szovjetunió által megszállt kelet-európai országok szovjetizálásának) **feltartóztatását (containment)** javasolta. A feltartóztatást az amerikai diplomata elsősorban nem katonai téren képzelte el, hiszen jól látta a Szovjetunió szárazföldi erőfölényét Eurázsiában, hanem gazdasági és politikai téren. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti hatalmi egyensúlyt elfogadhatónak tartotta, a szovjet terjeszkedésbe való beletörődést és a tétlenkedést azonban nem. Sürgette az amerikai

Truman, Harry S (1884–1972): amerikai demokrata párti politikus, az Egyesült Államok elnöke (1945–1953). Harcolt az első világháborúban, a háború után rövidáru-kereskedést nyitott, de hamar tönkrement. Egy ideig megyei közigazgatási hivatalnok. 1935-ben megválasztották szenátornak. 1945-ben Roosevelt mellett alelnök, Roosevelt halálakor elnök lett. Első elnökségének időszakában szinte minden figyelmét lekötötte a külpolitika. Folytatta elődje munkáját, de Rooseveltnél keményebben ítélte meg a kelet-európai szovjet előretörést. 1947-ben hirdette meg a róla elnevezett doktrínát. Elnöksége alatt indult el a Marshall-terv, ekkor hirdetik ki a hadügyeket teljesen átszervező nemzetbiztonsági törvényt. Fontos szerepet játszott a NATO létrehozásában. 1950-ben, a koreai háború kirobbanásakor fellépett Észak-Korea agressziója ellen, a kommunista Kína beavatkozása után azonban már nem vállalta a háború eszkalációjának kockázatát. 1953 után visszavonult a politika első vonalából, de aktív maradt; sokat utazott, beszédeket tartott, megírta emlékiratait.

„Harry Truman kicsit sem volt középszerű politikus, a kongresszusban eltöltött évei alatt pedig gazdag tapasztalatokat szerzett Amerika belügyeit illetően. Alaposan meglepte kritikusait: az általános elvárások ellenére képes volt a világ problémáit is kezelni. Ennek az az egyszerű magyarázata, hogy tudott dönteni. Talán a természetéből adódóan, vagy az elnöki szerep miatt, mindenesetre sohasem bizonytalankodott még a legnagyobb döntések előtt sem. Amint megkapta a hatalmat, már nem foglalkozott a gondolkodását esetlegesen megzavaró kérdésekkel. Egyetlen dolog számított: teljesíteni a kötelességét, vagyis hogy a tanácsok meghallgatása után kiadja a parancsokat. A dolgok természetéből adódóan nem volt mindig jól informált, sőt hajlamos volt hibázni is, dönteni azonban mindig tudott – és ez az igazi államférfi ismertetőjele." [Monnet, 2004]

„Truman is visszautasította a hatalmi egyensúly elvét, tartózkodott az amerikai lépések biztonsági okokkal való magyarázatától, s ahol csak lehetett, általános elvekhez, az egész emberiség ügyéhez, az új Egyesült Nemzetek Alapokmányához kapcsolta őket. Az elnök úgy fogta fel az Egyesült Államok és a Szovjetunió között kibontakozó küzdelmet, mint a jó és a rossz harcát, ahelyett, hogy elismerte volna annak a politikai érdekszférákkal való összefüggését." [Kissinger, 1996]

hegemónia alatt levő világ megerősítését és megszervezését. A Szovjetunió gyengeségeit tárgyalások útján kívánta kihasználni, mindenekelőtt a gazdasági nyomás eszközeivel.

A Long Telegram az amerikai diplomáciai testület félperiferiájáról a State Department figyelmének középpontjába röpítette az akkor 42 éves diplomatát. Kennan nem teljesen új gondolatmenetet öntött távirati formába, hanem már korábban is hangoztatott nézeteit fejtette ki bővebben. Az időzítés azonban tökéletes volt. A Long Telegram akkor vázolta fel a szovjet politika valódi motivációit és az egyetlen lehetségesnek tűnő amerikai viszonyulást ehhez, amikor Washingtonban a korábbi külpolitika működésképtelenségét már belátták, de alternatívát még senki nem tudott felrajzolni. Kennan táviratát Washingtonban kézről kézre adták, másolták, és – ami különösen ritka az ilyen opuszok esetében – a vezetők is végigolvasták. Az amerikai külpolitikát a Long Telegram és Churchill egyidejű azonos irányú aktív fellépése **elmozdította** a bizonytalan és kapkodó pozícióból a szovjet fenyegetést komolyan vevő álláspont irányába. Később ettől a dokumentumtól számolják majd a **feltartóztatási doktrína** keletkezését. A feltartóztatásnak a megfogalmazástól a hivatalos meghirdetésig és külpolitikai irányvonallá válásáig azonban még egy év telt el, amelyben szaporodtak ugyan a jövendő hidegháború felé mutató elemek, de – mint látjuk – érvényesültek még az együttműködés elemei is (→ 2.3.).

3.2. A feltartóztatás meghirdetése és alkalmazása

3.2.1. A Truman-doktrína

1946 és 1947 fordulóján a szövetségesek közötti kapcsolatok különösen feszültté váltak a Görögországgal és Törökországgal kapcsolatos viták miatt.

Görögországban már az olasz és német megszállók elleni küzdelem időszakában is megosztott volt az ellenállási mozgalom. A monarchista polgári erők (EDESZ) mellett igen erős volt a kommunista vezetésű ellenállási mozgalom is (EAM és ELASZ). A felszabadulás napjaiban a monarchisták csak az angolok véres katonai beavatkozásával tudtak felülkerekedni. Moszkva respektálta a görögországi brit dominanciáról szóló, Churchill és Sztálin közötti 1944 őszi megállapodást, és közvetlenül nem is avatkozott be az 1946 őszén kirobbant polgárháborúba. A görög kommunistáknak nyújtott jugoszláv és bolgár támogatást azonban nem fogta vissza. A hadműveletek egyre nagyobb méreteket öltöttek, majd 1947 elején az angol kormány közölte Washingtonnal, hogy a továbbiakban nem áll módjában a görög antikommunista erők hadműveleteinek finanszírozása. Az Egyesült Államokra maradt a feladat, hogy átvegye a britek szerepét Görögországban.

A világháború végére a Balkánon kialakult szovjet geostratégiai fölény és Nagy-Britannia gyengesége alapján Moszkva úgy látta, hogy megkísérelheti a Fekete-tenger és a Földközi-tenger közötti szorosok megszerzésére irányuló régi orosz tervek realizálását is. Ennek jegyében egyre nagyobb nyomást gyakorolt **Törökországra.** Az amerikaiak addig nem törődtek különösebben ezzel a régióval, mert brit és szovjet befolyási övezetnek tekintették. Truman elnök még nyugtatta is a törököket. Az amerikai politikában bekövetkező változást az angol–amerikai–török konferencia (1946. október 9.) jelezte, amelyet a tengerszorosok szovjet–török közös ellenőrzésére vonatkozó moszkvai javaslat visszautasítása jegyében rendeztek meg.

Az **amerikaiak Németország-politikájában** pedig egyrészt Byrnes külügyminiszter említett stuttgarti beszéde jelzett markáns módosulást, másrészt az angol és az amerikai megszállási övezet egyesítéséről szóló okmány aláírása (→ 2.2.2.). Továbbá a washingtoni külpolitikára is kiható fontos amerikai belpolitikai esemény volt **a republikánusok győzelme** az 1946. novemberi kongresszusi választásokon. A republikánus győzelemben komoly szerepet játszott a párt határozott antikommunista és szovjetellenes hangvételű kampánya. Az új kongresszus egyebek mellett nem szavazott meg többé segélyeket és hiteleket a Szovjetuniónak. A törvényhozás egyre inkább hajlott a Szovjetunióval való együttműködés visszafogására és elutasítására.

Washington külpolitikájának „energikusabb", „határozottabb" irányba fordulását jelezte Truman elnök azzal, hogy **George C. Marshall** nyugalmazott tábornokot nevezte ki külügyminiszternek Byrnes helyére (1947. január 10.; külügyminiszter 1947–1949). A tábornok diplomataként is gazdag tapasztalatokkal rendelkezett: a háború alatt vezérkari főnökként részt vett a szövetséges nagyhatalmak mindhárom csúcskonferenciáján, majd 1945–1946-ban az elnök különmegbízottjaként Kínában igyekezett békíteni a polgárháborúban szemben álló feleket. A kiváló képességű katonadiplomata hazarendelése 1946 végén azt jelezte, hogy Kína hátrább sorolódik Washington politikájában, így nincs szükség Marshall ottani további jelenlétére, külügyminiszteri kinevezése pedig arra utalt, hogy az Európa-politika fordulat előtt áll Amerikában.

1947 februárjára Washington számára nyilvánvalóvá vált, hogy az **Egyesült Királyság** a Földközi-tenger keleti medencéjében – gazdasági és katonai gyengesége következtében – képtelen betölteni a Szovjetunió ellensúlyozását. Ezután érkezett a török kormány azon kérése az Egyesült Államok kormányához, hogy a szovjet nyomással szemben nyújtson számára gazdasági és katonai segítséget.

A választ **Truman elnök** a kongresszus és a szenátus közös ülésén elmondott, a Görögországot és Törökországot fenyegető kommunista veszélyről és annak

…evezetes beszédében adta meg (1947. …man-beszéd jelentőségét az amerikai …trína fontosságához hasonlítják. Az …ország megsegítésére vonatkozó, a …érésével kilépett a nyugati féltekére …litika keretei közül. Jelezte, hogy a … amerikai flottát, bázisokat akar ott … a görög és török antikommunista … támogatást a kongresszus 1947. … a segélyek megszavazása sokkal … probléma kapcsán való állásfoglalás. …ető az új amerikai külpolitika nyilvános és hivatalos …, ideológiai alapvetésének: joggal kapta később a **Truman-doktrína** elnevezést. Fontos állomás volt a hidegháború kialakulásának folyamatában is: félreérthetetlenül jelezte, hogy az Egyesült Államok kormánya elszánta magát a kommunizmus feltartóztatására. (A következő években a görög–török segélyprogrammal sikerült is elhárítani a szovjet veszélyt a Földközi-tenger keleti medencéjében. Az Egyesült Államok megvetette a lábát a régióban, Moszkva meghátrált, és tudomásul vette a változást.)

A Truman-beszéd a Külügyminiszterek Tanácsának ötödik, **Moszkvában tartott konferenciájának** (1947. március 10–április 24.) kezdetén hangzott el, rossz légkört teremtve a tárgyalásokhoz. A konferencián a négy külügyminiszter – Ernest Bevin, Georges Bidault, Marshall és Molotov – 44 ülést tartott. Végül azonban kiderült, hogy az Ausztriával és a Németországgal kötendő békeszerződés legfontosabb kérdéseiben mutatkozó lényeges különbségek miatt nem tudnak megállapodni, így eredménytelenül álltak fel a tárgyalóasztaltól.

3.2.2. A Marshall-terv

A Truman-doktrína megfogalmazása után a State Departmentben hozzáláttak a Marshall külügyminiszter nevével ismertté vált terv kidolgozásához, amelyet a külügyminiszter a Harvard Egyetemen elmondott beszédében hirdetett meg (1947. június 5.). Marshall azt üzente Nyugat-Európának: az Egyesült Államok kész nagyvonalú gazdasági segítséget nyújtani, hogy e térség kilábalhasson rendkívül súlyos gazdasági és szociális helyzetéből. Az amerikaiakat aggasztotta a nyugat-európai helyzet, Truman március 12-i beszédében is megjelent a gondolat, amely szerint a gazdasági gondok, szociális feszültségek és a nyomor táptalajt jelentenek a kommunizmus számára. Következésképpen felszámolásukkal csökkenthető a kommunista veszély.

Az Egyesült Államok különböző formában már a Marshall-terv előtt is számottevő pénzügyi és egyéb segélyt adott Európának. **A Harvard Egyetemen meghirdetett terv azonban a támogatás új minőségét és formáját jelentette.** A korábbiaktól nem is elsősorban volumenében, hanem minőségében különbözött. A tervvel a külügyminiszter ugyanis nemcsak kritikus helyzetben adott esetenkénti segélyekre tett ígéretet, hanem egy közösen kidolgozott európai újjáépítési program alapján több évre szóló, nagyszabású segélyezésre. A terv természetesen nem volt önzetlen, az ajánlatban fontos szerepet játszottak a globális amerikai gazdasági érdekek is. Az Egyesült Államok számára – amely a világ legnagyobb áru-, illetve szinte kizárólagos tőke-exportőre volt – ugyanis nagyon fontos volt Európa talpra állása, hogy az amerikai áruk elhelyezéséhez biztos piacot, az amerikai tőke számára pedig megfelelő befektetési terepet nyújtson. Az is fő szempont volt, hogy Európa hozzáfoghasson az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmében mutatkozó, rohamosan növekvő mérleghiány csökkentéséhez.

A terv meghirdetését követően **Párizsban előkészítő értekezletet** tartottak a programban részt venni kívánó országok (1947. június 27. és július 3. között). A konferenciáról még annak befejezése előtt kivonult a szovjet delegáció, a további tárgyalásokon pedig már a szovjet befolyás alá került Csehszlovákia és Lengyelország, továbbá Jugoszlávia sem vett részt. Molotov Párizsban azzal érvelt, hogy a Marshall-terv sérti a segélyt elfogadó államok szuverenitását, és kiszolgáltatja azokat az Egyesült Államoknak. A szovjet elutasítás mögött valójában az a félelem munkált, hogy a programban való részvétel esetén rések nyílnának mind a Szovjetunió, mind a befolyása alá került országoknak a világgazdaságból kiszakadó, attól elzárkózó körén, ráadásul a segélyprogram révén megnőne az Egyesült Államok befolyása. **A Marshall-terv kapcsán látványosan kettészakadt a segélyben részesülő, illetve az azt elutasító Európa.** A segélyprogram elfogadása ugyanakkor a nyugat-európai kormányok számára sem volt egyszerű döntés. A nyilvánvaló előnyök mellett ugyanis számolniuk kellett a következményekkel is: meg kellett nyitniuk piacaikat az amerikai áruk előtt, beengedni a tőkeerős amerikai bankokat és vállalatokat, elfogadni a programmal kapcsolatos amerikai intenciókat és ellenőrzést.

A Marshall-terv időközben az **Európai Újjáépítési Program (European Recovery Program, ERP)** elnevezést kapta. Finanszírozásáról a kongresszusi vita 1948 januárjában kezdődött és április 3-án az első Foreign Assistance Act elfogadásával fejeződött be. Ezt követően az Európai Újjáépítési Programról szóló egyezmény aláírásával (1948. április 16.) megkezdték működésüket a terv lebonyolítására felállított intézmények (közöttük a legfontosabb, az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet – Organization for European

feltartóztatása szükségességéről szóló nevezetes beszédében adta meg (1947. március 12.). Egyes történészek a Truman-beszéd jelentőségét az amerikai külpolitika történetében a Monroe-doktrína fontosságához hasonlítják. Az elnök ugyanis a Görögország és Törökország megsegítésére vonatkozó, a törvényhozás számára megfogalmazott kérésével kilépett a nyugati féltekére korlátozódó addigi amerikai biztonságpolitika keretei közül. Jelezte, hogy a Földközi-tengeren meg kívánja erősíteni az amerikai flottát, bázisokat akar ott építeni. Konkrétan 400 millió dollárt kért a görög és török antikommunista erők anyagi és katonai támogatására. (A támogatást a kongresszus 1947. május 22-én szavazta meg.) A beszéd és a segélyek megszavazása sokkal fontosabb lépés volt, mint egy regionális probléma kapcsán való állásfoglalás. A Truman-beszéd tekinthető az új amerikai külpolitika nyilvános és hivatalos meghirdetésének, ideológiai alapvetésének: joggal kapta később a **Truman-doktrína** elnevezést. Fontos állomás volt a hidegháború kialakulásának folyamatában is: félreérthetetlenül jelezte, hogy az Egyesült Államok kormánya elszánta magát a kommunizmus feltartóztatására. (A következő években a görög–török segélyprogrammal sikerült is elhárítani a szovjet veszélyt a Földközi-tenger keleti medencéjében. Az Egyesült Államok megvetette a lábát a régióban, Moszkva meghátrált, és tudomásul vette a változást.)

A Truman-beszéd a Külügyminiszterek Tanácsának ötödik, **Moszkvában tartott konferenciájának** (1947. március 10–április 24.) kezdetén hangzott el, rossz légkört teremtve a tárgyalásokhoz. A konferencián a négy külügyminiszter – Ernest Bevin, Georges Bidault, Marshall és Molotov – 44 ülést tartott. Végül azonban kiderült, hogy az Ausztriával és a Németországgal kötendő békeszerződés legfontosabb kérdéseiben mutatkozó lényeges különbségek miatt nem tudnak megállapodni, így eredménytelenül álltak fel a tárgyalóasztaltól.

3.2.2. A Marshall-terv

A Truman-doktrína megfogalmazása után a State Departmentben hozzáláttak a Marshall külügyminiszter nevével ismertté vált terv kidolgozásához, amelyet a külügyminiszter a Harvard Egyetemen elmondott beszédében hirdetett meg (1947. június 5.). Marshall azt üzente Nyugat-Európának: az Egyesült Államok kész nagyvonalú gazdasági segítséget nyújtani, hogy e térség kilábalhasson rendkívül súlyos gazdasági és szociális helyzetéből. Az amerikaiakat aggasztotta a nyugat-európai helyzet, Truman március 12-i beszédében is megjelent a gondolat, amely szerint a gazdasági gondok, szociális feszültségek és a nyomor táptalajt jelentenek a kommunizmus számára. Következésképpen felszámolásukkal csökkenthető a kommunista veszély.

Az Egyesült Államok különböző formában már a Marshall-terv előtt is számottevő pénzügyi és egyéb segélyt adott Európának. **A Harvard Egyetemen meghirdetett terv azonban a támogatás új minőségét és formáját jelentette.** A korábbiaktól nem is elsősorban volumenében, hanem minőségében különbözött. A tervvel a külügyminiszter ugyanis nemcsak kritikus helyzetben adott esetenkénti segélyekre tett ígéretet, hanem egy közösen kidolgozott európai újjáépítési program alapján több évre szóló, nagyszabású segélyezésre. A terv természetesen nem volt önzetlen, az ajánlatban fontos szerepet játszottak a globális amerikai gazdasági érdekek is. Az Egyesült Államok számára – amely a világ legnagyobb áru-, illetve szinte kizárólagos tőke-exportőre volt – ugyanis nagyon fontos volt Európa talpra állása, hogy az amerikai áruk elhelyezéséhez biztos piacot, az amerikai tőke számára pedig megfelelő befektetési terepet nyújtson. Az is fő szempont volt, hogy Európa hozzáfoghasson az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmében mutatkozó, rohamosan növekvő mérleghiány csökkentéséhez.

A terv meghirdetését követően **Párizsban előkészítő értekezletet** tartottak a programban részt venni kívánó országok (1947. június 27. és július 3. között). A konferenciáról még annak befejezése előtt kivonult a szovjet delegáció, a további tárgyalásokon pedig már a szovjet befolyás alá került Csehszlovákia és Lengyelország, továbbá Jugoszlávia sem vett részt. Molotov Párizsban azzal érvelt, hogy a Marshall-terv sérti a segélyt elfogadó államok szuverenitását, és kiszolgáltatja azokat az Egyesült Államoknak. A szovjet elutasítás mögött valójában az a félelem munkált, hogy a programban való részvétel esetén rések nyílnának mind a Szovjetunió, mind a befolyása alá került országoknak a világgazdaságból kiszakadó, attól elzárkózó körén, ráadásul a segélyprogram révén megnőne az Egyesült Államok befolyása. **A Marshall-terv kapcsán látványosan kettészakadt a segélyben részesülő, illetve az azt elutasító Európa.** A segélyprogram elfogadása ugyanakkor a nyugat-európai kormányok számára sem volt egyszerű döntés. A nyilvánvaló előnyök mellett ugyanis számolniuk kellett a következményekkel is: meg kellett nyitniuk piacaikat az amerikai áruk előtt, beengedni a tőkeerős amerikai bankokat és vállalatokat, elfogadni a programmal kapcsolatos amerikai intenciókat és ellenőrzést.

A Marshall-terv időközben az **Európai Újjáépítési Program (European Recovery Program, ERP)** elnevezést kapta. Finanszírozásáról a kongresszusi vita 1948 januárjában kezdődött és április 3-án az első Foreign Assistance Act elfogadásával fejeződött be. Ezt követően az Európai Újjáépítési Programról szóló egyezmény aláírásával (1948. április 16.) megkezdték működésüket a terv lebonyolítására felállított intézmények (közöttük a legfontosabb, az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet – Organization for European

Economic Cooperation, OEEC, a mai OECD elődje), és elkezdődött a segélyek folyósítása is. **Az ERP végül is a következő 17 európai országra terjedt ki:** Anglia, Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Izland, Luxemburg, Németország nyugati övezete és Nyugat-Berlin, Norvégia, Olaszország, Portugália, Svájc, Svédország és Törökország. A program lebonyolítása 1948. április 16-tól 1952. július 1-ig tartott. Nyugat-Európa a program keretében összesen 17 milliárd dollár segélyt kapott, amelynek nagy része Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország gazdaságát erősítette.

Az ERP értékelésével kapcsolatos nézetek igen különbözőek; a program jelentőségét, Európa második világháború utáni talpra állásában játszott szerepét illetően a viták a mai napig sem zárultak le. Egyesek úgy vélik, hogy a program túlbecsülhetetlen szerepet játszott a részes nyugat-európai országok gazdasági stabilizációjában, az újjáépítés gyors és sikeres megvalósításában, a látványos gazdasági fellendülés beindulásában. (Az ERP-ben résztvevő országok GDP-je 1949-ben elérte az 1938. évi szintet, 1951 végére pedig 30 százalékkal meghaladta azt.) Mások azt hangsúlyozzák, hogy az amerikai segély önmagában nem tudta volna beindítani Nyugat-Európa gazdasági fellendülését. Tény, hogy a térség gazdasági helyzete 1947-ben válságos volt. Az országok rendkívül súlyos pénzügyi-egyensúlyi gondokkal küszködtek, s a gazdasági teljesítmények kiegyensúlyozott növekedése csak 1948-at követően indult meg. Az események egymásutánisága azonban nem feltétlenül bizonyítja az oksági viszonyt. Kétségtelen, hogy a segélyprogram igen nagy mértékben megkönnyítette, illetve ösztönözte a nyugat-európai országok gazdasági stabilizációját és növekedési pályára állását. Így a gazdasági konszolidáció a második világháború után jóval rövidebb idő alatt és kisebb társadalmi áldozatvállalással ment végbe, mint az első világháború utáni.

Az ERP fontos szerepet játszott az európai integráció előmozdításában is. Washingtonnak kifejezett kívánsága volt, hogy a program keretében érkező pénzeket az európai részes államok együttműködve költsék el. Ez az amerikai elvárás ugyan csak részben teljesült, de kétségtelen, hogy az ERP hozzájárult a nemzeti elzárkózások gyengítéséhez és a szabadkereskedelem elveinek érvényesüléséhez.

Az ERP egyik legfontosabb eredménye az volt, hogy **megalapozta az Egyesült Államok és Nyugat-Európa széles körű gazdasági kapcsolatait, együttműködését.** Ugyanakkor a Marshall-terv közvetlenül nem vezetett még sem a nyugat-európai államok közötti, sem az euroatlanti politikai és katonai szövetséghez.

3.3. Az amerikai külpolitika intézményrendszerének átszervezése

A második világháború alatt az Egyesült Államok a világ legerősebb állama lett, a kormányzat a háború végére határozottan elkötelezte magát a **globális külpolitika** mellett. Az ilyen külpolitikához elengedhetetlenül szükségessé vált a külpolitikai intézményrendszer átszervezése, hiszen a korábbi struktúra alkalmatlannak látszott az új feladatok megoldásához és a kitűzött célok eléréséhez.

Az amerikai államgépezet külügyi és katonai szektorainak 20. századi fejlődéséről általában elmondható, hogy **mindinkább erősödött a központosító tendencia.** A folyamat elindulásához az első lökést az első világháború adta, amikor rövid idő alatt a haditermelés és a szállítás koordinálására több ezer szövetségi hivatalt és ügynökséget hoztak létre. Ennek ellenére – részben az Egyesült Államok létrejötte óta jellemző izolacionista külpolitika miatt, részben amiatt, hogy az első világháború után újra visszatértek ehhez a külpolitikához – az Egyesült Államok külpolitikai és biztonságpolitikai adminisztrációja mind a mennyiségi, mind a minőségi mutatók tekintetében messze elmaradt az európai standardoktól. (Jellemző, hogy az Egyesült Államoknak 1893 előtt egyetlen nagykövetsége sem volt a világban.) A második világháború még inkább rávilágított a modern központosított külpolitikai és biztonságpolitikai intézményrendszer hiányára. A világháború kitörésekor például a State Department-nek mindössze 600 alkalmazottja volt. Minden szempontból elégtelen volt ez a szám. 1941 nyarán **létrehozták a rendkívüli külügyi szolgálatot,** hogy megkönnyítsék a karrierdiplomaták munkáját, hogy azok csak a legfontosabb politikai és diplomáciai munkára koncentrálhassanak. A munkatársakat felvételi vizsga nélkül toborozták, és ideiglenesen, meghatározott időre alkalmazták. Ennek a szolgálatnak egy része (a nagyobb rész) kulturális, információs, gazdasági, kereskedelmi tevékenységet végzett, a másik rész konzuli és adminisztratív munkát. A szolgálat „külsőseinek" java része a háború után – pályázatokon keresztül – átkerült a valódi diplomáciai szolgálatba.

A külpolitikai intézményrendszer átszervezésében fontos állomást jelentett **a külügyi szolgálatról elfogadott 1946. augusztus 16-i törvény,** amely összevonta a külügyminisztériumot és a külszolgálatot, vagyis ettől kezdve a konzuli szolgálat is a State Department hatáskörébe került. Szintén komoly előrelépés volt, hogy 1947-ben a külügyminisztériumon belül létrehozták a politikai tervezőcsoportot, amelynek első vezetője Kennan lett.

Az Egyesült Államok hadba lépése után igen lényeges átalakítások történtek **a hadsereg irányításának modernizációja** terén is. Egyebek mellett a hadsereghez kapcsolódva, annak keretében, de sajátos önállósággal megjelent a külföldi katonai hírszerzés és elhárítás.

Az amerikai kül- és biztonságpolitika intézményrendszerének háború utáni átszervezésében a legnagyobb kihatással az **1947. évi nemzetbiztonsági törvény** elfogadása járt. A törvénynek a kül- és biztonságpolitika, valamint hírszerzés összehangolása volt a fő célja. A törvényt a kongresszus 1947. július 26-án fogadta el.

A törvény alapján létrejött az integrált védelmi minisztérium, a **Pentagon**, élén egy civil miniszterrel. Az új minisztérium fennhatósága alá került a korábbi hadügyminisztérium és a haditengerészeti minisztérium. A három fegyvernem (szárazföldi, tengerészeti és a légierő) vezérkarai között már a háború alatt szoros együttműködés alakult ki, ám az új törvény alapján szabályozottabb formát kapott az egyesített vezérkari főnökség, amely – egyéb szakfeladatai mellett – a hadsereget képviseli a külpolitikai döntéshozó folyamatban.

A törvény új alapokra helyezte a külföldi hírszerző szervezetet is, létrehozván a **Központi Hírszerzési Hivatalt** (Central Intelligence Agency, **CIA**). Az új szervezet feladata a hírszerzés mellett a külföldi propaganda, a lélektani hadviselés és az illegális hadviselés összehangolása. Vagyis a CIA összegyűjti és értékeli a hadsereg, a haditengerészet, a légierő, a külügyminisztérium és más polgári és katonai hírszerző szervek felderítési adatait. Hírszerző tevékenysége világméretű. A CIA számára kifejezetten tilos, hogy forrásait belföldi ellenőrzésre használja fel. Élén, akárcsak a vezérkari főnökség élén, elnök áll. Az elnököt az Egyesült Államok elnöke nevezi ki, a szenátus jóváhagyásával. A későbbiekben a CIA munkájával kapcsolatosan számos kétely merül majd fel, elsősorban demokratikus ellenőrizhetőségének problémája és a szervezet bizonyos látványos kudarcai miatt.

A szóban forgó nemzetbiztonsági törvény létrehozta a **Nemzetbiztonsági Tanácsot** (National Security Council, **NSC**) is, amely az Egyesült Államok nemzetbiztonságának alapvető szervezete, ezáltal döntés-előkészítő szerepet kapott a külpolitikában illetékes kormányzati szervek és a hadsereg munkájának összehangolása révén. Rendeltetése, hogy tanácsot adjon és segítse az elnököt a bel-, a kül-, a gazdaság- és védelempolitika, illetve a hírszerzés összehangolásában. Az NSC tagjai: az Egyesült Államok elnöke, az Egyesült Államok alelnöke, a külügyminiszter, a védelmi miniszter, továbbá a vezérkari főnökök egyesített főnökségének elnöke, a CIA elnöke és a nemzetbiztonsági tanácsadó, valamint más résztvevők (igazságügy-miniszter, pénzügyminiszter, a Fehér Ház kabinetfőnöke), végül, akiket az elnök meghív. Az NSC munkájában kiemelt szerepet játszik a **nemzetbiztonsági tanácsadó,** aki az elnök tanácsadója nemzetközi ügyekben. (Az elnök saját hatáskörben nevezi ki.) A nemzetbiztonsági tanácsadó független a mindenkori kormányzat bürokratikus és politikával átitatott szervezeti kereteitől. Feladata a már említettek mellett a nemzetbiztonsággal kapcsolatos kérdésekben érintett kormányszervek tevékenységének összehangolása. Kezdetben a nemzetbiztonsági tanácsadók tevékenysége lényegében valóban erre szorítkozott.

Az Egyesült Államok külpolitikájának irányításában mindig is meghatározó szerepet játszott **az USA elnöke.** Az amerikai elnökök természetesen nem voltak egyformák tekintélyük és hatalmuk tekintetében, és különbségek mutatkoztak munka- és a döntéshozatali stílusuk tekintetében is. Roosevelt az ún. kompetitív modellt követte, míg **Truman elnök** elődjével és az ún. kompetitív modellel szemben igyekezett világosan felosztani a kormányzati jogköröket, és rendezett, kiegyensúlyozott, formalizált külpolitikai döntéshozó mechanizmust alakított ki. (Az 1947. évi nemzetbiztonsági törvény kidolgozása és keresztülvitele is ezt mutatta.) Ebben a modellben az elnök által megrendelt információk és „anyagok" szabályozottan áramlanak a szaktárcáktól fölfelé, az elnök pedig az így kapott opciók mérlegelése alapján hozza meg döntéseit.

3.4. A keleti tömb kiépítése felé

3.4.1. A Kominform létrehozása

A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (angol mozaikszóval a Kominform) létrehozása (1947. szeptember 21–27.) részben a Marshall-tervre adott **válaszként** is értelmezhető. Formálisan a Kominform alapító tagja a bolgár, a csehszlovák, a francia, a jugoszláv, a lengyel, a magyar, az olasz, a román és a szovjet kommunista párt volt, az új nemzetközi kommunista tömörülés azonban egyértelműen szovjet kezdeményezésre és vitathatatlan szovjet dominancia alapján jött létre. A szervezet hivatalosan a benne részt vevő pártok tapasztalatcseréjének és együttműködésének összehangolása céljából alakult meg. Valójában azonban a kommunista pártok irányításának Moszkva kezében való centralizálását és szigorú ellenőrzés alá vonását, valamint a kommunista világmozgalom legfontosabb szektorának a homogenizálását szolgálta.

A szovjet delegáció vezetőjének, **Andrej A. Zsdanovnak** az alapító ülésen a nemzetközi helyzetről tartott beszámolója és a Kominform által a nemzetközi helyzetről kiadott 1947. október 5-i nyilatkozat hosszú időre meghatározó szerepet játszott a szovjet és a kommunista hidegháborús retorika és propaganda kialakításában. Zsdanov beszédében a következőképpen definiálta a két szemben álló tábort: „Két ellentétes politika alakult ki: az egyik oldalon a Szovjetunió és a demokratikus országok politikája, amely az imperializmus aláásására és a demokrácia megszilárdítására irányul, a másik oldalon az Egyesült Államok és Anglia politikája, amely a demokrácia megfojtására

irányul. Ily módon, két tábor alakult ki: az imperialista, demokráciaellenes tábor, amelynek célja az amerikai imperializmus világuralmának megteremtése és a demokrácia szétzúzása, valamint az imperialistaellenes, demokratikus tábor, amelynek fő célja az imperializmus aláásása, a demokrácia megszilárdítása és a fasizmus maradványainak felszámolása."

A „demokrácia" terminus kétféle értelmezésének „világosabb" megfogalmazására a kommunista szóhasználatban hamarosan kialakult a **„burzsoá demokrácia" és a „népi demokrácia"** megkülönböztetés; ugyanakkor a kommunisták a népi demokrácia kifejezést használták abban az értelemben is, amely szerint a népi demokrácia valamiféle fejletlenebb változata a szovjet demokráciának, átmeneti állomás az ahhoz vezető úton. Végül a **Szovjetunió és a népi demokráciák részvételével formálódó pólust** a korabeli kommunista szóhasználatban hamarosan **„béketáborként" is definiálták.**

3.4.2. Kelet-Európa szovjetizálásának elindulása

1947 őszétől fordulat kezdődött Kelet-Európában: a „baráti országokban" immár a kommunista hatalom kialakítása felé mentek a dolgok. A régió szovjetizálásának beindítása összefüggésbe hozható a Marshall-tervvel és az Amerika-központú világgazdaság megteremtésének törekvésére adott szovjet válasszal is, valójában azonban a háború „gyümölcseként" szovjet befolyás alá került országok szovjetizálása kezdettől fogva Moszkva egyik maximális külpolitikai célkitűzése volt. A Marshall-terv legfeljebb annyiban játszott közre, hogy a Kreml egy ideig, 1947 közepéig „visszafogta magát" Kelet-Európa szovjetizálásában, arra számítva, hogy a Szovjetunió is hozzájuthat az amerikai segélyekhez. Azt is lehet mondani, hogy Moszkva tulajdonképpen addig is készen állt arra, hogy félretegye a nyugati szövetségesekkel való együttműködés érdekében alkalmazott taktikai megfontolásokat, és felgyorsítsa a kommunista pártok hatalomra juttatását.

A szovjetizálás a különböző országokban lényegében ugyanazon irányú átalakításokat jelentett: a tulajdonviszonyok terén államosítások sorozatát, a piacgazdaság helyett az állami központosított tervgazdálkodás bevezetését, a politikai intézményrendszerben a kommunista pártok hatalomra juttatását, a kommunista vezetésű pártállam kialakítását, az addig „baráti" országoknak tekintett államok egymás közötti kapcsolataiban a nemzeti önrendelkezés fő elemeinek felszámolását, a Szovjetuniónak alárendelt szocialista tábor kialakítását.

A korabeli kommunista pártok a szovjetizálás elindítását a legtöbb országban a „fordulat évének" nevezték el.

Bulgáriában, ahol a háború után eleve nem alakult ki igazi többpártrendszer, és kezdettől fogva domináns szerepet játszott a kommunista párt, a fordulat már korábban lezajlott, 1947 decemberében már ott tartottak, hogy szovjet mintára kidolgozott alkotmányt vezettek be.

Romániában rövid idő alatt hajtották végre a fordulatot: 1947 decemberében szovjet nyomásra lemondott Mihály király, 1948 januárjában kikiáltották a népköztársaságot, a szocialista párt egyesült a kommunista párttal. 1948. február 4-én aláírták a román–szovjet barátsági és együttműködési, kölcsönös segítségnyújtási szerződést, majd 1948 májusban életbe lépett az új (szovjet típusú) népköztársasági alkotmány.

Magyarországon több mint egy évet vett igénybe a fordulat, amelyet az új, szovjet típusú alkotmány elfogadása „tetőzött be" (1949. augusztus 18.).

Lengyelországban szintén 1947 őszén indult el a fordulat. Addig a hatalmi kulcspozíciókat kézben tartó munkáspártok nem mertek a választók elé állni, majd az 1947. őszi választások eredményeit egyszerűen meghamisították. 1948 végén egyesült a két munkáspárt, a párt és az ország vezetője a Moszkvából hazatért Bierut lett, a hadügyminiszter Konsztantyin Rokosszovszkij szovjet marsall.

Csehszlovákiában puccsal ment végbe a fordulat: 1948. február 22-én a kommunista milícia elfoglalta Prága stratégiai pontjait, megkezdődött az ellenzéki vezetők letartóztatása, majd Klement Gottwald, a kommunista párt vezetője általános sztrájkot hirdetett (február 24.). Valerian A. Zorin szovjet külügyminiszter-helyettes Prágából felügyelte az események alakulását. Eduard Beneš köztársasági elnök engedelmesen elfogadta a nem kommunista miniszterek lemondását, a polgári pártok kizárásával kommunista dominanciájú új kormány alakult (február 29.). Március 10-én a kormány egyetlen nem kommunista tagja, Jan Masaryk külügyminiszter tisztázatlan körülmények között „kiesett" a prágai vár ablakán; bejelentették, hogy öngyilkos lett. A hamarosan megtartott választásokon a 300 parlamenti helyből 237-et a kommunisták szerezték meg. Beneš elnök lemondása után Gottwald lett az államfő. 1948 májusában új (szovjet típusú) népköztársasági alkotmány lépett életbe. Moszkva a csehszlovákiai változások nemzetközi pszichológiai hatását rosszul mérte föl, illetve nem törődött különösképpen vele. A prágai fordulat ugyanis rendkívüli félelmet keltett Nyugat-Európában, az Egyesült Királyságot, Franciaországot és a Benelux-államokat a Brüsszeli Szerződés létrehozására ösztönözte (→ 3.6.), nagymértékben hozzájárult az olasz baloldal választási vereségéhez is (1948. április 18.).

Jugoszláviában nem érvényesült a szovjetizálás „forgatókönyve". A háború végén az országból nem a szovjet hadsereg, hanem a kommunisták

vezette partizánhadsereg űzte ki a németeket. Az országban már 1945 végére egypárti kommunista diktatúra jött létre **Joszip Brosz Titóval** (1892–1980) az élen. A Szovjetuniótól független jugoszláv kommunista párt azonban a kelet-európai szovjetizálás beindulása után sem kívánta föladni önállóságát, szembefordult Moszkva gazdasági és politikai alávetési törekvéseivel. Egyre inkább nőtt a feszültség a két kommunista ország között, amint kibontakozott Moszkvának a homogén szocialista tábor kialakítására irányuló törekvése. A jugoszláv kommunisták is nyilvánvalóan kommunisták és internacionalisták voltak, ám Jugoszlávia jövőjét nem a kialakuló szovjet impérium egyik provinciájaként képzelték el. Öntudatosan és magabiztosan szembefordultak Moszkva uralmi törekvéseivel. Ráadásul Sztálin gyanakvással figyelte a jugoszláv kommunistáknak valamiféle balkáni regionális vezető szerepre törekvését is. Belgrád ugyanis Albániát Jugoszlávia hátsó udvaraként kezelte a háború után, majd Belgrádban jugoszláv–bolgár, illetve jugoszláv–román vámunióról kezdtek beszélni, sőt Magyarország csatlakozása is szóba került. A „balkáni föderáció" nyilvánvalóan veszélyeztette Moszkvának a centralizált szovjet impérium létrehozására irányuló tervét. A szovjet vezetők előbb a nyomásgyakorlás eszközeihez nyúltak: egyik első lépésként visszavonták Jugoszláviából a katonai és polgári szakértőiket (1948. március közepén), majd a Kominform elítélte, nacionalistának bélyegezte a jugoszláv kommunisták politikáját. Ezt követően kizárták a Jugoszláv Kommunisták Szövetségét a szervezetből, végül a Szovjetunió felmondta a Jugoszláviával 1945-ben kötött barátsági szerződést (1949. szeptember). Ugyanezt tette a többi népi demokratikus állam is. Vagyis Jugoszlávia 1949 végétől már nem volt része a szovjet tömbnek.

Finnország – részben hajlékony külpolitikája eredményeként – elkerülte a szovjetizálást. Az országban nem állomásozott szovjet hadsereg, a gazdaságban megmaradt a magántulajdon, és a piacgazdaság dominanciája, a politikai rendszer is többpárti parlamentáris demokrácia maradt. Helsinki az ország belső önállóságának meghagyását a Szovjetunió iránti baráti külpolitikával kompenzálta.

3.5. Az első berlini válság (1948–1949)

1948 nyarán **Berlin lett a kialakuló hidegháború legforróbb helyszíne.** Németország kapitulációja után a szövetségesek **a várost négy megszállási zónára osztották,** hasonlóképpen, mint Németországot. Berlin helyzetének egyik sajátosságát az adta, hogy a város a szovjet megszállási zónában helyezkedett el ugyan, azonban sem Berlin egésze, sem annak keleti, szovjet része nem képezte a szovjet zóna részét. Berlin tulajdonképpen

a legyőzött Németország ötödik szektorát alkotta, nemzetközi zónának számított. Berlin irányítását az **ún. négyhatalmi Kommandatura** – a város katonai parancsnokai – látta el, amely 1945. július 11-én kezdte meg munkáját. Berlin közös irányításával a négy megszálló hatalom a közösen kivívott győzelmet kívánta kifejezésre juttatni, ugyanakkor a Szovjetunió kezdettől fogva igyekezett érzékeltetni, hogy Németország legyőzésében ő vállalta a legtöbbet, így a német fővárosban is kivételes szerepet igényelt magának: például kezdettől fogva csak egy vasútvonalat, egy autóutat és három légifolyosót biztosított a nyugati hatalmak számára a nyugati zónák és a Berlin közötti összeköttetés biztosítására. A város élelmiszer- és közműellátása a keleti szektortól függött. A közös, egyhangú döntéseken alapuló városirányítás addig nagyobb zökkenők nélkül működött, amíg a szövetségesek között az együttműködés dominált, ellenben amint előtérbe kerültek az ellentétek, azok egyre inkább áthidalhatatlanokká váltak a gyakorlatban is.

Vaszilij D. **Szokolovszkij marsall,** a berlini Szövetséges Ellenőrző Tanács elnöke a négy megszálló hatalom parancsnokainak (Kommandatura) értekezletén 1948. március 20-án váratlanul keményen és egyoldalúan lépett fel. A nyugati partnerek azonban akkor még nem gondolták, hogy a testület utolsó ülésén vesznek részt. Moszkva lényegében elhatározta, hogy szovjet kézbe veszi a város irányítását. A döntés tulajdonképpen a nyugati hatalmakkal szembeni bizalmatlanságból, a tőlük való félelemből és az ellenfél lebecsülése alapján született.

Előzményei közé tartozik, hogy a szovjet külügyminiszter már nem vett részt a Külügyminiszterek Tanácsának 1948. június 2-án véget ért londoni konferenciájának második szakaszában, amelyen a három nyugati külügyminiszter a német kérdés olyan megoldásáról döntött, amely szerint egy önálló nyugatnémet államot hoznak létre. Moszkva Németországgal kapcsolatos politikájának a világháború alatt is annak biztosítása volt a fő célkitűzése, hogy Németország soha többé ne fenyegethesse a Szovjetuniót. Most attól tartott, hogy a nyugatiak egy új, erős antikommunista Németországot akarnak, amely a Szovjetunió számára sokkal veszélyesebb lehet, mint a náci Németország volt. Ráadásul Moszkva szerint Németország egyáltalán nem fizetett még elég jóvátételt, vagyis továbbra is fizetnie kell.

A Szovjetunió többször is megkísérelte felszámolni Berlin különleges státusát. Amikor a nyugati szövetséges hatalmak bejelentették, hogy **valutareformot** hajtanak végre a megszállási övezeteikben (1948. június 18.), és végre is hajtották azt (június 20.) **Szokolovszkij marsall elrendelte a Nyugat-Berlinbe vezető utak és vasutak lezárását.** Moszkva a blokáddal a város elhagyására és a kibontakozó nyugatnémet államalakításról

való lemondásra akarta kényszeríteni a nyugati szövetségeseket. Azok kellemetlen és veszélyes helyzetbe kerültek, ugyanis a náci Németország feletti győzelem eufóriájában elmaradt a Berlinbe vezető országúti és vízi közlekedés rendjének részletes szabályozása, csak szóbeli megállapodásokat kötöttek. Másfelől Nyugat-Berlinben mindössze 7500 fős nyugati helyőrség tartózkodott. A blokáddal a nyugati hatalmak nehéz döntés elé kerültek, és a válaszadás mindenekelőtt Washingtonra várt. Truman elnök gyorsan elvetette azt a javaslatot, hogy az amerikai hadsereg egy-két hadosztálya erőszakkal nyissa meg az utat Berlinbe, az ilyen megoldás ugyanis könnyen háborúhoz vezethetett volna a Szovjetunióval. A másik szélsőséges megoldás Nyugat-Berlin feladása lett volna; ebben az esetben az Egyesült Államok elvesztette volna a világ szemében a szavahihetőségét. A középút végül Nyugat-Berlin légi hídon keresztül történő ellátásának megszervezése lett. A berlini légihíd megnyitása amellett, hogy demonstrálta a Nyugat technikai fölényét, a felelősség irányát is megfordította: Moszkvának kellett döntenie, hogy megtámadja-e a szállítógépeket, ezzel háborút provokálva. A Kreml nem válaszolt, maradt a blokád.

A blokád alatt a **diplomáciai kapcsolatok** szálai **sohasem szakadtak meg** a két fél között. A Biztonsági Tanács is foglalkozott Berlin kérdésével (1948. október 25.), a blokád megszüntetésére előterjesztett javaslatot azonban a Szovjetunió képviselője megvétózta. **A város** a blokád alatt egyre inkább **kettészakadt.** Maga a városi önkormányzat (Magistrat) is kettévált; 1948 decemberében már külön-külön tartottak választásokat a keleti és a nyugati zónában. Miután a nyugati szövetséges parancsnokok bejelentették (1948. december 21.), hogy a négyhatalmi Kommandatura befejezte tevékenységét, a város irányításának megosztása gyakorlatilag már a válság félidejében végbement.

A blokád létesítésével a Szovjetunió félelmet keltő, fenyegető hatalomként jelent meg, nemcsak Németországban, hanem egész Nyugat-Európában. A blokád és a légihíd rendkívüli lélektani hatást gyakorolt: a berliniek és a nyugatnémetek szemében a nyugatiak védhatalmakká, az amerikai közvélemény számára pedig az addig gyűlölt (náci)németek bátor szabadságharcosokká változtak.

A blokád első néhány hónapja után a Szovjetunió számára egyre kilátástalanabb lett, hogy a Nyugat-Berlinre gyakorolt szovjet nyomás eredményt hoz. Ennek láttán 1949. január végén elkezdődtek a blokád megszüntetését célzó **titkos tárgyalások,** amelyek **1949. május 4-én négyhatalmi egyezménnyel zárultak.** Az egyezmény hatályon kívül helyezte a blokáddal bevezetett szovjet „kereskedelmi, szállítási és közlekedési korlátozásokat"; megerősítette a nyugati szövetségesek berlini jelenlétét; rögzítette az országúti és vízi közlekedés jogait; a három nyugati hatalom Nyugat-Berlin egyedüli fizetőeszközének a nyugatnémet márkát (DM) ismerte el. A Nyugat és a nyugatnémetek pedig hallgatólagosan elfogadták, hogy Nyugat-Berlin nem része a létrejövő NSZK-nak, és Berlin fölött formálisan is visszaállt az együttes négyhatalmi katonai ellenőrzés. A blokádot végül 1949. május 12-én oldották fel.

Az első berlini válság során **a Szovjetunió elveszítette a hidegháború első csatáját.** A nyugati szövetségesek Nyugat-Berlin megvédésével megmutatták, hogy akár a háború kockázatát is vállalják, ha a Szovjetunió alapvető jogaikat veszélyezteti. Moszkva pedig meghátrált Berlinben, nem vállalta az Egyesült Államokkal való nyílt konfrontációt. A válság lökést adott a Németország és Európa kettészakadásához vezető folyamatok felgyorsulásához.

3.6. A nyugati tömb kialakulásának kezdetei

Az **Egyesült Államok** a világháború után nem kívánt visszatérni az izolacionista külpolitikához. És – amint láttuk – a Roosevelt-féle Grand Design egyik fő eleme olyan világ megteremtésének célkitűzése volt, amelyben az Egyesült Államok erejének és küldetésének megfelelő, meghatározó szerepet játszik. Mégis, Washington a háborút követő első években sokkal kevésbé tudatosan – és sokkal kevésbé erőszakosan – látott hozzá az általa áhított világ, s benne az amerikai hegemónia kialakításához, mint Moszkva a maga törekvéseinek realizáláshoz. Valójában csak a feltartóztatási politika fő irányvonallá válásával jelentek meg az amerikai külpolitikában azok a törekvések, amelyek tudatosan valamiféle nyugati tömb létrehozása felé mutattak.

A demokratikus országok együttműködésére és összefogására irányuló törekvések természetesen korábban is megmutatkoztak, elsősorban Nyugat-Európában, ahol jobban érezhető volt a szovjet fenyegetés. Ezek a nyugat-európai közös védelmi törekvések azonban az első években még inkább a múlt, mintsem a jövő felé mutattak: egyik legfontosabb céljuk ugyanis az esetleg feléledő német fenyegetés elleni garanciák megteremtése volt. Ilyen törekvésből született az **angol–francia védelmi szerződés, más néven a Dunkerque-i paktum** (1947. március 4.), amely egyfelől nyíltan a német újrafelfegyverkezés ellen irányult, másfelől – kimondatlanul – a két ország a paktummal a Szovjetunió és az Egyesült Államok erőfölényét kívánta ellensúlyozni. A szerződés az 1940 tavaszi brit–francia együttműködési törekvésekhez nyúlik vissza, igazi mozgatója azonban mégis csak a Szovjetuniótól való félelem volt. A paktum lényegében az európai harmadik utas koncepciók egyik központi elemét, Párizs és London együttműködését valósította meg. A britek azonban, akik akkor már elsősorban az Egyesült

Államokra figyeltek, a megállapodást inkább csak egyfajta átmeneti kötésnek tekintették, amelynek addig lesz jelentősége, amíg nem lehet Washingtont formális katonai szerződéssel is bevonni Európa védelmébe.

A **Benelux-államok** nem voltak igazán elégedettek az angol–francia szerződéssel. Egyfelől úgy érezték, hogy az ilyesfajta laza összefogás nem elégséges sem az esetleges német veszély kialakulásának megakadályozására, sem a németek ellenőrzött integrálására; másfelől viszont meglátták a tervben rejlő tágabb politikai dimenziókat: egy szoros gazdasági együttműködésre és közös szervezetekre épülő regionális paktum lehetőségét is.

1947 végén **az amerikaiak** nyilvánvalóvá tették, hogy egyáltalán nem örülnek a nyugat-európai németellenes törekvéseknek, a németellenes biztonsági együttműködést célzó terveknek. Ugyanakkor jelezték, hogy jó néven vennék, ha a gazdasági integrációs folyamat (amely a Marshall-tervben és a különféle nyugat-európai integrációs törekvésekben testesült meg) mellett valamiféle közös biztonsági rendszert is kiépítenének a nyugat-európaiak. Tulajdonképpen az amerikai kontinens védelmét biztosító riói paktum mintájára olyan szerződésre gondoltak, amelyben a résztvevők a valamelyikük elleni támadást valamennyiük elleni támadásként értelmeznék. Washington tehát egy nyugat-európai regionális védelmi rendszer megteremtését sugallta.

A nyugat-európai regionális biztonsági rendszer megteremtésére irányuló javaslat megfogalmazásában az **angolok** játszották a kezdeményező szerepet. Bevin külügyminiszter például az alsóházban elmondott beszédében (1948. január 22.) egyértelműen a Szovjetuniót tette felelőssé a nemzetközi helyzet romlásáért, és a kontinens katonai-politikai összefogására („Nyugati Unió") tett javaslatot. Fordulatot hozott ez a beszéd, hiszen **az „ellenségkép" középpontjába** a világháborús ellenfél, Németország helyébe **a Szovjetunió került:** a brit külügyminiszter egyértelműen a szovjet fenyegetést jelölte meg a legnagyobb veszélyként Európa számára. Ebben a felfogásban az a hagyományos angol külpolitikai alapelv, amely szerint Nagy-Britanniának a kontinensen a hatalmi egyensúly megőrzésére kell törekednie, immár a régiségtárba került.

A Külügyminiszterek Tanácsának 1948. február 23-án kezdődött londoni konferenciája a második szakaszban már a szovjet delegáció nélkül ült össze (Moszkva tiltakozása mellett). A konferencia március 6-ig tartó első szakaszának végén (a prágai államcsíny után) a három nyugati szövetséges kormány és a Benelux-államok képviselői tanácskozást tartottak, és március 6-án nyilvánosságra hozták, hogy megállapodtak a három nyugati német zónának a Marshall-tervbe való bevonásáról. Majd 1948. március 17-én öt ország (Belgium, Hollandia, Luxemburg, Franciaország, Anglia) bejelentette, hogy aláírja a **brüsszeli szerződést**.

A paktum – amelyet majd később Nyugat-Európai Uniónak neveznek (→ 4.8.1.) – az 1948. március 4. és 17. közötti tárgyalásokon született meg. (Megkötéséhez a prágai hatalomátvétel nyomán keletkezett légkörben nem kellett még két hét sem.) A szerződés – a szövege szerint – kiterjed ugyan „a gazdasági, a szociális, a kulturális együttműködés és az önvédelem" területére, mégsem hozott igazi áttörést. Bevin képtelen volt rávenni kormányát a szorosabb, föderatív unió lehetőségét is magába foglaló benelux–francia elképzelések elfogadására. Az angolok a gazdasági integrációt is csupán ad hoc megállapodások rendszerében tartották megvalósíthatónak. Továbbra is makacsul elzárkóztak mindenféle szupranacionalitás elfogadása elől. A brüsszeli szerződés tulajdonképpen egyszerre volt regionális együttműködési szerződés és kölcsönös segítségnyújtási paktum. Furcsa egyezmény volt: 50 évre kötötték, miközben az aláírók nyilvánvalóan tudták, hogy csak átmeneti egyezményt kötnek, hiszen regionális biztonságuk megoldhatatlan volt az Egyesült Államok részvétele nélkül. Az aláíráskor rögtön Washingtonhoz is fordultak, hogy segítse együttműködésüket, hiszen csak Amerika rendelkezett azzal az erővel, amelynek maguk híján voltak.

Truman elégedetten fogadta a brüsszeli szerződést. Üzenetet küldött a kongresszusnak, amelyben segítséget ígért a szerződés tagállamainak. Az évszázados tradíció azonban akadályozta, hogy az Egyesült Államok békeidőben belépjen valamely katonai szövetségbe. (Az Egyesült Államok még az első, majd a második világháborúba való belépésekor sem kötött szabályos szövetségi szerződéseket, csupán ezt részben helyettesítő általános nyilatkozatokat tett.) A republikánus többségű törvényhozásban Trumannak nem sok esélye lett volna, hogy „alkotmánymódosítást" vigyen keresztül. 1948. május 4-én azonban a szenátus republikánus elnöke, **Arthur Vandenberg** a segítségére sietett: maga állt elő az „alkotmánymódosító" javaslattal. 1948. június 11-én a szenátus nagy többséggel elfogadta törvényjavaslatát, amely lehetővé tette, hogy az Egyesült Államok békeidőben is részt vehessen többoldalú katonai szerződésekben, és azt is, hogy tartósan katonákat állomásoztathasson külföldön.

3.7. A NATO megalakulása

A NATO (North Atlantic Treaty Organization, Észak-atlanti Szerződés Szervezete) létrehozását célzó tárgyalások már 1948. július 6-án elkezdődtek, de igazán csak Truman elnök újraválasztása nyomán gyorsultak fel. Az Egyesült Államok és Kanada, valamint a brüsszeli szerződés tagállamai jelentették a kiinduló magot. **A tárgyalások során több kérdés várt tisztázásra:** a részt vevő országok közötti elkötelezettség mértéke, a szerződés időtartama, az új tagok fölvételének rendje, a szervezet földrajzi kiterjedése. Az utóbbit illetően

Washington szerette volna bevonni Spanyolországot, amelynek geopolitikai helyzete mindenképpen indokolta volna a részvételt. A Franco-diktatúra miatt azonban a nyugat-európaiak számára elfogadhatatlan volt Spanyolország részvétele. Igaz, Portugáliában is diktatórikus rendszer volt (A. Salazar de Oliveira diktatúrája), de azt tolerálták, így Portugália bevonásáról nem alakult ki nagy vita. Az Egyesült Államok szerette volna bevonni mediterrán szövetségeseit, Törökországot és Görögországot is, ezt a két országot azonban formálisan sem lehetett az atlanti térséghez számítani. A legnehezebb kérdés Olaszország bevonása volt, amelyre geopolitikai helyzete miatt feltétlen szükség volt, az angolok azonban kitartóan ellenezték a bevonását. Truman csak 1949. február végén döntött Olaszország bevonásáról. 1949. március közepére rendeződött az összes vitatatott kérdés. Március 20-án **Dean G. Acheson,** az új külügyminiszter (1949–1953) bejelentette, hogy a szerződés aláírásra kész.

Az ünnepélyes aláírást Washingtonban rendezték meg **1949. április 4-én.** 12 állam (Anglia, Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Izland, Luxemburg, Norvégia, Olaszország, Portugália, Egyesült Államok és Kanada) külügyminisztere látta el kézjegyével az okmányt. A washingtoni szerződés megkötésével végbement az alapvető fordulat: Nyugat-Európa és az Egyesült Államok (valamint Kanada) közös biztonságpolitikai egységet hozott létre, amelyen belül a valamelyikük elleni támadást valamennyiük elleni agressziónak tekintik. A NATO kétségtelenül nyugat-európai kezdeményezésből indult ki, és mindenekelőtt ezen régió biztonságának megteremtését célozta, gyakorlatilag a szovjet veszély ellen, közvetlenül abból a feltételezésből kiindulva, hogy a Szovjetunió az akkori vasfüggönyön átlépve tovább akar terjeszkedni nyugatra. A szervezet alapítói a katonai együttműködés mellett a szervezetnek gazdasági és politikai integráló szerepet is szántak. A NATO létrehozása mindenekelőtt az Egyesült Államok külpolitikájában végbement fordulatot demonstrálta, azt, hogy az Egyesült Államok elvállalta az európai egyensúly garantálójának szerepét.

Néhány nappal a szerződés szövegének nyilvánosságra hozatala után a **szovjet kormány tiltakozó memorandumot tett közzé**, amelynek tartalmát így lehet összefoglalni: a NATO agresszív tömörülés, amely főként a Szovjetunió ellen irányul; a szerződés szemben áll az ENSZ Alapokmányával; szemben áll az 1942-ben kötött brit–szovjet, valamint az 1944-ben kötött francia–szovjet barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződésekkel; szemben áll a „három nagy" által kötött jaltai és potsdami megállapodásokkal.

A szerződés résztvevői számára is **nyilvánvaló volt, hogy a NATO-ban az Egyesült Államok a főhatalom,** hogy a katonai tömbben amerikai hegemónia érvényesül. Ennek és a szervezet erejének megerősítése jegyében

a szerződés aláírását követően Truman elnök törvényjavaslatot küldött a kongresszushoz, majd a törvényhozás azt meg is erősítette a kölcsönös védelmi segítségi törvény (Mutual Defense Assistance Act) formájában. Ennek alapján Nyugat-Európa másfél milliárd dolláros katonai segélyt kapott védelmi erőinek növelésére.

A NATO megalakulásával nem tűnt el az Európában a Szovjetunió oldalán mutatkozó döntő erőfölény a hagyományos fegyverzetek és a hadseregek létszámának terén, de elkezdődött ennek a kiegyensúlyozása; egyebek mellett azáltal is, hogy az Egyesült Államok közelebb vihette a Szovjetunióhoz az azt elrettentő, a stratégiai légierőnek helyet adó katonai bázisokat, és kialakíthatta az **ún. előretolt védelem** (forward strategy) katonai stratégiáját.

3.8. Németország kettészakadása

A megközelítőleg egy éven át tartó berlini válság alatt Németország két részre szakadásának folyamata nagy ütemben haladt előre. Egyfelől a három nyugati hatalom a nyugatnémet kormány megalakulásával összefüggésben egész sor intézkedést hozott, egyebek mellett a három külügyminiszter aláírta a **washingtoni egyezményeket** (1949. április 8.), amelyek alapján a megszállási statútumban meghatározták azokat a hatásköröket, amelyeket a három hatalom továbbra is megtart magának. Ezek: a leszerelés és demilitarizálás, a Ruhr-vidék ellenőrzése, a külügyek, az alaptörvény és a tartományi alkotmányok figyelemmel kísérése, a külkereskedelem és a devizaforgalom ellenőrzése. Másfelől gyors ütemben haladt **a nyugatnémet törvényhozó és végrehajtó hatalom kialakítása.** A **Külügyminiszterek Tanácsának** hetedik – egyben utolsó – párizsi konferenciáján (1949. május 23–június 20.) történt még egy utolsó – reménytelen – kísérlet a német gazdasági és politikai egység helyreállítására és a német békeszerződés megkötésére, de megegyezés nem jött létre. A párizsi konferenciával 1955-ig megszakad a keleti és nyugati szövetségesek közötti külügyminiszteri szintű dialógus. Németország kettészakadása a megvalósulás utolsó fázisába lépett.

1949. augusztus 14-én a három nyugati zónában megtartották a Bundestag-választásokat, szeptember 15-én **Konrad Adenauert** (1876–1967) megválasztották az NSZK kancellárjának (tisztségében marad 1963-ig). A három szövetséges hatalom főbiztosainak ellenőrzése alatt, bonni székhellyel megalakult nyugatnémet kormány a szuverenitás mielőbbi visszaszerzését tekintette a legfőbb feladatának. A bonni kormány első kormánynyilatkozatában az NSZK helyét Amerika és a Nyugat oldalán jelölte ki, megállapította, hogy a szovjet övezet lakossága nem rendelkezik szabadon az akaratával, az ottani eseményeket nem a nép irányítja. Ezzel szemben

az NSZK 23 millió szavazópolgára szabad akaratára támaszkodik, ezért a német egység megvalósításáig az NSZK a német nép egyedüli legitim állama. **Adenauer** egész **politikája** arra épült, hogy az Egyesült Államok súlya, az egységesülő Európa, s benne az NSZK növekvő ereje kiszorítja majd a Szovjetuniót Kelet-Közép-Európából. A német kérdés „szerves megoldását" a Nyugat-Európával való szoros gazdasági és politikai összefonódásban, egyfajta Európai Egyesült Államok megteremtésében látta, amelyben a németek visszanyernék nemzetközi pozícióikat anélkül, hogy szomszédjaikat fenyegetnék.

A három nyugati szövetséges hatalom külügyminiszterének konferenciája (Párizs, 1949. november 9–10.) szabad utat adott az NSZK Európába illeszkedésének. Az NSZK megalakításával enyhültek a megszállás béklyói, s az ország mozgástere lépésről lépésre bővült. A nyugati szövetséges hatalmak és az NSZK viszonyát az Adenauer és a három nyugati főbiztos által aláírt **petersbergi egyezmények** rögzítették (1949. november 22.). A világ számára immár világossá vált a nyugati álláspont a német kérdésben: az NSZK-t megvédik a Szovjetunióval szemben, de igyekeznek megakadályozni, hogy az NSZK túlságosan naggyá és hatalmassá, fenyegetővé váljon. A petersbergi egyezményekben engedélyezték a nyugatnémet kormánynak a konzuli kapcsolatok létesítését és az NSZK részvételét több nemzetközi szervezetben. Az NSZK kormánya 1950 márciusában állíthatta fel a külügyminisztériumát.

Az 1949 tavaszától kirajzolódó nyugatnémet államalapítási folyamat láttán a Szovjetunió is előkészítette megszállási övezetének átalakítását, a **keletnémet ellenállam** létrehozását, amely hivatalosan 1949. október 7-én alakult meg, Német Demokratikus Köztársaság (NDK) elnevezéssel. 1949. október 15-én a Szovjetunió átadta az NDK kormányának a németországi szovjet katonai közigazgatás által addig gyakorolt funkciók egy részét, az ország azonban hivatalosan 1954-ig szovjet megszállás alatt maradt. 1949. október 15-én a Szovjetunió felvette a diplomáciai kapcsolatokat az NDK-val, majd a többi európai és ázsiai szocialista ország is így tett. 1949 őszétől felgyorsult a keletnémet gazdaság, társadalom és a politikai intézményrendszer szovjet típusú átalakítása (hozzákezdtek a „szocializmus alapjainak lerakásához"). Az NDK-ban rendkívül nehezek maradtak az életkörülmények. A Szovjetunióba irányuló háborús jóvátételi szállítások és fizetések 1953-ig tartottak, összesen 34,7 milliárd márkát tettek ki (1944. évi árakon számolva), ezentúl a leszerelt és a Szovjetunióba szállított gyárak értéke további 31,4 milliárd márkára becsülhető.

1949 őszén Németország területén két állam létesült, mindegyik magát nyilvánította a német nép egyedüli és törvényes képviselőjének: egyik sem ismerte el a másikat, csak átmeneti képződménynek tekintette azt. A két német

állam megalakulásával – a német és a nemzetközi politikai erők közötti zajos viták és kölcsönös vádaskodások ellenére – **mégiscsak kezdett elrendeződni a „német kérdés".** A vasfüggöny leereszkedésével világosabbá, egyszerűbbé és kezelhetőbbé vált az addig éppen a rendezetlensége miatt könnyen közvetlen háborús feszültséget indukáló térség.

4.
A két tömb megszilárdulása Európában. A hidegháború militarizálása (1949–1956)

1949-ben Keleten (Kelet-Európában) felgyorsult a népi demokráciák szovjetizálása. A „béketábor" kezdett szovjet uralom alatt álló gazdasági, politikai és katonai tömbbé átalakulni. A gazdasági tömb létrehozása kétoldalú gazdasági együttműködési szerződéseken és a KGST létrehozásán alapult (1949. január 25.). Általában a térség államainak mindenfajta kapcsolataira a Szovjetunió uralma, a Moszkvának való alárendelődés volt jellemző: az európai „béketábor" a Szovjetunió impériumává változott.

Nyugaton (Amerikában és Nyugat-Európában) a Marshall-terv keretében és a NATO megalakulásával kialakultak az euroatlanti gazdasági és katonai tömb keretei. A tömbön belül az Egyesült Államok gazdasági és katonai fölénye, politikai hegemóniája volt jellemző.

A két német állam megalakulásával kezdett „elrendeződni" a német kérdés is, immár a szó szoros értelmében vasfüggöny ereszkedett le Európa keleti és nyugati fele közé: megszakadtak a gazdasági, kereskedelmi és a kulturális együttműködés szálai, a diplomácia lehetőségei beszűkültek.

Kialakult a hidegháborús nemzetközi rendszer, elkezdődtek a hidegháború leghidegebb évei. Ez az időszak több vonatkozásban alapvetően különbözött az első világháború utáni nemzetközi rendtől. Az új világrendnek mindössze két igazi főszereplője volt: az Egyesült Államok és a Szovjetunió. Szembenállásuk nem korlátozódott Európára. A két szuperhatalom szembeszegült egymással, ugyanakkor nem kívánták és akarták, hogy valamelyik kis szövetségesük napirendre tűzze a nagy háborút, a két tömb közötti végső erőpróbát. Ellenkezőleg, óvatosságra intették a békebontókat, hiszen nagyon közel volt még a második világháború, s tudták, ha összecsapnának, egyikük sem számíthatna könnyű és gyors győzelemre.

4.1. A szovjet külpolitika a hidegháború leghidegebb éveiben (1949–1953)

A Szovjetunióban a háborús győzelem nem hozta magával a diktatúra enyhülését. Ellenkezőleg, az újjáépítés és a Nyugattal való szembenézés kihívásai a sztálinista belpolitikai rendszer autokrata és elnyomó vonásainak megerősödéséhez vezettek. Új „tisztogatási" kampányok kezdődtek, amelyek egyaránt sújtották mind a párt „kádereit", mind az egyszerű állampolgárokat. Az egész ország életét a minél gyorsabb helyreállítás követelménye és a

hidegháború légköre határozta meg. A háborúban romba döntött ország újjáépítését Moszkva nyugati segélyek nélkül hajtotta végre. Noha felhasználta a Németországból és a többi legyőzött országból kisajtolt jóvátételeket, a rekonstrukció alapvetően mégis a szovjet nép erőfeszítései és nélkülözése alapján, erőltetett ütemben ment végbe, és igen komoly eredményeket hozott. 1950-ben az ipari termelés már 70 százalékkal meghaladta az 1940. évit. A szovjet fejlesztési koncepciónak megfelelően elsőbbséget élvezett a nehézipar, a mezőgazdaság és a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatok rovására. A nyersanyagbőség, a Szovjetunió és az európai népi demokráciák népeiből kikényszerített áldozatvállalások nyomán a Szovjetunió hatalmas ipari és katonai hatalommá fejlődött a hidegháború első fél évtizedében. A hadiipari szektorban a technológiai fejlődés is nagy horderejű eredményeket hozott, amit leginkább az 1949-ben sikeresen végrehajtott atombomba-robbantás demonstrált.

4.1.1. A sztálinista külpolitikai doktrína

A Kominform megalakulását és a hidegháború kialakulását követően 1949-ben kanonizálódott a következő évekre érvényes **szovjet külpolitikai doktrína**, amely a következő eszmei és politikai elemekre épült:

- az imperialista tömb a „béketábornak" (más néven szocialista tábornak) a megsemmisítésére törekszik;
- az imperializmus természetéből eredően a két tábor közötti háború végső soron elkerülhetetlen, mert amíg a kapitalizmus létezik, addig fönnáll a háború veszélye;
- a szocializmusnak a Szovjetunió a fő és vezető ereje;
- a Szovjetunió és a népi demokráciák által alkotott „béke tábor" az ostromlott erőd állapotában él; ezt kell szem előtt tartania és ehhez a helyzethez kell igazodnia a tábor valamennyi tagországának, eszerint kell kialakítani a szocialista tömb belső fegyelmét;
- a szovjet külpolitika legfontosabb relációja a kelet-európai országokkal való kapcsolat, amely a proletár internacionalizmus elveire épül (valójában Moszkva a „szocialista tábort" a maga birodalmaként kezelte, a Kreml teljesen érzéketlen volt a szuverenitás, a nemzetállami érdekek iránt);
- a két tábor szembenállása és a világháború közvetlen veszélye által meghatározott nemzetközi helyzetben elsősorban a katonai erőviszonyok számítanak, a szocialista tábort szakadatlanul erősíteni kell (fegyverkezni kell és nagy hadseregeket tartani);
- a nemzetközi kapcsolatokban a diplomácia csak sokadik-rangú, alárendelt jelentőségű eszköz.

4.1.2. A szovjet diplomácia jellegzetességei

A szovjet diplomácia a második világháború utáni időszakban is **megőrizte a korábbi időszakokban kialakult több jellegzetességét.** Ismeretes, hogy az 1917. évi októberi forradalom után létrehozott szovjet állam új lapot akart kezdeni a külpolitikában és a diplomáciában is (világforradalom, „népi diplomácia" stb.). Majd az 1920-as évek közepétől – a „szocializmus építése egy országban" időszakban – végbement a szovjet diplomácia sztálinista „államosítása". Hitler hatalomra jutását követően a szovjet külpolitika új irányt vett, amelynek következtében bizonyos mértékig oldódott a Szovjetunió elszigeteltsége, ám a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésével újra megromlottak a Szovjetunió kapcsolatai a demokratikus államokkal. (Nem egészen tisztázott, hogy miért éppen 1941. május 9-én jelent meg a szovjet kormány törvényerejű rendelete, amely több vonatkozásban a bevett, hagyományos nyugat-európai formákhoz igazította a szovjet külügyi apparátust.) Mindezek után a szövetséges nagyhatalmi koalíció kialakulása fordulópontot jelentett a szovjet külpolitikában és a diplomácia szerepének növekedésében. A háború után pedig sürgősen nagyságrendekkel növelni kellett a külügyminisztériumban és a külföldi missziókban szolgáló diplomaták létszámát is.

A szovjet diplomácia történetének ebben az új szakaszában is megmaradt, illetve megerősödött **több alapvető jellegzetesség**:

- a sztálinista totális állam természetéből eredően a külpolitika fő irányainak kialakítása és irányítása Sztálin és legszűkebb környezete kezében maradt;
- ugyanezen okból a külügyminisztérium, a teljes külügyi apparátus a kommunista párt irányítása és ellenőrzése alatt állt;
- a rendszerből fakadó, mindenkivel szembeni bizalmatlanság és gyanakvás magától értetődően vonatkozott a diplomáciai testületekre is: a szovjet missziók és a diplomaták a diplomáciatörténetben példátlanul szoros titkosszolgálati megfigyelés és ellenőrzés alatt működtek;
- a népi demokratikus országok külpolitikája, diplomáciai testületei Moszkva irányítása alatt álltak;
- a szovjet diplomaták munkájában sokkal nagyobb szerepet kapott a hírszerzés, mint a nyugati diplomáciában;
- a szovjet diplomaták kapcsolatrendszere beszűkült, a missziók rendkívüli elszigeteltségben éltek;
- a szovjet diplomácia tevékenységének jelentékeny részét – a „népi diplomácia" jegyében – a propagandamunka tette ki, a szovjet diplomáciai testület nagyrészt propagandagépezetként működött.

A második világháború után a Szovjetunió Külügyminisztériumába és a diplomáciai testületbe a munkatársak hosszú távra kerültek be, vagy eleve **„karrierdiplomataként"** indultak, illetve azzá váltak. A fiatal külügyi szakemberek (ötéves) egyetemi szintű képzése a háború után a Moszkvai Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében (MGIMO) történt, ahová a hallgatókat szigorú felvételi vizsga alapján vették fel. Az évente felvett félezer hallgató alapos idegen nyelvi és szakmai képzést kapott. A háború után a rendkívül nagy „káderigényt" elsősorban a hadsereg külföldi tapasztalatokat szerzett tiszti állományából elégítették ki. A **legmagasabb rangú diplomaták** (a nagykövetek) java részét a pártapparátus magas rangú tagjaiból választották ki, de kisebb arányban egészen fiatal szakembereket is kinevezhettek magas diplomáciai posztokra. A magas rangú diplomaták kinevezés előtti fölkészítése a moszkvai „diplomáciai akadémián" történt. A szovjet nagykövetek állomáshelyükön egy személyben képviselték a szovjet államot és a pártot is. Így jelentéseiket is két központba küldték: a külügyminisztériumba és a pártközpont külügyi részlegéhez. A szovjet külügyi apparátusban természetesen voltak kiváló képességű diplomaták, összességében azonban a testület tagjainak többsége még mindig nem volt igazán jól képzett, eléggé tapasztalt (egyeseknél a protokollt illetően is gondok mutatkoztak). Ezeknél azonban sokkal többet nyomott a latban, hogy a diplomáciai testületben uralkodó bizalmatlanság légköre szinte lehetetlenné tette a kreativitást, az egyéniség kibontakozását. A szovjet diplomatákat a más országbeli kollégáik általában barátságtalannak, zárkózottnak, merevnek, gyanakvónak látták.

A külügyek stratégiai irányítása **Sztálin** kezében volt, minden fontos döntést ő maga hozott. Sztálin a külügyeket is diktátorként irányította: nem tartozott felelősséggel senkinek és semmilyen szerv ellenőrzése alá sem. Mint mindent, a külügyeket is „kézi vezérléssel" irányította. 1949. március 4-én **elbocsátotta** a külügyminiszteri posztról **Molotovot** és Andrej J. **Visinszkijt** állította a helyére (1953. március 7-ig maradt külügyminiszter). Visinszkijt az 1930-as évek második felében, a „nagy perek" idején a Szovjetunió híres/hírhedt főügyészeként ismerte meg a világ.

A szovjet diplomácia a hidegháború leghidegebb éveiben is nyitva tartotta a **„titkos diplomácia"** csatornáit, a legválságosabb napokban, a legzajosabb propagandaháború közepette sem vetette el a titkos tárgyalásokat, s ezek esetenként sikerrel is jártak (pl. az első berlini válság megoldása során). A Kreml többször alkalmazta a váratlan, meglepő nyilatkozatok, lépések módszerét is, például a legfagyosabb napokban is előállt a **„mosolydiplomáciával"**, „mosolyoffenzívákat" indított. A szovjet külügyi kommunikáció sajátos formáját jelentették a **TASSZ-közlemények** (a szovjet hírügynökség útján közzétett állásfoglalások, nyilatkozatok, javaslatok, cáfolatok).

4.2. Az Egyesült Államok külpolitikája Truman második elnökségének elején

Washington 1949 vége és 1950 májusa között **komoly revíziót** hajtott végre az ország globális stratégiai tervein: az addig alapvetően defenzív jellegű **feltartóztatási doktrína** a „keményítés" irányába módosult. Mindezt elsősorban a nemzetközi helyzetben történt több kedvezőtlen változás hatására. Ezek közül a következőket szokás kiemelni:

- a Szovjetunió 1949 nyarán sikeresen végrehajtotta az első kísérleti atomrobbantását, ezzel megtört az Egyesült Államok atommonopóliuma;
- Washington azt is tudta, hogy a Szovjetunióban is elkezdődtek a hidrogénbomba kifejlesztésére irányuló kutatások, válaszul Truman elnök utasítást adott (1950 januárjában) az amerikai H-bomba előállítására;
- 1949 őszén Kínában – a kommunisták győzelmével – véget ért a polgárháború;
- 1950 januárjában a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött.

A feltartóztatási doktrína módosulását mutatta az Egyesült Államok **Nemzetbiztonsági Tanácsának 68. számú dokumentuma (NSC 68)** (1950. április 14.). A szakirodalom az amerikai külpolitika alakulásában a dokumentum elfogadásának hasonló jelentőséget tulajdonít, mint Kennan „hosszú" táviratának. (A memorandum majd csak 1975-ben kerül nyilvánosságra, azonban amint elkészült, hamarosan kétségkívül nagy hatást gyakorolt az amerikai hidegháborús stratégiai gondolkodásra.) A dokumentum az amerikai nemzeti érdekeket morális szempontból határozta meg, és erkölcsi alapokra helyezte a hidegháborút. Szokatlanul izgatott hangvételű, ilyen és hasonló megfogalmazások olvashatók a szövegben: a Szovjetunió „fanatikus" hatalom, az egész világot akarja megszerezni, minden népet totális szolgaságba akar kényszeríteni; a Szovjetunió „halálos" kihívást jelent az Egyesült Államok számára. Az NSC 68 az Egyesült Államok világpolitikai szerepét a keresztes lovag szerepével azonosítja. Fő célkitűzésként kimondja: Nyugat-Európában az amerikai jelenlét militarizálását; az NSZK felfegyverzését; a NATO átalakítását olyan formában, hogy béke idején is komoly katonai erőt képezzen. A Szovjetunióval való tárgyalásokat elhalasztotta a Nyugat számára kedvező erőpozíciók megteremtése utánra. A dokumentum az említett célok megvalósításával összefüggésben kimondta, hogy növelni kell az amerikai hadikiadásokat, legalább a költségvetés összkiadásainak 20 százalékára. (Akkoriban hadikiadások 6-7 százalékra rúgtak, a Szovjetunió katonai kiadásait Washington a szovjet GNP 19 százalékára becsülte. Az Egyesült

Államok hadikiadásai a következő években a kongresszus döntései alapján így alakultak: 1951-ben 22,3 milliárd USD, 1952-ben 44 milliárd USD, 1953-ban 50,4 milliárd USD.)

Ahogy az NSC 68. sz. dokumentumának hatásai mutatkozni kezdtek az amerikai külpolitikában és propagandában, megjelentek **az új irányvonalat bíráló és ellenző hangok** is. Az egyik legismertebb újságíró, Walter Lippmann (a nemzetközi politológia „realista iskolájának" hangadó képviselője) szerint az új külpolitikai irányvonal hosszabb távon az Egyesült Államok pszichológiai és geopolitikai túlterheléséhez vezet, kimeríti az amerikai erőtartalékokat. A külföldiek közül pedig például Churchill annak a véleménynek adott hangot, hogy nem helyes a kelet–nyugati tárgyalások későbbre, a Nyugat számára kedvezőbb erőpozíciók megszerzése utánra halasztása, mert a Nyugat helyzete hosszabb távon nem javul, ellenkezőleg, az Egyesült Államok előnye az idő múlásával csökken. A brit ellenzéki politikus úgy látta, hogy a hidegháború előrehaladtával a Nyugat alkupozíciói romlani fognak.

A **koreai háború kitörése** (1950. június 25.→ 5.3.) megerősítette Washingtonban a módosított feltartóztatási politika híveinek pozícióit. Kissinger szerint: „A Truman-adminisztráció valamennyi kulcsfontosságú tagja kivétel nélkül hitt a világméretű kommunista szervezkedésben, és a koreai agressziót úgy kezelték, mint egy összehangolt kínai–szovjet stratégia részét, ami egy általános támadás nyitánya lehet." A háború kirobbanása nagy félelmet keltett az amerikai közvéleményben, sokan úgy gondolták, hogy ami Koreában történik, az akár a harmadik világháború kezdeteként is értelmezhető. A koreai háború igazolni látszott a kommunista Kínával való teljes szembefordulást (→ 5.2.2.), megerősítette az attól való félelmet, hogy Moszkva ki akarja szorítani az amerikaiakat Ázsiából. A háború Washingtont Japán-politikáját illetően is módosításra késztette.

A koreai háború felgyorsította és megerősítette **az amerikai közgondolkodásban** a hidegháború kialakulása nyomán elindult változást: a kommunizmust kezdték „halálos bűnnek" tekinteni. Sokak számára az antikommunizmus az amerikai hazafiságnak nemcsak a része lett, de azonossá vált vele, világnézetté változott.

A koreai háború Nyugat-Európában is félelmet keltett: sokan attól tartottak, hogy a távol-keleti háború leköti az amerikaiak minden erejét, és csapataikat is elviszik Nyugat-Európából a Távol-Keletre. Az aggodalom nyomán módosulások kezdődtek a NATO-ban és az európai integrációs törekvések terén is.

4.3. A nyugat-európai integráció elindulása

4.3.1. Egységeszmék és egységtörekvések a háború után

Az európai egység eszméje sok évszázados múltra tekint vissza. A második világháború alatt és közvetlenül a háború után újraéledt, s mint mindig, sokféle formában mutatkozott meg az akkori viszonyok között elsősorban Nyugat-Európában. A sokféleség ellenére az európai egység hívei abban valamennyien egyetértettek, hogy soha többé nem akarnak háborút, diktatúrákat, militarizmust; nem akarnak uralkodni vagy alávetettek lenni, nem akarnak faji és nemzeti megkülönböztetéseket; valamennyien békét, többpárti demokráciát akartak; a nemzeti elzárkózás és önzés helyett az európai népek együttműködését.

Az európai egység céljaira és mikéntjére vonatkozóan **három nagy eszmei és politikai irányzat** rajzolódott ki. (Ezek lényegében mind a mai napig jelen vannak az Európai Unióban.) A **konföderációs felfogás hívei** az államok közötti megállapodásokon alapuló, szerződéses együttműködést javasolták („államok Európája"), az ilyen Európában nem csorbul a nemzetállami szuverenitás, sértetlenek maradnak a nemzetállami mechanizmusok. Az együttműködés ebben a formában is lehet széles körű és mély, hiszen a konföderációs együttműködés nem zárja ki államok közti, államközi, konföderációs intézmények és szervezetek létrehozását és folytonos működését. E felfogás két legismertebb képviselője Churchill és de Gaulle volt. **A föderalisták** (például Altiero Spinelli, Jean Monnet, Raymond Aron, George Orwell) a nemzetállamok „szétzúzásának" szükségességét hangoztatták, mert elsősorban a nemzetállamokat, a nemzetállami önzést tették felelőssé a két világháborúért. A föderalisták szerint a második világháborúval a nemzetállamok kora végképp befejeződött, a nemzetállamok helyett európai föderációt, valamiféle szupranacionális Európai Egyesült Államokat akartak létrehozni. **A funkcionalisták** szerint pedig az európai egység a gazdaság egy-egy szektorában elinduló integráció révén, lépésről lépésre jöhet létre, majd az integrációs folyamatban alakulnak ki a nemzetállamoktól független európai intézmények.

Az **Amerikai Egyesült Államok** az európai egységtörekvésekhez támogatóan, lényegében szimpátiával viszonyult. Az amerikaiaknak meggyőződése volt, hogy Európa számára az lenne a legjobb, ha a gazdaságban és a politikában is hasznosítanák, követnék az amerikai modellt, ha valamiféle Európai Egyesült Államok létrehozására törekednének. Sok történész az európai integráció elindulásában és kibontakozásában nagy szerepet tulajdonít a kommunizmus és a **Szovjetunió** által megtestesített fenyegetésnek is. A hidegháború megjelenésétől, majd Nyugat-Berlin blokád alá vételétől a Szovjetunió valóban Nyugat-Európát is fenyegető veszélyként

jelent meg, s ez a veszély felélesztette az ellene való védekezés reflexeit, ösztönzést adott a nyugat-európai politikai és a gazdasági együttműködés, valamint az integráció számára is.

4.3.2. Az Európa Tanács

A világháború alatt **Churchill** az európai egységgondolat egyik prominens képviselőjének számított, Európa-szerte sokan abban reménykedtek, hogy Nagy-Britannia valamiféle úttörő és vezető szerepet játszik majd az Európai Egyesült Államok megteremtésében. Churchill azonban megbukott a háború végén tartott parlamenti választáson, legyőzte az európai integrációs gondolatot elutasító Munkáspárt. A konzervatív politikus továbbra is az európai egység szószólója maradt, és szava ellenzékből is messzire hallatszott. Churchill a konföderációs együttműködés híveként értetlenséggel és ellenszenvvel figyelte azokat az egységterveket, amelyek a nemzeti szuverenitás egy részének átadását követelték valamiféle szupranacionális európai intézmények számára. Különben is, az Egyesült Királyságot világhatalomnak tekintette és egyetértett a Munkáspárttal abban, hogy a britek nem elégedhetnek meg még az európai regionális vezető hatalmi szereppel sem. Kétségtelen, hogy **a britek súlyos politikai hibát követtek el** azzal, hogy átnéztek az európaiak feje fölött, és kitartottak egy laza, a szigorúan kormányközi együttműködést valló integráció-felfogás mellett.

Az európai egységmozgalmak szervezkedése 1948 őszére nagymértékben előrehaladt, jelentős részük egyesült az **Európa Mozgalomban** (1948. október 25.), majd az Európa Mozgalom és a Brüsszeli Szerződés összekapcsolása alapján a Brüsszeli Szerződés öt tagországa Londonban döntött az **Európa Tanács** (ET, Conseil de l'Europe/Council of Europe) megalakításáról (1949. január 28.). Azt is elhatározták, hogy felkérik Dániát, Írországot, Norvégiát, Olaszországot és Svédországot a csatlakozásra. Végül is tíz nyugat-európai állam külügyminisztere (Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Nagy-Britannia, Norvégia, Olaszország és Svédország) **1949. május 5-én** Londonban aláírta az ***Európa Tanács Alapokmányát.*** A dokumentum a szervezet céljaként fogalmazta meg az európai államok együttműködésének elősegítését, Európa egységének előmozdítását gazdasági, társadalmi, tudományos, jogi és közigazgatási téren, továbbá Európa politikai és szellemi örökségének védelmét. A statútum kimondja, hogy a minisztertanácsban határozathozatalnál minden tagállam egy szavazattal rendelkezik, a határozatokat egyhangúlag kell meghozni, és a tanácsban hozott határozatok a tagállamok számára csak ajánlás jellegűek. Továbbá a parlamenti közgyűlés nem rendelkezik törvényhozó hatalommal, csak konzultatív szerv, a tanács elé csak kétharmados többséggel terjeszthet

javaslatokat. A statútum kimondta továbbá, hogy az ET nyitva áll minden OEEC-ország előtt. Az ET székhelyéül Strasbourgot választották. A statútum 1949. augusztus 3-án lépett életbe. (Paul-Henri Spaak, a parlament első elnöke, később így írt az ET-ről: „Valamennyi nemzetközi szervezet közül, amelyben részt vettem, ez volt a [...] legkevésbé hatékony.")

Az Európa Tanács, amelyhez idővel csatlakozott valamennyi demokratikus nyugat-európai ország, a következő években főként azon munkálkodott, hogy különféle többoldalú egyezményekkel erősítse a demokratikus jogállam működését és az emberi jogok érvényesülését. Ezek sorában alapvető fontosságú az **1950-ben aláírt *Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről*** című dokumentum.

Összességében elmondható, hogy az Európa Tanács kétségtelenül hasznosan működött a jogállamiság megerősítése érdekében, növelte az európai összetartozás tudatát, ugyanakkor nem vált – nem válhatott – igazi integrációs szervezetté. Létrehozásával – ahogy egy kortárs föderalista vezető fogalmazott – a nemzetek fölöttiség brit ellenfelei csatát nyertek, az európai egység megteremtéséért folyó „háborúban", azonban elvesztették a vezető szerep lehetőségét. Hamarosan ugyanis, 1950 tavaszán – francia kezdeményezésre – hat európai állam vezetői – tudatosan vállalva a szakítást az „akadékoskodó" angol kormánnyal – átlépték azt a pszichológiai küszöböt, amely addig lehetetlenné tette a kormányközi együttműködés és az ad hoc megállapodások rendszerén túlmenő integrációs tervek megvalósítását: elhatározták, hogy megteremtik az Európai Szén- és Acélközösséget.

4.3.3 Az Európai Szén- és Acélközösség

Annak ellenére, hogy egyrészt az NSZK megalakulásával kétségtelenül „egyszerűsödött" a német kérdés, másrészt az új állam első kancellárja, Konrad Adenauer az európai egység elkötelezett híve volt, mégis az ország európai integrálódása előtt még mindig óriási akadályok tornyosultak. Mindenekelőtt Franciaország ellenállása, amely csak 1950 tavaszán változott meg.

1950. május 9-én Robert Schuman külügyminiszter rendkívüli nemzetközi sajtótájékoztatón felolvasta a francia kormány nyilatkozatát, amelyben azt javasolta, hogy valamennyi francia és német, valamint a többi nyugat-európai szén- és acélforrás egyesítve kerüljön egy újonnan létrehozandó nemzetek fölötti hatóság közös ellenőrzése alá, továbbá, hogy a nehézipar ezen két ágazatában számolják fel az összes vámot és illetéket. Maga a nyilatkozat – a szén- és acélszektor integrálásának fő célkitűzése mellett – határozottan jelezte, hogy Franciaország – a funkcionalista felfogásnak megfelelően – lépésről lépésre kíván haladni a gazdasági integráció felé is, sőt

– a föderalista felfogás jegyében – azt is, hogy a tervet első lépésnek tekinti „az európai föderáció felé vezető úton".

A terv nagy **meglepetést** okozott: egyfelől, mert formálódásáról kevesen tudtak, másfelől azért, mert a javaslat gyakorlatilag szakítást jelentett a Richelieu óta folyamatos francia külpolitikai doktrínával, amely szerint Franciaország biztonsága csak gyenge Németország mellett képzelhető el. Bevin angol külügyminiszter a javaslat hallatán nemcsak „meg volt döbbenve", de éktelen haragra is gerjedt. Először az amerikai acélgyárosok is valamiféle, a szabadverseny kiiktatását célzó hatalmas európai acélkartell létrehozására irányuló törekvésként értékelték a tervet. Nyilvánosan azonban Washington „ragyogó" és „kreatív" kezdeményezésként üdvözölte a Schuman-nyilatkozatot.

A francia kezdeményezés a briteket választás elé állította. 1950-ben az Egyesült Királyság még Nyugat-Európa legnagyobb szén- és acéltermelője volt. London számára az első pillanattól nyilvánvaló volt, hogy ha a franciák és németek egyesítik piacaikat, Anglia pedig kimarad a franciák által javasolt közösségből, akkor nemcsak a brit elsőbbség kerül veszélybe, de a rohamosan növekvő nyugat-európai piacokról is kiszorulhatnak. S azt is felmérték Londonban, hogy a közösséghez csatlakozás esetén meg kellene nyitniuk a vámokkal erőteljesen védett brit piacokat a jóval alacsonyabb munkabérekkel termelő kontinentális versenytársak előtt. Ráadásul Londonban úgy gondolták, hogy a francia kezdeményezéshez való csatlakozással presztízsveszteség is érné Angliát: a világ immár nem egy birodalom gazdájaként, hanem csupán egy nyugat-európai országként látná Nagy-Britanniát, legfeljebb „elsőnek az egyenlők között". Az előzetes tárgyalások során egyértelműen kiderült a francia delegációt vezető Monnet számára, hogy a britek képtelenek elfogadni a nemzetek fölötti intézményeknek, mindenekelőtt az eljövendő integráció főhatóságának a hatalmát. A Quai d'Orsay így június 1-jén ultimátumot küldött Londonba, hogy az angol kormány 24 órán belül döntse el, részt kíván-e venni a tervezett közösség megvalósításában. Az angol kormány végül is a tervtől való távolmaradás mellett döntött (június 3.). Az ellenzék is felsorakozott az elutasítók mellé: „Sohasem fogadhatunk el olyan nemzetek fölötti intézményt – hangoztatta Churchill –, amelynek hatalmában áll azt mondani, hogy ne bányásszunk több szenet, és ne olvasszunk több acélt, hanem helyette termeljünk paradicsomot." A kocka el volt vetve. A brit különállás és a kontinentális vezető szerep többé már nem volt összeegyeztethető. Európa viszont végleg elindult a szupranacionalitás rögös útján.

1950. június 3-án a **hat nyugat-európai kormány közös nyilatkozatban** bejelentette, hogy elfogadja a francia kormány által javasolt elveket, és rövidesen megkezdi a szén- és acélközösség létrehozását célzó tárgyalásokat.

A tárgyalások 1950. június 20-án kezdődtek Párizsban, és viszonylag hosszadalmasan (tíz hónapon át) tartottak. A tárgyalásokon Monnet eredeti elképzelése jelentős módosulásokon ment keresztül. Többek között a nemzetközi helyzetben időközben végbement változások nyomán. Így a koreai háború kitörésével sürgetően vetődött fel Nyugat-Európa védelmi képességeinek növelése, s ezzel összefüggésben (egyebek mellett) Washington erős nyomást gyakorolt partnereire, hogy találják meg az NSZK felfegyverzésének megoldását is. Vagyis nagymértékben megerősödtek Bonn tárgyalási pozíciói, lehetősége nyílt arra, hogy ellenálljon a németek számára hátrányos francia követelések egy részének. A tárgyalások során kiderültek a szupranacionalitás mélységével kapcsolatos nézeteltérések is. Összességében azonban a „hatok" valamennyien határozottan akarták az integráció megteremtését, így az év végére lényegében minden fontosabb vitás részletről megoldás született.

Az Európai Szén- és Acélközösség /ESZAK/ Montánunió (European Coal and Steel Community, ECSC) **alapító szerződését** Párizsban írta alá (1951. április 18.) Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, az NSZK és Olaszország képviselője. (Az aláírás színhelyéről nevezik a szerződést párizsi szerződésnek is. 15 hónappal később (1952. augusztus 10.) a Montánunió Luxembourg székhellyel meg is kezdte a működését.

Az ESZAK a megalakulását követő első öt évben komoly eredményeket tudott felmutatni. A szén- és acélkereskedelem növekedése addig nem látott ütemben nőtt a tagországok között: a feketeszéné 21 százalékkal, a vasércé 25 százalékkal, az ócskavasé 175 százalékkal, a kohászati termékeké 157 százalékkal. A szén- és acélipari termékek ára a közösségben sokkal kisebb arányban növekedett, mint a világ más részeiben: a Montánunióban csak 10 százalékkal, míg például a hengerelt acél ára az Egyesült Királyságban 31 százalékkal, az Egyesült Államokban 34 százalékkal emelkedett. A közösségen belül a bányászatban és az acéliparban a bérek gyorsabban emelkedtek, mint az ipari átlagbérek. Öt év alatt a közösségben mintegy 25 000 munkás részesült átképzésben. 1957. január 1-től a bánya- és acélipari szakmunkások számára a közösségen belüli határok szabadon átjárhatóvá váltak.

A Montánunió története **mégsem csak diadalmenet.** Természetesen érvényesültek a nemzetek közötti érdekkülönbségek és a nemzeti politikák. 1955-ben például a belga szén és az olasz acél még mindig számottevő nemzeti védelmet élvezett. Franciaország nem volt hajlandó felhagyni a keresztártámogatással, vagyis azon gyakorlattal, hogy a nyereséges szénbányák segítsék a veszteségeseket. Olaszország, amely szénszükségleteinek csaknem 90 százalékát importból fedezte, még az 1950-es évek végén is a szabályokat megszegve időnként az Egyesült Államokból vásárolt szenet, ha az olcsóbb

volt, mint a közösségi. A Montánunió gazdasági mérlege tehát vegyes képet mutat. Az integrációt azonban nem kizárólag gazdasági célzattal hozták létre. Olyan politikusok, mint Schuman és Monnet – és még sokan mások – a közösséget csak az egyesült Európa álmának beteljesüléséhez vezető első lépcsőnek tekintették. Az ESZAK ezt a funkciót minden kétséget kizáróan betöltötte.

4.3.4. Az NSZK felfegyverzésének kérdése – az Európai Védelmi Közösség terve

Az amerikai globális stratégia 1950-ben elindult revíziója és a koreai háború kitörése előtérbe hozta a nyugat-európai védelem és benne az NSZK fölfegyverzésének a kérdését. A németek újrafölfegyverzése előtt azonban rendkívül magas pszichológiai fal emelkedett, hiszen még csak öt év telt el a náci Németország legyőzése óta. A nyugati szövetség ugyanakkor egyszerűen nem engedhette meg magának, hogy Nyugat-Németország – amely még megcsonkítva is Európában a legnagyobb ipari potenciállal és népességgel rendelkező országa volt (az NSZK GDP-je 1951-ben elérte Németország 1938. évi szintjét) – kimaradjon az európai védelmi erőfeszítésekből.

A németeknek egy **európai szupranacionális katonai integráció keretében történő felfegyverzésének gondolata már ennek előtte** többször is felmerült. Mégis a gondolat kezdetben szinte pánikot keltett **Franciaországban.** Párizs csak a washingtoni NATO-szerződés (1949) aláírását követően volt hajlandó elfogadni magát az önálló nyugatnémet államnak a létrehozását is. De elindult a „kiútkeresés" is: Paul Reynaud az „előremenekülés" jegyében az Európa Tanács 1949. augusztusi ülésén közös európai hadügyminisztérium felállítását javasolta, amelynek élén Churchillt képzelte el. Miután az ötlet tetszett Churchillnek és a képviselők többségének, az Európa Tanács azonnal határozatot is hozott a közös vezetés alatt álló európai haderő felállításáról, amelyben német egységek is helyet kaptak volna. Majd Adenauer kancellár egy kanadai újságnak adott interjúban (1949. december 3.) jelezte, hogy ha a nyugati országok kérnék Németországot, hogy járuljon hozzá Európa védelméhez, ő ellenezné ugyan a Wehrmacht újjászervezését, ellenben kész lenne megvizsgálni az európai föderáció hadseregében való német részvétel kérdését.

A német újrafelfegyverkezés kérdésében a **franciákat igencsak sürgették Washington lépései.** Az 1950. augusztus 19-i amerikai–angol–francia külügyminiszteri értekezleten (már a koreai háború kitörése után) az amerikai delegáció a NATO közös hadsereg részeként – egyelőre amerikai parancsnokság alatt – tíz önálló német hadosztály felállítását javasolta. Ezzel

párhuzamosan megígérte, hogy kettőről hatra növeli az Európában állomásozó amerikai hadosztályok számát. Az amerikai terveket London is támogatta. Franciaország azonban ellenezte. A tárgyalást lezáró nyilatkozat végül is azt mondta ki, hogy a külügyminiszterek szerint nem kívánatos ugyan a német hadsereg létrehozása, a németekre azonban szükség van Európa védelmében. A francia külügyminiszter, Schuman a tárgyalások alapján úgy látta – s eszerint tájékoztatta otthon a kormányát –, hogy az angolszász hatalmak gyakorlatilag eldöntötték Németország felfegyverzését. A francia aggodalmakat növelte, hogy az ország katonai erejét mind nagyobb mértékben lekötötte a vietnami háború (→ 5.4.2.), így Németország újrafelfegyverzése felidézte számukra azt a veszélyt, hogy Nyugat-Európa kontinentális régiójában is elvesztik a világháború után megszerzett elsőbbségüket.

Párizst azonban **Washington** lépéskényszerbe hozta. A három nyugati nagyhatalom külügyminiszterének New York-i találkozóján (1950. szeptember 12–13.) az amerikaiak újra sürgették az NSZK fölfegyverzését, immár a NATO keretében. Az alapdilemma a franciák számára hasonlatos volt ahhoz, amit a német nehézipar, illetve a német iparvidékek hasznosítása kapcsán láttunk. Nem meglepő, hogy a franciák válasza e kihívásra is az előremenekülés volt: 1950. október 24-én napvilágot látott a René Pleven miniszterelnökről elnevezett **Pleven-terv,** amely ugyan nagymértékben rokonítható volt a Schuman-tervvel, de sokkal erőteljesebben tükrözte Franciaországnak a németekkel kapcsolatos félelmeit és bizalmatlanságait.

A később **Európai Védelmi Közösség (EVK)** elnevezést kapott terv szerint a közösség tagállamai által küldött egységekből felálló európai hadsereg egyetlen parancsnok irányítása alatt működött volna. Az intézményrendszert a Montánunióéhoz hasonlóan képzelték el (miniszteri tanács, bizottság, parlament, bíróság). Az európai hadsereg 40 hadosztálya közül 14 francia, 12 német, 11 olasz és 3 Benelux-államokbeli lett volna. A németek nem állíthattak volna föl önálló hadosztályokat, a vegyes hadosztályokba lettek volna beosztva, ezrednél is kisebb alegységekben. A terv szerint az európai hadsereg egy zászló alatt, egységes egyenruhában jelent volna meg. Az EVK-nak önálló költségvetést szántak, közös közbeszerzési rendszerrel.

Az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok is felkérést kapott, hogy támogassa az EVK-t, ettől azonban – különböző okokból kifolyólag – mind a két ország elzárkózott. Az **amerikaiaknak** kezdetben egyáltalán **nem tetszett** a Pleven-terv. Nem akarták, hogy Németország katonai integrációja az ő pénzükön történjen meg, úgy, hogy közben elvesztik az európai vezető szerepüket, hiszen francia elgondolás szerint az EVK azt is jelentette volna, hogy Nyugat-Európa védelmének irányítása a NATO-tól átkerül az európaiak ellenőrzése alá. Az **angolok** pedig a szupranacionális integráció gondolatát

– mint láttuk – még a szektorális gazdasági integrációra vonatkozóan sem tudták elfogadni, hát még biztonságpolitikai téren.

Az 1951. február 15-én megnyitott EVK-konferenciára a francia mellett csak az olasz, a német, a belga és a luxemburgi delegáció érkezett teljes felhatalmazással, míg az Egyesült Királyság, Hollandia és a többi NATO-partner csak megfigyelőkkel képviseltette magát. **A Pleven-terv egy időre megfeneklett.**

4.4. Amerikai lépések a nyugati tömb megerősítésére

Miközben a koreai háború átalakult állóháborúvá, Európában pedig beállt a hidegháború, Washington lépéseket tett nyugat-európai hegemóniájának stabilizálására. Továbbra is az egyik legfontosabb feladat maradt: előrehaladni az NSZK státusának rendezésében. Ez irányba tett lépés volt, hogy a három nyugati nagyhatalom – a Szovjetunió nélkül – bejelentette a **hadiállapot megszűnését Németországgal** (1951. július 9.). A szovjet diplomácia a lépést úgy értékelte, hogy volt szövetséges partnerei elindultak a Németországgal kötendő külön békeszerződés megkötése felé. A feltételezést megerősítette, hogy Washington a távol-keleti volt tengelyhatalommal, **Japánnal** megkezdte a békeszerződés előkészítését, és a San Franciscó-i békekonferencián (1951. szeptember 4–8.) alá is írták a **békeszerződést** Japánnal, a Szovjetunió, Kína és több más volt szövetséges hatalom nélkül (→ 5.1.4.).

Az Egyesült Államok csendes-óceáni pozícióinak megerősítése jegyében az amerikai diplomácia még a japán békeszerződés aláírása előtt (1951. szeptember 1-re) tető alá hozta az **ANZUS-szerződést** (Australia, New Zealand, United States Security Treaty, Csendes-óceáni védelmi szerződés): az Egyesült Államok, Új-Zéland és Ausztrália szerződését a csendes-óceáni térség délkeleti részének védelmére. A paktumot a három ország San Franciscóban írta alá. (1952. április 29-én lépett hatályba.) A három állam vállalta, hogy konzultálnak, majd együttesen lépnek fel, ha bármelyiküket támadás érné. A paktumban vállalt kötelezettségeinek mind Ausztrália, mind Új-Zéland eleget is tett, például Koreában és később más országokban is; a korabeli szóhasználattal: az Egyesült Államokkal együttesen lépett fel a kommunizmus ázsiai terjeszkedésének megállítására.

A hidegháború „beálltával" a nyugati tömbben elindult változások bonyolultsága talán az **Egyesült Királyság példáján** látható legszemléletesebben. Amint véget ért a Marshall-terv, Nagy-Britannia is évente megszavazott jelentékeny katonai segélyeket kapott az Egyesült Államoktól. A koreai háború kitörése után az Attlee-kormány saját országa és a Nyugat megerősítése jegyében hároméves, 4,7 milliárd fontra rugó fegyverkezési programot indított be. Az 1951 őszén hatalomra jutott **Churchill-kormány** lefaragott ugyan valamennyit a fegyverkezési programból – nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a terv realizálása meghaladja az ország erejét – de még így is tíz százalék fölött maradtak a katonai kiadások. Churchill igyekezett nagyobb brit beleszólást kiharcolni Washingtonnál a NATO ügyeibe, de sikertelenül. Még abba is kénytelen volt beletörődni, hogy a NATO atlanti flottájának élére ne brit, hanem amerikai admirálist nevezzenek ki. Nem kapott beleszólást az amerikai nukleáris fegyver esetleges bevetésébe sem, és nem kapott a korábbinál nagyobb ellenőrzést az angliai támaszpontokon tárolt amerikai atombombák fölött sem. Végső soron Truman elnök nem kezelte egyenlő félként Nagy-Britanniát.

Időközben az Atlanti Tanács ottawai ülése (1951. szeptember) nyomán **határozottabb (de még nem végleges) formát öltött a NATO politikai és katonai intézményrendszere is.** A szövetség főszerve a külügyminiszterekből álló tanács lett, a védelmi bizottságnak a honvédelmi miniszterek lettek a tagjai, a gazdasági-pénzügyi bizottságot a pénzügyminiszterek alkották, a katonai irányítás az ún. szükségstáb kezébe került (tagjai: az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Franciaország vezérkari főnökei), létrehozták az öt regionális hadműveleti csoportot is. Az atlanti szövetség – a hidegháború leghidegebb éveiben – politikai koalícióból kezdett amerikai főparancsnok irányítása alatt álló valódi integrált katonai szervezetté átalakulni.

Fél évvel később az Atlanti Tanács lisszaboni ülésén (1952. február 20–25.) a külügyminiszterek jóváhagyták **a NATO bővítését Törökországgal és Görögországgal.** A másik kérdés: a szervezet stratégiájának megfogalmazása és ezzel összefüggésben a németek felfegyverzésének problémája sokkal bonyolultabb kérdés volt. A résztvevők az ülés előtt kézbe kapták az amerikaiak ultimátumát: „Vagy megegyezésre juttok az európai hadseregről, vagy azonnal hozzálátunk 12 német hadosztály felfegyverzéséhez." Washington elérte a célját, a portugál fővárosban megszületett a kompromisszum, amely aztán, néhány hónap múlva, a „hatoknak" az EVK-ról szóló megállapodásához vezet. Az EVK-szerződés megkötéséhez azonban még **szükség volt az NSZK szuverenitásának helyreállítására.** Ehhez meg kellett kötni a három megszálló hatalom és az NSZK valamiféle „békeszerződését".

A Szovjetunió ekkor váratlan ellenlépéssel jelentkezett: Sztálin megírta a ***Feljegyzés a német kérdésről*** című cikkét a Németországgal kötendő békeszerződésről, amelyet 1952. március 10-én hoztak nyilvánosságra. Sztálin szerint a Szovjetunió az egységes Németország helyreállítására törekszik; a szovjet kormány elismeri, hogy Németországnak joga van hadsereget felállítani a maga védelmére; egyetért a külföldi csapatok Németországból történő kivonásával; lényegében Németország jövőbeni semleges státusát javasolja.

Sztálin tulajdonképpen diplomáciai nyitást hajtott végre a hidegháborús helyzet rendezése érdekében, mégpedig az amerikai elvárásokkal szemben álló módon. Nagy realistaként a két szuperhatalom európai befolyási övezetének kölcsönös elismerését javasolta, kettőjük között az egyesített, felfegyverzett, de semleges Németországgal. A történészek és a politikusok azóta is vitatják, hogy Sztálin kezdeményezése kelepce volt-e a Nyugat számára, s tulajdonképpen csak az NSZK felfegyverzését akarta megakadályozni, vagy tényleg a két blokk közötti konfrontációt akarta visszaszorítani. „Kapásból való elutasítása" mindenképpen hiba volt. Valószínű Sztálin maga sem tudta meddig mehet el a feszültség enyhítésében, bizonyára úgy gondolta, hogy majd időközben meglátja, hogyan is alakulnak a dolgok. Javaslatának komolyan vétele minden bizonnyal súlyos próba elé állította volna a NATO-n belüli kohéziót. A „nagy vezér" azonban egy év múlva meghalt. Utódainak pedig nem volt meg sem az ereje, sem a tekintélye, hogy végigvigyék a Sztálin által kijelölt új irányt. A szovjet javaslat csupán diplomáciatörténeti epizód maradt.

Végül is a három nyugati hatalom és az NSZK képviselői (Acheson, Eden, Schuman és Adenauer) 1952. május 26-án aláírták **az ún. bonni keretszerződést,** amelyet Adenauer „Németország-szerződésre" keresztelt át. A szerződésben a nyugati hatalmak befejezettnek nyilvánították a megszállási rendszert; megszüntették a szövetséges főbiztosok intézményét; konzultatív jogokat biztosítottak Bonnak a „Németország egészét" érintő kérdésekben, anélkül azonban, hogy lemondtak volna a szövetséges hadseregek nyugatnémet területen való állomásoztatásáról, valamint a Berlinre és Németországra „mint egészre" vonatkozó jogaikról. A szerződés megkötése szoros összefüggésben volt azoknak a nemzetközi jogi feltételeknek a megteremtésével, amelyek alapján megnyílt az út az NSZK-nak az EVK-ban való részvétele felé.

Ezután került sor az **EVK-szerződés aláírására** Párizsban (1952. május 27.) Látszólag minden rendben haladt, a nemzetközi helyzetben és a franciaországi belpolitikai erőviszonyokban végbemenő változások miatt azonban a szerződés ratifikációja két év múlva elbukik majd a francia nemzetgyűlésben (→ 4.8.1.).

4.5. Az Egyesült Államok külpolitikája Eisenhower első elnökségének kezdetén

Az Egyesült Államok alkotmányának 21. kiegészítése kimondta ugyan, hogy két ciklusnál tovább senki sem lehet az Egyesült Államok elnöke, ez a kiegészítés azonban még nem vonatkozott Trumanra, aki 1952-ben mégis bejelentette, hogy nem jelölteti magát harmadszorra elnöknek. A demokraták elnökjelöltje a kitűnő intellektuális képességekkel rendelkező A. E. Stevenson

lett, aki azonban sokkal kevésbé volt közismert, mint a republikánus színekben induló **Eisenhower** tábornok, a második világháborús hős, vezérkari főnök (1945–1948), NATO-főparancsnok (1951–1952). „Ike"-tól a választók békét és nyugalmat reméltek Amerikának. Eisenhower a választási programjában igyekezett magát az amerikai tradíciók igazi őrzőjének, a kicsinyes pártpolitikai érdekeken felülemelkedő államférfinak, tiszta kezű, egyenes katonának mutatni. Legfőbb politikai törekvéseit André Maurois így jellemezte: „Mint vezérkari főnök, jól értett ahhoz, hogyan kell kampányt szervezni. Megígérte, hogy megválasztása esetén személyesen megy el Koreába, hogy létrehozza a békét; azt is, hogy kormánya takarékosan bánik a közpénzekkel és véget vet az adóemelésnek. Vagyis békét és gazdasági fejlődést ígért, alternatívaként 'a feltartóztatás negatív, hasztalan és erkölcstelen politikájával szemben'."

A választási győzelmét követően megalakult **Eisenhower-kormányban** (a kormány 1953. január 21-én alakult meg) az elnök és Richard Nixon alelnök mellett kiemelkedő szerepet játszott **John F. Dulles, az új külügyminiszter.** A 65 éves Dulles igazi „profinak" számított a külügyminiszteri poszton: a nemzetközi jog kiváló szakértőjeként már a két világháború között is számos nagy nemzetközi konferencián vett részt, 1946 és 1950 között az Egyesült Államok nagykövete volt az ENSZ-ben, majd a külügyminiszter tanácsadója. Eisenhower-kormány hivatalba lépésétől kezdve haláláig (1959) az Egyesült Államok külügyminisztere maradt. Neve a hidegháborús, antikommunista elfogultság szinonimájaként maradt fenn. Gaddis Smith neves amerikai politológus, *Dulles árnyéka* című cikkében így emlékezik Dullesra: „Dulles mint külügyminiszter kétségkívül merev ember volt, megszállottan tartott a kommunizmustól [...], mindenkor bizalmatlan volt az oroszokkal szemben, félt az igazi tárgyalásoktól." Tőle erednek az olyan hírhedtté vált terminusok, mint a „tömeges megtorlás" („massive retaliation"), a „kommunista világ felszabadítása", a „szakadék szélén táncolás" („going to the brink"). Dulles számára a kommunizmus minden tekintetben elvetendő, „ördögi találmány" volt. Nem tudta elfogadni a „sátánnal" való igazi tárgyalások gondolatát. Dulles egyik fő politikai tétele volt, hogy „az egész szabad világot mozgósítani kell az erkölcstelen ellenfél ellen"; s ahol csak valami probléma adódik a földkerekségen, ott keresni kell „a nemzetközi kommunista összeesküvést", és „szent háborút" kell folytatni ellene.

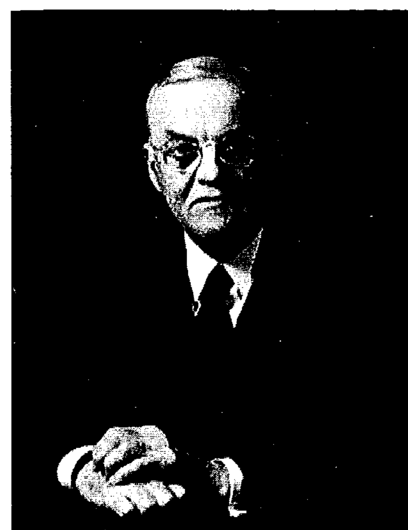
A fenti gondolatok és jelszavak jegyében 1952. évi választási kampányban a **republikánusok új külpolitikát (new look)** hirdettek meg, amelynek főbb elemei a következők voltak:

- a passzivitás helyett dinamikus külpolitikára van szükség; a Szovjetunió „feltartóztatása" helyett a „visszaszorítást" kell célul kitűzni, hiszen „a feltartóztatás negatív, céltalan és erkölcstelen", mert számtalan

embert hagy a „despotizmus és az istentelen terrorizmus" markában;

- az új külpolitikának a katonai „elrettentésre" kell épülnie, a kommunista világ határán egy képzeletbeli vonalat húzva, és akár a nukleáris fegyverek bevetésével is megakadályozni annak átlépését;
- nem szabad hagyni, hogy az ellenfél válassza ki a konfliktusok színtereit, hanem minden helyi akcióra globális választ kell adni, kemény visszacsapással (massive retaliation), akár atomfegyverekkel kell válaszolni az agresszióra;
- az előzőkből következett az amerikai atomfölény megtartásának követelménye, és egy átfogó amerikai támaszpontrendszer kiépítésének törekvése a Szovjetunió és a kommunista világ körül;
- „a rab népek felszabadítása" célkitűzés jegyében pedig az Egyesült Államoknak készen kell állni arra, hogy az adott esetben „segítséget" nyújtson a kommunizmus ellen lázadóknak, hogy azok „felszabadíthassák önmagukat az orosz kommunizmus uralma alól".

A Dulles-féle „felszabadítási" vagy „felgöngyölítési" („roll back") politika több eleme már megszületésének pillanatában sem volt realizálható, az Egyesült Államok ekkor már nem volt képes visszájára fordítani a keleti blokk konszolidálódását. Az ambiciózus célokat hangoztató retorika mögött nem állt valós erő és igazi kormányzati szándék sem. A választási győzelem után az új külpolitika jelszavai nem is emelkedtek „egy az egyben" a politikai program szintjére, de mindenképpen egy sajátos **ellentmondásos helyzet** alakult ki. Dulles a külpolitikában afféle harciaskodó fedezék gyanánt szolgált Eisenhower elnök számára, aki elfogadta külügyminisztere „világnézetét", a konfrontációra törekvő vezetési stílusát viszont nem. Az utóbbi években hozzáférhetővé vált források felfedik, hogy Eisenhower mellett Dulles semmi esetre sem volt olyan befolyásos, mint azt korábban gondolták. **A két politikus kapcsolata** együttműködő jellegű volt: az elnök és külügyminisztere egyetértettek a fő külpolitikai célokban, a korszak politikai realitásainak értékelésében, továbbá a megfelelő stratégia alkalmazásában is, taktikai ügyekben viszont időről időre eltért a véleményük. Eisenhower Dullest részben mint utazó követet, részben mint a külpolitika hivatalos szóvivőjét, és részben – kihasználva rafináltságát – mint a folyamatos politikai dialógus résztvevőjét használta, legyen szó a külpolitika általános vagy specifikus oldalairól. Eltérő személyiségük alapján is egyfajta külpolitikai **munkamegosztás** alakult ki közöttük: Dulles, a hidegháború elszánt harcosa kapta a külpolitikai artikuláció „kemény" oldalát, ő szolgált a republikánus párt erősen antikommunista szárnyának kiengesztelőjeként, a szeretetre méltó „Ike" pedig az emberiséggel és a békével foglalkozott. Összességében elmondható, hogy az elnök széles mozgásteret adott külügyminiszterének, de a fontos, végső döntéseket a háttérből irányítva ő hozta meg.

Dulles, John Foster (1888–1959): Amerikai republikánus politikus, külügyminiszter (1953–1959). A Princeton Egyetemen és a Washington Egyetemen tanult jogot. 1918-ban a versailles-i békekonferencián az amerikai küldöttség egyik jogtanácsosa. A két háború között üzlettárs volt egy jogi cégnél. 1945-ben A. Vandenberg szenátor tanácsosaként részt vett a San Franciscó-i konferencián és az ENSZ alapokmányának kidolgozásában is. 1946–1947-ben és 1950-ben az Egyesült Államok képviselője az ENSZ közgyűlésén. 1953. január 26-tól Eisenhower elnök külügyminisztere. Dulles a katonai szövetségeket tekintette a Szovjetunióval szembeni védelem legfontosabb eszközeinek. Agresszív kommunistaellenes beállítottságáról vált nevezetessé. 1956-ban, a szuezi válság idején ellenezte az angol–francia inváziót, 1958-ban ellenben amellett érvelt, hogy Nasszertől meg kell tagadni az amerikai fegyverszállítást. 1959. április 22-én betegsége miatt lemondott.

„Rideg, kimért, szigorú, sőt fanatikus moralista volt, nagy munkabírással, aki ismereteivel igen nagy hatást tett az elnökre [...]." [Maurois, 1956]

„Dulles mint külügyminiszter kétségkívül merev ember volt, valósággal megszállottan tartott a kommunizmustól [...] mindenkor bizalmatlan volt az oroszokkal szemben, félt az igazi tárgyalásoktól." [Gaddis Smith, 1995]

„Családi hagyományai és személyes elhivatottsága alapján John Foster Dulles rendkívül alkalmasnak látszott a külügyminiszteri hivatalra. Az Egyesült Államok külügyminiszterei hagyományosan mindig Amerika kivételes adottságait és az amerikai értékrend általános érvényességét hangsúlyozták. E tekintetben Dulles sem különbözött elődeitől, azzal a kivétellel, hogy országának kivételességét inkább vallási, mint filozófiai okokkal magyarázta. [...] Egy alkalommal büszkén jelentette ki: „A ülügyminisztériumban senki sem ismeri annyira a Bibliát, mint én." Arra törekedett, hogy szigorú presbiteriánus hitének elveit az amerikai külpolitika mindennapjai során is alkalmazza. [...] Sajnálatos módon Dulles prédikációi, amelyeket oly gyakran tartott beszélgetőtársainak, elhomályosították kiváló külpolitikai képességeit, s főképpen azt a tényt, hogy milyen nagyszerűen megértette a szovjet rendszer dinamikáját." [Kissinger, 1996]

Az Egyesült Államok külpolitikájának irányítása **a Fehér Ház és a kongresszus** között váltakozik. Mind az elnöknek, mind a kongresszusnak alkotmányos joga a külpolitika meghatározása, ezért a külpolitika végrehajtó és törvényhozó ágai között jellemző a folyamatos küzdelem. A döntéshozatal terén **Eisenhower visszahozta az elnöki elsődlegességet a külpolitikában.** A fenyegetést jelentő Szovjetunió, a nukleáris fegyverek és azokat szállító nagy hatósugarú bombázó repülőgépek kifejlesztése, együtt Pearl Harbor örökségével – a váratlan támadástól való félelemmel – késztette a kongresszust arra, hogy a külpolitikai döntéseket az elnökre hagyja. Így Eisenhower a kongresszust a legfontosabb döntéseiről lényegében csak tájékoztatta, nem igazán konzultálta meg a törvényhozással előzetesen azokat. Például: Koreában elfogadta a tűzszünetet (1953), anélkül, hogy Észak-Koreát „felszabadította" volna; a franciák veresége után nem lépett a helyükre Vietnamban (1954); puccsok támogatására használta a CIA-t Iránban (1953) és Guatemalában (1954); nem lépett háborúba a kommunista Kína ellen a Tajvan és a szárazföld közötti szigetekért; nem támogatta a magyar felkelést (1956), vagy a brit–francia–izraeli háborút Egyiptom ellen (1956). Valószínű, hogy a republikánus többség szinte mindegyik esetben más politikát választott volna. A szintén republikánus elnök azonban óriási presztízsének és kongresszusi aggodalmaknak köszönhetően véghezvitte akaratát. A hidegháború szóban forgó éveiben a szinte folytonos krízishelyzet tette lehetővé elsősorban Eisenhower számára, hogy alkotmányos jogánál fogva a hadsereg főparancsnokaként egyoldalúan cselekedjen.

4.6. A Szovjetunió és a népi demokráciák Sztálin halála után

Sztálin 1953. március 5-én meghalt. A hivatalos kommüniké a haláláról március 6-án este jelent meg.

Sztálin agóniájának napjaiban az SZKP KB Elnöksége többször is „ülésezett". A legfelső vezető szervben, a politikai irodában Georgij M. **Malenkov,** Lavrentyij P. **Berija, Molotov,** Kliment J. **Vorosilov** és Nyikita Sz. **Hruscsov** (1894–1971) voltak a meghatározó politikusok. A szovjet párt és az állami vezetés élén azonban teljes volt a zűrzavar a pozíciókat és a funkciókat illetően. Így évekig tartó, elhúzódó küzdelem alakult ki az első helyért. Kezdetben **Malenkov** ragadta magához a kulcspozíciókat: a pártfőtitkárit és a miniszterelnökit egyaránt. 1953 őszén elveszti a főtitkári funkciót, és azt Hruscsov szerzi meg.

Sztálin halála után a belpolitikában szinte azonnal az **olvadás** jelei kezdtek mutatkozni, hasonlóképpen **a külpolitikában is.** Malenkov már

Sztálin temetésén új békejavaslatokkal állt elő, s néhány nappal később kijelentette: „nincs olyan vitás kérdés az amerikai–szovjet kapcsolatokban, amit nem lehetne békés eszközökkel megoldani". Molotov külügyminiszteri kinevezése (1953. március 7.) nem ígért ugyan olvadást, a külpolitikai lépések mégis efelé mutattak. Szokatlan módon az SZKP központi lapja, a *Pravda* részletesen ismertette Eisenhower április 16-án elhangzott beszédét, amelyben az elnök kifejezte reményét, hogy Sztálin halála után új szakasz kezdődhet a nemzetközi kapcsolatokban. 1953. május 30-án a Szovjetunió jegyzékben kezdeményezte Törökországnál a kaukázusi határproblémák rendezését. Majd Molotov javasolta a szovjet–jugoszláv viszony rendezését és a nagyköveti szintű kapcsolatok helyreállítását (1953. június 6.). 1953. július 20-án helyreállították a szovjet–izraeli diplomáciai kapcsolatokat, amelyek a moszkvai „orvosper" kapcsán szakadtak meg (1953. február 12.).

Sztálin halála **sokkhatást** váltott ki **„a szocialista táborban".** Sztálinnak meggyőződése volt, hogy a kelet-európai „testvér"-országokat csak az erőszakos totális uralommal tarthatja ellenőrzése alatt. A népi demokráciák vezetői annak ellenére, hogy teljes körű ellenőrzést gyakoroltak az erőszakszervezetek, az oktatás és a tömegtájékoztatás fölött a „nagy vezér" halálával még inkább ostromlott kisebbségnek érezték magukat, mint addig: „elárvultak", megijedtek és elbizonytalanodtak. Csehszlovákiában (Ostravában és Pilsenben) a május végi pénzreformmal összefüggésben zavargásszerű jelenségek mutatkoztak. Majd **Kelet-Berlinben** felkelés robbant ki (1953. június 16–17.), amelyet a szovjet hadsereg – az odaérkező Berija irányításával – fegyverrel fojtott el. Berlin kapcsán a szovjet külpolitika egyfelől arra a következtetésre jut, hogy a német egység kérdését lényegében propagandajelszóként kell kezelni, nem szabad kockáztatni a német kérdésben; mindenekelőtt az NDK megerősítését, az ottani szovjet jelenlét stabilizálását kell szem előtt tartani; másfelől Moszkva először jutott arra a következtetésre, hogy Washington „felszabadítás" doktrínája valószínűleg nem több propagandajelszónál, hiszen az Egyesült Államok semmit sem tett a berlini válság napjaiban.

1953 nyarára elmúlt a Sztálin halálát követő megrázkódtatás a szovjet impérium kelet-európai országaiban, és elindult a Szovjetunióban zajló változásokat **követő belpolitika:** ha nem is teljesen egyazon ritmusban és mértékben utánozni, követni kezdték a szovjet példát. Berija letartóztatása (1953. július 9.) után, amikor Moszkvában a Sztálin-kultusz háttérbe szorítása és az egyszemélyi hatalom megosztása jegyében szétválasztották a pártvezetői és a miniszterelnöki funkciót, ugyanez történt a népi demokráciákban is. Lengyelországban Jósef Cyrankiewicz és Bierut;

Csehszlovákiában a nagy sztálinista, Gottwald halála után Viliam Siroky és Antonin Novotny; Romániában Gheorghiu-Dej és Gheorghe Apostol; Bulgáriában Valko Cservenkov és Todor Zsivkov; Magyarországon Nagy Imre és Rákosi Mátyás lettek a „kollektív vezetés" jegyében kialakított „párosok" tagjai. Ez a periódus – amelyben Sztálin helytartóinak nyílt kritikája nélkül, de hozzákezdtek a sztálinista rendszerek legdurvább „hibáinak" kijavításához – nagyjából **1955 tavaszáig** tartott. Akkor Malenkovot felmentették a miniszterelnöki tisztség alól (1955. február 8.), és nagymértékben megerősödtek Hruscsov pozíciói, aki formálisan Nyikolaj A. Bulganyin miniszterelnökkel osztotta meg a hatalmat. A hátukat Georgij K. Zsukov marsall, a legnagyobb tekintélyű katona biztosította.

A **Hruscsov–Bulganyin-páros** a Sztálin halála után kezdődött olvadás jegyében vitte a külpolitikát, és a népi demokratikus államok is bekapcsolódtak a mind aktívabb **„mosolydiplomáciába".** Az egyik legfontosabb változás abban mutatkozott, hogy Moszkva felfigyelt az antikolonializmus erősödésére, az el nem kötelezettek mozgalmának megjelenésére, és **kezdett globális méretekben** politizálni. Mindezek mellett megjelentek az első eredmények a szovjet hadsereg modernizálása terén is. 1953. augusztus 8-án Malenkov bejelentette, hogy „ezentúl az Egyesült Államok már nem egyedüli birtokosa a hidrogénbombának". Négy nappal később Szemipalatyinszkban sikeres **hidrogénbomba-kísérletet** hajtottak végre. Megkapta a hadsereg az első atomfegyvereket, hadrendbe állították az első rakétákat, a légierő nagy számban kapott sugárhajtású vadászrepülőgépeket. A több milliós létszámú szovjet hadseregnek hamarosan már nem csak az embertömeg maradt a fő ereje.

4.7. Az Egyesült Államok kül- és biztonságpolitikája (1953–1957)

A koreai háború befejezése (→ 5.3.) lehetőséget teremtett az amerikai hadikiadás átcsoportosítására. A tömeges megtorlás doktrína jegyében **az Egyesült Államok gigantikus nukleáris fegyverkezésbe kezdett.** Egyrészt jelentékeny forrásokat és erőket összpontosítottak az atombomba, illetve a hidrogénbomba tökéletesítését célzó fejlesztésekre, és nagy nukleáris fegyverkészletet kezdtek felhalmozni, másrészt hozzáláttak az ezen fegyverek célba juttatására alkalmas hadászati bombázók tömeges gyártásához. Ezen intézkedések és lépések mellett elkezdődött a **hagyományos erők csökkentése**, abból kiindulva, hogy az atomfegyverek tömeges bevetésének lehetőségével is biztosítható a kielégítő biztonság. A NATO hagyományos erőinek gyengesége paradox módon erősítette a koncepció hitelét, hiszen az Egyesült Államok csak nukleáris ütőerejével

Eisenhower, Dwight D. (1890–1969): amerikai katona, politikus, az Egyesült Államok 34. (republikánus) elnöke (1953–1961). A West Point-i Katonai Akadémián végzett. 1942-ben Eisenhower vezette a szövetségesek észak-afrikai partraszállását és a normandiai partraszállást is. 1945-ben a németországi amerikai megszállási övezet parancsnoka, a Szövetséges Ellenőrző Tanács amerikai tagja. 1945–1948-ban az Egyesült Államok hadseregének vezérkari főnöke. Ezután a Columbia Egyetem elnöke. 1951-től a NATO-erők főparancsnoka. 1952-ben a republikánusok meggyőzték, hogy induljon színeikben az elnökválasztáson, ahol elsöprő győzelmet aratott. 1953-ban – választási ígéretét teljesítve – elérte a fegyverszünetet Koreában. Fontos szerepe volt az osztrák államszerződés (1955) létrehozásában. 1956 őszén figyelme megoszlott a szuezi válság, a magyar forradalom és az elnökválasztási kampánya között; a novemberi elnökválasztáson újraválasztották. Pártjával ellentétben Eisenhower mindvégig megőrizte népszerűségét, elnökségének időszakát kortársai két zaklatott évtized közé beékelődött kisebb aranykornak tekintették. 1961-ben visszavonult gettysburgi farmjára. Több kötetben megírta emlékezéseit.

„Az amerikai elnök barátságos mosolya ellenére igen erős egyéniség volt, igen kellemetlen tudott lenni, ha haragra gerjedt." [Kissinger, 1996]

„Eisenhower megtestesítette az amerikai politikai életnek egy különös jelenségét, nevezetesen azt, hogy a legnaivabbnak látszó elnökök gyakran a legbonyolultabb személyiségűeknek bizonyulnak. Ebben az értelemben Eisenhower Ronald Reagan előfutára volt, mivel képes volt rendkívüli manipulatív képességeit a közvetlen barátságosság leple mögé rejteni." [Kissinger, 1996]

„Eisenhower [...] büszkén hagyhatta el a Fehér Házat: hat éven át sikerült irányítania a demokrata többséggel rendelkező kongresszust (1955–1961), 181 alkalommal élt vétójogával, és csak két alkalommal érvénytelenítették vétójogát a szenátorok és képviselők. Befejezett egy háborút, a nemzetközi feszültség éveiben megőrizte a békét, népszerű maradt, két új állam csatlakozott az Unióhoz (Alaszka, Hawaii, 1959), és a prosperitás minden nehézség ellenére is folytatódott." [Hahner, 1998]

lett volna képes megvédeni Európában a nyugati pozíciókat egy esetleg bekövetkező szovjet támadás esetén.

A Szovjetunió nukleáris arzenáljának kialakulásával azonban az **elrettentés hitele kezdett megrendülni.** Az értékalapú, morális „felszabadítási" propagandának pedig egyébként is kezdettől fogva kevés hitele mutatkozott. Amint már láttuk, a Nyugat semmit sem tett a szovjet impérium első megrázkódtatásakor (felkelés Kelet-Berlinben). Majd Washington, ha nyíltan még nem is ismerte el, de mindinkább tudomásul vette, hogy a fennálló katonai erőviszonyok közepette a népi demokráciák léte és a Szovjetunió kelet-európai hatalma realitás, amelynek katonai erővel való elvitatása esetén nukleáris katasztrófa zúdulna a világra. Az amerikai felszabadítási stratégia valójában **inkább lélektani hadviselést jelentett**, mint valódi felszabadításra törekvést. Az elképzelés eszközrendszere kimerült különféle rádióadók felállításában, illetve intenzívebb működtetésében (Szabad Európa Rádió, Szabadság Rádió, Amerika Hangja, Radio in the American Sector of West Berlin stb.), léggömbakciókban (nagyméretű léggömbökkel sok tízezer röpcédulát küldtek a vasfüggönyön át), a CIA lázas hírszerzési tevékenységében, amelyek nem tudták komolyan aláásni a kommunista diktatúrákat. Kissinger később azt írta, hogy Dulles felszabadítás-elmélete a gyakorlatban végső soron arra irányuló kísérletet jelentett, hogy Moszkva számára megnehezítse a meghódított területek konszolidálását, anélkül, hogy ez a folyamat növelné az Egyesült Államok kockázatát.

A Dulles-i **„mindent vagy semmit!"** elv merevséghez vezetett az amerikai külpolitikában és a diplomáciában. Magával hozta, hogy a szuperhatalmak közötti viszony került a középpontba, s ez egyebek mellett **Nyugat-Európa szerepének leértékelődésével,** másodlagossá válásával járt együtt. Ennek felismerése hamarosan az európaiakat az integráció előrevitelére ösztönzi.

Dulles fő műve a Szovjetuniót és a szocialista tábort körbekerítő paktumok és az amerikai támaszpontok rendszerének kiépítése volt. Irányítása alatt az amerikai külpolitikát a paktománia/paktummánia (szakszerűbben a bilaterális és multilaterális katonai szövetségek megerősítése és létrehozása) jellemezte.

Az amerikai külügyminiszter 1953 tavaszán **hosszú közép-keleti körutat tett,** hogy megalapozza egy szovjetellenes paktum- és támaszpontrendszer kialakítását a térségben. E rendszer egyes elemei fokozatosan épültek ki. Az amerikai külpolitika jelentős sikere volt, hogy 1953-ban amerikai közreműködéssel sikerült lezárni az 1951-ben kezdődött **iráni válságot.** A külföldi olajtársaságokkal szembeszálló Mohammed Moszadek

miniszterelnököt Nagy-Britannia és a CIA közreműködésével előkészített puccsal eltávolították a hatalomból. Ezt követően M. Reza Pahlavi sah (uralkodott 1941–1979) átvette az ország tényleges irányítását. Az amerikai olajtársaságok részesedése az iráni kőolajkitermeléséből hamarosan 40 százalékra növekedett. Majd Washington ösztönzésére a térség több állama (Irak, Irán, Pakisztán, Törökország és a régióban érdekelt Nagy-Britannia) aláírta a **bagdadi paktumot** (1955. február 4.). A regionális katonai szövetség kölcsönös együttműködésről és védelemről szólt, nyilvánvaló célja azonban a Szovjetunió térnyerésének megakadályozása volt a térségben.

A paktum alapján Irak, Nagy-Britannia és Törökország részvételével megalakult (1955. április 15-én) a **Közel-keleti Szerződés Szervezete** (Middle East Treaty Organization, **METO**), amelyhez Pakisztán (1955. szeptember 23.), majd Irán is csatlakozott (1955. október 23.). (Irak 1959. március 24-én kilépett a szervezetből, amely 1959. augusztus 19-én átalakult **CENTO**-vá; nevével is jelezvén, hogy alapvető céljai azonosak a NATO-éval és a SEATO-éval, amelyek között földrajzilag is elhelyezkedik. A szervezet székhelye Bagdadból Ankarába került át.

Dulles külügyminiszter „paktomániájának" további eredménye a **SEATO** (Southeast Asia Treaty Organization, Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezete) volt, amely 1954. szeptember 8-án jött létre Ausztrália, Franciaország, a Fülöp-szigetek, Nagy-Britannia, Pakisztán, Thaiföld, Új-Zéland és az Egyesült Államok részvételével a Manilában tartott konferencián, amikor elfogadták a délkelet-ázsiai kollektív biztonsági szerződést, amely létrehozta a szervezetet. Az alapítók célja volt kizárni, hogy a kommunisták agresszióra használják fel az Indokínából távozó francia haderő után keletkező hatalmi vákuumot. A SEATO-szerződés (amely 1955. február 19-én lépett hatályba) a gazdasági, társadalmi és kulturális együttműködés mellett kölcsönös segítségnyújtásra kötelezte a feleket, amennyiben azok területi integritását másik állam fenyegetné. A szerződéshez csatolt jegyzőkönyv a szerződés biztonsági klauzulái által érintett területet kiterjesztette Kambodzsára, Laoszra és Vietnamra is. A szerződésről majd kiderül, hogy sem Laoszban, sem Vietnamban nem tudja feltartóztatni a kommunista erőket.

Európában Washington a **madridi paktummal** (1953) rendezte átfogóan az Egyesült Államok és Spanyolország kapcsolatait, azután hogy Washington már 1951-ben helyreállította a diplomáciai kapcsolatait Franco Spanyolországával. A paktum három részből áll: az első a kölcsönös védelemről, a második a Spanyolországnak nyújtandó katonai segítségről, a harmadik pedig a spanyolországi amerikai katonai támaszpontok létesítéséről szólt. Az egyezmény katonai jelentőségét az adta, hogy nagymértékben megkönnyítette az Egyesült Államok és Nyugat-Európa, valamint az Egyesült Államok és a

Mediterráneum közötti katonai összeköttetést. Politikai szempontból pedig – egyebek mellett – véget vetett az ibériai ország addigi hivatalosan deklarált semlegességének.

Az Egyesült Államok szorosabbra fonta a kapcsolatait – Görögország és Törökország segítségével – a kommunista rendszerű, külpolitikai tekintetben azonban elszigetelt **Jugoszláviával** is. Tulajdonképpen Jugoszláviát közvetve a NATO-hoz kívánta kapcsolni. Ezt szolgálta a három ország által aláírt szövetségi szerződés, a **Balkán-paktum** (1954. augusztus 9.) A Jugoszláviára vonatkozó washingtoni tervek azonban nem voltak megalapozottak, és egyebek mellett beleütköztek Olaszország ellenzésébe is. Maga a szövetség alig működött, és hamarosan formálissá vált a Sztálin halála után megindult olvadás és a három állam nézeteltérései miatt. A paktumot végül 1960. június 21-én felbontották.

4.8. A két tömb megszilárdulása Európában

4.8.1. Az NSZK bevonása a NATO-ba

1954 nyarán már nem igazán voltak optimisták azok a politikusok, akik kitervelték az NSZK újrafelfegyverzésének megoldására az EVK-t, és 1951–1952-ben hittek is annak megvalósíthatóságában. Sztálin halála után meggyengült a Szovjetuniótól való félelemből eredő sürgetés. Franciaországban pedig rendkívül bonyolult belpolitikai patthelyzet alakult ki a pártok között az indokínai vereség (→ 5.4.2) után. **Az EVK szénája** így **egyre rosszabbul állt.** Magának a szerződésnek a ratifikációja is bizonytalanná vált a francia nemzetgyűlésben. Ráadásul Washington olyan erővel sürgette a franciáknál az EVK ratifikálását – Dulles külügyminiszter még a nyílt zsarolásig is elment –, hogy a leendő szervezet a franciák szemében lassan az Egyesült Államok hegemóniájának eszközeként tűnt föl. A közvélemény már-már afelé hajlott, hogy az indokínai vereség azért történt, mert Eisenhower elnök nem volt hajlandó katonai segítséget adni Franciaországnak. A Dien Bien Phu-i megalázó vereség után Pierre Mendés-France új kormánya még egyszer kísérletet tett az EVK megmentésére (az EVK-szerződés „hígított változatát" javasolta), a javaslat azonban sem a szerződésben részes feleknél, sem az EVK-tervek francia pártolóinál nem aratott sikert. Ezek után már csak arra koncentrált, hogy a német kérdés várható atlanti keretekben történő rendezése legalább ne a francia érdekek rovására menjen végbe. **A francia nemzetgyűlés végül is leszavazta az EVK-szerződést** (1954. augusztus 30.). Az EVK-szerződés bukása (amelyet a szavazást követően a gaulle-isták és a kommunisták a *Marsaillaise* közös éneklésével ünnepeltek) első látszatra komoly kudarc volt, ám tulajdonképp nem okozott nagy kárt a

nyugat-európai kapcsolatrendszerben. Az EVK-tárgyalások ugyanis egyfelől megmutatták, hogy az államok, ha szükséges, komoly engedményekre is hajlandók. Másfelől nem csökkent együttműködési készségük, és így a nyugati szövetségi rendszer végülis nem meggyengülve, csak szervezetileg átalakulva került ki a biztonságpolitikai vitákból.

Az EVK kudarcát követő pillanatnyi kilátástalanságból a brit külügyminiszter, Anthony **Eden** találta meg a kiutat, aki tulajdonképpen azt kereste, hogy Nagy-Britannia miként térhetne vissza a nagy európai „játékba", amelyből az előző években részben maga zárta ki magát, részben kirekesztették. Mendés-France-szal egyeztetve összehívták Párizsba a Kilencek – a Hatok mellett az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Kanada – konferenciáját (1954. szeptember 28–október 3.), amelyen Eden előterjesztette javaslatait. Javasolta a Brüsszeli Szerződés kiszélesítését a világháború két legyőzött, volt tengelyhatalmával, Olaszországgal és az NSZK-val. Ezáltal megoldhatóvá vált az NSZK szuverenitásának problémája, és megnyílt az út az NSZK-nak a NATO-ba való felvétele előtt is. A brit külügyminiszter a francia ellenállás leszerelésére még azt is megígérte, hogy három brit hadosztály és a Royal Air Force több egysége békeidőben is német földön marad, és London nem vonja ki azokat a szerződő kormányok kétharmadának beleegyezése nélkül.

Az európai partnerek támogatóan fogadták Eden javaslatát, és következő találkozójukon (1954. október 21–23.), valamint az Atlanti Tanács ugyanakkor tartott ülésén **Párizsban** meg is született a **Nyugat-európai Unióról** (NYEU, WEU) szóló egyezmény, amelynek értelmében

- a brüsszeli szerződés módosításával a régi szövegből törölték az esetleges német agresszióra vonatkozó részeket;
- felkérték az NSZK-t és Olaszországot, hogy csatlakozzon a brüsszeli szerződéshez, amely átalakul Nyugat-Európai Unióvá;
- elhatározták egy egyesített katonai szervezet megteremtését;
- az amerikaiak és a britek kötelezettséget vállaltak csapataik tartós nyugat-európai állomásoztatására, és azokkal kapcsolatban beleszólási jogot adtak a WEU államainak is.

Párizsban **Németországra vonatkozóan** megállapodtak a bonni keretszerződés (1952) életbeléptetéséről, vagyis a megszállási rendszer megszüntetéséről, az NSZK egyenjogúsításáról. Ennek értelmében az NSZK szuverén államként intézheti ügyeit, az NSZK pedig vállalja, hogy politikáját az ENSZ Alapokmányával összhangban folytatja. Továbbá Németország számára lehetővé vált a felfegyverkezés. Az NSZK kormánya vállalta 12 hadosztály felállítását, 75 000 fős légierő és 25 000 fős haditengerészet létrehozását. Elfogadta ugyanakkor, hogy lemond az atom, a kémiai és a biológiai fegyverek gyártásáról.

Továbbá szintén Párizsban, az Atlanti Tanács ülésén aláírták az **NSZK-nak a NATO-hoz való csatlakozásáról** szóló szerződést. Ennek értelmében a nyugatnémet katonai kontingensek majd teljes egészükben a NATO-parancsnokság hatáskörébe tartoznak. A párizsi szerződésekkel úgy sikerült az NSZK-t beléptetni a NATO-ba, hogy az csaknem teljes szuverenitást kapott cserébe, de érvényesítették azokat a biztonsági garanciákat is, amelyeket az EVK-szerződés tartalmazott. (A párizsi szerződések természetesen majd csak a ratifikációk után lépnek hatályba, vagyis 1955. május 6-án.)

A párizsi konferencián megszületett **Franciaország és az NSZK megállapodása a Saar-vidékről** is. Ennek értelmében a Saar-vidék speciális európai státust kap egy európai biztos kormányzása alatt. A statútumot a terület lakosságának kellett (volna) megerősíteni. A Saar-vidéken végül is 1955. október 23-án népszavazást tartottak. A lakosság többsége elutasította a speciális statútumot, vagyis a Németországgal való újraegyesülés mellett döntött. A két ország között a Saar-vidék sorsáról folyó tárgyalások 1956 októberében jutottak el a megállapodásig. 1957. január elsejével a Saar-vidék egyesült az NSZK-val.

A párizsi szerződések ratifikációjának lezárásaként az NSZK fölötti szuverenitás nagy részével rendelkező nyugati szövetséges főbiztosok megtartották utolsó ülésüket. Bejelentették, hogy megszűntnek nyilvánítják a megszállási statútumot és a szövetséges főbiztosság intézményét (1955. május 5.), majd **1955. május 8-án az Atlanti Tanács az NSZK-t a NATO tagjává fogadta.** Ezzel lényegében lezárult Nyugat-Európa politikai és katonai konszolidációja. Az NSZK szuverén államként immár felállíthatta a Bundeswehrt, és komoly részt vállalhatott a nyugati védelmi terhekből.

4.8.2. A Varsói Szerződés létrehozása

Az NSZK szemlátomást kibontakozó nyugati integrációját **Moszkva** természetesen **nem szemlélte tétlenül,** igyekezett különféle javaslatokkal feltartóztatni. 1954. november 13-án a szovjet kormány javaslatot tett egy az összes európai állam és az Egyesült Államok részvételével 1954. november végén Moszkvában megtartandó európai kollektív biztonsági konferencia összehívására. A konferencia össze is ült, azonban csak a népi demokratikus államok küldték el képviselőiket. Kiadott zárónyilatkozatukban bejelentették, hogy a párizsi egyezmények ratifikálása esetén ellenlépéseket tesznek. Majd a szovjet kormány újabb javaslatot tett (1955. január 15-én) „össznémet szabad választások" tartására. Ezután a Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége törvényerejű rendeletben bejelentette a **hadiállapot megszűntét a Szovjetunió és Németország között** (1955. január 25.). A bejelentés értékelhető Moszkva realizmusaként, valamint az NSZK irányába a „mosolydiplomácia" egyik lépéseként is, lényegében azonban azt mutatta, hogy a Szovjetunió nem ragaszkodik tovább az össznémet rendezésére vonatkozó, a szövetségesek között a világháború alatt kialakított elvhez.

Amint befejeződött a párizsi szerződések ratifikációja Moszkva – mintegy tiltakozásként és „retorzióként" – **felmondta** az 1942-ben kötött **brit–szovjet és** az 1944-ben kötött **francia–szovjet szövetségi szerződéseket** (1955. május 7.). Igazi válasza azonban az Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia és a Szovjetunió képviselőinek részvételével megtartott varsói konferencián (1955. május 11–14.) **a varsói szerződés megkötése,** s vele az integrált katonai szervezet (Varsói Szerződés, VSZ) létrehozása volt. (A szerződéshez hamarosan csatlakozott az NDK is.) A „nemzetközi béke és biztonság megerősítésének érdekeit szem előtt tartva" a szerződést 20 évre kötötték. A szerződő felek tanácskozásokat helyeztek kilátásba minden fontos nemzetközi kérdésben, illetve, ha valamelyikük szerint egy vagy több államot támadás veszélye fenyeget. A szerződés kimondta, hogyha a szerződés valamelyik tagállamát megtámadják, a többiek azonnal fegyveres segítséget adnak.

A VSZ politikai és katonai szervekre különült. Legfelső **politikai vezető és koordináló szerve** a kormányfőkből, illetve helyetteseikből álló Politikai Tanácskozó Testület volt. **Katonai vezető szervét** a szintén moszkvai székhelyű Egyesített Fegyveres Erők Parancsnoksága alkotta. Az Egyesített Főparancsnokságot mindig szovjet tábornok vezette. Békeidőben neki voltak alárendelve az NDK-ban, Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon állomásozó szovjet haderők, illetve az NDK hadserege a határőrséggel együtt. A VSZ és a Szovjetunió **katonai stratégiája** a szovjet túlsúly miatt szinte teljesen azonos volt.

A varsói szerződéssel a Szovjetunió és a népi demokráciák, valamint az utóbbiak egymás közötti addigi kétoldalú megnemtámadási és kölcsönös segítségnyújtási szerződései helyébe **többoldalú** védelmi szervezet lépett. A **Szovjetunió a szerződéssel új jogi alapot teremtett csapatainak magyarországi és romániai állomásoztatásához,** mivel az osztrák államszerződéssel (→ 4.8.3.) a korábbi jogi helyzet megszűnt. (1956 vége és 1957 tavasza között a Szovjetunió Lengyelországgal, Magyarországgal, az NDK-val és Romániával csapatállomásoztatási egyezményeket is kötött.) A védelmi szerződésnek nyilvánított tömörülés – mint már 1956 őszén kiderült – nemcsak a külső támadás elhárítását, hanem jelentős részben a megrendült szocialista tömb egységének megmentését, a **szovjet pozíciók megőrzését szolgálta.**

A VSZ a szovjet diplomáciában megalakulásától kezdve szakadatlanul mint **csereeszköz** szerepelt: Moszkva újra és újra felajánlotta, hogy a szocialista országok föloszlatják a VSZ-t, ha a Nyugat is ezt teszi a NATO-val.

4.8.3. Az osztrák államszerződés aláírása

A hidegháború leghidegebb éveit követő európai olvadás legszemléletesebb mozzanata Ausztria státusának rendezése volt. Amint ismeretes, a közép-európai államot Hitler az Anschluss-szal a Német Birodalomhoz csatolta (1938), majd a második világháború utolsó szakaszában az ország **a szövetséges hatalmak megszállása alá került.** A háború után a szövetségesek nem tudtak megegyezni az osztrák békeszerződés kérdésében, így 1947 februárjában Ausztria kimaradt a párizsi békeszerződések rendszeréből, és az országban továbbra is fenntartották a megszállási rendszert. Az osztrák fél a tárgyalások során azt az álláspontot képviselte, amely szerint Ausztria a második világháború kitörésekor nem volt önálló és független állam, így nem lehetett hadviselő fél sem, következésképpen Ausztriával nem békeszerződést, hanem ún. államszerződést kellene kötni. A Sztálin halálát követő olvadás légkörében a volt szövetséges hatalmak hajlottak az osztrák fél jogértelmezésének akceptálására. Julius **Raab osztrák kancellár meghívót kapott** (1955. március 29.) a Kremltől, hogy utazzon Moszkvába. A tárgyalások során a két fél megállapodott (1955. április 11.), amely szerint a Szovjetunió az év végéig kész kivonni csapatait Ausztriából, ha a nyugati hatalmak is ezt teszik, továbbá ha Ausztria vállalja a semleges ország státus elfogadását. Moszkva mindenképpen ki akarta zárni a függetlenné váló Ausztriának a NATO-hoz történő csatlakozását.

Ezt követően Bécsben összeült a négy megszálló hatalom nagyköveteinek konferenciája (1955. május 2. amely rendkívül gyorsan eredményre jutott: **1955. május 15-én** a Belvedere-palotában Dulles amerikai, Harold Macmillan angol, Molotov szovjet és Antoine Pinay francia külügyminiszter, valamint osztrák részről Leopold Figl külügyminiszter már alá is írta az **osztrák államszerződést,** amely véget vetett Ausztria négyhatalmi megszállásának, helyreállította az ország függetlenségét és szuverenitását. Az államszerződés 1955. július 27-én lépett hatályba, s ezzel egyidejűleg hatályukat vesztették a megszállási övezetekre vonatkozó egyezmények. Elsőként Franciaország kezdte meg csapatai kivonását, az utolsó szövetséges katonai alakulatok október második felében hagyták el az ország területét. Az államszerződésbe nem foglalták ugyan bele, hogy a függetlenné váló Ausztria semleges ország lesz, Ausztria azonban a moszkvai megállapodásoknak megfelelően alkotmánymódosítással, külön törvényben kinyilvánította Ausztria svájci mintájú semlegességét (**osztrák semlegességi nyilatkozat,** 1955. október 26.).

Az osztrák államszerződés kölcsönös engedmények árán létrejött **valódi nagyhatalmi kompromisszum** eredménye volt. A Szovjetunió részéről a legnagyobb engedmény nyilvánvalóan az Ausztriából való kivonulás volt. Nyugati részről pedig az ország örökös semlegességének elfogadása, hiszen ez azt jelentette, hogy bár Ausztria függetlenségét helyreállították, nem csatlakozhatott a NATO-hoz. Ausztria semlegességével megváltozott a NATO geopolitikai helyzete: a semleges Ausztria közbeékelődése miatt megszűnt a NATO északi és déli szárnya (az NSZK és Olaszország) közötti közvetlen összeköttetés. Az osztrák államszerződés további következménye volt, hogy az ausztriai szovjet megszállás megszűnésével Moszkva elvesztette a nemzetközi jogi alapot arra, hogy csapatokat állomásoztasson Magyarországon és Romániában (addig arra lehetett hivatkozni, hogy ezek biztosítják az Ausztriában állomásozó haderőivel való összeköttetést). A szovjet csapatoknak a két országban való további állomásoztatását a Varsói Szerződés létrehozásával biztosította. Más szempontból Ausztria semleges státusának kialakulása tápot adott azoknak a reményeknek, hogy akár kialakulhat egy semleges államokból álló térség is Közép-Európában.

4.8.4. A genfi csúcsértekezlet

Az olvadás légkörében – amint láttuk – 1955 tavaszán nagy lépések történtek az Európában kialakult két tömb stabilizálódása irányában. Ebben a légkörben kedvező fogadtatásra talált az a brit javaslat, hogy találkozzanak a nagyhatalmak első számú vezetői az európai kérdések megbeszélésére. Az ötnapos nagyhatalmi találkozót a genfi ENSZ-központban rendezték meg **1955. július 18–23-án.** A konferencia létrejötte önmagában is eredménynek számított, hiszen a potsdami konferencia (1945) óta nem találkoztak a volt szövetséges nagyhatalmak vezetői. A csúcstalálkozón az Egyesült Királyság részéről Eden miniszterelnök és Macmillan külügyminiszter, az Egyesült Államok képviseletében Eisenhower elnök és Dulles külügyminiszter, Franciaország részéről Edgar Faure köztársasági elnök és Pinay külügyminiszter, szovjet részről Bulganyin miniszterelnök és Hruscsov pártfőtitkár, Molotov külügyminiszter és Georgij K. Zsukov hadügyminiszter volt jelen. A csúcsértekezleten a résztvevők alig tettek említést a hidegháború okairól, kerülték, hogy egymást vádolják. Az oroszok „[...] keveset ittak és sokat mosolyogtak" – olvashatjuk Eisenhower emlékezésében. A találkozó fokozatosan propagandaszólamok hangoztatásává változott. Eisenhower például előállt a „nyitott égbolt"-javaslattal, amely lehetővé tette volna egymás légterének megfigyelését. A javaslattal az elnök tulajdonképpen semmit sem kockáztatott, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a Szovjetunió nem fogadja el, ugyanis a „nyitott égbolt" által aligha jutott volna olyan információk

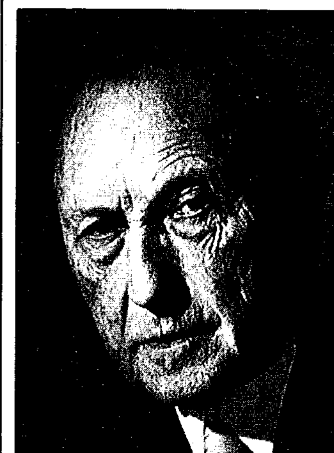
birtokába, amit korábban ne ismert volna hírszerzői és az amerikai sajtó jóvoltából, ugyanakkor azonban az amerikai felderítés feltárhatta volna a Szovjetunió számos talányát. A javaslat elutasítása esetére egyébként az amerikaiak semmiféle fenyegetést nem helyeztek kilátásba. Közép-Európa problematikus kérdéseit – Németország egyesítése, az európai kollektív biztonság, a leszerelés, a Kelet és Nyugat közti kapcsolatok – az állam- és kormányfők konkrét utasítások és irányvonalak kijelölése nélkül tették át a külügyminiszterek asztalára.

Genfben konkrét eredmény alig született, legfeljebb annyi – amit Macmillan emelt ki –, hogy a találkozó elősegítette a vezetők közötti személyes jó kapcsolat kialakulását. A csúcstalálkozó után visszatérően hivatkoztak mindkét oldalon **a „genfi szellemre".** A genfi csúcstalálkozó tulajdonképpen a befolyási övezetek újbóli tudomásulvételét jelentette, a befolyási övezetekre épülő európai rend elfogadását.

4.8.5. A szovjet–német kapcsolatok

Genfből hazafelé **Hruscsov megállt Kelet-Berlinben.** Mintegy jelezte ezzel, hogy a kelet-német rendszert komolyan veszi, hogy a német kérdést nem nemzetközi témának tekinti elsősorban, hanem a két német állam közötti tárgyalások hatáskörébe utalja. Új módon tűzte ezzel napi rendre a német kérdést, mint majd az 1958 és 1961 közötti időszakban látjuk. E folyamat fontos eleme volt **a Szovjetunió és az NSZK kapcsolatainak rendezésére irányuló törekvés.** Miközben Moszkva és a keleti tömb a propaganda síkján heves küzdelmet folytatott az NSZK újrafelfegyverzése és a NATO-ba való bevonása ellen, Moszkva a kulisszák mögött felvette a tárgyalásokat Bonnal. Már a genfi csúcsértekezlet előtt **Adenauer kancellár** íróasztalán volt a Kremlből érkezett, **moszkvai látogatásra szóló meghívó.** A meghívás konkrét motívumairól találgatásokra vagyunk utalva. Heinrich von Brentano külügyminiszter is szovjet jegyzéket kapott (1955. június 8.), amelyben a Szovjetunió kifejezésre juttatta szándékát, hogy normalizálni kívánja a két állam közötti kapcsolatokat. Adenauer az utazással megvárta a genfi csúcsértekezletet és moszkvai látogatása előtt átkelt az óceánon is, hogy eloszlassa az esetleges washingtoni aggályokat a német–szovjet kapcsolatok jövőjét illetően.

Adenauer 1955. szeptember 9. és 13. között tartózkodott **Moszkvában.** A látogatás létrejötte önmagában is demonstrálta, hogy mekkorát változott az európai helyzet az előző hónapokban. A látogatás fárasztó tárgyalásai a kialakult helyzet realitásainak tudomásulvétele alapján **komoly eredményeket** hoztak. Először is megállapodtak a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok

Adenauer, Konrad (1876–1967): német jogász, az NSZK kancellárja (1949–1963). Jogászdoktori diplomáját 1901-ben szerezte meg a Bonni Egyetemen. 1917-ben megválasztották szülővárosa, Köln főpolgármesterének. Hitler hatalomra jutása (1933) után letartóztatták, kiszabadulása (1934) után visszavonultan élt, a náci rendőrség állandó felügyelete alatt. 1945-ben az amerikaiak visszahelyezték a kölni főpolgármesteri székbe, majd a pártok engedélyezése után a Kereszténydemokrata Unió (CDU) vezetője. 1949. szeptember 15-én (73 éves korában) megválasztották a nyugatnémet állam, az NSZK kancellárjának (1953-ban, 1957-ben és 1961-ben újraválasztották). A kancellári tisztség mellett 1951 és 1955 között a külügyi tárcát is irányította. Adenauer fő célja az NSZK szuverenitásának mielőbbi visszanyerése, az ország visszavezetése az európai népek közösségébe, hosszabb távon pedig az egységes Németország létrehozása volt. A párizsi szerződések (1954) elvezettek a megszállás megszüntetéséhez, az NSZK-nak a Nyugat-európai Unióba és a NATO-ba való felvételéhez. Moszkvai látogatásával (1955) hozzájárult a nyugatnémet–szovjet kapcsolatok rendezésének megkezdéséhez. Kezdettől fogva támogatta mind az Európai Gazdasági Közösség, mind az Euratom létrehozását. Szoros együttműködést alakított ki de Gaulle elnök Franciaországával. 1963. október 15-én – idős korára tekintettel – lemondott a kancellárságról, 1967-ben bekövetkezett haláláig az emlékiratain dolgozott.

„Adenauer egy római császár gránitkemény arcvonásait viselte [...] Nemes viselkedése, amelyet még az első világháborút megelőző időszakban töltött ifjúságából hozott, olyan felséges nyugalmat tükrözött, amely meglepő volt egy megszállott ország vezető tisztségviselőjétől, ahol a felnőtt lakosság nemigen dicsekedhetett politikai múltjával. [...] Adenauer biztonságérzete sokkal inkább hitéből, semmint a helyzet elemzéséből származott. Nem rendelkezett olyan széles körű olvasottsággal vagy a történelmi ismeretek olyan tárházával, mint Churchill vagy de Gaulle. Száműzetését azonban elmélkedéssel töltötte, átélte saját népének kínjait, s rendkívüli érzékkel tudta felismerni saját korának tendenciáit." [Kissinger, 1996]

„Adenauer mint ember szimpatikus volt. Megjárta a koncentrációs tábort, ugyanazokat a XX. századi tragédiákat élte meg, mint apám: katolikus volt, Rajna-vidéki. Nem porosz. „Ha van olyan német, akit meg kell ölelnem, akkor ő legyen az – mondta vendége érkezése előtt. – Mert hiába, varázsütésre nem lehet azért mindent eltörölni." [Ph. de Gaulle, 2008]

fölvételéről, a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok rendezéséről, valamint sok más egyéb mellett 15 000 német hadifogoly hazaengedéséről. Természetesen számos kérdés nyitva maradt, így például a kialakult határok vagy az NDK elismerésének kérdése.

Egy héttel Adenauer látogatása után a szovjet vezetők aláírták a **Szovjetunió és az NDK kapcsolatairól szóló szerződést** (1955. szeptember 20.), amely deklarálta az NDK teljes szuverenitását, s ennek értelmében feloszlatták a szovjet főbiztos berlini hivatalát. A szerződés kimondta, hogy ezután a Szovjetunió részéről a négyhatalmi megállapodásokból fakadó jogokat a szovjet nagykövet és az NDK-ban állomásozó szovjet katonai erők főparancsnoka gyakorolja. A Berlinnel kapcsolatos négyhatalmi szerződések érvényben maradtak.

4.9. A szovjet külpolitika újrafogalmazása

1956 februárjában, amikor összeült az SZKP Sztálin halála utáni első kongresszusa, már majdnem három év telt el „a nagy vezér" halála óta, és egy év, hogy Hruscsovnak sikerült eltávolítania Malenkovot a vezetés csúcsáról. A pártvezető ekkor már elérkezettnek látta az időt arra, hogy kongresszusi szinten is egyértelművé tegye a megkezdett változásokat. A XX. pártkongresszus (1956. február 14–25.) mindenekelőtt **Hruscsovnak a sztálinizmust** (korabeli szovjet szóhasználattal a „személyi kultuszt") **leleplező és elítélő ún. titkos beszámolója** miatt vált nevezetessé. Témánk szempontjából is kiemelkedő jelentőségű azonban ez a kongresszus, hiszen ez fogalmazta meg és szentesítette **a Szovjetunió új külpolitikájának fő elemeit,** amelyeket az alábbiakban lehet összefoglalni:

- nem vetette el azt a marxista–leninista elméleti tételt, amely szerint, amíg létezik a kapitalizmus, addig nem szűnik meg a háború lehetősége, de ehhez hozzátette, hogy a fennálló nemzetközi erőviszonyok közepette immár elkerülhető a világháború, és a Szovjetuniónak a világháború elkerülésére kell törekednie;
- kimondta, hogy a két világrendszer (a kapitalista és a szocialista) hosszú távon is békésen élhet egymás mellett, és a békés egymás mellett élés fenntartása a Szovjetunió fő külpolitikai törekvése;
- kijelentette, hogy a Szovjetunió békés gazdasági, politikai, kulturális versenyben kívánja bizonyítani a szocializmus fölényét;
- továbbra is a Szovjetuniót nyilvánította a szocialista világrendszer legerősebb bázisának, a második legfontosabb erőnek a szocialista országokat, a közöttük levő kapcsolatokra vonatkozóan elismerte a szuverenitás tiszteletben tartását, de sokkal fontosabbnak nyilvánította a szolidaritást, a „proletár internacionalizmust";

- elismerte, hogy a szocializmushoz különféle utak vezethetnek (szovjet, népi demokratikus), hozzátette azonban, hogy a szocialista országokban alapvető azonosságok (proletárdiktatúra, a párt vezető szerepe, a tőkés magántulajdon hiánya stb.) érvényesülnek, s ezek mellett a nemzeti jegyek csak sajátosságok;
- a kongresszus szerint a nemzetközi osztályharcban, a Szovjetunió és a szocialista országok mellett a szocializmus harmadik legfontosabb erejét a kapitalista világban működő kommunista pártok alkotják;
- kimondta, hogy a Szovjetunió és a szocialista országok támogatják a harmadik világ népeinek antikolonialista, antiimperialista nemzeti felszabadító törekvéseit és mozgalmait, amelyek a szocializmus említett három erőcsoportja mellett a negyediket alkotják.

A XX. kongresszuson megfogalmazott új tételek egy része – „elméleti általánosítás" nélkül – tulajdonképpen már az előző három évben is érvényesült, más részük **gyakorlati megvalósításához** a kongresszus után látott hozzá igazán Moszkva. Az új külpolitika jegyében az egyik első látványos lépés a **Kominform feloszlatása volt** (1956. április 17.). Ezt követte még szintén áprilisban – a békés egymás mellett élés politika jegyében – **Hruscsov és Bulganyin angliai látogatása.** (Ez volt Hruscsov első nyugati útja.) Majd elindult **a szovjet–jugoszláv kapcsolatok rendezése.** Előbb mintegy Canossa-járásként Hruscsov látogatott Belgrádba, majd a kibékülés demonstrálásaként Tito elnök a Szovjetunióba (1956. június 1–23.). Tito megérkezése napján **leváltották** a külügyminiszteri posztról a sztálinista külpolitika szimbólumemberét, **Molotovot,** aki egyben megkapta a bűnbak szerepét is a jugoszláv–szovjet kapcsolatok nyolc évvel azelőtti megromlásáért. Molotov helyét – nyilvánvalóan átmeneti időszakra – a jelentéktelen **Dmitrij T. Sepilov** foglalta el (1957. február 15-ig). A Tito-látogatást létrehozó szovjet késztetések és a törekvések még ma sem teljesen világosak. Valószínű, hogy szerepet játszott abban az jugoszláv vezető harmadik világbeli kapcsolatrendszere (a Tito–Nasszer-kapcsolat meg a Tito–Nehru-kapcsolat) is. Figyelemre méltó, hogy a jugoszláv elnök látogatását követően hamarosan, a brioni konferencián (1956. július 19.) Tito, Nehru és Nasszer hitet tett a tömbön kívüliség és a bandungi elvek mellett. A jugoszláv–szovjet kapcsolatok rendezésével a szocialista országok kapcsolatrendszerében és Moszkva harmadik világ politikájában is kezdett kialakulni egy **„Hruscsov–Tito-tengely"**.

4.10. Az 1956. évi válságok

1956 tavaszán – miután nyilvánosságra került Hruscsovnak az SZKP XX. kongresszusán elhangzott titkos beszámolója a „személyi kultuszról" és a Sztálin által elkövetett „hibákról", továbbá amint kibontakozott Moszkva

új külpolitikája – **több népi demokratikus országban nyílt politikai válság alakult ki,** a régebb óta felhalmozódott gazdasági és társadalmi feszültségekből fakadóan.

4.10.1. A „varsói ősz"

Mindenekelőtt **Lengyelországban,** ahol Sztálin halálát követően nem kezdődtek változások, majd a XX. kongresszus után hirtelen elhunyt a „lengyelek Rákosija", Bierut. 1956 nyarán az általános elégedetlenség Poznańban felkeléshez vezetett (1956. június 28.), amit a lengyel hadsereg levert ugyan, de az országban nem csillapodott a rendszerrel való szembefordulás és a szovjetellenesség, a felhalmozódott feszültségek 1956 októberében már-már robbanással fenyegetettek. A válságot végül is a kommunista párt (LEMP) központi bizottságának október 19–21-i ülésén sikerült megoldani. Az ülésen részt vett az SZKP szinte teljes vezérkara is. Moszkva belegyezett **Władisław Gomułkának** a pártvezetői tisztségbe helyezésével, aki meghirdette a „személyi kultusz" felszámolását, a párt- és állami funkciók szétválasztását, lemondott a mezőgazdaság kollektivizálásáról. Meghirdette továbbá a „lengyel út a szocializmusba" programot, aminek lényegét így lehet összefoglalni: „a keleti szomszéd nyújtotta függetlenséget maximálisan megtartani, és ameddig csak lehet, tágítani; következetesen felszámolni a sztálini időszak maradványait; a szocialista építésnek nemzeti jelleget kölcsönözni". Vagyis Moszkva szabad kezet adott a lengyeleknek a belpolitikában – természetesen a szocialista berendezkedés általános intézményrendszerének megőrzése mellett –, cserébe azért, hogy nem változtatnak a Szovjetunióhoz és a Varsói Szerződéshez fűződő viszonyon.

Gomułka magatartását, mozgásterét jól mutatja az október 23-án kirobbant magyar forradalomhoz való viszonya. Kezdetben együttérzéssel figyelte a magyar forradalmat, elítélte az első szovjet intervenciót, és nyíltan támogatta Nagy Imre kormányát. Az 1956. november 4-én bekövetkezett fordulatot azonban tudomásul vette, és elismerte Kádár János kormányát. Összességében elmondható, hogy **a lengyel külpolitika 1956 után is követte Moszkva lépéseit, mozgástere azonban viszonylagosan kitágult,** amit jelzett a nyugati államokkal való kapcsolatok megújulása is.

4.10.2. A magyar forradalom

1956 őszén a szovjet impériumban a legmélyebb válság **Magyarországon** alakult ki, amely – mint közismert – **október 23-án a sztálinista rendszer elleni népfelkelés és függetlenségi harc kirobbanásához,** a „magyar forradalomhoz" **vezetett.** [Mivel a magyar külpolitika története önálló tantárgy

a nemzetközi tanulmányok keretében, itt nem tárgyaljuk jelentőségének megfelelő terjedelemben a témát, mindössze néhány elem kiemelésére szorítkozunk.]

Moszkva a magyar forradalomra az orosz és a szovjet hagyományoknak megfelelően reagált: minden skrupulust félretéve november 4-én elindította hadseregét pozícióinak megvédése érdekében. Hruscsov november 2-án a jugoszláv vezetőkkel folytatott tárgyalásai során így összegezte a **szovjet intervenció** fő okait: „Ha engedjük, hogy a dolgok a maguk útján haladjanak, akkor a Nyugat azt fogja hinni, hogy ostobák vagyunk, vagy gyengék, s akármelyiket is gondolják rólunk, az egyformán rossz. Ebbe mi nem mehetünk bele, sem mint kommunisták, sem mint internacionalisták, de úgy sem, mint szovjet állam."

Annak ellenére, hogy **az Eisenhower–Dulles adminisztráció** Kelet-Európáról szólván szakadatlanul a „felszabadításról" beszélt, a magyarországi forradalom elsöprő erejű kitörése váratlanul érte Washingtont. Két ellentétes gond gyötörte: egyrészt szerette volna lehetőségeihez mérten elősegíteni a magyar folyamat kedvező alakulását, másrészt azonban attól is tartott, hogy a túlságosan nyílt lépések ürügyül szolgálhatnak Moszkva számára a katonai intervencióhoz. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a „felszabadítás"-politika csak üres beszéd, az Egyesült Államok nem meri, és nem akarja vállalni Kelet-Európa ügyében a Szovjetunióval a frontális ütközést, az idő eróziós hatásában bízik. Magyarics Tamás megfogalmazásával: „az amerikai kormányzat morális alapon állt, amíg nem kellett cselekedni, amikor pedig tettekre lett volna szükség, az erőegyensúlyi, a hagyományos hatalmi politikához folyamodott".

November 4-én és az azt követő napokban **Magyarország példáján keresztül nagyon világossá vált, hogy az Egyesült Államok és a Nyugat a magyarországi helyzetet nem kívánja, és nem tudja megváltoztatni.** Békés Csaba szavaival: „A […] magyar forradalom egyik legközvetlenebb hatása abban nyilvánult meg, hogy a nyugati nagyhatalmak passzív magatartása egyértelmű bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy az 1945 után kialakult európai status quót a Nyugat minden propaganda ellenére tudomásul veszi, azt valójában nem kívánja megkérdőjelezni. Ez mindenekelőtt a szovjet vezetők számára jelentett komoly megnyugvást, hiszen az addig is működő hallgatólagos megegyezés helyett most konkrét bizonyítékot kaptak arra, hogy a jövőben a saját birodalmuk határain belüli konfliktusok rendezése során még a legdrasztikusabb eszközök alkalmazása esetén sem kell tekintettel lenniük a Nyugat álláspontjára. Ebben az értelemben a magyar forradalom kétségtelenül jelentős pozícióelőnyhöz juttatta a szovjeteket."

A magyar forradalom fordulópontot jelentett a hidegháború történetében. Addig a hidegháborúhoz hozzátartozott annak közvetlen

eshetősége, hogy az amerikai és a szovjet haderők ténylegesen megütközhetnek Európában. A két tömb szembenállásának ezt a legkritikusabb szakaszát 1956 lezárta. A magyar forradalom példátlan válságba sodorta Moszkvát, október végén néhány napig úgy tűnt, hogy elveszti Magyarországot. Aztán Hruscsov a katonai intervenció mellett döntött és fegyveres erővel visszafoglalta az országot. A Nyugat magatartásából egyértelművé vált, hogy nem kívánja és vállalja a háború kockázatát Európában a szovjet érdekszféra visszaszorítása érdekében. Tulajdonképpen a „magyar '56-tal" le is zárul a hidegháború legkritikusabb szakasza Európában.

4.10.3. A szuezi válság

Gamal Abdel **Nasszer egyiptomi elnök** törekvései és rendszerének stabilizálódása mindinkább veszélyeztette mind **Izrael,** mind a térség két kolonialista hatalmának, **Franciaországnak** és az **Egyesült Királyságnak** a pozícióit. Miután az elnök bejelentette a Szuezi-csatorna Társaság államosítását (1956. július 26.) a három állam fokozatosan arra az elhatározásra jutott, hogy katonai erővel lép fel Egyiptom ellen. Megbízottjaik a Sévres-ben tartott titkos találkozón (október 22–24.) véglegesítették az Egyiptom elleni támadás tervét.

A támadást Izrael indította meg (október 29.), elfoglalta a Sínai-félszigetet, majd miután Egyiptom nem fogadta el London és Párizs ultimátumát, elindult a brit és francia légierő (október 31.). Mivel a brit és francia vétó miatt az ENSZ BT határozatképtelennek bizonyult, az ügy az ENSZ Közgyűlése elé került. A háború újabb szakasza nyílott meg azzal, hogy 1956. november 5-én Port Szaidnál és Iszmailijánál brit és francia ejtőernyősök szálltak partra. Erre Moszkvában Bulganyin miniszterelnök – utólag politikai blöffként értékelt – rakétafenyegetést fogalmazott meg, illetve az Egyesült Államok kilátásba helyezte az Egyesült Királyság számára előirányzott (egymilliárd USD) kölcsön visszavonását, továbbá az ENSZ Közgyűlése a 997. sz. határozatával (november 2-án, 64 igen, 5 nem és 6 tartózkodás mellett) a fegyveres akció befejezésére szólította fel a feleket, előbb a brit és francia, majd az izraeli kormány is meghátrált, elfogadták a tűzszünetet (november 6.). Az ENSZ békefenntartó erőket küldött a térségbe, amelyek megérkezése után a brit és francia erők 1956. december 22-én elhagyták Egyiptom területét; Izrael pedig 1957. március 8-án vonult vissza a Sínai-félszigetről és a Gázai övezetből.

A háború **Egyiptom** számára erkölcsi sikert jelentett. Az **Egyesült Királyság és Franciaország** politikai presztízse pedig nemcsak a térségben, de világszerte megrendült. Eden brit miniszterelnök lemondásra kényszerült (1957. január), az Egyesült Királyság viszonya nem csupán Egyiptommal, de

Jordániával, illetve a többi arab állammal is megromlott. Franciaországban Guy Mollet kormánya szintén hamarosan megbukott, Libanon kivételével Franciaország és az arab államok kapcsolatai is fagyossá váltak. A két kolonialista hatalom befolyásának csökkenésével egyidejűleg megerősödött a térségben **a Szovjetunió és az Egyesült Államok** befolyása. Egyiptom pedig az arab világban és az el nem kötelezettek mozgalmában is vezető szerephez jutott.

Az 1956. őszi válságok figyelemreméltó módosulásokat hoztak az európai és a közel-keleti viszonyokban, tanulságok levonására késztették az érintett országok külpolitikai döntéshozóit. Jelentékeny hatást gyakoroltak az Egyesült Államok külpolitikájára, ahol éppen a válságok heteiben zajlott az elnökválasztás. **Hruscsov** és a Szovjetunió óriási presztízsveszteséget szenvedett ugyan a magyar forradalom kapcsán, de mégiscsak „megoldotta" mind a lengyel, mind a magyar válságot, és sikerrel „jött ki" a szuezi válságból. Mindezek alapján, ha nem is sikerült végképp legyűrnie vetélytársait a Kremlben, igencsak megerősödött velük szemben.

5.
Ázsia a második világháború után. A kontinens dekolonizációja

A második világháborút követően a távol-keleti rendezésre rányomta a bélyegét a hidegháborús rivalizálás. Japán 1945. szeptember 2-án írta alá a fegyverletételi okmányt, amellyel amerikai megszállás alá került. Douglas MacArthur a szövetséges hatalmak főparancsnokaként hozzálátott Japán demokratizálásához. A koreai háború hatására sikerült 1951. szeptember 8-án aláírni a japán békeszerződést, azonban abban a Szovjetunió nem vett részt. Kínában a két szuperhatalom nem tudta megakadályozni a Kuomintang és a Kínai Kommunista Párt közötti polgárháború kirobbanását, amely 1949. október 1-jén a Kínai Népköztársaság létrejöttéhez, és a tajvani kérdés megszületéséhez vezetett. Indiában az angolok a Mohamed Ali Dzsinnah által támogatott két nemzet teória mellett álltak ki, amely Brit-India kettéosztásához, és a kasmíri konfliktus kialakulásához vezetett. A Közép-Keleten a Pahlavi-dinasztia irányítása alatt álló Irán jelentette a hidegháborús szembenállás első jelét. A szovjet csapatok 1946-ig maradtak az ország északi területén. A Közel-Keleten Palesztina dekolonizációja volt a fő probléma. Az ENSZ Közgyűlése 1947-ben elfogadta a Palesztina kettéosztásáról szóló határozatát, amely Izrael Állam létrejöttéhez vezetett 1948-ban. Ezzel mai napig megoldatlan területi konfliktus, az arab–izraeli válság vette kezdetét.

5.1. A Japán fölötti győzelem

5.1.1. A japán kapituláció

A második világháború az ázsiai hadszíntéren ért véget, ahol a szövetséges hatalmaknak az ázsiai tengelyhatalmat, Japánt kellett térdre kényszeríteniük. Japán a világháború alatt egészen Burmáig terjeszkedett. A szövetséges hatalmak az európai háború befejezése után a potsdami konferencián felszólították Japánt a **feltétel nélküli kapitulációra.** Miután Japán nem tett eleget az ultimátumnak, Truman elnök döntött a frissen kifejlesztett atombomba bevetéséről a távol-keleti ország ellen (→ 2.2.3.). Ezzel az elhúzódó és további több millió áldozattal járó szárazföldi hadműveleteket kívánta kiküszöbölni. 1945. augusztus 6-án **Hirosimára,** majd augusztus 9-én **Nagaszakira** mért **nukleáris csapást** az amerikai légierő. A háború gyors fordulatot vett a lezárás felé. A Szovjetunió jelentékeny segítséget nyújtott a szövetségesek számára a Japán elleni harcokban is, ugyanis 1945. augusztus 8-án megkezdte Mandzsúria felszabadítását. A szovjet hadsereg a Távol-Kelet több pontján (pl. Észak-Korea) stratégiai helyeket foglalt el, amelynek fontos szerepe lesz majd a hidegháború ázsiai szinterén.

1945. augusztus 15-én az istenként tisztelt **Hirohito** (Sóva) **császár** (uralkodott 1926–1989) felszólította a mintegy hétmillió japán harcost, hogy tegye le a fegyvert a szövetségesek előtt. A Missouri hadihajón aláírt **fegyverszüneti megállapodás** (1945. szeptember 2.) lezárta a második világháború hadi eseményeit, és Japánt **amerikai megszállás** alá helyezte (1945–1952), amellyel a távol-keleti ország elveszítette szuverenitását. A japánoknak a fegyverletételi okmányban sikerült elérniük, hogy maradjon meg a császárság intézménye. Hirohito császár így továbbra is hatalmon maradhatott, ugyanakkor jogköre egyre inkább ceremoniálissá változott.

5.1.2. A szövetségesek tervei

Az Egyesült Államok – Japán küszöbön álló fegyverletétele előtt – 1945. augusztus 22-én azt javasolta, hogy – többek között – a Szovjetunió és Kína részvételével állítsanak fel egy **Távol-Keleti Tanácsadó Bizottságot**, amely valamennyi, a térséggel kapcsolatos ügyben döntési jogkörrel rendelkezne. A Szovjetunió és Kína elfogadta a javaslatot, azonban más hatalmak is (Nagy-Britannia) döntő szerepet követeltek maguknak. 1945 szeptemberében, a londoni külügyminiszteri konferencián Molotov élesen elítélte az amerikai megszállási rendszert Japánban. Követelte, hogy az európai vesztes országokhoz hasonlóan **Szövetséges Ellenőrző Bizottságot** állítsanak fel Japánban is, amelynek a munkájába a Szovjetunió is bekapcsolódhatna. Végül az 1945. decemberi moszkvai külügyminiszteri konferencián sikerült megállapodni a második világháború utáni távol-keleti rendezésről. Felállították az ún. **Távol-Keleti Bizottságot** (1945. december 27.), azzal, hogy felelős a távol-keleti ügyekért, ugyanakkor az ellentétek miatt nem tudták igazi jogkörökkel felruházni. A bizottság tagja lett az Egyesült Államok és a Szovjetunió mellett még 11 ország. Székhelyeként Washingtont jelölték meg, illetékességének időhatárára vonatkozóan kijelentették, hogy a japán békeszerződés aláírásáig működik. A döntéseket többségi elven hozták, azonban az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Kína és az Egyesült Királyság vétójoggal rendelkezett. A bizottság feladata volt, hogy a potsdami elveknek és a japán fegyverletételi okmánynak megfelelően ajánlásokat dolgozzon ki a szövetségesek számára. A moszkvai konferencián határozták el a **Szövetséges Hatalmak Japán Tanácsának** felállítását is Tokióban. A tanácsnak azt a feladatot szánták, hogy a japán fegyverletétel és a békeszerződés közötti időszakban irányítsa és koordinálja a szövetségesek Japán-politikáját. A tanács felállítása formalitás volt, ugyanis Japán a háborút követően amerikai megszállás alá került, és a Szovjetunió, illetve a többi állam részvétele a tanácsban jelképessé vált. A tanács elnöke a szövetséges hatalmak főparancsnoka, az amerikai **Douglas MacArthur** lett, aki lényegében vétójoggal rendelkezett a döntések felett.

A Távol-Kelettel kapcsolatos **területi kérdéseke**t illetően már az 1943. novemberi **kairói konferencián** megkezdődtek az egyeztetések a szövetségesek között. A konferencián az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Kína első emberei megállapodtak Korea szuverenitásának helyreállításáról, illetve Mandzsúriának és Formosa szigetének Kínához való visszacsatolásáról. 1945-ben a **jaltai konferencián** titkos egyezményt kötöttek a Távol-Kelettel kapcsolatos területi viták rendezéséről. Megállapodtak, hogy a Szovjetunió a világháború végén Japántól megkaphatja Dél-Szahalint és annektálhatja a Japánhoz tartózó Kuril-szigeteket. Továbbá arról is, hogy Japán elveszíti a csendes-óceáni szigetvilág feletti fennhatóságát. A szigetek a második világháború végén amerikai megszállás, illetve az ENSZ gyámsági rendszere alá kerülnek. A Szovjetunió jogot kapott a Kína területén található Port Arthur kikötő használatára (30 évig), illetve megállapodtak a szövetséges nagyhatalmak Dairen kikötőjének nemzetközivé tételéről. S arról is, hogy a két kikötőt összekötő mandzsúriai vasútvonal felett egy szovjet–kínai bizottság gyakorolja az ellenőrzést.

5.1.3. Japán amerikai megszállása (1945–1952)

Az **Egyesült Államok Japánnal kapcsolatos terveit** a külügyminisztérium és a haditengerészeti minisztérium által készített dokumentum foglalta össze (1945. augusztus 29.). A Truman elnök által jóváhagyott dokumentum megfogalmazta a szövetséges hatalmak főparancsnoka számára a követendő alapelveket. Az Egyesült Államok céljai között szerepel Japán demokratizálása, a japán militarizmus felszámolása, az ország amerikai megszállása, a japán nagyvállalatok felszámolása, illetve a jóvátételi fizetések feltételeinek megteremtése.

MacArthur, a szövetséges hatalmak főparancsnokaként a megszállás végéig (1952. április 28.) irányítása és ellenőrzése alatt tartotta Japánt. Az amerikai elképzelések szerint a japán militarizmus újjáéledését csak a szigetország **demokratikus átalakításával**, illetve alkotmányos garanciákkal lehet megakadályozni. Az autoriter személyiségként jellemzett MacArthur tábornok fontos szerepet vállalt az ún. **békealkotmány** (1946. november 3.) 9. cikkelyének megfogalmazásában, amely örökre megtiltja Japán számára a háborúindítás jogát és az önálló hadsereg felállításának lehetőségét. Az alkotmány elfogadásával lényegében az Egyesült Államok hosszú távú garanciát vállalt Japán katonai védelmére.

1946-ban megkezdődött a japán **háborús főbűnösök felelősségre vonása** Tokióban. A perben hét vádlottat halálra ítéltek. A világháború utáni **Japánban kialakult súlyos gazdasági helyzet** óvatosságra intette

Washingtont, ugyanis félő volt, hogy a távol-keleti országban a rendkívül nyomasztó gazdasági és társadalmi helyzetben baloldali fordulat kezdődhet. Nehézségeket okozott a hazatérő több millió katona lefegyverzése is. Az amerikai megszállás során feloszlatták Japánban a hadigazdaság alapját képező nagyvállalatokat, a zaibacukat, és az Egyesült Államok jelentékeny segélyekkel járult hozzá az ország gazdasági fejlődéséhez. Végül is a Japánnal kapcsolatos háború alatti amerikai terveken a hidegháború európai eseményeinek, illetve a későbbi koreai és kínai események hatására komoly változások történtek. 1955-re Japán belpolitikailag stabilizálódott, majd a Liberális Demokrata Párt évtizedeken át megnyerte a demokratikus választásokat.

5.1.4. A japán békeszerződés

A kínai kommunista fordulat (→ 5.2.1.] és a koreai háború (→ 5.3.) következtében az Egyesült Államok hosszú távú ázsiai terveiben Japán a legfontosabb távol-keleti szövetségesként jelent meg a szovjet expanzió feltartóztatásában. Az Egyesült Államok számára mindinkább sürgetővé vált a japán békeszerződés megkötése, akár a Szovjetunió részvétele nélkül is. A **békekonferenciát San Franciscóban tartották 1951. szeptember 3. és 8. között,** amelyre 49 állam kapott meghívást. A tárgyalásokon a legfontosabb kérdések közé a jóvátétel, illetve a területi kérdések tartoztak. A résztvevő országok képviselői elhatározták, hogy nem követelnek jóvátételt Japántól, ugyanakkor megfosztják valamennyi gyarmati területétől, amelyeket a második világháború alatt vagy előtt hódított meg.

A Szovjetunió részvételének hiánya miatt az egyik legfontosabb területi vitát, a **Kuril-szigetek** hovatartozását nem sikerült rendezni. A négy sziget mind stratégiailag, mind halászati szempontból igen fontos Japán számára, ugyanakkor a szovjet csapatok nem hagyták el azok területét a második világháború után.

A békeszerződést 1951. szeptember 8-án írták alá, amellyel helyreállt Japán szuverenitása, és véget ért a Szövetséges Hatalmak Japán Tanácsának mandátuma. A békeszerződés értelmében a megszálló hadak elhagyják Japán területét, ugyanakkor néhány déli sziget (köztük Okinava) amerikai közigazgatás alatt maradt.

A békeszerződéssel egy időben írták alá a tíz évre szóló **amerikai–japán biztonsági egyezményt,** amely szerint az Egyesült Államok kötelezettséget vállalt Japán védelmére, illetve amerikai csapatok korlátlanul állomásozhattak a szigetország területén. A japán kormány továbbá kijelentette, hogy az országnak a nukleáris fegyverekkel kapcsolatos álláspontját a **három nem politikája** fogja meghatározni: nem gyártani, nem szerezni és nem alkalmazni atomfegyvert. Japánban a társadalom széles rétegeire kiterjedő békemozgalmak indultak.

A békeszerződés legfőbb hiányossága azonban a Szovjetunió távolmaradásán túlmenően a japán–kínai kapcsolatok rendezetlensége volt. Sem a tajvani rezsimet, sem a Kínai Népköztársaságot nem hívták meg San Franciscóba.

A békeszerződés rendelkezései a ratifikációt követően 1952. április 28-án léptek hatályba.

A koreai háború fokozottabban igénybe vette a Japánban állomásozó amerikai csapatokat, ezért az 1950-es években felmerült a japán önvédelmi alakulatok megszervezése. Japán 1949-ben már hozzálátott a rendőrség megszervezéséhez, majd 1954-ben amerikai nyomásra felállították az **önvédelmi erőket,** amely politikai vitákat generált a békealkotmány 9. cikkelye kapcsán.

Az 1950-es évek önálló japán külpolitikája elsősorban a délkelet-ázsiai térségre koncentrált, ez volt az az időszak, amikor megkezdődött és kibontakozott a japán gazdasági csoda is.

Az 1956. október 19-én kiadott közös nyilatkozat normalizálta **Japán és a Szovjetunió** viszonyát, és ezzel elhárult az akadály Japán ENSZ-tagsága elől is (1956. december 12.).

5.2. Kína a világháború után

5.2.1. A polgárháború és nemzetközi körülményei

A Kínával kapcsolatos második világháború utáni elképzeléseket Japán ellensúlyozásának célja határozta meg. **Roosevelt elnök** a **„négy csendőr"** elképzelésében a Távol-Kelet biztonságának szavatolásában Kínára számított, amely képes lenne ellenállni és ellensúlyozni a japán ambíciókat (→ 2.1.5.). **Moszkva** leginkább a Szovjetunió pozícióinak biztosítására gondolt: 1945. augusztus 14-én barátsági szerződést kötött Kínával – miután a Vörös Hadsereg augusztus 8-án megindult Japán ellen –, amelyben a Szovjetunió számára kedvező területi változásokat rögzített: 30 évig a szovjet haditengerészet használhatja a Port Arthur-i hadikikötőt, a mandzsúriai vasútvonal 30 évig kínai–szovjet közös tulajdonba kerül. A megállapodás értelmében Dairen szabadkikötővé válik, de a vámellenőrzés szovjet kézbe kerül.

Kínában 1945 szeptemberében értek véget a világháború hadi eseményei. A Szovjetunió 1945 augusztusától berendezkedett az általa felszabadított

Csou En-laj (1898–1976): kínai kommunista, a Kínai Népköztársaság első miniszterelnöke 1949 és 1976 között, valamint külügyminisztere 1949 és 1958 között. Tanulmányait Kínában és Japánban végezte. 1920-ban Franciaországba érkezett egyetemi tanulmányainak folytatására, majd éveken át Európában utazott. 1922-ben lépett be a Kínai Kommunista Pártba. 1924-ben tért haza Kínába. 1927-ben tagja lett a KKP Központi Bizottságának. Katonai vezetőként részt vett a keleti és az északi hadjáratokban. A második világháború végén fontos szerepet játszott a Kuomintang és a KKP közötti tárgyalásokban. A Kínai Népköztársaság kikiáltásától, 1949. október 1-jétől haláláig betöltötte a miniszterelnöki posztot.

Csou En-laj nemzetközileg is elismert, kiváló diplomata, külügyminiszter. Megalapozta a Kínai Népköztársaság független külpolitikai irányvonalát, amelynek alapjaként a békés egymás mellett élés öt elvét, a pancsa silát nevezte meg. 1954-ben képviselte Kínát a genfi Indokína-konferencián, 1955-ben részt vett a bandungi konferencián, amikor feltételezhetően Csang Kaj-sek támogatásával merényletkísérletet hajtottak végre ellene. Az afro-ázsiai mozgalom lelkes szervezője, az el nem kötelezettség eszméjének egyik fő támogatója. Már nem külügyminiszterként, de fontos szerepe volt az amerikai–kínai közeledésben, Nixon kínai útjának megszervezésében. Támogatta Mao Ce-tung gazdasági programját, a nagy ugrást, valamint az 1966-ban kezdődő kulturális forradalmat is. Az 1970-es évek második felében visszahúzodott rákbetegsége miatt, majd 1976-ban, 77 éves korában elhunyt.

„Csou 1976. január 8-án bekövetkezett halála óriási veszteség volt a mérsékelt erők és személy szerint Teng számára. A világ számára ő nem egyszerűen csak a neves kínai vezető volt, hanem hozzáértő, udvarias ember, olyan kiemelkedő politikus, aki megtestesítője volt a kínai civilizáció legjobb jellemvonásainak. Csodálatos adminisztratív és diplomáciai képességei ellenére lényegében sohasem törekedett a hierarchia első helyének megszerzésére. Gyakran feltették a kérdést, hogy egy ilyen magasan képzett városi intellektuel miért volt lojális egy olyan vezetőhöz, aki óriási történelmi érdemei mellett gyakran bizonyult durvának, esetlennek és korlátozott képességűnek." [Jordán, 1999]

Mandzsúria területén, és jelentékeny katonai támogatásban részesítette a mintegy félmilliós Kínai Kommunista Pártot. A szovjet csapatok csak 1946. április 23-án kezdték meg a kivonulásukat Mandzsúria területéről; a japán agresszió (1931) után japán tulajdonba került és azóta épült ipari létesítményeket leszerelték és elszállították. Az Egyesült Államok időközben többször bírálta a Kínával kapcsolatos szovjet magatartást, sürgette, hogy a szovjet csapatok vonuljanak ki Kína területéről.

A világháború végén a két szuperhatalom – vitáik ellenére – Kína stabilizálását és a polgárháborús konfliktus elkerülését tartotta a legfontosabb célkitűzésnek. A kínai belpolitikai viszonyokat ugyanis már évtizedek óta két egymással rivalizáló politikai erő határozta meg: a hatalmon lévő **Kuomintang**, amely **Csang Kaj-sek** vezetése alatt állt; illetve az ellenzéki **Kínai Kommunista Párt** (KKP), amely **Mao Ce-tung** és **Csou En-laj** irányítása alatt állt. A két politikai párt 1927 óta több alkalommal fegyveres harcot vívott egymással, amit Kína japán megszállása szakított félbe. A japán fegyverletételt és kivonulást követően Kínában küszöbön állt a polgárháború kiújulása, ugyanis a lakosság és a Kínai Kommunista Párt politikai reformokat sürgetett, és többségük a Szovjetuniótól várt támogatást.

Sztálin és Truman külön-külön, de a **status quo megőrzése** mellett álltak ki. Sztálin meg volt győződve arról, hogy rövid távon nincs lehetőség a kommunista fordulatra Kínában, mert annak feltételei nem érettek. Kínában, Sztálin érvelése szerint, nincsen munkásosztály, amely a baloldali fordulat vezetője lehetne. Moszkva Kína kapcsán a világháborúban kimerült Szovjetunió területi és biztonsági igényeit tartotta szem előtt, és nem volt érdekelt a status quo felrúgásában. Az Egyesült Államokat a polgárháborús hangulattal összefüggésben a mandzsúriai kérdés aggasztotta, hiszen a Szovjetunió ottani pozícióit és a Mao Ce-tung által vezetett kommunistáknak nyújtott szovjet támogatást a status quo megsértésének tekintette. Truman elsődleges céljának a polgárháborús konfliktus kiújulásának megelőzését tartotta, éppen ezért minden eszközzel támogatta az 1945 augusztusa óta folyó egyeztetéseket Mao Ce-tung és Csang Kaj-sek között. Truman megelégedésére a két rivális vezető 1945. október 10-én **közös nyilatkozatot** adott ki Kína demokratikus átalakításáról és a politikai reformokról.

Csang Kaj-sek azonban elhatározta, hogy kedvező katonai és politikai helyzetét kihasználva leszámol kommunista ellenfeleivel. Truman a polgárháború kirobbanásának megelőzése végett 1945. november 27-én személyes megbízottjaként Kínába küldte **Marshall** tábornokot, hogy akadályozza meg a fegyveres konfliktust és segítsen a kommunisták bevonásával egy egységkormány létrehozásában. 1946 januárjában és februárjában a kommunisták és a Kuomintang között több megállapodás

is született a hatalom megosztásának kérdéséről. A megegyezés ellenére Csang Kaj-sek nem adta fel a kommunistákkal szembeni törekvéseit, és 1946 júniusában kiújult a polgárháború.

A **kínai polgárháború (1946–1949)** megváltoztatta az eredeti szuperhatalmi terveket. A Szovjetunió a Mandzsúriában összegyűjtött japán fegyverek átadásával nagymértékben támogatta a kommunista erőket, míg az Egyesült Államok a Kuomintang győzelmének elősegítése érdekében hatalmas mennyiségű hadianyagot szállított Csang Kaj-seknek. A két szuperhatalom a polgárháború kiszélesedésével kevesebb figyelmet fordított Kínára, hiszen a hidegháborús rivalizálás fő színtere ekkor Európa volt.

A polgárháború a várakozások ellenére a széleskörű népi támogatást élvező Kínai Kommunista Párt győzelmét hozta. Mao Ce-tung **1949. október 1-jén kikiáltotta a Kínai Népköztársaságot.** A kommunisták győzelme a világ legnépesebb (több mint négyszázmillió lakos) országában a kommunista eszmék óriási sikerét jelentették. A győzelem következtében lényeges változás történt a nemzetközi – elsősorban az ázsiai – erőviszonyokban. Kibővült a kommunista tömb, a hidegháború kiszélesedett Ázsiára is.

5.2.2. A tajvani kérdés. A Kínai Népköztársaság külpolitikája

A vesztes Kuomintang-erők Csang Kaj-sek vezetésével Formosa (Tajvan) szigetére menekültek, ahol magukat nyilvánították a **Kínai Köztársaság** örökösének és képviselőjének. Ezután mind a Kínai Népköztársaság, mind a tajvani Kínai Köztársaság vezetői egész Kína egyedüli képviselőjének tartották magukat. Megszületett a **tajvani kérdés.** Ezzel újabb **konfliktusforrás** teremtődött. A hidegháború szempontjából legfontosabb probléma **Kína ENSZ-tagságának** a kérdése volt. Végül a nyugati tömb támogatásával a tajvani entitás foglalhatta el Kína helyét az ENSZ-rendszerben, beleértve a Biztonsági Tanács állandó tagságát (1949–1971) is. Tajvan hamarosan stratégiailag is fontos pont lesz, hiszen az Egyesült Államok a koreai háború elején bejelentette a Tajvani-szoros semlegesítését és Tajvan amerikai védelmét (1950).

A Mao Ce-tung vezette **Kínai Népköztársaság** a tajvani kérdés miatt **elszigetelődött** a nemzetközi politikában, ugyanis ENSZ-tagságát az **„egy Kína"-elv** elfogadásához kötötte, amelyet az Egyesült Államok visszautasított. Peking ezért a külpolitikájában a Szovjetunió és a harmadik világ felé közeledett. Mao Ce-tung 1949 decemberében Moszkvába utazott és hosszú tárgyalásokat folytatott a szovjet vezetőkkel. Három egyezményt is aláírt Sztálinnal. Az 1950. február 14-én megkötött, 30 évre szóló **szovjet–kínai barátsági és együttműködési egyezmény** Japán esetleges agressziója

esetén szovjet katonai segítségnyújtást ígért. Továbbá a Szovjetunió komoly gazdasági segítséget ígért (300 millió dolláros kedvezményes hitel évi egyszázalékos kamattal öt esztendőre) a kínai gazdaság szocialista átalakítására. A Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság megegyezett Külső-Mongólia függetlenségében, illetve az ott található olajvagyon kínai–szovjet közös kiaknázásában. Megállapodtak arról is, hogy a Szovjetunió átadja Port Arthur kikötőjét Kínának, és a mandzsúriai vasút is 1952-től kínai kézbe megy át. Sztálin így fogalmazott a pohárköszöntőjében Kína lehetőségeiről: „Őszintén remélem, hogy a fiatalabb testvér egy napon utoléri és lehagyja az idősebb testvért. És ebben nem csak én és a munkatársaim hiszünk; így működik a történelem: a későn indulók végül lehagyják a korábban indultakat. Emeljük hát poharunkat arra, hogy a fiatalabb testvér lehagyja az idősebbet."

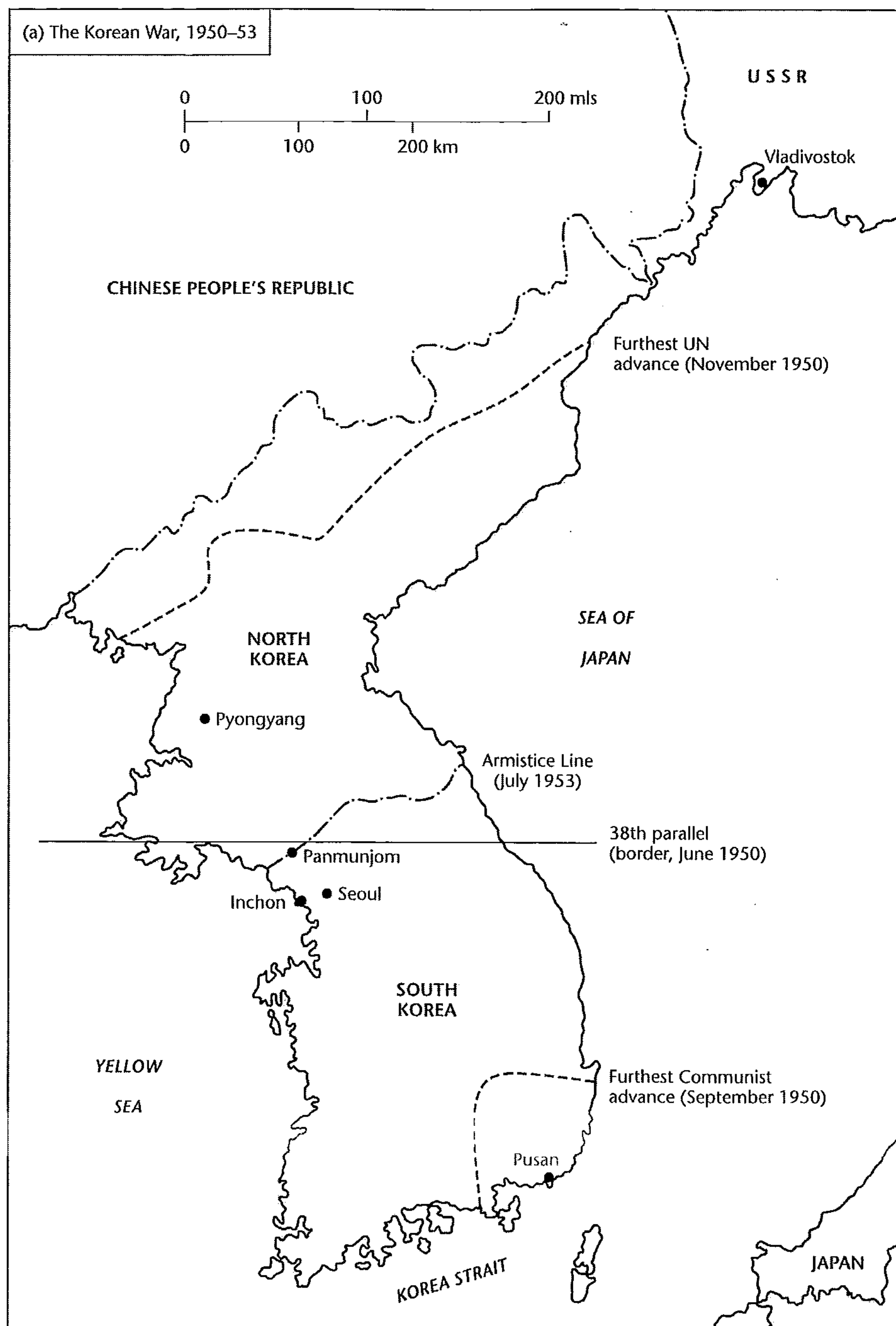
Washingtont nem érte váratlanul a kínai kommunista fordulat. Azt mindenekelőtt a Moszkva irányítása alatt álló kommunisták világméretű összeesküvése részeként értelmezte. Nem ismerte el a hatalmas kommunista államot.

A kommunista Kína kezdettől fogva ideológiai alapú külpolitikát vitt. Emellett elsődleges céljának tartotta Kína újraegyesítését, azaz a tajvani rezsim felszámolását. A Kínai Népköztársaság első aktív külpolitikai szerepvállalására a koreai háborúban került sor, amelyet Mao Ce-tung rögeszméjének – a Kína-ellenes amerikai invázió – kezdeteként értelmezett. Az volt a meggyőződése, hogy az Egyesült Államok meg akarja szállni a szárazföldi Kínát Csang Kaj-sek hatalmának helyreállítása végett.

A Kínai Népköztársaság megalakulásakor **Tibet** függetlenségi nyilatkozatot adott ki (1949. november 4.), abban reménykedve, hogy a nemzetközi közösség támogatja a tibetiek önállósági törekvéseit. 1950 októberében azonban a kínai erők támadásba lendültek Tibet „felszabadítása" céljából. A Kínai Népköztársaság néhány hét leforgása alatt elfoglalta Tibetet, majd 1951. május 23-án a tibetiek kénytelenek voltak Pekingben aláírni azt a tizenhét pontos egyezményt, amely kimondta Tibet kínai annexióját. A dalai láma az ENSZ-hez fordult, azonban nem számíthatott hathatós nemzetközi segítségre.

5.3. A koreai háború és következményei (1950–1953)

A második világháborút követően a koreai háború kapcsán éleződtek ki leginkább az ellentétek a két szuperhatalom között. A Koreai-félsziget 1910 óta japán megszállás alatt állt. A szövetséges hatalmaknak a Koreai-félsziget jövőjével kapcsolatos tervét a **kairói nyilatkozatban** (1943. december 1.) fektették le, amelyben Roosevelt, Churchill és Csang Kaj-sek megállapodott

From Young, J. *Longman Companion to America, Russia and the Cold War.* © Addison Wesley Longman Limited 1993, 1999.

Korea függetlenségének „megfelelő időben" való helyreállításáról. A jaltai konferencián kötött egyezményben azonban közvetlenül a Koreai-félsziget nemzetközi gyámság alá helyezéséről egyeztek meg. Majd a potsdami konferencián történt megegyezés értelmében a **38. szélességi fok mentén** ideiglenes **befolyási övezetekre** (megszállási zónákra) **osztották Koreát.** Északról a szovjet hadak, délről pedig az amerikaiak szabadították fel a félszigetet. Az 1945. decemberi moszkvai külügyminiszteri értekezleten elhatározták, hogy ötéves gyámságot követően helyreállítják Korea szuverenitását, addig is felállítanak egy amerikai–szovjet vegyes bizottságot, valamint kineveznek egy ideiglenes kormányt Korea élére. A gyámsági terv ellen valamennyi koreai párt tiltakozott. Az amerikai–szovjet vegyes bizottság működését kezdetektől fogva a nézeteltérések jellemezték, hiszen az amerikaiak délen Li Szin Mant, Moszkva ellenben északon Kim Ir Szent szerette volna az ideiglenes kormány élére. Az Egyesült Államok az ország egészében megtartott szabad választásokat javasolt, míg a Szovjetunió a „népi gyűlések" összehívását szorgalmazta. A vegyes bizottság kudarcát követően a koreai kérdést az ENSZ Közgyűlése elé vitték.

1947-ben az ENSZ felállított egy bizottságot (United Nations Temporary Commission on Korea, **UNTCOK,** az Egyesült Nemzetek Ideiglenes Korea Bizottsága), amely megerősítette az 1945-ben lefektetett szabad és demokratikus választás megrendezésének alapelvét az egységes Koreai-félszigeten. A Szovjetunió nem ismerte el a bizottság jogkörét, míg az Egyesült Államok a választásoknak a két országrészben külön-külön való megtartása mellett tette le voksát, eltérően korábbi álláspontjától. A választásokat először 1948 májusában az amerikai zónában tartották meg, ahol a konzervatív **Li Szin Man** erői győztek, és kikiáltották a **Koreai Köztársaságot** (1948. augusztus 15.). Majd a szovjet befolyás alatt álló északon a kommunista erők megalapították a **Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot** (1948. szeptember 9.) **Kim Ir Szen** vezetésével. A Koreai-félsziget megosztottsága hasonlított a németországihoz. A két állam megalakulásával a szuperhatalmak rendezettnek látták a koreai kérdést, ezért fokozatosan megkezdték csapataik kivonását a félsziget területéről. Az amerikai diplomácia több nyilatkozatában kiemelte, hogy az Egyesült Államok számára a hidegháború szempontjából másodrendű a távol-keleti, illetve csendes-óceáni területek biztonságának szavatolása.

1950. június 25-én az észak-koreai hadsereg megtámadta Dél-Korea területét, s ezzel több mint három évig tartó háború vette kezdetét. A koreai háború okainak magyarázata évtizedeken át vitákat generált a két tömb között, hiszen az észak-koreai vezetés Dél-Korea agressziójáról beszélt.

Vajon mi állt az észak-koreai támadás hátterében? Kim Ir Szen a háborút megelőző hónapokban egyeztetett Sztálinnal a koreai háborúval

kapcsolatban, azonban Moszkva nem támogatta maradéktalanul az észak-koreai kommunisták terveit. Kim Ir Szen megkísérelte meggyőzni Sztálint arról, hogy villámháború keretében néhány hét leforgása alatt újraegyesíti a Koreai-félszigetet. Az észak-koreai kommunista vezető Mao Ce-tungot is felkereste az agresszió előtt, akinek azt a hírt vitte, hogy Sztálin maradéktalanul támogatja a háború tervét, valójában azonban ez korántsem volt így. Mao ígéretet tett Kim Ir Szennek, hogy szükség esetén segítséget nyújt Észak-Koreának, miközben Peking elsősorban a tajvani kérdés megoldásában volt érdekelt.

Truman amerikai elnök a világméretű szovjet terjeszkedés részeként tekintett a koreai eseményekre, és az agresszió kérdését az **ENSZ Biztonsági Tanácsa** elé utalta. Az ENSZ alapokmányának értelmében a BT **felhatalmazta** a tagállamokat – az egyébként nem ENSZ-tag – Dél-Korea felszabadítására (1950. június 27.). A BT egyedülálló felhatalmazó határozatát a Szovjetunió képviselőjének távollétében (tartózkodás mellett) fogadták el, ugyanis a Szovjetunió 1950-ben fél éven keresztül (január 13–július 31.) bojkottálta a BT üléseit a tajvani rezsim amerikai elismerése miatt. A Kínai Köztársaság ENSZ-tagsága pedig éppen hozzájárult a koreai háborúhoz, hiszen a háború kirobbanásakor Truman elnök bejelentette a **Tajvani-szoros semlegesítését**, illetve annak amerikai felügyeletét (védelmét).

1950. június 27-én tehát amerikai parancsnokság alatt, Douglas MacArthur irányításával megkezdődött Dél-Korea felszabadítása. **A háború** katonai szempontból **három** egymástól elkülöníthető **szakaszra osztható**, attól függően, hogy melyik oldal mikor lépte át a 38. szélességi fokot. A háború **első szakasza** (1950. június 25–október 1.) a kommunista erők fölényét hozta, ugyanis az észak-koreai hadsereg kezdetben elfoglalta majdnem az egész félszigetet. A 17 ország koalíciójából álló ENSZ-csapatok incsoni partraszállását (1950. szeptember 15.) követően azonban megfordult a katonai helyzet. A háború **második szakaszában** (1950. október–1951. január) az amerikai erők átlépik a 38. szélességi fokot és benyomulnak Észak-Korea területére, ahol egészen a kínai határig, a Jalu folyóig törnek előre. Mao Ce-tung utasítására 1950 őszén kínai „önkéntesek" siettek az észak-koreaiak segítségére, amellyel az amerikai és kínai erők közvetlenül fegyveres harcokba kerültek egymással, és megállították, majd visszaverték az ENSZ-csapatok támadásait. A háború **harmadik szakaszában** (1951. január–1953. július 27.) állóháború alakult ki a harcoló felek között a 38. szélességi fok mentén. 1951 áprilisában Truman elnök leváltotta MacArthurt, miután a tábornok a háború Kínára való kiterjesztését és a nukleáris arzenál bevetését javasolta. MacArthur helyét Ridgeway vette át, Washington ugyanis nem kívánta vállalni egy harmadik világháború kockázatát.

Az elhúzódó háború kimerítette a szemben álló feleket, így 1953-ra a harcoló felek a fegyveres konfliktus minél előbbi lezárásában váltak érdekeltté. 1953. július 27-én Panmindzsonban **fegyverszüneti megállapodást** kötöttek, amelyben megállapodtak a Koreai-félsziget két éven belül való újraegyesítéséről, szabad választások megtartásáról, hadifogolycseréről, illetve egy semleges felügyelő bizottság felállításáról. Az egyezmény értelmében a 38. szélességi fok mentén demilitarizált övezetet hoztak létre.

A koreai háború kirobbanása megerősítette az amerikai külpolitika fordulatát jelentő – 1950-ben, az NSC 68. sz. dokumentumában elfogadott – **dominóelvet,** amely szerint, ha egy országban győz a kommunizmus, akkor annak kihatása van az egész régióban (→ 4.2.). Továbbá a koreai háború megerősítette **az NSZK újrafelfegyverzésére** vonatkozó amerikai terveket, ugyanis a nyugati politikusok tartottak a német kérdés „koreanizálódásától", vagyis attól, hogy az NDK előbb vagy utóbb megtámadja az NSZK-t. A koreai háború hatására az Egyesült Államok egy **ázsiai szövetségi rendszer** felállításába kezdett, hogy körbekerítse a Szovjetuniót, annak déli határai mentén (→ 4.7.). A koreai események szorosabbra fűzték az Egyesült Államok és Tajvan viszonyát. Az Egyesült Államok 1954-ben **védelmi szerződést** írt alá Tajvannal, miután a Kínai Népköztársaság támadást indított a Tajvani-szoros szigetei ellen. A koreai háború kirobbanása módosított az amerikai vezetés Japánnal kapcsolatos elképzelésein is, ami a **japán békeszerződés** megkötéséhez vezetett (→ 5.1.4.).

5.4. Délkelet-Ázsia dekolonizációja

A délkelet-ázsiai térség igen nagy része **japán megszállás** alatt állt a második világháború végén. A japán hódítók sok helyütt elűzték az európai gyarmattartókat, a délkelet-ázsiai országokban a lakosság többsége felszabadítóként tekintett a japánokra, akik a korábbi gyarmatosítókkal szemben támogatták a függetlenségi mozgalmakat. Majd a japán megszállás alatt kezdett lelepleződni az új hódító igazi arca. Japán vereségekor megélénkültek a visszatérő európai gyarmatosítókkal szembeni függetlenségi törekvések.

5.4.1. Indonézia

Délkelet-Ázsia legnépesebb államában, a több ezer szigetből álló Indonéziában Mohammed Hatta és Ahmed Sukarno 1945. augusztus 17-én kikiáltották a **független Indonéz Köztársaságot**, amelyet a korábbi holland gyarmatosítók nem ismertek el. A japánok távozásakor az ország brit és ausztrál megszállás alá került, majd egy évvel később (1946) visszatértek a hollandok, s ezzel

kezdetét vette az indonéz függetlenségi háború. Az Indonéz Köztársaság és a – több fontos szigetet ellenőrzésük alatt tartó – holland erők között a több éves háborút a **hágai tárgyalásokon** (1949. augusztus 23–november 2.) sikerült lezárni. A holland–indonéz megállapodás értelmében Indonézia függetlenné vált (1949. december 27.). A hollandok Új-Guinea kivételével elhagyták az állam területét.

A független Indonézia politikai berendezkedését Sukarno a **pancsa sila** (öt elv) alapján képzelte el: monoteizmus, internacionalizmus, nacionalizmus, demokrácia és társadalmi igazságosság. Indonézia Sukarno elnöksége alatt (1945–1967) a kommunista tömb felé közeledett, különösen a Kínai Népköztársaság befolyása érvényesült az országban. Ugyanakkor Indonézia fontos szerepet vállalt az **el nem kötelezettek** mozgalmában (→ 6.11.) Ennek egyik jele volt, hogy Bandungban rendezték meg az első afrikai–ázsiai csúcstalálkozót (1955. április 18–24.)

5.4.2. Indokína

A 19. század második felétől kezdve francia protektorátus alatt álló indokínai államokban (Kambodzsa, Vietnam és Laosz) a második világháború alatt **kettős francia–japán megszállás** érvényesült (1941–1945). Franciaország felszabadítását követően azonban a japánok lefegyverezték a francia katonákat és átvették az irányítást. 1945-ben megerősödtek a függetlenségi törekvések, amikor a japán megszállók elhagyták Indokínát.

Kambodzsában 1941-ben Norodom Szihanuk herceget ültették a trónra a franciák, akit befolyásolható uralkodónak véltek. A gyarmati korszak konzerválta a félfeudális viszonyokat a mintegy 80 százalékban buddhista vallású és 80 százalékban khmer lakosságú ország társadalmi-gazdasági viszonyait. 1945-ben Szihanuk lavírozó politikát folytatott: 1945 tavaszán a japán uralom végén hangoztatta országa függetlenségét, majd a japánok távozását követően elismerte a francia protektorátus továbbélését. Kambodzsa 1946-ban autonómiát kapott, azonban továbbra is francia ellenőrzés mellett, a Francia Unió részeként. Szihanuk a Kambodzsával szembeni vietnami területi követelések miatt fontosnak tartotta a francia segítséget, majd az 1940-es évek második felétől a franciák távozását követelte. Kambodzsa 1953. november 9-én vált hivatalosan független állammá. Külpolitikájában a semlegesség, illetve a vietnami eseményekbe való be nem avatkozását hirdette.

Laoszban a franciák lefegyverzését követően japán támogatással a laoszi felszabadítási hadsereg, a **Patet Lao** 1945-ben kikiáltotta az ország függetlenségét, amit a franciák nem ismertek el. 1946-ra a francia gyarmatosítók felszámolták a fegyveres ellenállást, és átvették az ország irányítását. Laosz

1949-ben – Kambodzsához hasonló – autonómiát kapott a Francia Unió keretében, ez azonban nem elégítette ki a laoszi nemzeti erők követeléseit. A vietnami befolyás alatt álló Patet Lao háborút hirdetett a franciák ellen, azonban az **ország függetlenségét** csak a genfi Indokína-konferencián ismerték el (1954. július 21.).

A harmadik indokínai államban, Vietnamban (Tonkin, Annam, Kokinkína) a függetlenségi törekvések azonnal fegyveres konfliktusba torkolltak. 1945 tavaszán, amikor a japánok átvették Vietnam irányítását, **Bao Dait** nevezték ki Vietnam császárává. A **Ho Si Minh** irányítása alatt álló vietnami kommunisták, a **Viet Minh** azonban 1945. szeptember 2-án kikiáltotta **Vietnami Demokratikus Köztársaság** (Tonkin és Annam, vagyis Észak-Vietnam) függetlenségét, és lemondásra kényszerítette a császárt.

A szövetségesek második világháború végi egyezkedései értelmében 1945-ben **ideiglenes megszállási övezeteket** hoznak létre Vietnam területén a japán kivonulás ellenőrzése végett. A **17. szélességi foktól** északra az országot a kínai csapatok, míg a délre eső országrészt a brit erők szállták meg, véget vetve a függetlenségi törekvéseknek. Eközben 1945 szeptemberében fokozatosan visszatértek a franciák az ország déli területére, és a britekkel közösen elfoglalták Saigon (ma Ho Si Minh) városát. A kínai erők kivonulásával a franciák megkísérelték Vietnamot újból teljes katonai ellenőrzés alá vonni. Franciaország 1946-ban a Francia Unió részeként elismerte az ország déli részén kikiáltott **Kokinkínai Köztársaságot** (Dél-Vietnam), ezzel megszegte korábbi ígéreteit.

1946. november 23-án kirobbant az **első indokínai háború,** amikor Haiphong városánál a franciák megtámadták a Viet Minh erőit. Az elkövetkezendő hónapokban a francia erőknek sikerül kiűzniük a Vo Nguyan Giap tábornok vezetése alatt álló Viet Minh erőket, akik elhagyják az északi fővárost, Hanoit. 1947 végére a franciák átvették a Vietnam feletti teljes ellenőrzést, a kommunista erők a hegyekbe vonultak vissza.

1948-ban a franciák tárgyalásokat kezdtek Dél-Vietnam szélesebb autonómiájáról, és megbízták Bao Dait a Vietnami Állam (Dél-Vietnam) létrehozásával, amelynek függetlenségét azonnal elismerték. 1949-től kezdve tehát a franciák hivatalos politikája szerint Vietnamban nem gyarmati háború, hanem az északi és a déli entitás közötti polgárháború dúl, miközben egyértelműen elköteleződtek Bao Dai mellett.

1949-ben a kínai kommunista fordulat befolyásolta az indokínai eseményeket is, ugyanis a Viet Minh jelentékeny katonai segítséget kapott Pekingtől, amely félelmekkel töltötte el Washingtont. Truman 1949-ben elismerte a déli Vietnami Államot és katonai, valamint anyagi segítséget nyújtott a franciák számára a dominóelv értelmében. 1950-től a megerősödött Viet

Minh és a franciák között véres összecsapások kezdődtek. 1952–1953-ban a Viet Minh az ország északi területét, valamint Laosz egy részét ellenőrzése alatt tartotta, és súlyos vereséget okozott a franciáknak. Az Eisenhower-kormányzat tovább növelte a franciáknak nyújtott anyagi segítséget, azonban nem kívánt közvetlenül beavatkozni a gyarmati háború menetébe. 1954-ben az Egyesült Államok az indokínai háború költségeinek már 80 százalékát állta, ugyanis tartott a kommunizmus távol-keleti expanziójától. A Viet Minh által alkalmazott gerillaakciók sikeresnek bizonyultak a más terephez szokott francia katonákkal szemben.

1954 márciusában döntő csata vette kezdetét a Giap tábornok vezetése alatt álló Vietnami Népi Hadsereg (a Viet Minh egyesült más laoszi és egyéb nemzeti, kommunista szervezetekkel) és a kolonialista erők között. 1954. május 7-én a Vietnami Népi Hadsereg megadásra kényszerítette a franciákat, akik súlyos vereséget szenvedtek az észak-vietnami **Dien Bien Phunál.** Több mint 10 000 francia katona esett hadifogságba.

A francia vereséget követően sor került a **genfi Indokína-konferenciára** (1954. április 26–július 21.). A tárgyalásokon az alábbi országok képviseltették magukat: a Vietnami Állam (Dél-Vietnam), a Vietnami Demokratikus Köztársaság (Észak-Vietnam), Kambodzsa, Laosz, a Kínai Népköztársaság, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország. Az Egyesült Államok visszautasította a konferencián való teljes jogú részvételt, és nem ismerte el az ott megkötött **genfi egyezményeket**. A konferencián Franciaország beleegyezett a három indokínai állam (Kambodzsa, Vietnam és Laosz) függetlenségébe és a francia érdekek feladásába. Franciaország képviselői kijelentették, hogy valamennyi idegen csapatnak el kell hagynia Indokína területét. A vietnami kérdés kapcsán megállapodtak az első indokínai háború lezárásáról. A **demarkációs vonalat a 17. szélességi fok** mentén alakítják ki, amelyet egyetlen fél katonái sem léphetnek át. Az aláíró felek kijelentették, hogy a 17. szélességi fok ideiglenes határ, 1956-ig bezáróan újraegyesítik a két Vietnamot. Az egyezményben megtiltották a három indokínai államnak, hogy katonai szövetségekhez csatlakozzék. Felállítottak egy nemzetközi felügyelő bizottságot, amelyet a genfi rendelkezések megvalósításának ellenőrzésével bízták meg. A Dien Bien Phu-i vereség megrázta a francia gyarmatbirodalmat, különösen, mivel 1954-ben megkezdődik az algériai függetlenségi háború is.

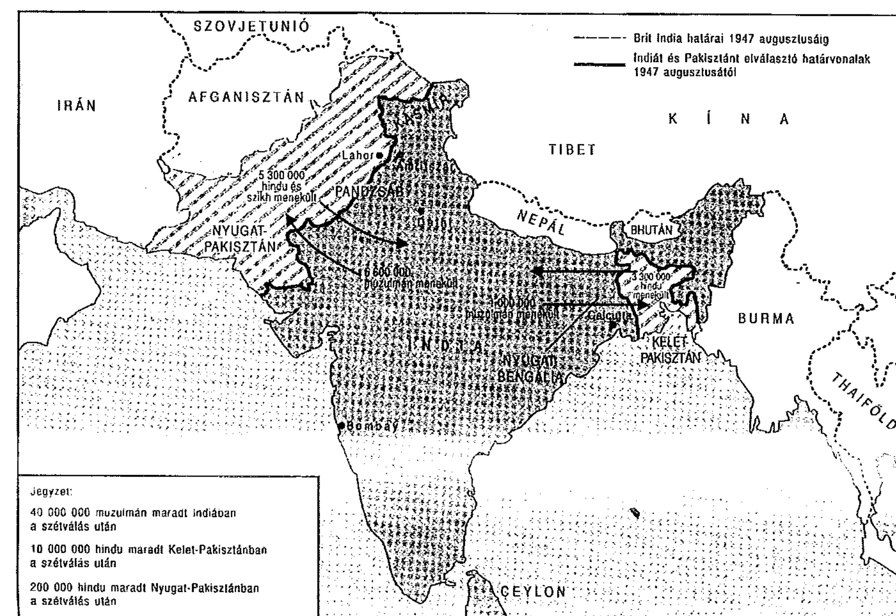
5.5. Két új állam: India és Pakisztán

A második világháborút követően zavargások kezdődtek a világ második legnépesebb országában, Indiában, a brit fennhatóság ellen a függetlenségért. Nemcsak a lakosság, hanem az indiai hadsereg is lázongott. A legsúlyosabb

esemény az 1946-ban kirobbant bombayi felkelés volt. A hadsereg megmozdulásának leverését követően az Attlee-kormány deklarációt adott ki India függetlenségének mielőbbi megadásáról, és ennek végrehajtásával Lord Mountbattent bízta meg.

Az indiai nemzeti felszabadító mozgalom nem volt egységes. Az indiai politikusok körében a dekolonizációról két különböző irányzat alakult ki. Az 1885-ben megalapított **Indiai Nemzeti Kongresszus** képviselői, **Mahatma Gandhi** vezetésével a nemzeti egység megőrzésével képzelték el a függetlenséget, és elutasították a szubkontinens megosztására vonatkozó javaslatokat. Az 1906-ban létrehozott **Muszlim Liga, Mohamed Ali Dzsinnah** irányítása alatt, pedig az ún. két nemzet teóriát hirdette, vagyis India vallásközösségi alapon való megosztását. Elmélete szerint a muszlim többségű területek Pakisztánhoz, míg a hindu többségű területek Indiához kerülnének. A britek 1946-tól kezdve támogatásukról biztosították a két nemzet teóriát, hiszen a megosztással megakadályozhatták az egységes, erős India létrejöttét.

India és Pakisztán 1947-ben

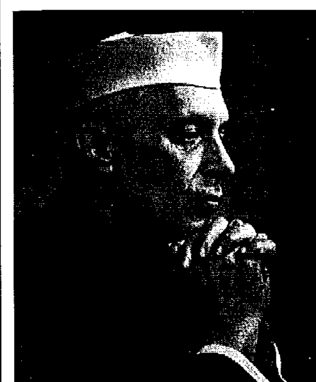

Forrás: Cook – Stevenson (1995) 572. p.

Az 1947. június 3-án kihirdetett **Mountbatten-terv** szerint Indiát két domíniumra kell osztani: Indiára és Pakisztánra. A terv alapelvként rögzítette, hogy az Indiát alkotó mintegy 600 fejedelemségben az uralkodóknak maguknak kell dönteniük tartományuk hovatartozásáról. A vegyes lakosságú Pandzsábban és Bengálban pedig népszavazásnak kell eldöntenie a két tartomány vallásközösségi alapú kettéosztását. Végül is **1947. augusztus 15-én függetlenné vált India és Pakisztán, a brit csapatok 1948-ban elhagyták mindkét állam területét.** (Kelet- és Nyugat-Pakisztánt India területe választotta el egymástól.)

Kasmír fejedelme, a dógra kaszthoz tartozó Hari Szing nem tudta eldönteni, hogy melyik országot válassza. A három tartományból álló Kasmír (Kasmír, Dzsammu és Ladak) lakosságának kétharmada muszlim vallású volt, miközben a fejedelemséget irányító elit hindu. Az Abdullah sejk vezetése alatt álló kasmíri muszlimok az Indiai Nemzeti Kongresszussal szimpatizáltak, és nem támogatták a szubkontinens vallásközösségi alapú kettéosztását. Kasmír azonban szimbolikus jelentőségű volt Pakisztán számára, hiszen nem engedhette meg, hogy egy muszlim többségű tartomány az ellenségnek tekintett Indiához kerüljön. Ezért pakisztáni törzsi harcosok 1947. október 22-én megtámadták Kasmírt, ezzel kezdetét vette az **első indiai–pakisztáni háború (vagy első kasmíri háború).** A pakisztáni agressziót követően Hari Szing India miniszterelnökének, Dzsaváharlál Nehrunak a segítségét kérte. Szing valójában a pakisztáni támadás után beleegyezett Kasmír Indiához való csatlakozásába, majd a pakisztáni sikerek hatására elmenekült a tartomány fővárosából, Szrinagarból.

Közben a **kasmíri kérdés** ügye az **ENSZ Biztonsági Tanácsa elé került,** amely azóta számos határozatot hozott a fegyveres konfliktus rendezésére. A 39. számú BT-határozat (1948) felállította a UNCIP (United Nations Commission for India and Pakistan, az Egyesült Nemzetek India és Pakisztán Bizottsága) nevű szervezetet, hogy közvetítsen a harcoló felek között. A 47. számú határozat (1948) előírta India és Pakisztán számára, hogy a fegyveres harcok lezárását követően Kasmír hovatartozását – a Mountbatten-terv előírásaival ellentétben – népszavazással erősítsék meg, amelybe az indiai miniszterelnök beleegyezett. A háború 1949. január 1-jén tűzszünettel zárult: Kasmírt a katonai erőviszonyoknak megfelelően, kétharmad–egyharmad arányban kettéosztották India és Pakisztán között. A népszavazás megtartását India a pakisztáni katonai jelenlétre hivatkozva elutasította, és azt a teljes kivonuláshoz kötötte. A népszavazást azóta sem tartották meg Kasmírban. 1951-ben India és Pakisztán megállapodását követően az ENSZ BT az UNMOGIP (United Nations Military Observer Group in India and Pakistan, az Egyesült Nemzetek Katonai Megfigyelő Csoportja Indiában és Pakisztánban) nevű misszió felállítása mellett döntött, amelynek célja a tűzszünet felügyelete lett.

Nehru, Dzsaváharlál (1889–1964): a független India első miniszterelnöke és külügyminisztere 1947 és 1964 között. A hindu vallású kasmíri családból származó Nehru jogi tanulmányokat folytatott Cambridge-ben, majd 1912-ben hazatért Indiába. Édesapja, Motilal Nehru az indiai függetlenségi mozgalom egyik vezető személyisége. Nehru az édesapja által kijelölt pályára lépett, Mahatma Gandhi mellett az indiai függetlenségi törekvések meghatározó egyéniségévé vált. Gandhi filozófiája igen nagy hatást gyakorolt nézeteire. Nehru számos angol nyelvű könyv szerzője is. Börtönben töltött évei alatt írta meg egyik leghíresebb munkáját, az *India fölfedezése* című művet. Nehru az 1930-as évektől az Indiai Nemzeti Kongresszus párt balszárnyának a vezetője. 1946-tól 1947-ig az ideiglenes kormány miniszterelnöke. A domíniumi státus (1947. augusztus 15.) kivívását követően, haláláig a független India miniszterelnöke. Nehru legfőbb politikai ellenfele a Muszlim Liga vezetője, Pakisztán első kormányzója, Muhammad Ali Dzsinnah volt.

Nehru aktív, kezdeményező külpolitikát folytatott. Harcolt a nukleáris fegyverek teljes leszereléséért, miközben megalapozta India polgári nukleáris programját. Az 1955. évi moszkvai látogatását követő esztendőkben szívélyes kapcsolatot ápolt a szovjet vezetőkkel, különösen Hruscsovval. Eközben azonban rögeszmésen ragaszkodott az el nem kötelezettséghez: 1954-ben aláírta a pancsa síla egyezményt Csou En-lajjal, 1955-ben részt vesz a bandungi konferencián, majd 1961-ben alapítója a tömbönkívüliek mozgalmának. Nehru a nemzetközi diplomáciában elismert politikus volt: többek között közvetített Indonézia függetlenné válásában, a koreai háborúban, a szuezi háborúban és a kongói polgárháborúban. Nehru a kasmíri kérdés miatt háborúba lépett Pakisztánnal szemben (1947–1949), majd megalázó vereséget szenvedett a Kínai Népköztársaságtól 1962-ben. 1964-ben szívrohamban hunyt el. Halála után másfél évvel lánya, Indira Gandhi foglalta el a miniszterelnöki posztot.

„Kivételes tulajdonságokkal rendelkező ember volt, aki számára ismeretlen az emberi természet két nagy hibája: a gyűlölet és a félelem." [Churchill, 1989]

„[...] az elmaradott, babonás tömegek Indiája elfogadta Nehrut. Harminc év alatt bejárta egész Indiát és szónoklataival megnyerte a tömegeket. Honfitársai százezrével jöttek a nagyvárosok nyomornegyedeiből, villamos tetején vagy ütközőjén kapaszkodva, gyalog vagy bivalyfogaton, hogy lássák és hallják őt. A tömegből sokan nem is hallották, hogy mit mond, vagy ha igen, nem értették." [Collins-Lapierre, 1975]

A független India külpolitikáját Nehru miniszterelnök (1947–1964) és külügyminiszter elképzelései határozták meg. Nehru három, egymással szorosan összefüggő alapelvre fűzte fel az indiai külpolitikát. (1) A pozitív semlegesség jegyében India megkísérelte a két szuperhatalomtól való egyenlő távolságtartást, és elutasította a katonai tömbökhöz való csatlakozást. India közvetítő szerepet vállalt többek között a holland–indonéz tárgyalásokon, illetve a koreai háború elején megkísérelt egyeztetni a Kínai Népköztársaság és az Egyesült Államok között. (2) Az antikolonializmus szellemében India elutasította a gyarmati rendszer valamennyi formáját, és felszólalt a nemzetközi fórumokon az afrikai gyarmatok dekolonizációja mellett. (3) India továbbá a harmadik világ elmaradottságának felszámolását szorgalmazta egy egyenlőbb nemzetközi gazdasági rend keretében. A hidegháborúban India – habár pozitív semlegességét sohasem adta fel – közelebb került a Szovjetunióhoz, amelynek kezdetét Nehru 1955. évi moszkvai látogatásához köthetjük. Pakisztán pedig 1955-ben csatlakozott a Bagdadi Paktumhoz (→4.7.).

India hivatalosan elismerte a Kínai Népköztársaságot, és valamennyi nemzetközi fórumon a kommunista rendszer támogatójaként nyilvánult meg. Nehru alapvető fontosságúnak tartotta a jó szomszédi viszonyt Kínával, s ez a politika az 1954-ben megkötött, a békés egymás mellett élés öt alapelvének (**pancsa sila**) lefektetésében nyilvánult meg. Ezek az elvek: (1) egymás területi integritásának és szuverenitásának tiszteletben tartása; (2) egymás kölcsönös meg nem támadása; (3) egymás belügyeibe való be nem avatkozás; (4) kölcsönösség; (5) békés egymás mellett élés.

1959-ben azonban a tibeti felkelés kínai leverését, illetve a dalai láma indiai száműzetését követően megromlott a két ország viszonya. 1959-ben Ladak tartományban határincidens bontakozott ki közöttük, majd 1962 őszén kirobbant az indiai–kínai háború. A háborúban India katonailag felkészületlennek mutatkozott, Kína fölénybe került. Kína a háború végén elfoglalta az indiai Kasmír Akszáj Csin nevű tartományát, amit mind a mai napig megszállása alatt tart. Az 1962-es háború következményeként Kína és Pakisztán stratégiai szövetségi viszonyra lépett egymással, amelynek hátterében részben az India-ellenes külpolitikájuk állt.

5.6. A brit Nemzetközösség

A Nemzetközösség létrejötte a Brit Birodalom felbomlásához kapcsolódik. 1887-től kezdve a brit vezetők az önrendelkezési jogot elnyert domíniumok kormányfőivel birodalmi konferenciákat tartottak, amelyből az évek során kinőtt a Brit Nemzetközösség. 1931-ben a **Westminsteri Statútumban** fektették le a nemzetközösségi tagság feltételeit, illetve Nagy-Britannia és a

domíniumok egyenlő státusát. A csatlakozó államoknak el kell ismerniük a brit uralkodót, mint a nemzetközösség vezetőjét.

A világháború után a közösség elnevezéséből elhagyták a „Brit” jelzőt, majd a Nemzetközösség (The Commonwealth of Nations) tagjainak száma a második világháborút követő ázsiai és afrikai dekolonizációs hullámokat követően megugrott. Jelenleg 53 állam a Nemzetközösség tagja (a világ lakosságának a harmada), azonban számos korábbi brit mandátumterület, protektorátus, illetve gyarmat nem lett a Nemzetközösség tagja (pl. Egyiptom, Omán, Irak, Izrael, Kuvait, Szudán stb.). A Nemzetközösség ma a tagállamok **laza konföderációjából** álló nemzetközi szervezet. A Nemzetközösség nemcsak **politikai**, hanem **gazdasági** szempontból is megerősíti az anyaország (a brit korona) és az egykori gyarmatok közötti kapcsolatokat. A tagállamok állam- és kormányfői rendszeres időközönként találkoznak és megvitatják a kihívásokat, illetve akár bizonyos kérdésekben nyomást gyakorolhatnak bizonyos államokra.

5.7. A Közép-Kelet a második világháború után

5.7.1. Az iráni válság

A második világháború után a Közép-Keleten a legfontosabb kihívásnak az iráni kérdés rendezése bizonyult. Iránban (1935-ig Perzsia) az 1921-ben hatalomra került **Reza sah** (**Reza Pahlavi**, uralkodott 1921–1941) a második világháború elején a brit és szovjet befolyás ellensúlyozása végett a náci Németországgal kooperált politikai és gazdasági kérdésekben. 1941-ben, amikor Reza sah Irán semlegességét hangoztatta a náci Németország Szovjetunió elleni támadásakor, a szovjet hadsereg északról, míg a britek déli irányból megszállták az országot (1941. augusztus 25.), ugyanis egyrészt Irán stratégiailag fontos közlekedési útvonalak mentén fekszik, másrészt Irán semlegessége megakadályozta volna, hogy az ország infrastruktúráját és olajvagyonát az antifasiszta koalíció tagjai felhasználják a náci Németország elleni háborúban. Sőt éppen attól tartottak, hogy előbb vagy utóbb az iráni olajkészletek esetleg a nácik háborús céljait szolgálják.

Moszkva és London lemondásra kényszeríttették Reza sahot, helyét a fia, **Mohamed Reza Pahlavi** (ur. 1941–1979) foglalta el. 1942-ben a sah a megszálló államokkal aláírt egyezményben vállalta, hogy nem katonai eszközökkel (elsősorban nyersanyagokkal) támogatja a szövetségesek háborús céljait (ún. perzsa korridor megnyitása a Szovjetunió irányában). A megszállás 1945-ben formálisan véget ért, a szovjet csapatok azonban nem vonultak ki az ország északi területéről, hanem ott Moszkva bátorításával bábállamokat hoztak létre. A rövid életű **Mahabadi Köztársaság** (**Kurdisztáni Köztársaság**)

1946. január 22-én Gázi Mohamed irányítása mellett jött létre, Irán kurdok lakta északi területén. A Szovjetunió képmutató politikát folytatott a népi köztársasággal kapcsolatosan, hivatalosan nem ismerte el létezését. 1945 novemberében erőteljes szovjet támogatással létrejött az **Azerbajdzsáni Népköztársaság** Észak-Iránban, Tabriz fővárossal. A szovjet csapatok megakadályozták, hogy az iráni erők a második világháború végén átvegyék a terület feletti ellenőrzést. Erőteljes amerikai nyomásra azonban Moszkva 1946 márciusában beleegyezett Észak-Irán elhagyásába, és a nyár folyamán megkezdték a szovjet csapatok kivonását. Az iráni kormányzat 1946 végén megszűntette a két észak-iráni bábállamot, vezetőiket pedig kivégezték.

A hidegháború két tömbjének kialakulásával **a szovjet befolyás megszűnt** ugyan a szuverén Iránban**,** a **brit befolyás** azonban **erős maradt.** A nemzeti erők kísérletet tettek a felszámolására. 1951. március 15-én a miniszterelnök, **Mohamed Moszadek** javaslatára az iráni parlament államosította az iráni olajvagyont teljes ellenőrzése alatt tartó Angol–Iráni Olajvállalatot. Az **abadáni válságként** ismert esemény (Abadán Irán legnagyobb olajfinomítója) súlyos következményekkel járt Irán számára, ugyanis válaszként Nagy-Britannia megtiltotta az iráni olaj exportját, illetve annak finomítását. Továbbá valamennyi brit szakértőt hazahívtak Iránból, amelynek eredményeként be kellett zárni az abadáni olajfinomítót. Moszadek azonban továbbra is megőrizte népszerűségét a súlyos gazdasági problémákkal és eladósodással küzdő közép-keleti államban.

Nagy-Britannia – bosszankodva az iráni olaj feletti ellenőrzés elvesztésén – felhívta Washington figyelmét arra, hogy Iránban növekszik a kommunista befolyás, amelynek megtestesítője Moszadek. Az amerikai kormányzat – különösen az 1953 elején hivatalba lépett Eisenhower-adminisztráció – az iráni miniszterelnök elmozdításában látta a megoldást. Moszadek külpolitikájában egyre keményebben képviselte Irán érdekeit, Nagy-Britanniát ellenségnek nevezte, 1952-ben a diplomáciai kapcsolatokat is megszakította a két ország között. 1953 áprilisában Allen Dulles, a **CIA** igazgatója (John Foster Dulles amerikai külügyminiszter öccse) egymillió dollárt kapott, hogy távolítsa el Moszadeket Irán éléről (az akció fedőneve: **Operation Ajax**). A britek és az amerikaiak együttműködtek a miniszterelnök és híveinek eltávolításában. A kezdeti elképzelések szerint London és Washington nyomást gyakorolt a sahra, hogy váltsa le a miniszterelnököt. Az uralkodó azonban kezdetben elutasította, hogy a nyugati országok beavatkozzanak országa belügyeibe. 1953 augusztusában Moszadek a sah távozását követelte, hogy minél szélesebb hatalommal rendelkezzen. A sah válaszként leváltotta Moszadeket, és új miniszterelnököt nevezett ki. **1953. augusztus 22-én** Rómából puccsot hajt végre Moszadek ellen, akit börtönbe zártak. **A CIA által támogatott puccsot** követően helyreállt Irán és Nagy-Britannia kapcsolata is. A közép-

keleti ország egészen 1979-ig az Egyesült Államok egyik legfőbb támasza lesz a Szovjetunió feltartóztatásában. Irán 1955-ben csatlakozik a **Bagdadi Paktumhoz** is.

5.7.2. Irak

Irakban 1941 áprilisában a nácibarát Rasíd Ali Al-Gajlani megdöntötte a hasemita Abdul Illáh régens uralmát. **A britek** tartva az elsősorban kőolaja miatt értékes Irak elvesztésétől 1941. április 18-án megszállták Irakot (**angol–iraki háború**), és elmozdították a brit befolyás visszaszorítását hirdető miniszterelnököt. 1941. május 31-én a britek helyreállították a monarchiát Irakban, azonban hivatalosan 1947. október 26-ig megszállva tartották a közép-keleti államot.

Irak a hidegháborús konfliktusban **a nyugati tömb mellett** kötelezte el magát, egyebek mellett 1955-ben alapító tagja lett a Bagdadi Paktumnak. Időközben azonban az ország az arab nacionalizmus befolyása alá került (egyiptomi nasszerizmus, illetve az iraki Baath Párt – Arab Újjászületés Szocialista Pártja), amely megnövelte a monarchiaellenes politikai erőket. 1958. július 14-én magas rangú katonák egy csoportja, **Abdul Karim Kasszem** vezetésével megdöntötte a monarchiát, **kikiáltotta az Iraki Köztársaságot**, és a katonák megölték az utolsó királyt, II. Fejszált (uralkodott 1939–1958), valamint a korábbi régenst, Abdul Illáht (uralkodott 1941–1953). Irak azonnal kilépett a Bagdadi Paktumból, és közeledett a Szovjetunió felé. A hadseregen belül a monarchia megdöntését követően két szárny alakult ki: Abdul Karim Kasszem a nasszeri Egyiptomtól való távolságtartást, míg **Abdul Szálem Árif** tábornok az Egyiptommal való kapcsolatok elmélyítését követelte. Kasszem a szovjet száműzetésben lévő kurd nacionalista vezető, Musztafa Barzáni segítségét kérte a nasszeristák háttérbe szorítására. **1963** februárjában azonban újabb államcsíny rázza meg Irakot: az arab egységet hirdető **Baath Párt átvette a hatalmat**, Ahmad Haszan al-Bakr és Árif tábornok vezetésével. Majd 1963 őszén Árif megdöntötte a Baath-párti kormányzatot, és magához ragadta a hatalmat. 1966-ban Árif halálos balesetet szenvedett, majd testvére vette át helyét. 1968. július 17-én a Baath Párt átveszi a hatalmat al-Bakr irányításával. Al-Bakr az ország elnöke, míg **Szaddám Huszein** Irak alelnöke lett. **1972-ben** Bagdad barátsági szerződést kötött a Szovjetunióval.

5.7.3. Az Arábiai-félsziget dekolonizációja

Legkorábban a félsziget legnagyobb állama vált függetlenné: Szaúd-Arábia, miután 1932-ben egyesítette a Szaúd-család.

A Perzsa-öböl **kilenc arab sejksége** a 19. század második felében protektorátusi szerződést kötött Nagy-Britanniával (angolul a kilenc sejkség neve: Trucial Oman). A második világháború alatt az arab sejkségek nagymértékben hozzájárultak a szövetséges koalíció logisztikai utánpótlásához.

Nagy-Britannia **1968-ban** kinyilvánította a protektorátusi szerződés végét, majd 1971-ben a kilenc sejkség **három független állammá vált:** Bahrein, Katar és a hét sejkség (Abu Dhabi, Adzsman, Dubai, Fudzsajra, Rasz al-Khajma, Sardzsa és Umm al-Kuvájn) föderációjából létrejött az Egyesült Arab Emirátusok. A függetlenséget követően mindhárom ország gyors gazdasági fejlődésen ment keresztül, amit olajban való gazdagságuk alapozott meg.

A **kuvaiti sejkség** széles körű autonómiával rendelkezett az Oszmán Birodalomban, az 1913-ban megkötött brit–oszmán megállapodás értelmében. Az Oszmán Birodalom felbomlásakor a britek átvették a sejkség feletti ellenőrzést, **Kuvait brit protektorátus** alá került. 1941-ben Nagy-Britannia a többi közel-keleti országhoz hasonlóan megszállta a sejkséget. **1961-ben Kuvait független állammá vált** (1961. június 19.). Az olajmonarchia szuverenitását azonban a szomszédos Irak történelmi jogokra hivatkozva nem ismerte el. 1963-ban Irak és Kuvait között modus vivendi jött létre.

A mai Jemen északi része 1918-ban az Oszmán Birodalom végnapjaiban vált független állammá, **Jemeni Királyság (Észak-Jemen)** néven. Észak-Jemen az 1950-es években a nasszeri Egyiptom befolyása alá került, amely az 1956-ban aláírt egyiptomi–jemeni kölcsönös védelmi egyezményben fejeződött ki. **Dél-Jemen** már a 19. század közepétől kezdve brit protektorátus volt, ugyanis **Aden** stratégiai fekvése, Brit-Indiához való közelsége miatt fontossá vált a britek számára. A második világháborút követően dél-jemeni nacionalista csoportok függetlenségi háborút hirdettek a britek ellen, és azonnali távozásukat követelték. Nagy-Britannia azonban kitartott dél-jemeni jelenléte mellett, hiszen Aden kikötője a második világháborút követően különösen a Szuezi-csatorna szempontjából értékelődött fel (itt fekszik Báb al-Mandeb, azaz a Vörös-tenger bejárata). A nacionalista szervezetek egy része időközben szovjet befolyás alá került. 1967-ben a britek megkezdték csapataik kivonását, ami 1967-ben a szovjetbarát **Dél-Jemeni Népköztársaság** létrejöttéhez vezetett.

5.8. A Közel-Kelet dekolonizációja

5.8.1. A francia mandátum vége Libanonban és Szíriában

Libanon és Szíria az 1920. évi San Remó-i konferencia határozatának értelmében francia mandátumterületté vált. **Libanonban** a franciák keményen felléptek a nemzeti függetlenségi törekvések ellen, a maronita keresztények politikai privilégiumainak megőrzését támogatták. 1941-ben Libanon területén fegyveres harcokra került sor a brit és a német haderők között, ugyanis a Vichy-Franciaország engedélyezte, hogy a németek belépjenek az ország területére, amit azonban a britek nem fogadtak tétlenül. Az országba látogató de Gaulle tábornok 1941-ben Libanon függetlensége mellett nyilatkozott, formálisan az ország 1943. november 22-én vált függetlenné. A francia–angol szövetséges katonai erők azonban még 1946-ig a közel-keleti országban maradtak.

Szíria Libanonhoz hasonlóan vált függetlenné a második világháború alatt (1944. január 1-jén), a brit–francia szövetséges erők 1946-ban távoztak az országból.

5.8.2. Palesztina – a brit mandátumtól az első arab–izraeli háborúig

A Közel-Kelet dekolonizációjának legvéresebb fejezeteként a Palesztina kérdést tartjuk számon. Palesztinát az első világháborút követő San Remó-i konferencia brit mandátumterületté nyilvánította. A kérdést kezdetektől fogva bonyolította az a tény, hogy az első világháború alatt a britek két alkalommal is odaígérték a Szentföldet. Egyrészről a **Balfour-nyilatkozatban** (1917) a brit kormányzat megígérte a zsidóságnak, hogy támogatja az önálló zsidó otthon létrehozására vonatkozó törekvését. Másrészről, pedig korábban a **Huszein–MacMahon levélváltás** során (1915–1916) – az arabok értelmezése szerint – ajánlatot tettek az Oszmán Birodalomban élő arabság számára, hogy amennyiben támogatják a brit háborús célokat, akkor a háború végén létrehozhatnak egy egységes arab királyságot, Huszein mekkai sarif vezetésével. Az ígéretek komolyságát eleve megkérdőjelezte, hogy a brit Sykes, a francia Picot és az orosz Szazanov titkos egyezményt kötött (1916. május 16.) az Oszmán Birodalom közel-keleti területeinek felosztásáról. Az első világháborút követően Palesztina brit mandátumterületté válása mindkét ígéretet semmissé tette. 1921-ben a britek beleegyeztek, hogy a palesztin mandátumterület egy részét, a Jordán folyó keleti partját Huszein mekkai sarif fia, Abdalláh emír irányítsa, **Transzjordánia** néven. Palesztinába a két világháború között nagyszámú zsidó bevándorló érkezett, hogy elkerülje az Európában erősödő antiszemitizmust. A brit kormányzat a második világháború kirobbanásakor (1939-ben) **fehér könyvben** (évi 15 000 főben) korlátozta a zsidók palesztinai letelepedését, amelynek súlyos következményei lettek a holokauszt elől menekülő európai zsidóságra nézve. (A zsidó menekülteket szállító hajókat gyakran visszafordították Európába a palesztinai kikötőkből.)

A földalatti radikális zsidó szervezetek (Lehi, Irgun) nehezményezve a zsidó bevándorlás elé állított akadályokat, fegyveres harcot hirdettek a palesztinai arabokkal és a brit érdekeltségekkel szemben. 1946. július 22-én a Menahem Begin (későbbi izraeli miniszterelnök) által irányított Irgun felrobbantotta

a Dávid Király szállodát (King David Hotel) Jeruzsálemben, amely többek között 28 brit halálát okozta. 1948. április 9-én pedig az Irgun és a **Lehi** közös akciójának keretében megközelítőleg 120 palesztinai arab vesztette életét Deir Yasszin faluban. A biztonsági helyzet romlása arra késztette a briteket, hogy **átadják a Palesztina feletti mandátumot az ENSZ-nek.**

Az ENSZ a palesztin kérdés rendezésének céljából felállította az UNSCOP (United Nations Special Committee on Palestine, az Egyesült Nemzetek Palesztina Különbizottsága) nevű bizottságot (1947. május 15.), amely a jelentésében (1947. augusztus 31.) az ENSZ számára Palesztina megosztását javasolta. Az UNSCOP terve szerint Palesztinát egy zsidó és egy arab államra kellene felosztani, Jeruzsálemet és Betlehemet pedig nemzetközi közigazgatás alá helyezni. Az UNSCOP néhány tagja (pl. India, Irán és Jugoszlávia) azonban nem támogatta a jelentést, és föderális államot javasoltak Palesztinában.

1947. november 29-én az ENSZ Közgyűlése a 181. számú határozatában 33 igen, 13 nem és 10 tartózkodás mellett elfogadta a Palesztina felosztásáról szóló tervet. A közgyűlés elé kerülő terv némileg eltért az UNSCOP javaslatától. A felosztási határozat szerint a Palesztin mandátumterület 43 százalékán arab állam, míg 56 százalékán zsidó állam létesült volna, Jeruzsálem és Betlehem pedig az eredeti UNSCOP-jelentésnek megfelelően nemzetközi közigazgatás alá kerülhet. A második világháborút követően a nagyhatalmak diplomáciai szinten elkötelezték magukat az önálló zsidó állam megteremtése mellett. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt igennel szavazott és támogatta a tervet, miközben Nagy-Britannia tartózkodott. Az ENSZ Közgyűlésének arab, illetve muszlim tagállamai pedig egyöntetűen elutasították a kettéosztást, és megkérdőjelezték az ENSZ Közgyűlésének joghatóságát is, mondván, hogy a palesztinai mandátumterület lakosságának (arab) többsége nem támogatja a felosztást. A palesztinai zsidók megosztottak voltak a felosztással kapcsolatosan, ugyanis néhány szélsőséges zsidó szervezet (pl. Irgun, Lehi) elutasította a határozatot. Úgy vélték, hogy a kettéosztás a háborúskodás magvát vetné el az arabok és zsidók között. A zsidók többségét képviselő Zsidó Ügynökség (Jewish Agency) azonban támogatta az ENSZ Közgyűlése által elfogadott tervet. 1948. május 14-én, egy nappal a Palesztina feletti brit mandátum lejártával, David Ben Gurion kikiáltotta Izrael Állam függetlenségét.

Izrael Állam kikiáltását a környező arab államok casus bellinek tekintették, és 1948. május 15-én megtámadták Izraelt. Kirobbant az első arab–izraeli háború. A háborúban arab oldalon Transzjordánia, Szíria, Libanon, Egyiptom, Irak és Szaúd-Arábia küldött katonákat. Az Arab Államok Ligája →5.9.) felállította az Arab Felszabadítási Hadsereget, amelyet a tagállamok önkénteseiből szerveztek.

Az arab országok kezdetektől fogva megosztottak voltak a palesztin kérdés rendezését illetően, pusztán az Izrael-ellenesség terelte őket egy táborba. **Transzjordánia** királya, I. Abdalláh területi ambíciókkal lépett be a háborúba, és már a háború előtt titkos egyeztetéseket folytatott az izraeli vezetőkkel. Transzjordánia az arab országok közül a legütőképesebb hadsereggel rendelkezett (Arab Légió), amelyet a britek láttak el modern eszközökkel. Az Arab Légió a háború alatt elfoglalta a felosztási tervben a palesztinai arabok számára kijelölt területek jókora részét. Transzjordánia megszállta Kelet-Jeruzsálemet és Ciszjordániát, miközben Izrael Állam a felosztási tervhez képest jelentékenyen növelte a területét (21 000 km^2-re). **Egyiptom** pedig elfoglalta a Gázai övezetet, amely elvileg szintén az arab államhoz tartozott volna. Az arab országok Egyiptom vezetésével 1948 szeptemberében felállították az összpalesztin kormányzatot a Gázai övezetben Jeruzsálem főmuftijának, a második világháború alatt a náci Németországgal kollaboráló Amín al-Huszajni vezetésével. Az arab államok ezzel a kezdeményezésükkel szembefordultak a hasemita I. Abdalláh területi ambícióival.

Az ENSZ főtitkára, Trygvie Lie a háborút a hidegháború első súlyos fegyveres szembenállásának minősítette és közvetítő szerepet vállalt. A svéd Folke Bernadotte gróf, az ENSZ palesztinai különmegbízottja az 1948. június 11-i tűzszünet bejelentését követően újabb megosztási javaslattal állt elő, amely a Negev-sivatag területét és Jeruzsálemet az araboknak, míg Nyugat-Galileát a zsidóknak adta volna. A **Bernadotte-terv** óriási felháborodást váltott ki mindkét oldalon, és a 28 napos tűzszünet lejártával kiújultak a fegyveres harcok. Bernadotte második tervét 1948. szeptember 16-án hozta nyilvánosságra, amelynek értelmében Transzjordánia annektálhatta volna a palesztinai araboknak szánt területeket. Galilea teljes egészében Izraelhez került volna. Bernadotte tervét a felek ismételten elvetették, és szeptember 17-én Jeruzsálemben a Lehi szélsőséges zsidó szervezet megölte a grófot.

Izrael a háború első hónapjaiban nagymértékben megnövelte haderejét, amelynek következtében 1949-ben fölénybe került, és **megnyerte a fegyveres háborút.** 1949-ben **fegyverszüneti megállapodásokat** kötött a szomszédos arab államokkal, (Egyiptommal 1949. február 24-én, Libanonnal 1949. március 29-én, Transzjordániával 1949. április 3-án és Szíriával 1949. július 20-án), amelyek formálisan lezárták az első arab–izraeli háborút. Az Izrael és a Transzjordánia által elfoglalt Nyugati Part közötti demarkációs határ **zöld vonalként** válik ismertté. 1949 áprilisában a Transzjordán Hasemita Királyság felvette a **Jordán Hasemita Királyság** nevet, és 1950-ben annektálta a Nyugati Partot és Kelet-Jeruzsálemet (1950. április 24.).

A háború egyik legvitatottabb következménye a **palesztin menekültek ügye,** ugyanis megközelítőleg 700 000–750 000 palesztinai arab lakóhelyének

elhagyására kényszerült. A háborút követő pár évben kb. ugyanennyi zsidó települt át a közel-keleti arab államokból. A szemben álló felek között mai napig viták vannak a palesztin menekültek ügyének megítélését illetően, ugyanis Izrael Állam visszautasítja azon arab vádakat, hogy a zsidók szisztematikusan kiűzték volna a palesztinai arabokat államuk területéről. A menekültek ügyének kezelése végett az **ENSZ Közgyűlés 194. számú határozatában** felállította a United Nations Conciliation Commission (az Egyesült Nemzetek Békéltető Bizottsága) nevű szervezetét, illetve december 8-án a Közgyűlés 302. számú határozattal létrehozta az **UNRWA-t** (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, az Egyesült Nemzetek Közel-Keleti Palesztin Menekülteket Segélyező és Munkaközvetítő Hivatala).

A háború tehát Izrael katonai győzelmét és területének számottevő megnövekedését hozta, miközben a felosztási tervben szereplő arab állam nem jöhetett létre. Az első arab–izraeli háborúnak a mai napig tartó következményei vannak (pl. területi kérdések, menekültek ügye).

5.9. Az Arab Államok Ligája

1936-ban Szaúd-Arábia és Irak egyezményt kötött a tudományos és katonai együttműködés előmozdításáról. Ugyancsak 1936-ban Szaúd-Arábia és Egyiptom szerződést kötött a diplomáciai kapcsolatok létesítéséről. A két megállapodás az Arab Liga előzményének tekinthető.

A második világháború alatt, **1943-ban** Kairóban előkonferenciát rendeztek az arab egység kérdéséről. Majd az 1944 szeptembere és októbere közötti alexandriai konferencián a résztvevő arab államok (Egyiptom, Irak, Libanon, Szíria és Transzjordánia) megállapodtak az **Arab Államok Ligájának létrehozásáról.** Az Arab Liga élén a tagállamok egyenlőségének elvén alapuló Tanács áll. Az Alexandriában aláírt jegyzőkönyv továbbá tartalmazza, hogy az arab államok közötti vitákat tárgyalásos úton, az erőszak alkalmazása nélkül fogják megoldani. A jegyzőkönyv rögzítette Libanon függetlenségének elismerését és Palesztinára vonatkozóan pedig a palesztinai arabok jogait említi. Az Arab Liga felállításának célja, hogy az arab államok gazdasági, tudományos, katonai és politikai ügyekben együttműködjenek.

Az **Arab Liga Chartáját** 1945. március 22-én írta alá Egyiptom, Irak, Libanon, Szíria és Transzjordánia. Jemen 1945 májusában csatlakozik a szervezethez. Az Arab Liga székhelyeként Kairót jelölik a tagállamok. Az Arab Liga a későbbiekben megalakuló ENSZ első regionális szervezete. Az Arab Liga megalapítása az első lépés volt az arab nacionalizmus ideológiája által motivált **pánarab törekvések** közül.

6.
A válságok időszaka (1957–1962)

Az 1957 és 1962 közötti évek talán a hidegháború történetének legeseménydúsabb időszaka volt. Erre a periódusra éleződött ki a fegyverkezési verseny, vált egyértelművé, hogy mely technológiák bírnak stratégiai fontossággal, illetve ezek voltak azok az évek, amikor az Egyesült Államok, ha alaptalanul is, de meg volt róla győződve, hogy katonai fejlesztések terén megelőzi a Szovjetunió. A csaknem hároméves berlini válság, illetve a két, egymással nem egyértelmű ok-okozati viszonyban álló kubai válság végül nem ért annyit sem Moszkva, sem Washington számára, hogy élesben tesztelje nukleáris arzenálját. Ha volt politikus, aki keményebben bírálta a Szovjetunió vezetését, mint az amerikaiak, az a kínai Mao Ce-tung volt. A kínai–szovjet versengés jó hátteret biztosított nemcsak India és Szovjetunió kapcsolatai megerősödéséhez, de szolgálta az 1960-as évek végétől meginduló kínai–amerikai közeledést is. A nyugati nagyhatalmaknak, különösen Franciaországnak és az Egyesült Királyságnak a gyarmatbirodalmuk felszámolása jelentette a végérvényesen megváltozott világot. Az Afrikában függetlenné váló államok nem képeztek egységes „harmadik" világot. Egy részük az el nem kötelezettek mozgalmában látott nagyobb fantáziát, mások az ENSZ multilaterális intézményrendszerében bíztak, és voltak olyanok is, amelyek a különféle regionális egységtörekvésekben próbálták megtalálni az államok nemzetközi rendszerében az őket megillető helyet.

6.1. A Szovjetunió és az Egyesült Államok versenyfutása az atom- és rakétafegyverkezésben

A második világháborút követő években a keleti és a nyugati tömb egymással szemben álló gazdasági és társadalmi rendszere, valamint versengése a hagyományos és nukleáris fegyverek fejlesztése terén egyaránt látványos változásokkal járt. Mind a szovjet, mind az amerikai fejlesztések profitáltak a világháború végén – szép szóval vagy erőszakkal – megszerzett német technológiákból (köztük a V-2 rakéták működési mechanizmusából), illetve szaktudásból is. A Szovjetunió politikai és katonai vezetése az ország gazdaságának teljesítőképességéhez viszonyítva különösen nagy súlyt helyezett az atomfegyver- és rakétatechnológiai fejlesztésekre. Ezeket a fejlesztéseket egyebek mellett indokolta az Egyesült Államok 1945 óta egyértelműen érezhető előnye a nukleáris fegyverkezésben, illetve annak belátása, hogy az amerikai stratégiai légierő fölénye szinte behozhatatlan. Mindinkább nyilvánvaló volt az is, hogy a szemben álló felek katonai erejét leginkább a szóban forgó fegyverek fejezik ki.

Az atom- és rakétafegyverkezésben – a nagyhatalmak egymáshoz viszonyított pozícióit – meghatározó fő szempontok között említhetjük a nukleáris töltetet (robbanófejet), az annak szállítására alkalmas hordozóeszközöket (rakétákat), azok hatótávolságát, a nukleáris töltettel ellátott rakéták telepítésének lehetséges

helyét (szárazföld, tenger), illetve a rakétáknak a légkörbe és űrbe való eljuttatását. Mindkét szuperhatalom vezetése úgy számolt, hogy az új fegyver kifejlesztése nem feltétlenül jelent addicionális gazdasági terheket, hiszen végső soron a hagyományos fegyvernemek és a hadsereg létszámának csökkentését is eredményezhetik. Az előbbi számítás nem igazolódott, az utóbbi ellenben igen: a szovjet hadsereg létszámát például 5-5,5 millió főről mintegy harmadával csökkentették 1956–1957 után. Az Egyesült Államok katonai ereje pedig 1955-ben 2,9 millió, 1958-ban 2,6 millió, 1960-ban 2,4 millió fő volt.

Ami a hidegháború korszakának minőségében új fenyegetését, a nukleáris tölteteket illeti, 1945 és 1949 augusztusa között **az Egyesült Államoknak atommonopóliuma** volt. Abban az évben, amikor a Szovjetunió végrehajtotta az első sikeres atomrobbantását (1949. augusztus 29.), az Egyesült Államoknak mintegy 200 atombombája volt hadrendbe állítva. Washington, illetve Truman elnök ezt követően, 1950-ben döntött a hidrogénbomba kifejlesztéséről. Az első sikeres kísérleti robbantást a Marshall-szigeteknél hajtották végre (1952. november 1.). Alig egy éven belül a Szovjetuniónak is sikerült felrobbantania első H-bombáját (1953. augusztus 12.). A szibériai légköri kísérletek során használt bombák nem voltak túlságosan nagyok, „csak" 400 kilotonna TNT-nek megfelelő erejűek. 1954 márciusa és májusa között az amerikaiak hat H-bombát robbantottak föl. A **verseny csúcspontja az 1957. év volt**, amikor a két szuperhatalom 44 kísérleti robbantást hajtott végre, ezek többségét az Egyesült Államok. A két szuperhatalom atombomba kísérletei 1962-ig folytatódtak. A rakéták száma mellett a hatékonyságot javította az is, hogy az atom-, hidrogénbombák mindkét oldalon egyre nagyobb rombolóerővel rendelkeztek. Az atombombák összes rombolóerejének tekintetében **nem változtak meg az erőviszonyok** egészen a versengés első szakaszának végéig (1961–1962). A Szovjetunió 1961. október végén robbantotta fel a nukleáris kísérletek időszakának legnagyobb H-bombáját – az eredeti kapacitását tekintve 100 megatonnás – de ténylegesen „csak" 50 megatonnával felrobbantott, „cár" névre keresztelt bombát. **A két szuperhatalom atomarzenálja olyan nagyra növekedett,** hogy felhasználásuk esetén már elpusztult volna az egész világ. A két szemben álló hatalom arzenálja a nukleáris töltetek tekintetében az évtizedek folyamán a következőképpen alakult:

A stratégiai (nagy-hatótávolságú) és nem-stratégiai nukleáris robbanófej-készletek változása 1945–1995:

	1945	1955	1965	1965	1985	1995
Egyesült Államok	6	3057	31 265	26 675	22 941	14 776
Szovjetunió (Oroszország)	0	200	6 129	19 443	29 197	27 000

Forrás: *Cook–Stevenson* (2005) 341. p.

Összefüggésben azzal, hogy már Eisenhower elnök és külügyminisztere, Dulles, illetve a szovjet vezetők, Malenkov és Hruscsov is egyetértettek abban, hogy a nukleáris háború egyik fél számára sem hozhat győzelmet, a katonai fejlesztések célja az 1960-as évekre fokozatosan **a kölcsönös elrettentés** (mutual deterrence) lett. A játékelméletek által is kedvelt megközelítés értelmében, ha valamely fél legalább akkora, minőségében és mennyiségében elrettentő katonai erővel rendelkezik, mint a másik, akkor az emberiség egészének vagy egy részének életben maradását fenyegető nukleáris csapás valószínűsége látványosan csökkenthető. A Dulles külügyminiszter által a koreai háborút követően megfogalmazott, az amerikai nukleáris politikát meghatározó **tömeges megtorlás** (massive retaliation, 1954), majd a Robert McNamara, védelmi miniszter által a második kubai válságot megelőzően (1962. június) meghirdetett **rugalmas válaszadás** (flexible response) elnevezésű katonai doktrínák annak köszönhetően váltak stratégiai értelemben kölcsönössé, hogy az 1950-es évek második felére a Szovjetunió katonai, nukleáris fejlesztései nem egy tekintetben utolérték, illetve lehagyták az amerikai potenciált. Bár **a nukleáris kapacitások, illetve hordozóeszközök terén létező orosz fejlettségbeli előny csak látszólagos és átmeneti volt**, olyan következménnyel kétségtelenül járt, hogy előbb megkérdőjelezte Eisenhower elnök fegyverkezési politikájának óvatosságát, majd hozzájárult utódja John F. Kennedy (1961–1963) azon törekvéseihez, hogy csökkentse a rakétaellátottság terén létező azon szakadékot (missile gap), amely valójában nem is nagyon létezett.

A hidegháború teljes időszakát tekintve a fegyverkezés folyamatának és mértékének ellenőrzése szempontjából meghatározó jelentőségű volt az ellenfél rakétafegyverkezésének, főként a kilövő állásoknak a megfigyelése. Emiatt állt elő Eisenhower elnök a genfi csúcstalálkozón (→ 4.8.4.) a „nyitott égbolt" javaslattal, amit a szovjet delegáció akkor még elutasított. A tény, hogy **az első műholdat végül mégis a Szovjetunió lőtte fel** (1957. október 4.), nemcsak nagy meglepetést okozott, de komoly félelmet is keltett az amerikai társadalomban, hiszen háromhetes útja során a Szputnyik-1 szonda több alkalommal is elhaladt az Egyesült Államok területe felett. Miután 1957 nyara óta a Szovjetunió deklaráltan rendelkezett a Szputnyik fellövéséhez is szükséges **interkontinentális ballisztikus rakétával** (ICBM R-7), a világűrben alkalmazható eszközök, technológiák fejlesztése Washington részéről is egyre nagyobb támogatásban részesült. Meggyorsítandó az addigi – a különféle amerikai szereplők közötti konkurenciaharcnak köszönhetően relatíve lassan folyó – kutatásokat, az amerikai adminisztráció alig egy éven belül megalkotta és jóváhagyta az ún. űrtörvényt (National Aeronautics and Space Act, 1958. július 29.), illetve annak alapján létrehozta a katonai, nemzetbiztonsági célú kutatásokban és fejlesztésekben is kompetens

intézményt, a NASA-t (National Aeronautics and Space Administration). **1957 végén az Egyesült Államok is sikerrel tesztelte első folyékony üzemanyaggal meghajtott interkontinentális ballisztikus ICBM-rakétáját**, amely a görög mitológiából vett Atlasz nevet viselte. Ennek segítségével **1958 elején bocsátották útjára az első amerikai mesterséges holdat** (Explorer 1). A kilövést és indítóállomást tekintve különféle technológiákra épülő, összefoglaló néven stratégiainak nevezett rakéták száma a hidegháború idején az alábbiak szerint alakult:

A két szuperhatalom stratégiai fegyverei (1963–1985)

	1963	1968	1976	1980	1985
Egyesült Államok					
- ICBM	424	1054	1054	1054	1026
- SLBM	224	656	656	656	640
- LRB	630	600	373	338	241
Szovjetunió (Oroszország)					
- ICBM	90	858	1477	1398	1398
- SLBM	107	121	845	1028	979
- LRB	190	155	135	156	170

Rövidítések:
– ICBM: szárazföldi indítású, vagyis interkontinentális ballisztikus rakéta; – SLBM: tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakéta;
– LRB: 6000 mérföldnél hosszabb hatótávolságú bombázó repülők.
Forrás: *Cook – Stevenson* (2005), 341. p.

Végső soron az amerikai hírszerzés túlbecsülte a Szovjetuniónak az ICBM-rakéták terén 1950-es évek végén létező kapacitását, amennyiben a tényleges négy helyett úgy vélték, hogy akár tíz interkontinentális rakétája is lehet. Ma már ismert tény, ami 1950-es évek végén még homályban volt, nevezetesen, hogy az amerikaiak kb. hat-, nyolcszor nagyobb kapacitással rendelkeztek az interkontinentális rakétákkal való ellátottság terén, mint a Kuba iránt ebben az időszakban nagy érdeklődést mutató Szovjetunió. Ami a rakétatelepítéseket illeti, a Szovjetunió biztonsága szempontjából különösen fenyegetőek voltak a Törökország területére (Izmir térségébe) 1961-ben telepített közepes hatótávolságú (IMRBM) Jupiter rakéták, amelyek olyan szovjet városok felé mutattak, mint Moszkva. A szovjet vezetők figyelme egyébként kezdetben inkább Nyugat-Európa elrettentésére irányult, amely a Csehszlovákiába és Lengyelországba telepített közepes hatótávolságú rakétákkal (SS-4, SS-5) is megoldható volt. A nagy hatótávolságú, interkontinentális rakéták kifejlesztése és gyártása mellett amerikai oldalon komoly technológiai előrelépésnek

minősült a tengeralatti rakétakilövés technikájának fejlesztése, illetve a Polaris rakétákkal felszerelt első atom-tengeralattjáró (George Washington) üzembe helyezése (1960). A technológiát az Egyesült Államok még ugyanebben az évben felajánlotta a NATO Multilaterális Nukleáris Ereje számára, amely így öt (összesen 80 atomtöltetet hordozó rakétával) felszerelt tengeralattjáró birtokába jutott.

Az atomfegyverekre, atomtöltetekre és hordozóeszközökre irányuló fejlesztésekkel, vagyis az előnyszerzésre való törekvésekkel párhuzamosan **egyre erősödtek azon késztetések is, amelyek egymás katonai tevékenységének ellenőrzésére és korlátozására irányultak**. A **diplomácia** szerepe és a közvélemény nyomása egyre nőtt. A legsürgősebb kérdés a nukleáris fegyverek előállításának és tesztelésének korlátozása volt. Mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió kezdte belátni, hogy rendkívül veszélyes az atomversengés, így megszületett az ellenőrzésre és korlátozásra irányuló tárgyalások megkezdésének gondolata. 1957 januárjában Henry Cabot Lodge, az Egyesült Államok ENSZ-delegációjának akkori vezetője javasolta először, hogy **kezdjenek tárgyalásokat az atomfegyverkezés nemzetközi ellenőrzéséről**. A tárgyalások megkezdése előtt azonban még nagyok voltak az akadályok. A Szovjetunió részéről a következő összefüggések állták útját a tárgyalások azonnali megkezdésének: a Szovjetunióban működő belső tehetetlenségi nyomaték; Moszkva félelme, hogy az Egyesült Államok az NSZK-t is atomfegyverekhez juttatja; a Szovjetuniónak garanciákat kellett kapnia arra vonatkozóan, hogy nem változik az NDK és Berlin státusa; a Szovjetuniót amerikai támaszpontok vették körül.

Az atom- és rakétafegyverkezési versenyre **a közvélemény** is 1957-ben kezdett felfigyelni. Mivel az amerikai kísérleti atomrobbantások egy részét nem az Egyesült Államok területén, hanem csendes-óceáni szigetek környékén hajtották végre, illetve mivel mérhetően gyorsan nőtt a légkör radioaktív szennyezettsége, a sajtó és a közvélemény kezdett aggódni. Az atomfegyverkezés megfékezésére és a leszerelésre irányuló törekvésekben Nagy-Britannia közvéleménye járt élen. Nekik köszönhetően 1958 elején kezdett intézményesülni a nemzetközi közbeszéd a nukleáris leszerelésről (Campaign for Nuclear Disarmament, CND). A máig létező civil kezdeményezés hozzájárult ahhoz, hogy létrehozták előbb a Tízhatalmi Leszerelési Bizottságot (1960; tagjai: Nagy-Britannia, Kanada, Franciaország, Olaszország, Egyesült Államok, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, Szovjetunió), majd annak utódaként Genfben 1962 folyamán összeült a Tizennyolc Nemzetet Tömörítő Leszerelési Bizottság (Eighteen Nation Disarmament Committee) amelynek tagjai: az előbb felsoroltak, valamint Brazília, Burma, Egyiptom, Etiópia, India, Mexikó, Nigéria, Svédország).

E szerveződések ellenére hivatalos körökben csupán a kubai rakétaválságot (1962) követően, illetve az 1970-es évek folyamán került szóba komolyan (1) az egymás ellen irányuló atomfegyverek intézményesített kontrollja, (2) azok kölcsönös korlátozása, illetve (3) leszerelési mechanizmusa. Ebben nagy szerepet játszott az is, hogy a szóban forgó időszakban Moszkva és Washington mellett más országok is törekedtek az atom- és hidrogénbomba technológiájának megszerzésére. A briteknek az Egyesült Államokkal fenntartott különleges kapcsolatnak (special relationship) köszönhetően a nukleáris fejlesztés nem okozott különösebb fejtörést: első atombombájukat 1952-ben Ausztráliától északnyugatra, hidrogénbombájukat 1957-ben a Karácsony-szigetek közelében robbantották fel. Franciaország 1960 februárjában robbantotta fel a Szaharában az első atombombáját, majd nyolc évvel később a hidrogénbombáját is. A Távol-Keleten Kína 1964-ben, India 1974-ben jut el arra a szintre, hogy sikeres atomrobbantással büszkélkedhet.

Az ENSZ – az Alapokmányában megfogalmazott célok szellemében – **megalapítása óta a nukleáris technológiák békés célú felhasználását támogatta.** Az ENSZ Közgyűlés alá tartozó Atomenergia Bizottság működése a hidegháború kialakulásával megbénult, miután 1950 januárjában a Szovjetunió elhagyta azt. A fejlemények ismeretében azonban elkerülhetetlenné vált, hogy felújítsa a tevékenységét. Ahogy az előbb idézett Henry C. Lodge fogalmazott, „a szervezet [az ENSZ] feladata nem az, hogy az embert a mennybe juttassa, hanem annak megakadályozása, hogy a pokolra kerüljön". Mindez lényegében egy új, önálló, máig létező szervezet, a **Nemzetközi Atomenergia Ügynökség** (NAÜ; UN International Atomic Energy Agency, IAEA) létrehozásához vezetett (1957. július). A NAÜ/IAEA tevékenysége mellett különféle **regionális kezdeményezések** is napvilágra kerültek, amelyek a Föld bizonyos területeinek nukleáris kísérletektől, atomfegyverektől való mentességét kívánták biztosítani. Ezek között említhető a lengyel külügyminiszter, Adam Rapaczki nevéhez fűződő, 1957 folyamán az ENSZ Közgyűlésben is megvitatott, majd a későbbiekben mások által is ösztönzött javaslat, az **ún. Rapaczki-terv,** amely szerint Közép-Európában atomfegyver-mentes övezetet lenne szükséges létrehozni. Az elképzelés végül a NATO ellenérvein bukott meg, amelyek szerint a Szovjetunió hagyományos fegyverek terén létező fölényét egyedül a térség bizonyos államaiba telepített nukleáris fegyverek képesek ellensúlyozni. A világ más régiói tekintetében a nukleáris fegyverrel rendelkező államok – általában ENSZ keretek között – képesek voltak megegyezésre jutni. Elsőként az Antarktiszt nyilvánították olyan atomfegyvermentes övezetté (**Antarktisz-egyezmény**, 1959), amelynek területén tilos nukleáris kísérleteket folytatni, rakétákat telepíteni, illetve ahol a békés (tudományos kutatást szolgáló) célú katonai jelenlét is csupán korlátok között lehetséges.

6.2. Az európai integráció; a római szerződések

A nyugat-európai államok érdekeinek – Európán belüli – harmonizációja elsődlegesen biztonságpolitikai és gazdasági megfontolásokon alapult. Az előbbi elsősorban a Nyugat-Európai Unió formálódásában öltött testet (→ 4.8.1.), az utóbbi pedig a Montánunió létrehozásában (→ 4.3.3.). **A nagy víziókkal rendelkező korabeli európai politikusok meggyőződése szerint a gazdasági együttműködés előbb-utóbb politikai kérdések terén is közösséggé kovácsolja össze Európa államait.** A kulcs a fokozatosságban rejlett, amennyiben a Benelux-államok által kezdeményezett Béyen-terv (1955) is elismerte, hogy a politikai érdekközösség még messze van. Európa nyugati része számára a hidegháború, az ideológiai szembenállás, az öreg kontinens kettéosztottsága nem jelentett akkora problémát, hogy az államok belső vagy külső politikai kérdésekben azonnal közös álláspontok kialakítására törekedjenek. A terv jelentősége abban nyilvánult meg, hogy a Montánunió minisztertanácsa – külügyminiszteri szinten a messinai találkozón (1955) – egyrészt jóváhagyta az európai integráció közös piac irányába való továbbfejlesztését, másrészt elfogadta a nukleáris technológia terén való szorosabb együttműködést is.

A részletek kidolgozásáért a belga Paul-Henri Spaak vezette bizottság lett felelős. Az 1956 tavaszára elkészült dokumentumok széles körű pragmatizmust tükröztek, kevés vitára adva alapot. Talán más lett volna a helyzet, ha Nagy-Britannia is részt vett volna a bizottság munkájában, de még az azt képviselő megfigyelő is távozott. Miután az ESZAK hat tagja (a Benelux-államok, Franciaország, Olaszország és az NSZK) alapvetően egyetértett a további együttműködés kijelölt irányaival, **1957. március 25-én ünnepélyesen aláírták az Európai Gazdasági Közösséget** (EGK) **és az Európai Atomenergia Közösséget** (Euratom) **létrehozó két római szerződést, amelyek** a szükséges ratifikációkat követően **1958. január 1-től életbe is léptek.** Az EGK Bizottságának első elnöke a Hallstein-dokrínáról (1955) ismert Walter Hallstein, volt nyugatnémet külügyminiszter lett (1958–1967); az eredetileg Európai Parlamenti Közgyűlés néven létrehozott intézmény első elnöke pedig Robert Schuman (1958–1960), korábbi francia külügyminiszter és miniszterelnök. Az Euratom bizottságának vezetésével a szintén francia Louis Armand-t bízták meg.

Az EGK működésének alapelveit, céljait és feladatait a római szerződés világosan definiálta. Eszerint a „Közösség feladata a közös piac kialakításával és a tagállamok gazdaságpolitikájának fokozatos közelítésével biztosítani a gazdasági tevékenységek harmonikus fejlődését, [...] valamint a Közösséget alkotó országok szoros együttműködését." Ami ez utóbbit, az együttműködés intenzitását illeti, az több korabeli összefüggésen, de legfőképpen Franciaor-

ság mindenkori preferenciáin múlt. Ahhoz képest, hogy 1956–1957 folyamán az angolbarát Guy Mollet francia miniszterelnök még egy angol–francia föderáció létrehozásában gondolkodott, a végül mégiscsak EGK-szerződést aláíró Párizs az 1960-as években több alkalommal is megakadályozta az Egyesült Királyság csatlakozását. **Nemcsak az európai integrációs szervezetek tagságnak bővülése, hanem a meglévő tagok közötti együttműködés minősége (mélysége) is erősen függött a francia elképzelésektől.** A két említett kérdést az kapcsolta össze, hogy a Franciaországban 1958-ban köztársasági elnökké választott de Gaulle tábornok egyfajta harmadik erővé (une troisieme superpuissance) kívánta tenni Európát.

6.3. A második berlini válság első szakasza (1958–1959)

Az atom- és rakétafegyverkezési verseny hatására a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti erőviszonyok részben mégis módosultak, annyiban, hogy kiegyenlítettekké váltak, elsősorban azáltal, hogy **megszűnt az Egyesült Államok sebezhetetlensége**. Megszületett a késztetés az enyhülésre. Az enyhülés kialakulásához azonban válságok sorozatán át vezetett az út.

A nyugati és keleti politikai, társadalmi berendezkedés és gazdasági teljesítmény közötti különbség legélesebben talán **Berlin városában** volt érzékelhető. Bár Moszkvának az egységes Németország, illetve NDK jövőjéhez való hozzáállása sokáig nem volt egyértelmű, az 1950-es évtized második felére világossá vált, hogy a nyugati jelenlét Berlinben nem kívánatos – mindenekelőtt a keletnémet politikai vezetők, de Moszkva számára sem. A város sorsa Németország négyhatalmi megszállásának kezdete óta problémát jelentett. Az NDK vezetői különösen azt sérelmezték, hogy az 1950-es évek közepén **évente mintegy 150 000–250 000 keletnémet hagyta el, döntő többségében Berlinen keresztül az országot,** köszönhetően annak, hogy a város keleti és nyugati fele között fizikai értelemben nem volt vasfüggöny. A második berlini válság kiéleződésekor (1961 nyarán) már naponta csaknem 2000 ember, többnyire szakképzettek, diplomások távoztak a csábítóbbnak tűnő Nyugat felé. Az már inkább a Szovjetunió vezetőinek aggodalmait tükrözte, hogy az NSZK nyugati integrációja, NATO-csatlakozása, és újrafelfegyverzése kapcsán reálissá vált bizonyos nukleáris fegyvereknek az NSZK területére való telepítése is.

Az NDK diplomáciájának köszönhetően Hruscsov által elmondott, a város négyhatalmi státusának felszámolását vizionáló beszédet (1958. november 10.) néhány héten belül hivatalos kormányjegyzék is követte. **A november 27-én keltezett diplomáciai dokumentum formájába öntött ultimátum** a nyugati hatalmakat a korábbi megállapodások megsértésével vádolta, javasolta

Nyugat-Berlin és az NSZK között fennálló kapcsolatok megszüntetését, illetve kezdeményezte Berlin szabad várossá alakítását. A jegyzék hat hónapot adott az érintett nyugati államoknak, hogy átgondolják a Nyugat-Berlin és NSZK közötti közlekedés és szállítások addig érvényes gyakorlatát. A jegyzék utalt rá, hogy a „Német Demokratikus Köztársaság, mint minden más önálló állam, a területét érintő kérdésekben teljesen és egészen illetékes, azaz felségjogait a földön, vízen és levegőben egyaránt gyakorolnia kell". Az NDK-nak abban az esetben lett volna erre lehetősége, ha a Szovjetunió megszünteti a megszállását is, illetve ha – ellentétben a szövetségesek közötti négyhatalmi megállapodásokkal – egyoldalúan békeszerződést köt vele. Bár ez utóbbira végül nem került sor, a nyugati hatalmaknak tekintetbe kellett venni, hogy milyen következményekkel járhat a Nyugat-Berlin és NSZK közötti kapcsolatok vonatkozásában Berlin státusának megváltozása, vagyis annak lehetősége, ha Moszkva – túl a hadiállapot néhány évvel korábbi egyoldalú megszüntetésén (1955) – valóban elismeri az NDK teljes szuverenitását. Ez esetben, **még ha csak operatív szinten is,** de a Nyugat-Berlinben szolgálatot teljesítő amerikai, francia, angol civil és katonai tisztviselőknek az NDK-beli kollégáikkal kellett volna együttműködnie, amely **lényegében egyet jelentett volna az NDK – Hallstein-doktrínának ellentmondó – elismerésével.** A nyugati hatalmak együttműködési készségének hiánya esetén az NDK megtagadhatta volna a közlekedési, szállítási csatornák használatát. Ez utóbbi egyértelműen az 1948–1949. évi berlini blokádnak a Nyugat számára kellemetlen emlékeit idézte. Bár találgatások szintjén legmagasabb politikai, diplomáciai körökben is felmerült, hogy vajon az amerikai adminisztráció hajlandó-e Berlin megtartása érdekében atomfegyvert bevetni, a kérdés annyira nem éleződött ki, mint a néhány évvel később bekövetkező kubai válság (1962) folyamán.

A nyugati nagyhatalmak nem voltak teljesen azonos állásponton, hogy miként is reagáljanak Hruscsov „ultimátumára", illetve az azt néhány hét különbséggel, 1959 januárjában követő békeszerződés-javaslatra. Ez utóbbi **szovjet jegyzék megismételte Berlin demilitarizált, szabad várossá nyilvánításának szükségességét, és külön békeszerződést irányzott elő a két Németországgal, amelyek együtt egy közép-európai fegyvermentes övezetet képeztek volna.** Az amerikai elnök kezdetben hajlott volna az NDK-val való együttműködésre, ám 1958. decemberi válaszjegyzékében még azt az álláspontot képviselte, hogy az „Amerikai Egyesült Államok kormánya nem folytat tárgyalásokat a Szovjetunióval ezekről a kérdésekről fenyegetés vagy ultimátum körülményei közepette." A német kérdés rendezésében különösebben nem aktív Nagy-Britannia csúcstalálkozó összehívását javasolta az érintett államok részvételével. Harold Macmillan miniszterelnök – aki brit miniszterelnökként 1959. február végén a világháború óta elsőként járt Moszkvában – már csak azért is a tárgyalásos rendezés híve volt, mert

„[...] ha mindegyik államfő a másik országa körül kering, nehezen képzelhető el egy hirtelen halálos robbanás." Adenauer, az NSZK kancellárja végül Franciaország, illetve a frissen elnökké választott de Gaulle személyében találta meg a legszilárdabb támogatóját. Az egyetértés felfogható volt a közös francia–német érdekek, illetve az akkor már intézményesült európai integráció melletti kiállásként is. Végső soron **a nyugati szövetségesek konszolidált álláspontja – békeszerződést a szabad választásokkal legitimált, egyesített Németországgal kell kötni – egybecsengett Adenaueréval: a német (egység) kérdésében nem célszerű engedményeket tenni, mert az csak rontja a helyzetet.** Tárgyalni viszont szükséges volt, hiszen – Dulles külügyminiszter megfogalmazásában – „az oroszok és mi ezer dologban vitatkozhatunk egymással. Abban azonban egyetértünk: nem engedhetjük meg, hogy egy egyesített és felfegyverzett Németország a Kelet és Nyugat közötti senki földjén tévelyegjen."

Ennek megfelelően a német békeszerződés megvitatása kapcsán **nyugati kezdeményezésre** (1959. február 16.) **és Hruscsov beleegyezésével külügyminiszteri találkozót hívtak össze.** Az 1959 nyarán Genfben megrendezett négyhatalmi külügyminiszteri konferencia eredménytelenül záródott ugyan, de időközben „elfelejtették", hogy lejárt a szovjet „ultimátum", s különben is akkor már az amerikai–szovjet bilaterális egyeztetéseké volt a terep. A hathónapos ultimátumot megelőző időszakban Anasztasz Ivanovics Mikojan, a Szovjetunió miniszterelnök-helyettese (1959. január 5.), azt követően pedig maga Hruscsov látogatta meg amerikai kollégáját Camp Davidben (szeptember 15.).

Berlin kérdése a következő év (1960) folyamán alkalmanként előkerült ugyan, 1961 nyaráig érdemi változásra sem a nyugati szövetségesek álláspontját, sem Berlin státusát illetően nem került sor. Ahogy 1959 májusában, közvetlenül a genfi külügyminiszteri konferencia előtt Hruscsov egy lipcsei tömeggyűlésen sokatmondóan kijelentette: „Elvtársak! A német probléma, bármennyire is fontos, csupán részprobléma. A föld 2,5 milliárd lakosa közül csak körülbelül 80 millió a német. Mi Németország egységét támogatjuk, és a német nép megérdemli azt. De vajon a világ népei (és a németek) tudnak-e élni a két német állam újraegyesítése nélkül? Igen, tudnak, méghozzá nem is rosszul. Következésképpen ez fontos, de nem életbevágó kérdés."

6.4. A párizsi csúcskonferencia kudarca (1960)

Miután Hruscsov nem váltotta be az 1958 őszi „ultimátumában" foglalt fenyegetést (sem), a szovjet vezető amerikai látogatása (Camp David, 1959. szeptember) során Eisenhower elnök beleegyezett, hogy Berlin kérdésének

megoldására a következő év tavaszán négyhatalmi csúcstalálkozót rendezzenek. A **„Camp David szellemében" előkészített konferencia ígéretesen indult ugyan, lényegében azonban véget ért, mielőtt elkezdődött volna.** A váratlan összeomlás oka az volt, hogy kb. két héttel a konferencia kezdete előtt a Szovjetunió saját területe felett, déli határától kb. 2000 km távolságban, Moszkvától keletre, Szverdlovszk közelében lelőtt egy **amerikai U-2-es felderítő gépet** (1960. május 1.). Amerikai részről Hruscsov előző őszi látogatása előtt leállították az ilyen repüléseket, de 1960-ban felújították. Az amerikai gép a pakisztáni Peshavarból indult és a Szovjetuniót átszelve a Norvégia északi részén található Bodø városkába kellett volna érkeznie. Az eset a négyhatalmi párbeszéd és Berlin szempontjából szerencsétlen időpontban történt, de különösebb kárt az amerikai felderítésnek nem okozott. Az amerikai mesterséges holdak fejlesztése ekkor már annyira előrehaladott állapotban volt, hogy néhány héttel később a kémrepülők szerepét lényegében átvették a szondák.

Az eset Moszkva részéről történő bejelentését – és számonkérését – követően az amerikai külügyminisztérium tagadta, hogy bármiféle katonai, hírszerzési tevékenységet folytatott volna az amerikai gép. A lelőtt repülő azonban az életben maradt pilótával és az általa készített felvételekkel együtt került a Szovjetunió kezébe. A fényképek nyilvánosságra hozatalát követően Eisenhower kénytelen volt elismerni, hogy valóban elnöki felhatalmazás állt a repülés mögött. Az amerikai magyarázatokban szerepelt, hogy az ilyen tevékenység „a világ jelenlegi helyzetében" elkerülhetetlen, különösen miután a Szovjetunió elutasította az amerikai kezdeményezésű „nyitott égbolt" javaslatot (1955). Moszkva, pontosabban Hruscsov reakciója meglehetősen szokatlan volt, ugyanis a párizsi konferenciáig a bejelentésen kívül különösebb ellenlépés nem történt. Miután minden delegáció megérkezett a francia fővárosba, hogy megkezdjék a tárgyalásokat, Hruscsov személyesen az amerikai elnökön kérte számon a történteket és – a konferencián való részvétele előfeltételeként – nyilvános bocsánatkérést követelt, továbbá a felelősök megbüntetését, valamint az akció provokatív mivoltának elismerését. A nem túl diplomatikus problémakezelés – egyebek mellett – azzal volt magyarázható, hogy a kémrepülőgép léte, **a felvételek minősége Moszkva számára egyértelművé tette, hogy Washington tud** – legalábbis tudhat – arról, hogy valójában mekkora is a két ország **közötti ún. rakétaszakadék.** Ennek ismeretében Hruscsov számára a konferencián való részvétel lemondása tűnt az egyetlen racionális lépésnek; visszavonta az amerikai elnök Szovjetunióba szóló meghívását is. Néhány nappal később Gromiko, a Szovjetunió külügyminisztere az ENSZ Biztonsági Tanácsában kezdeményezte, hogy az amerikai légierő tevékenységét minősítsék a Szovjetunióval szembeni agressziónak, amely az egyetemes

békét fenyegeti. A BT néhány napig foglalkozott a kérdéssel, de végül érdemi határozat elfogadására nem került sor. Összességében véve a történtek – az Egyesült Államok és a CIA mellébeszélése, majd lelepleződése – komoly propagandasikert hoztak a Szovjetunió és Hruscsov számára.

Az ENSZ Közgyűlésének őszi ülésszaka jó lehetőséget biztosított Hruscsov számára, hogy saját területén – New Yorkban – dörgölje az amerikai kormány orra alá a történteket, összemosva azt a gyarmatok problematikájával, Berlin és Németország kérdésével, illetve a nyugati hatalmak fegyverkezési/leszerelési politikájával. A 15. Közgyűlés két eseményről nevezetes: az ún. dekolonizációs nyilatkozat elfogadásáról (→6.9., 6.10.), illetve a nyugati államok dekolonizációs és fegyverkezési politikájával elégedetlen Hruscsov figyelemfelkeltő viselkedéséről. A Szovjetunió első emberének ökölrázására, illetve az asztal cipővel való verésére, a Hruscsov által többszörösen támadott Macmillan brit miniszterelnök állítólag csak annyit reagált a Közgyűlést vezető ír elnöknek, hogy „I should like that to be translated if he wants to say anything." Korabeli források szerint Hruscsov beszéde végén a legnagyobb tapsot kapta az ENSZ Közgyűlés addig másfél évtizedes története során.

6.5. Az első kubai válság: a Disznó-öböli inváziós kísérlet (1961)

Az ENSZ Közgyűlés lehetőséget adott a szovjet diplomáciának, hogy New Yorkban az egyre szaporodó harmadik világbeli államok küldöttségeivel találkozzon. Különösen kiemelkedő volt a kubai vezetőkkel lebonyolított találkozó, hiszen Kuba nemcsak földrajzilag fekszik közel az Egyesült Államokhoz, de annak Washingtonnal való hűvös viszonya remek táptalajul szolgált a távlati célokat szolgáló kommunista ideológia elültetéséhez.

A diktatórikus módszerekkel kormányzó, Amerika-barát Batista-rezsimet (1934–1958) 1959. január 1-jén döntötte meg a Fidel Castro vezette kubai forradalmi mozgalom. Az új rendszer nem volt eleve kommunista, de vezetői tényleges függetlenséget akartak, szabadulást az amerikai gazdasági alávetettségtől, és Kuba modernizálását. A függőséget a szinte kizárólag Amerikába exportált kubai cukor és dohány, valamint a szigetország által kínált turisztikai-szórakozási lehetőség tartotta fent. Miután a kubai átalakítási törekvésekhez pénzre volt szükség, kézenfekvő és gyors megoldásként kínálkozott a gazdaság meghatározó létesítményeinek, köztük az olajvállalatoknak az államosítása. Válaszul az Egyesült Államok 1960 júniusában életbe léptette azt a cukortörvényt, amely az elnök számára lehetővé tette a Kubából származó import teljes megszüntetését. A döntésre hamarosan sor is került, amely Kubában lévő amerikai vállalatok kisajátításához

Castro Ruz, Fidel Alejandro (1926–): jogász, forradalmár, Kuba miniszterelnöke 1959 és 1976 között, majd az ország elnöke 1976 és 2008 között. 1926-ban egy kubai cukornádültetvényen született. 17 éves koráig édesanyja nevét viselte (Ruz), ugyanis édesapja nem ismerte el Castrót fiaként. Középiskolai tanulmányait egy havannai jezsuita iskolában végezte. 1945-től jogi tanulmányokat folytatott a Havannai Egyetemen, politikai pályafutása is akkor kezdődött. 1947-ben csatlakozott az ellenzéki Partido Ortodoxóhoz (Ortodox Párt), amely a korrupció és az Egyesült Államoktól való függés ellen küzdött. Egyetemi tanulmányai után jogászként dolgozott. 1952-ben a Partido Ortodoxo képviselőjelöltje volt, azonban Fulgencio Batista puccsa következtében a parlamenti választásokat elhalasztották. Ekkor jutott arra a következtetésre, hogy az Egyesült Államokkal kollaboráló Batista-rendszert forradalmi úton kell megdönteni. Földalatti, fegyveres szervezetet alakított, amely 1953. július 26-án támadást intézett a Santiago de Cuba melletti Moncada laktanyák ellen. A sikertelen akciót követően 15 éves börtönbüntetést kapott, de 1955-ben általános amnesztiával szabadult. Mexikóba utazott, ahol megszervezte a július 26-a mozgalmat. Mexikóban találkozott az argentin marxista forradalmárral, Ernesto Che Guevarával is, aki komoly hatással volt Castróra. Castro és hívei 1956-tól gerillaháborút vívtak a Batista-rezsimmel szemben, majd 1959. január 1-jén győztek.

A nacionalista Castro kormánya 1959-ben agrárreformot hajtott végre, majd 1960-ban az amerikai érdekeket sértve államosította a cukoripart. Castro mindvégig élesen Amerika-ellenes politikát folytatott, és hatalomra kerülését követően kapcsolatba lépett Moszkvával. A kubai rakétaválság alatt Castro követelte Hruscsovtól a nukleáris fegyver első használatát. A kubai rakétaválságot követően Castro a harmadik világ elismert, karizmatikus vezetőjévé vált. Az 1970-es években Kuba csapatokat küldött a Szovjetunió támogatása végett Afrika számos hidegháborús válságövezetébe. 2008-ban – súlyos betegsége miatt – átadta a hatalmat öccsének, Raúl Castrónak.

„Castro eredetileg nem volt kommunista, nem fűzték kapcsolatok sem Moszkvához, sem Pekinghez. Féktelen hatalomvágya és az Egyesült Államokkal szembeni gyűlölete viszont valódi volt." [Büky, 2001]

„Az az érzéketlenség, amivel mind Mao Ce-tung, mind Fidel Castro a nukleáris háború várható következményeihez viszonyult, valószínűleg az alapító forradalmárok militáns örökségéből fakadt: a nyers erő tiszteletét, a gyakorlati problémák lekicsinylését tükrözte." [Gaddis, 2001]

vezetett. Miután 1960 őszén minden cukorüzemet és bankot is államosítottak, az Egyesült Államok az összes Kubába irányuló exporttermékre embargót rendelt el, majd megszakította a diplomáciai kapcsolatokat is (1961. január 3.). Még 1960 tavaszán, az utolsó évében lévő Eisenhower-kormányzat döntött arról, hogy a kubai politikai folyamatok kedvezőbb irányba történő befolyásolása érdekében – a CIA-n keresztül – kiképzést és támogatást nyújtanak kubai emigránsoknak. Ennek egyik helyszíne Guatemala volt.

1961. április 17-én a CIA által kiképzett és felszerelt 1500 kubai emigráns szállt partra Kuba északnyugati részén a Karib-tengerre nyíló, Havannától 200 km-re délre lévő Disznó-öbölben, azzal a céllal, hogy megdöntsék a Castro nevével fémjelzett kormányzatot. Az amerikai légierő támogatásával végrehajtott, de nem megfelelően felmért és előkészített szárazföldi partraszállási kísérlet azonban három nap alatt kudarcba fulladt. Az amerikai „hibákon" túl ebben döntő szerepet játszott a kubai hírszerzés, a szovjet és csehszlovák fegyverszállítmányokra támaszkodó kormányerők ellenállása, illetve a lakosság széles körű támogatását élvező Amerika-ellenes kubai milíciák tevékenysége is. A támadásban részt vevő emigráns kubaiak közül mintegy nyolcvanan meghaltak, 1113 túlélőt pedig foglyul ejtettek; kiszabadításukért később az Egyesült Államok 53 millió dollár értékben szállított élelmiszert és gyógyszert Kubának. Az akciót követő hónapokban a Castro-rendszer megerősödött, relatíve széles passzív lakossági támogatást kapott belső ellenzékének felszámolására is.

A puccskísérlet súlyos diplomáciai és politikai vereség volt a januárban beiktatott **John F. Kennedy vezette kormányzatnak** – különösen annak fényében, hogy a születésnapját szintén április 17-én ünneplő Hruscsov már azzal is büszkélkedhetett, hogy az első szovjet űrhajós (Jurij Gagarin) sikeresen visszatért a Földre. Moszkva újabb lehetőséget kapott rá, hogy agresszornak minősítse az Egyesült Államokat és Kennedy elnököt, aki saját háza táján a CIA-t találta felelősnek a történtekért. Lemondásra kényszerült annak vezetője, Allen Dulles (a korábbi amerikai külügyminiszter testvére), annak helyettese, illetve az akcióért felelős további tisztviselők is. Későbbi levéltári kutatások szerint a CIA tudatában volt, hogy Havanna és Moszkva tudtak a készülő partraszállásról, de erről nem tájékoztatta a beavatkozásra parancsot kiadni jogosult elnököt.

6.6. A második berlini válság „megoldódása": a fal (1961)

Ilyen előzmények után került sor **1961 júniusában Kennedy és Hruscsov bécsi csúcstalálkozójára**. Mikojan konstruktív amerikai–szovjet párbeszédet sürgető álláspontja ellenére, Hruscsov inkább amellett foglalt

állást, hogy a történtek remek lehetőséget kínálnak a fiatal amerikai elnök megleckéztetésére. E hozzáállásból egyenesen következett, hogy a semleges Ausztria fővárosában amerikai kezdeményezésre megrendezett találkozó érdemi gyakorlati eredmények nélkül zárult. Hruscsov lényegében ugyanazzal a diplomáciai eszközzel, az erővel politizálás, fenyegetőzés, blöffölés retorikai eszközeivel élt, mint oly sokszor az 1950-es évek folyamán, annak érdekében, hogy „megijessze" Kennedyt. Hiába blöffölt azonban az NDK-val 1961 végéig megkötni kívánt külön békeszerződésről, illetve hiába próbált arra apellálni, hogy Kennedy külügyminisztere, Dean Rusk is hajlamos volt gyanakvóan tekinteni az NSZK szándékaira. Ha a tapasztalatlan Kennedyt sikerült is lehengerelnie, **az amerikai kormányzat következetesen kitartott amellett, hogy a nyugati hatalmaknak joga van a (Nyugat)-Berlinben való jelenléthez**, a Berlinbe vezető utak használatához, valamint a (nyugat)-berlini lakosság önrendelkezési jogának szavatolásához. Kennedy – július 25-i rádió- és tévébeszédben kifejtett – felfogása szerint a Nyugat-Berlin elleni egyoldalú szovjet akciók egyértelműen háborúhoz vezetnek, amelyet a Nyugatnak meg kell akadályoznia. Hogy tudatos vagy véletlen volt-e, hogy csupán Nyugat-Berlinről beszélt, miközben a speciális négyhatalmi státus egész Berlinre vonatkozott, máig nem egyértelmű. Mindenesetre sem a Szovjetuniónak, sem az NDK-nak nem volt joga a város státusának egyeztetés nélküli, önkényes megváltoztatására, sem keleti részének NDK-fővárossá való nyilvánítására. A (nukleáris) háború megakadályozása végül az 1961 augusztusában felépített, Berlint kettéválasztó fal tolerálásában nyilvánult meg. Ahogy Kennedy megfogalmazta: **„[...] egy fal nem valami kellemes megoldás, de azért mégis jobb, mint egy háború"**. Megakadályozandó a keletnémetek Nyugatra távozását Sztálin, illetve külügyminisztere Molotov már 1952-ben felvetette az NDK vezetőinek a város belső határának látható kijelölését. Az akkori moszkvai nyugatnémet követ – Helmut Kohl visszaemlékezései szerint – megemlíti, hogy Hruscsov egy későbbi beszélgetés során így büszkélkedett: „[...] nem akarom véka alá rejteni, végső soron én adtam parancsot a berlini fal megépítésére. Igaz, Ulbricht egy idő óta szüntelenül nyaggatott emiatt és az utolsó hónapokban még állhatatosabban kérte beleegyezésemet. Mégsem akarok e tekintetben a háta mögé bújni, ahhoz az a hát ugyanis túlságosan kicsiny lenne."

A falat végül formálisan az NDK politikai vezetőjének – Walter Ulbirchtnak – az utasítására, a Peking által Berlin kapcsán is megalkuvással vádolt Hruscsov jóváhagyásával, az NDK részéről Erich Honecker szakmai irányításával, keletnémet katonák és munkások közreműködésével, a nyugat-berlini angol, amerikai, francia katonák közbelépése nélkül húzták fel. Első lépésben augusztus 13-án éjszaka szögesdróttal tették láthatóvá a határt, majd fokozatosan 1975-re fejlesztették – „Kelet felől" megközelíthetetlen, Nyugat-

Berlinben pedig kezdetektől turistalátványosságnak minősülő – három-négy méter magas fallá a létesítményt. Az addigi keleti és nyugati szektort egymástól elválasztó fal Berlin városán belül 46 km hosszú volt. A teljes hosszát tekintve mintegy másfélszáz km hosszú fal (kerítés) teljesen körbevette a nyugati hatalmak ellenőrzése alatt álló Nyugat-Berlint, de végig az NDK „szuverenitása" alatt álló területen épült. A nyugati reakció a várakozásoknak megfelelő volt: hivatalos szinten nem kérték az egyébként törvénytelennek tekintett fal lebontását, csupán a város négyhatalmi felügyeletének megsértése ellen tiltakoztak.

Az Európa és Németország megosztottságának szimbólumává váló berlini fal lebontásáig (1989) szektor- és nem államhatár maradt. Ahogy az amerikai kormány hivatalos jegyzékében megfogalmazta: „A Berlin szovjet és nyugati szektorai közötti határ nem államhatár. Ezért a kormány a keletnémet hatóságok intézkedéseit érvénytelennek tekinti." **Az építést megelőzően az NDK vezetőinek hivatalos indoklása természetesen nélkülözte a valós indokot,** nevezetesen, hogy a gazdasági teljesítmény, elérhető életszínvonal tekintetében a keleti tömb általában, az NDK konkrétan sem képes lépést tartani a nyugati gazdasági, politikai modellekkel. Az NDK vezetői és Moszkva számára az „antifasiszta védőfalnál" kedvezőbb megoldás lett volna a francia, brit, amerikai jelenlét Nyugat-Berlinben való felszámolása és a város egyesítése. Ez azonban – a nukleáris csapások kockáztatása nélkül – Hruscsov és Kennedy számára is elképzelhetetlen volt. A fal ezzel szemben olyan alternatíva volt, amely legalábbis visszatekintve inkább megkönnyebbülést jelentett mind a négy nagyhatalomnak. A városba vezető NSZK-t Nyugat-Berlinnel összekötő szárazföldi és légi utak használatban maradtak. Leszámítva némi amerikai mozgósítást és egy kétnapos „tankpárbajt" a Friedrichstrassén lévő„Checkpoint Charlie" átkelőnél, komolyabb feszültségre a nagyhatalmak között nem került sor. A német kérdés és a második berlini válság világpolitikai fontossága kapcsán – és Hruscsov álláspontjának (Lipcse, 1959) ismeretében – érdemes idézni Kennedy szavait, aki néhány órával a júniusi bécsi csúcstalálkozó után így fogalmazott: „[...] őrültségnek tűnik nekem, hogy atomháborút kockáztassunk egy olyan szerződés kedvéért, amely szerint az egyesített Németország jövőbeni fővárosa Berlin maradna – amikor mindannyian tudjuk, hogy valószínűleg sohasem kerül sor Németország egyesítésére [...] Isten a tanúm rá, hogy nem vagyok az elszigetelődési politika híve, de különösen esztelennek tetszik nekem, hogy több millió amerikai életét kockáztassuk [...] azért, mert a németek egyesített Németországot szeretnének. Ha Oroszországot atomháborúval kell fenyegetnem, azt sokkal fontosabb okból teszem majd." Azzal, hogy az SZKP XXII. kongresszusán (1961. október) Hruscsov felfüggesztette az NDK-val kötendő különbékére vonatkozó kezdeményezést, a három évvel korábban kezdődött második berlini válság megoldódott.

6.7. A második kubai válság – a rakétaválság (1962)

A fontosabb ok végül Kuba lett, amelynek Szovjetunióval való kapcsolatai egyre szorosabbá váltak. Akármilyen tényleges különbség létezett is az amerikai és szovjet katonai fejlesztések terén, Hruscsov bizonyos kijelentései – az olyanok, mint például „[...] rakétánk egy legyet eltalál a világűrben. Nem kérkedem." (1961. június 13.) – amerikai körökben nem arattak osztatlan sikert. Bár a Szovjetunió 1961 nyarától szállított katonai felszereléseket és technológiát a karibi szigetországba, hivatalosan csak egy évvel később (1962. szeptember 3.) jelentették be, hogy szerződéses keretek közé emelték a katonai együttműködést. Ennek ellenére az október közepén Egyesült Államokba látogató szovjet külügyminiszter, Gromiko még tagadta – ha tudott egyáltalán az amerikai hírszerzés október 14-ei felvételeiről – hogy bárki szovjet rakétákat szándékozna Kubába telepíteni.

A válság egy szűk héttel később, **október 22-én vette kezdetét, amikor Kennedy elnök** – arra hivatkozva, miszerint az amerikai kormány teljes bizonyosságot szerzett arról, hogy a Szovjetunió Kubában rakétabázist létesít **– elrendelte Kuba nyílt tengeri blokádját a szovjet fegyverszállítások megakadályozása érdekében.** A blokád két napon belül teljessé vált; a szovjet hajók, bár elég közel merészkedtek a „határvonalhoz", nem tettek kísérletet annak áttörésére. Ezzel párhuzamosan a felek – Kennedy és Hruscsov – nyílt és titkos levelek, táviratok formájában egyeztettek egymással a rakétatelepítés okairól, a blokád indokoltságáról, majd a későbbiekben a lehetséges megoldásokról. Október 27-ig – a válság legkritikusabb napjáig, amikor egy szovjet légvédelmi rakéta lelőtt egy amerikai U–2-es repülőgépet – lényegében patthelyzet volt. Ekkor Hruscsov kiegészítette előző napon megfogalmazott első ajánlatát –, amely szerint Moszkva hajlandó a kubai arzenál ENSZ-ellenőrzés melletti felszámolására, amennyiben az Egyesült Államok megszünteti a blokádot, és garanciát ad, hogy nem rohanja le Kubát – azzal a feltétellel, hogy a Moszkvát fenyegető Jupiter rakétákat Törökország területén szereljék le. **Miután Kennedy már az első, október 26-ai ajánlatra is pozitívan, a blokád feloldásának ígéretével válaszolt, Hruscsov elrendelte a Kubában lévő szovjet rakétatámaszpontok ENSZ-felügyelet melletti leszerelését.** Az amerikai blokád feloldására november 20-án került sor, amellyel egyidőben Washington vállalta, hogy a továbbiakban tiszteletben tartja Kuba szuverenitását. A törökországi rakéták amerikai leszerelésére a színfalak mögött, a közvélemény, illetve a kérdésben elvben kompetens NATO-szövetségesek tudta nélkül néhány hónappal később került sor.

A felek a kubai vezetők „feje fölött" rendezték a kérdést. Az amerikai félnek nem voltak teljesen megbízható információi arról, hogy mennyire

Kennedy, John Fitzgerald (1917–1963): az Egyesült Államok egyik legnépszerűbb demokrata elnöke volt, amelyet idealizmusának, jó megjelenésének és csinos feleségének köszönhetett. Hivatalba lépését és halálát tekintve egyaránt a legfiatalabb amerikai elnök volt. Életét ismeretlen eredetű lövedékek oltották ki a texasi Dallasban 1963. november 22-én, két és fél évvel beiktatását követően.

Az ír felmenőkkel rendelkező, római katolikus Kennedy család több tagja jutott magasra az amerikai politikai elit köreiben. John F. Kennedy a Harvard Egyetemen szerzett diplomát, szakdolgozatát (*Appeasement at Munich*) Hitler, Neville Chamberlain, Benito Mussolini és Édouard Daladier müncheni megállapodásának (1938) tanulságairól írta. A második világháborúban a csendes-óceáni hadszíntéren szerzett érdemeket. A háborút követően a Demokrata Párt színeiben előbb a kongresszus képviselője, majd a szenátus tagja lett. Az 1959-es elnökválasztási évben a párt első számú elnökjelöltje lett. Megnyerő, betegségei ellenére is karizmatikus személyisége nagy szerepet játszott a republikánus ellenfél, Nixon legyőzésében. Ismert és 2008 folyamán Barack Obama által is előszeretettel idézett gondolata volt, hogy „sohase tárgyaljunk félelemből, de sohase féljünk tárgyalni" (Let us never negotiate out of fear. But let us never fear to negotiate.). Választási kampányában igyekezett kihasználni az 1950-es évek második felében érzékelt szovjet technológiai fölény jelentette fenyegetettség-érzést és visszaadni az amerikaiak számára az Egyesült Államok erkölcsi fölényének és cselekvőképességének tudatát. Az ország nemzetközi kapcsolatait tekintve jelentősnek számított a fejlődő államoknak nyújtott különféle segítségnyújtási programok meghirdetése. A legfontosabbak közé tartozott a Latin-Amerika számára megalkotott Szövetség a Haladásért program, az első átfogó nemzetközi segélyezési törvény (Foreign Assistance Act, 1961) kodifikálása, illetve a békehadtest létrehozása. Elnökségének leglátványosabb terepe azonban minden kétséget kizáróan Kuba volt, ahol a disznó-öböli incidenstől a kubai rakétaválságig terjedő időszak alatt Washington megtanulhatta, hogy nem minden harmadik világbeli állam érzi a kommunista befolyást oly fenyegető veszélynek.

Kennedy rövid elnöksége alatt az Egyesült Államoknak be kellett látnia, hogy nem elég erős ahhoz, „hogy bármi árat megfizessen, bármi terhet elviseljen" – még a szabadság győzelme érdekében sem. A nagy ellenséggel, a Szovjetunióval való együttműködés szükségessége a Moszkva és Washington közötti forródrót létesítésében, illetve a részleges atomcsend-egyezmény kidolgozásában öltött testet (1963).

veszélyes is a kubai készültség. Korabeli becsléseik szerint mintegy 10 000 szovjet katona és szakértő állomásozott Kubában – mint utólag kiderült ez kb. negyede volt a tényleges nagyságrendnek. Hasonlóan nem voltak tisztában azzal, hogy a hírszerzés szerint Kubában hadrendbe állított, Egyesült Államok területét célzó négy közepes hatótávolságú rakéta rendelkezik-e nukleáris robbanótöltettel vagy sem. Az Egyesült Államokat fenyegető kubai helyzetről – a különféle katonai felszerelések mennyiségéről, minőségéről – október 15-én légi felvételek formájában értesült Kennedy, akinek lényegében négy választási lehetősége volt: (1) multilaterális keretek között, a BT összehívásával rendezni a kérdést, (2) légitámadás a kubai rakétatámaszpontok ellen, (3) hagyományos erőkkel végrehajtott, szárazföldi beavatkozás, illetve (4) tengeri blokád, amely nemcsak a további szállításokat akadályozza meg, hanem kellő nyilvánosságot is biztosít. Az információkhoz való korlátozott hozzáférés is magyarázta, hogy az amerikai adminisztráció sok türelmi időt nem adhatott Moszkvának. A multilaterális keretek között való egyeztetés ellen nemcsak Castrónak volt kifogása, de az túl lassúnak és nehézkesnek is tűnt a becsült nukleáris fenyegetés tükrében. Bármiféle légitámadás túl kockázatos volt, amennyiben nem lehetett tudni, nem vált-e ki akár Kuba, akár a Szovjetunió területéről indított nukleáris megelőző vagy ellencsapást az ellenfél részéről. E tekintetben McNamara védelmi miniszter számára az akkor rendelkezésre álló 5000 darab körüli amerikai és 300 szovjet nukleáris töltet is atomparitásnak (egyenlőnek) számított, legalábbis amennyiben a meglévő mennyiségi különbség közömbös volt az Egyesült Államoknak okozható károk tükrében. Nem kevésbé volt kockázatos a szárazföldi beavatkozás különösen a Disznó-öbölbeli incidens emléke tükrében; ennek elvetése helyesnek bizonyult, legalábbis amennyiben hitelesek voltak a kubai hadsereg 270 000 fős állományára vonatkozó későbbi információk.

A kubai válság értékelése kapcsán megoszlanak a vélemények, amennyiben nézőpont kérdése, hogy melyik fél nyert – az emberiség egészén túl. Azon szerzők, akik szerint a Szovjetunió győzött, azt hangsúlyozzák, hogy az Egyesült Államok gyakorlatilag vállalta Kuba – a Castro vezette diktatúra – biztonságának külső garantálását. Ez sem az amerikai, sem a nemzetközi közvélemény körében nem volt könnyen feldolgozható. Ráadásul abban a tévhitben, hogy az amerikai reakcióból Moszkva levonja a megfelelő következtetést – vagyis sem mennyiségileg, sem minőségileg nem fog komolyabb katonai fejlesztéseket folytatni, hiszen Washingtont sem Berlinben, sem Kubában nem tudta ezzel provokálni – Washington inkább a stratégiai egyensúlyt megtartó amerikai–szovjet párbeszédet ösztönözte. A törékeny détante (1962–1969) viszont módot adott a Szovjetuniónak, hogy néhány éven belül utolérje az Egyesült Államokat stratégiai fegyverekkel való

ellátottság terén. Más források – a kínai vezetők és Mao Ce-tung korabeli retorikájával ellentétben – a Szovjetunió „bölcs meghátrálásaként" értékelik a Kubából való csapatkivonást, még akkor is, ha Washington sem folyamodott Moszkva engedélyéhez a törökországi rakétatelepítések előtt. Végső soron a NATO-rakéták, még ha hamarosan le is szerelték őket, Törökországból 10 perc alatt, míg az európai indítású szovjet rakéták 26 perc alatt érték volna el az ellenséges ország területét.

Mindent **összefoglalva** a hidegháború hátralévő időszakában egyetlen egyszer sem voltak a felek annyira közel a nukleáris háborúhoz, mint amennyire 1962 októberének utolsó napjaiban. A nehézkes kommunikáció tanulságait levonva a következő év folyamán Moszkva és Washington egyetértési megállapodást írt alá a közvetlen kommunikációs csatorna kialakításáról. Az ún. forródrót-egyezményt 1963. június 20-án kötötték meg. A „forródrót" állapotát a kezdetektől óránként ellenőrzik – függetlenül attól, hogy már régen nincs sem hidegháború, sem Szovjetunió.

6.8. Kínai–szovjet elhidegülés és feszültségek (1959–1962)

Az amerikai–szovjet fegyverkezési verseny, illetve Berlin és Kuba kérdése csupán néhány volt azon témák között, amelyek hozzájárultak a Moszkva és Peking közötti lassú elhidegüléshez. Az 1950-es évek folyamán a kínai gazdaság modernizálása, az energiaellátás és nehézipar (különféle erőművek, alkatrész-üzemek) fejlesztése elképzelhetetlen lett volna a Szovjetunió segítsége nélkül. Az együttműködés azonban nem volt harmonikus. **Mao Ce-tung kollektivizálásra vonatkozó elképzelései jól illusztrálták, hogy a szocializmust kínai módon kívánja építeni.** A nehézipar fejlesztési igényei, illetve a mezőgazdaság 1952-től napirenden lévő kollektivizálása, a nagyüzemi gazdálkodás bevezetése országszerte a lakosság kizsigereléséhez és elégedetlenségéhez vezetett. Az SZKP XX. kongresszusán elhangzottak (→ 4.9.) Kínában sem maradtak következmények nélkül. A nyugati nézőpontból látszólagos toleranciát hirdető **„száz virág"** program (1957 tavaszán) megpróbálta az értelmiséget, illetve a lakosság minden rétegét aktívabban bevonni a problémák megoldásába. A kínai politikai vezetőknek azonban néhány héten belül szembesülnie kellett azzal, hogy a párttal – annak mindent elnyomó gyakorlatával szembeni – elégedetlenség nagyobb annál, mint ahogy azt képzelték. A „liberalizációs" kísérlet logikus, de nem várt következménnyel járt. A szövetkezeti gazdálkodásnak az egyéni haszonszerzés javára való elhanyagolása és a diáktüntetések világosan jelezték, hogy a lakosság nagy részének a rendszer létezése és nem csupán annak minősége ellen volt kifogása.

A kínai vezetés a hatalom megtartása érdekében 1958 folyamán meghirdette **a „nagy ugrás"** politikáját, amely lényegében a társadalmi, gazdasági élet teljes átszervezéséhez vezetett. A fennálló rendszert és vezetését bíráló értelmiséget – kb. 500 000—700 000 embert – vidékre száműzték (át)nevelési céllal. A szovjet típusú termelőszövetkezetek helyett nagyobb termelési egységeket, ún. népi kommunákat hoztak létre. A vidéki iparosítás ún. népi kohók létrehozását jelentette, nem utolsósorban azzal a céllal, hogy a város és vidék közötti különbségeket felszámolják. Az évtized végén Kínában pusztító aszály, a gabonahiány, illetve a gazdaság átgondolatlan, koordinálatlan átalakítása 1960–1961 folyamán 13–20 millió ember halálát okozta – miközben az ország lakossága 1957 és 1965 között mintegy 80 millióval nőtt. Ha a gazdasági növekedés problémáját nem is oldotta meg, a „nagy ugrás" Kínát **a Szovjetuniótól való ideológiai és politikai eltávolodás** irányába vitte. Peking számára elég támadási felületet nyújtott az az irány, amely felé a Hruscsov által vezetett Szovjetunió elmozdult az 1950-es évek második felében. Mao revizionizmusként értékelte az SZKP XX. kongresszusának üzenetét, illetve a „desztalinizációt," és sérelmezte, hogy Sztálin elmarasztalása kapcsán Moszkva előzetesen nem kérte ki Peking véleményét. A kifejező „szociálimperializmus" fordulat révén azzal vádolta Hruscsovot, hogy a kapitalizmus és a szocializmus közötti békés egymás mellett élés politikájával a Szovjetuniót a kapitalizmus útjára vezeti vissza. A forradalom elárulásának vádja mellett Peking azt is sérelmezte, hogy Moszkva soviniszta nagyhatalomként meggondolatlanul nyomja el a kelet-európai népek politikai, nemzeti törekvéseit. Maónak az sem tetszett, hogy a gazdasági, technológiai, iparfejlesztési együttműködés révén Moszkva Pekingben is növelni kívánta politikai befolyását, miközben vonakodott megosztani a katonai fejlesztések terén elért szovjet eredményeket, a „rendelkezésre álló" stratégiai rakétaarzenált.

De nemcsak Peking kritizálta Moszkvát, annak Közép-Európában alkalmazott gyakorlata, illetve az osztrák államszerződés és Berlin kérdésében tanúsított engedékenysége – az ultimátum elfelejtése, a nyugati hatalmakkal való tárgyalások – kapcsán. **A nemtetszés kölcsönös volt, hiszen Moszkva is komoly aggodalommal és rosszallással tekintett a kínai pártvezetés tevékenységére.** Ennek egyik első megnyilvánulása volt, hogy Hruscsov 1957 őszén érvénytelennek nyilvánította azt a titkos kínai–szovjet megállapodást, amelynek értelmében Moszkva segítséget nyújtott a kínai nukleáris fejlesztésekhez. Miután ezt Peking 1959-ben hivatalosan is tudomásul vette, 1964-ben sikerrel felrobbantotta saját atombombáját. Az indiai közvélemény által támogatott, 1959. évi tibeti felkelés kínai részről történt brutális leverése, valamint az indiai–kínai határvita (1962) nem

csupán a Szovjetunió és India közötti jó viszony miatt érintette érzékenyen Moszkvát. Pekingnek a Tajvani-szorosban fekvő szigetek elfoglalására tett kísérletei (1949, 1954–1955, 1958) tovább növelték Moszkva nem is teljesen hiábavaló aggodalmát. Kína nemcsak retorikailag (1962), de néhány éven belül katonai erőkkel is kifejezésre jutatta, hogy a cári Oroszország által annak idején elcsatolt területeket ismét saját határain belül szeretné tudni (1969). A kínai–szovjet elhidegülés szempontjából igazán kritikus év 1960 volt, amikor a Szovjetunió leállította segélyeit, illetve hazahívta azt a mintegy 30 000 szakértőt, akik mérnökként, technikusként dolgoztak a kínai gazdaság fejlesztésén. Amikor 1961-ben Hruscsov „megelégedett" a berlini fal létesítésével – ahelyett, hogy elég bátor lett volna különbékét kötni az NDK-val, illetve elérte volna Berlin szabad várossá nyilvánítását – Peking végleg elfordult Moszkvától, a kommunista ideológia hivatalos képviselőjétől.

A fenti tendenciák következtében **Kínának a harmadik világ államaival való** – egyébként különösebben nem aktív – **viszonyát, különösen Afrikában, a Moszkvának és a Washingtonnak való „keresztbetevés" igénye jellemezte.** Ennek méretei azonban nem haladták meg az ésszerűség határait. Mao igyekezett feleslegesen nem ingerelni sem Moszkvát, sem Washingtont – elkerülendő, hogy Kínát olyan, a koreai háborúhoz (1950–1953) hasonló konfliktusokba vonják be, amelyben a részvételhez sem érdekek nem fűzték, sem kapacitások nem álltak rendelkezésre. Kivételként talán a vietnami háború, illetve India említhető. Ami az előbbit illeti, részben a hagyományos kínai–vietnami ellenszenvnek köszönhetően Kína minden Észak-Vietnamnak nyújtott fegyverszállítás, illetve a kínai katonák jelenléte ellenére nem vált hivatalosan hadviselő féllé. Az Indiával való viszony kapcsán az említett határincidenst leszámítva Peking e térségben is meglehetősen óvatos maradt. Ami tény, hogy Hruscsov „minél gátlástalanabbul blöffölt rakétáival és hidrogénbombáival", Peking annál inkább hangot adott kritikáinak, nevezetesen, hogy Moszkva a nemzetközi porondon lejáratja az egész kommunista világot. A kubai válságot követően Peking és Moszkva viszonya tovább romlott. Mao szemében Hruscsov legitimitása minden korábbinál mélyebbre süllyedt, amely valamiféle általános Hruscsov-vezette Szovjetunió iránti ellenszenvvel volt magyarázható. A Szovjetunióval való rivalizálás, a kommunista világban való vezető szerepre törekvés fokozatosan elvezet majd a legnagyobb imperialista „papírtigrishez," az Egyesült Államokhoz való kínai közeledéshez.

6.9. A gyarmati rendszer felbomlása Afrikában (1956–1975)[1]

A népek önrendelkezési jogának meghirdetését, az ENSZ Alapokmányába foglalását (1. cikk, 2. bekezdés) követően a gyarmatbirodalmakat túl sokáig már nem lehetett egyben tartani. Ennek ellenére még három évtizedre volt szükség ahhoz, hogy az utolsó európai gyarmatosító, Portugália is elismerje „tengeren túli megyéinek" függetlenségét (1975).

Ahhoz képest, hogy a gyarmatosítás és a dekolonizáció fogalmait hagyományosan Afrikával társítjuk, az európai jelenlét a kontinens nagy részén meglepően rövid ideig tartott. A XV. századtól létesített partmenti erődöket és területeket leszámítva a politikai hatalom belső területeken való kiépítése sokkal később kezdődött, illetve sokkal rövidebb ideig tartott, mint Ázsiában vagy Amerikában. **Az afrikai kontinens iránti európai érdeklődés hagyományosan gazdasági és nem politikai-hatalmi megfontolásokra épült.** A földrajzi felfedezések óta eltelt évszázadok folyamán az európaiak fokozatosan felváltották az arabokat, akik a Kelet-Afrika partjai mentén zajló tengeri, illetve transzszaharai kereskedelmi útvonalak révén Afrikát összekötötték Európával. A 17. század elejétől az 1800-as évekig a kontinens leginkább az amerikai ültetvényeken való munkavégzéshez szükséges termelési tényezőt – munkaerőt, vagyis rabszolgákat – exportált. Miközben afrikai szemszögből az európai jelenlétet máig Afrika fehér ember által történt kizsákmányolásával társítják, addig legalább ennyire fontos volt azoknak az Európában kimunkált politikai kategóriáknak, intézményeknek a kontinensen való lassú „meghonosítása," amelyek (nemzet)államok formájában Afrikát a nemzetközi rendszer részévé tették. **Az európaiak által kijelölt gyarmati határok, a különféle politikai eszmék, az önrendelkezéshez való jog, a nemzetközi gazdasági rendbe való bekapcsolódás, a tőkebefektetéseknek köszönhető infrastruktúra-fejlesztés és modernizálás mind hozzájárultak ahhoz, hogy a hagyományos afrikai közösségek (etnikai csoportok, törzsek) modern politikai egységekbe, államokba szerveződjenek.** A gyarmatosító európaiak – Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Portugália, Spanyolország – által a berlini konferencián (1884–1885) kijelölt, majd az első világháborút követően Németország kárára „tökéletesített" határok politikai, hatalmi, stratégiai megfontolásokat tükröztek, sok közük a természetes földrajzi, etnikai, helyi politikai realitásokhoz nem volt. És bár afrikai államok egymás között meglepően kevés háborút folytattak a határok újradefiniálása céljából,

1 A 6.9. alfejezet alapvetően John Grenville (2005): *A History of the World from the 20th to the 21st Century* c. munkájának XV. részére támaszkodik.

a kontinensen 1960-as évektől napjainkig megfigyelhető polgárháborúk, kulturális és etnikai különbségekkel, gazdasági motivációkkal egyaránt magyarázható konfliktusok jól érzékeltetik, hogy **a nemzetállam – mint politikai egység – mennyire távol áll az afrikai társadalomfejlődés gyakorlatától.** Ennek ellenére a gyarmatosítás néhány évtizede olyan tényeket teremtett, amelyeket nem lehetett megváltoztatni. Azzal, hogy megalakulását (1963) követően a kontinentális egységet képviselő Afrikai Egységszervezet (Organization of African Unity) 1964-ben kairói csúcstalálkozóján elismerte a gyarmati határokat, valószínűleg kezelhetetlen káosztól mentette meg a kontinenst, illetve a nemzetközi rendszer egészét is.

A függetlenné válásra vonatkozó döntést, illetve annak végrehajtását nem annyira a gyarmati, gyámsági területek önrendelkezési jogra formált igénye, nem is az annak gyakorlásához szükséges felkészültség, **hanem sokkal inkább európai és lokális hatalmi megfontolások határozták meg.** Egyik oldalról a gyarmati függetlenség megadására vonatkozó döntésekben alapvetően az európai kormányok egyéb geostratégiai érdekei, a fenntartással kapcsolatos gazdaságossági, hatékonysági szempontok, a politikai vezetők különféle benyomásai és percepciói játszottak elsődleges szerepet. Az éghajlati viszonyokat tekintve sokkal barátságtalanabb angol, illetve francia Nyugat-Afrikában jóval gördülékenyebben zajlott le a hatalomátadás, mint például az ásványkincsekben gazdag, „fehér afrikaiak" által hosszú ideje vonzónak tartott Dél-afrikai Unióban (1961-től Dél-afrikai Köztársaságban), vagy Rhodésiában (1980-tól Zimbabwe). Másik oldalról a legtöbb afrikai államban az európaiak önkényes helyzetértékelése – a Macmillan brit miniszterelnök által megfogalmazott „változás szele" – kitermelte azokat a helyi eliteket, amelyek esélyesek voltak a hatalom átvételére, illetve jobb boldogulási lehetőség hiányában érdekeltek lettek annak megtartásában. Ott, ahol alternatív helyi erők vitatták az új hatalmi struktúrát – például Nigéria olajban gazdag Biafra tartománya; Etiópia kapcsán Eritrea; Angolában az UNITA; a Kongói Demokratikus Köztársaságban (a későbbi Zaire-ben) az ásványkincsekben gazdag Katanga és Kasai tartományok – hosszabb-rövidebb időre polgárháborús állapotok alakultak ki. **A belső megosztottságot az egymással szemben álló hidegháborús nagyhatalmak,** elsősorban az Egyesült Államok és Szovjetunió, de Kína, illetve egyes európai államok is, **minden további nélkül kihasználták saját, a kontinens államai szempontjából sokszor irreleváns céljaik elérésére.** A kínai–szovjet rivalizálás jó szolgálatot tett a nyugati államoknak, amelyeknek harmadik világbeli „manőverezési lehetőségei" ennek köszönhetően növekedtek. A kommunizmus terjedését megakadályozandó az Egyesült Államok is sokkal nagyobb mozgásteret tett lehetővé a (volt) gyarmattartók számára, mint a népek önrendelkezési joga és a demokrácia iránti elkötelezettsége

indokolta volna. Különösen Franciaország élt ezzel a lehetőséggel: kulturális és gazdasági érdekei „függetlenségtől független" érvényesítése mellett 1960 és 1990 között kb. harmincszor avatkozott be katonailag valamely Párizs-barát afrikai államfő megmentése, adott esetben ellenfelének elmozdítása érdekében. A hidegháború éveiben a nemzetközi rendszer nyugati szereplői számára volt afrikai gyarmatai egyértelműen Párizs „vadászmezejének" (terrain de chasse) számítottak – a francia befolyás még mindig kellemesebb volt, mint a Szovjetunió vagy akár Kína térnyerése.

A fehér telepesek jelenléte – az angol gyarmatbirodalomhoz tartozó említett Dél-afrikai Köztársaságban, Rhodésiában, a portugál gyarmatokon, illetve északon, például francia Algériában – **nem kis akadályt jelentett a gyarmatosítás felszámolása során.** Algériát és a sajátos Dél-afrikai Köztársaságot leszámítva, talán nem meglepő, hogy a fehér uralomra épülő területek – Mozambik és Angola (1975), Zimbabwe (1980), Namíbia (1989/1994) – nyerték el utoljára függetlenségüket. Azokon a területeken, ahol a függetlenség megadása nagymértékben nem ütközött „fehér" érdekekbe, **a dekolonizáció mikéntje a gyarmatosítás időszakában kialakult intézményi, közigazgatási, finanszírozási feltételeknek megfelelően alakult.**

A 20. század közepére **a britek gyarmatbirodalma** egészében véve jóval kevésbé volt centralizált, mint Franciaországé. Miután a gyarmatokon az összlakossághoz képest viszonylag kevés angol gyarmati tisztviselő dolgozott, a „közvetett" és „közvetlen" hatalomgyakorlás elegye valósult meg. Bizonyos esetekben, például Nigéria egy részén, illetve a legkevésbé fejlett gyarmati területeken különféle afrikai méltóságokkal kötött megállapodások értelmében az afrikai vezetők elismerték a brit szuverenitást, de helyi, belső ügyeiket relatíve szabadon, bár brit felügyelet mellett intézhették. Kissé más volt a helyzet brit Nyugat-Afrikában, illetve Afrika középső, déli részén, ahol a hagyományos afrikai társadalmi-politikai struktúrákat egyértelműen alárendelték a britek igényeinek. Ezen területeken, így Kenyában, Rhodésiában, Dél-Afrikában is a közvetlen kormányzási-igazgatási gyakorlat valósult meg.

Ami **Franciaországot** illeti, Párizs gyarmati területeivel való kapcsolata erősen hierarchikus, centralizált, autoriter vonásokat mutatott. A helyi, afrikai (fekete) vezetők egyértelműen végrehajtói szerepben voltak – csinálták, amit a gyarmatügyi minisztériumnak közvetlenül felelős francia (fő)kormányzók előírtak számukra. Ez az igazgatási gyakorlat éles kontrasztban volt azon „kedvezményekkel," amelyek az oktatás, politikai jogok gyakorlása terén megillették a helyi afrikaiak, a feketék egy részét. A „civilizációs misszió" szellemében a franciák hittek abban, hogy oktatással el lehet érni, hogy a feketék semmiben se különbözzenek az európaiaktól. Egyúttal bíztak abban

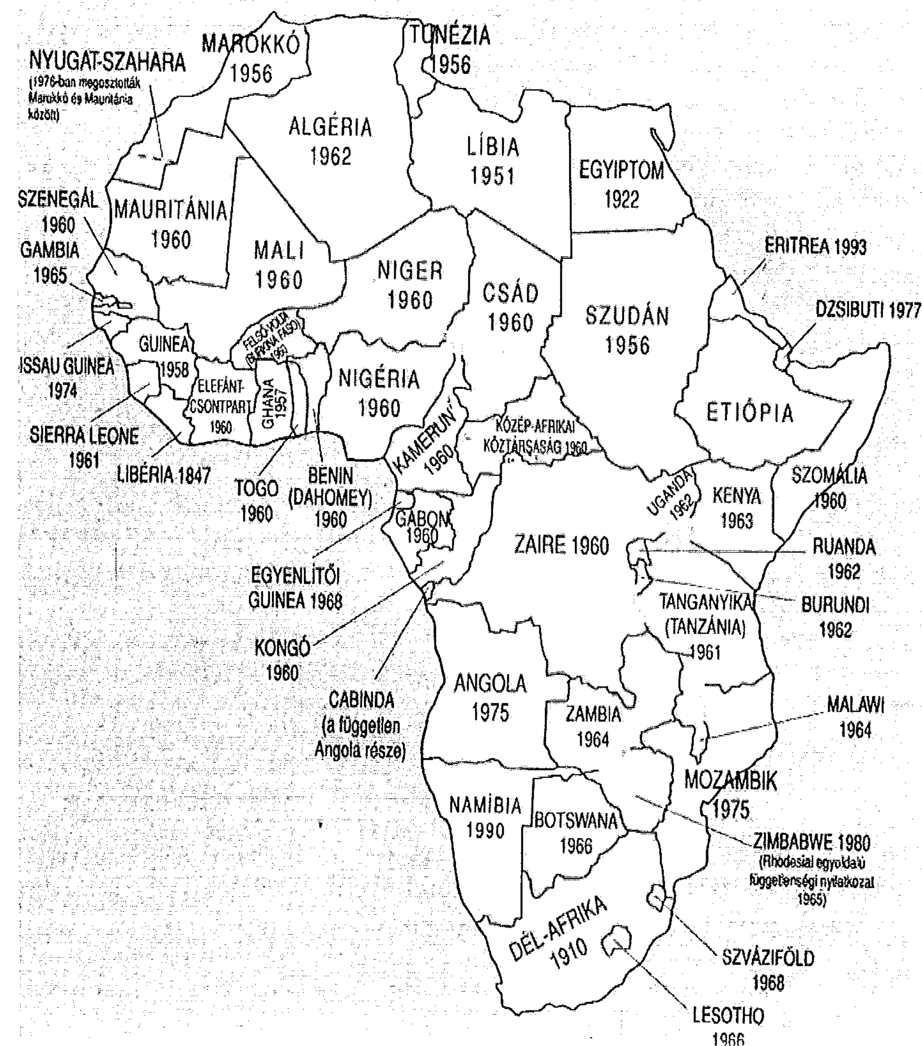
is, hogy a rendszer hosszú távon való fenntartásában támaszkodhatnak az abból profitáló, értékeikben, gondolkodásmódjukban asszimilált fekete „elitekre".

Érdemes még megemlíteni **a belga** gyakorlatot, amely a franciával ellentétes gondolkodásmódra épült. Kongóban a belgáknak, a fehér telepeseknek sem volt lehetőségük politikai jogaik gyakorlására, annak érdekében, hogy az eltérő bánásmód ne szítson feszültséget a helyi társadalomban.

A függetlenség elnyerése – gyarmatból szuverén nemzetállammá válás – általában nem egyik pillanatról a másikra következett be. Franciaország esetében a Francia Unió, majd 1958-tól a Francia Közösség, Nagy-Britannia esetében a (Brit) Nemzetközösség kínált olyan átmeneti intézményi keretet, amelyen belül a gyarmati területek – és pszichésen a gyarmatosító hatalmak – „felkészültek" a függetlenségre. E kereteken belül az adott területek szélesebb belső autonómiát kaptak, közvetlen képviselethez jutottak a Párizsban, Londonban, Lisszabonban található parlamentekben, illetve jogosultak lettek gazdasági, fejlesztési segélyek fogadására. A fejleményeket pozitív szemmel nézve, a gyarmatosítók többségének – talán a portugálok és belgák kivételével – sikerült a demokrácia felé vezető úton elindítani gyarmataikat. Tény azonban, hogy az 1940-es évek második felében London és Párizs is sokkal hosszabb (egy-két generációnyi) idő és nem 10-15 év alatt gondolta a szóban forgó utat végigjárni.

A gyarmatosításnak konszolidált mérlege nem létezik. Hogy megérte-e vagy sem, az területenként és időszakonként változik. Ami kétségtelen, hogy minden hivatalos indoklás, misszionáriusok által képviselt paternalizmus, közigazgatási és infrastrukturális fejlesztés, vagy akár a francia mission civilisatrice-ban kifejeződő küldetéstudat ellenére **az őslakos afrikaiak életét mégiscsak a gyarmatosító hatalmak gazdasági igényei, illetve az általuk teremtett politikai, gazdasági, adminisztrációs-közigazgatási feltételek határozták meg.** A feketék alacsonyabb rendű emberként – előbb állatként (jószágként), majd gondoskodásra szoruló „gyerekként" – való kezelése, az európai kormányok térségbeli politikája olyan valóság volt, amelyen az afrikaiaknak nem volt módjuk változtatni. És bár ez utóbbi feltételek a függetlenség elnyerésével elvileg megváltoztathatóak lettek, **a gyakorlatban** kevés példa van rá, hogy az örökölt gyarmati struktúrákat komolyabb **mértékben megváltoztatták volna.** Az 1950–1960-as évekre az afrikai (nemzet)gazdaságok fejlett világba nyersanyagellátóként való betagozódása, illetve a nyugati pénzügyi rendszerektől kölcsönök és fejlesztési segélyek révén való függése annyira stabil volt, hogy komolyabb változtatásokra nem volt lehetőség. Minden nagyszabású infrastrukturális, ipari vagy szükségtelen luxusberuházás **ellenére a független afrikai államok többsége** – a

Afrika dekolonizációja

Forrás: Cook–Stevenson (1995) 566. p.

Világbank által 2007-ben publikált indikátorok szerint kétharmada – **napjainkig monokultúrás gazdálkodást folytat**, és egy-két mezőgazdasági vagy bányászati nyersanyag (kakaó, kávé, gyapot, olaj, gyémánt, arany, réz stb.) exportjából realizálja exportbevételének legalább 60 százalékát.

További problémát jelentett, hogy a függetlenség elnyerésekor a hatalom gyakorlására jogot szerző helyi afrikai – adott esetben ázsiai, latin-amerikai – vezetők nem csupán oktatási vagy közigazgatási rendszert vagy a világpiaci árakból adódóan ingadozó exportbevételeket örököltek a gyarmatosítóktól. Lehet, hogy a földrajzi felfedezéseket (15. század) megelőzően nem léteztek az európai felvilágosodást követően Európában evidenciává váló elvek és értékek, mindenesetre tény, hogy azokat az európaiak meglehetősen szelektíven terjesztették világszerte. Tény az is, hogy az afrikai társadalmak nagy része a függetlenség elnyerésekor írástudatlan volt, jóval szegényebb a harmadik világot jellemző átlagnál. Tagjai nélkülözték mindazt a politikai, technikai-technológiai tudást, amelyek nélkül a képviseleti rendszerek, kormányzati intézmények, modern piacgazdaság nem működnek. Ilyen feltételek közepette különösebben nem meglepő, hogy **az afrikai vezetők európai elődjeiktől, a gyarmati tisztviselőktől eltanulták azokat az egyszerű erőszak-alkalmazásra épülő hatalomgyakorlási technikákat is, amely saját társadalmuk politikai döntésekből, gazdasági fejlődési lehetőségekből való kizárására épültek.** Sokat nem ront az afrikai vezetők többségének megítélésén, hogy saját, egyébként is kiszolgáltatott népeik elnyomását, kizsákmányolását nem a rasszizmus fátyla alatt tették, mint azt évszázadokon keresztül megszokhatták az európaiaktól.

Végigtekintve a dekolonizáció folyamatát, **a második világháborút követően a Szaharától délre csupán** – az Olaszország által 1936 és 1941 között és a nemzetközi közösség által el nem ismert módon annektált – **Etiópia (1896) és Libéria (1847) volt független.** A kontinens államainak nagy része közvetlenül a korábbi gyarmattartó államtól nyerte el függetlenségét, kisebb része (így Ruanda–Urundi, Szomáliföld, Tanganyika, Togoföld) átmeneti ideig az ENSZ Gyámsági Tanácsának fennhatósága, de a korábbi gyarmattartó hatalom adminisztratív irányítása alatt állt. Elsőként Nagy-Britanniától (illetve Egyiptomtól) Szudán (1956), Ghána (1957), majd Franciaországtól Guinea (1958), „**Afrika évében" 1960-ban** a térségbeli francia gyarmatok és gyámsági területek többsége – francia (Brazzaville) Kongó, Kamerun, Togo, Mali, Szenegál, Malgas Köztársaság (Madagaszkár), Szomália, Dahomey (1975 óta Benin), Niger, Felső-Volta (1984-től Burkina Faso), Elefántcsontpart, Csád, Közép-afrikai Köztársaság, Gabon – is elnyerte függetlenségét. A korábbi belga Kongó (Kongói Demokratikus Köztársaság, 1971 és 1997 között Zaire) 1960-ban, Ruanda és Burundi 1962-ben vált függetlenné. A fentebb ismertetett összefüggések miatt a brit gyarmatok hosszabb időszak

alatt nyerték el szabadságukat: 1960-ban Nigéria, 1961-ben Sierra Leone, illetve Tanganyika és Zanzibár ma Tanzánia néven ismert kettőse; 1962-ben, Uganda, 1963-ban Kenya, 1964-ben Malawi, Zambia, 1965-ben Gambia, 1966-ban Botswana, Lesotho, 1968-ban Szváziföld, Mauritius. Portugália 1975-ben adta meg a függetlenséget gyarmatainak: a kontinens déli részén lévő Angolának, Mozambiknak, a nyugati part mentén található Bissau-Guineának, illetve a Guineai-öbölben lévő Sao Tome és Principe-szigeteknek. Napjainkban Nyugat-Szahara az utolsó olyan afrikai terület, amelynek státusa rendezetlen, és amelyre a gyarmatosítás megszüntetéséről szóló 1514. számú ENSZ Közgyűlés határozata vonatkozik.

6.10. Az ENSZ szerepe a dekolonizációban

Az ENSZ-nek a dekolonizációban játszott szerepe meglehetősen összetett és nehezen összefoglalható. **Intézményi szempontból az alapokmány XII. és XIII. fejezete alapján létrehozott Gyámsági Tanács** – az ENSZ egyik fő szerve az eredeti hat közül – **a gyámsági területek függetlenné válásában volt aktív.** A gyámsági területek abban különböztek az előzőekben ismertetett hagyományos gyarmatoktól, hogy igazgatásukat az érintett hatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, Egyesült Államok) nemzetközi felhatalmazás alapján végezték. A gyámsági rendszer az alábbi területeket foglalta magában: (1) azon területek, amelyek mandátumterületként a két világháború között a Népszövetség igazgatása alatt álltak, praktikusan az első világháborúban vesztes Németországtól elcsatolt területek; (2) a második világháború eredményeként a vesztes államoktól (elsősorban Japántól) elcsatolt csendes-óceáni területek; valamint (3) az igazgatásukért felelős – gyarmattartó – államok által önként a gyámsági rendszer felügyelete alá helyezett területek. A rendszer célja a szóban forgó területek politikai, gazdasági, társadalmi fejlődésének előmozdítása volt, azok felkészítése az önrendelkezési jog gyakorlására. Az ENSZ első éveiben tíz területet minősítettek gyámsági területté, ezek: a brit igazgatás alatt álló Togoföld, olasz Szomáliföld, francia Togoföld, francia Kamerunok, brit Kamerunok, Tanganyika (brit), Ruanda-Urundi (belga), Nyugat-Szamoa (új-zélandi igazgatás), Nauru és Új-Guinea (mindkettő ausztrál igazgatás alatt állt). Az 1960-as évek elején a felsoroltak mindegyike elnyerte függetlenségét, és azóta önállóan, más állammal egyesülve vagy szétválva, szuverén államként tagja a nemzetközi közösségnek. A korábbi német gyarmat, Dél-Nyugat-Afrika szintén mandátumterület volt, azonban a második világháborút követően a mandátumot gyakorló Dél-afrikai Unió nem ismerte el az ENSZ Gyámsági Tanácsának fennhatóságát. Hosszú küzdelem után a terület lakói 1990-ben Namíbia néven váltak függetlenné. Az Egyesült Államok csendes-óceáni gyámsági területei – a Mikronézai Föderáció, a Marshall-szigetek, az Észak-Mariana-szigetek és Palau

– az 1990-es évek elején nyerték el a teljes önkormányzatiságot és léptek szabad társulásra az addigi „gyámmal." Palau helyzetének megoldódásával a Gyámsági Tanács 1994-ben befejezte működését.

Az alapokmány XI. fejezete, illetve 73. cikke szerint **szintén az ENSZ hatáskörébe tartoztak az ún. önkormányzattal nem rendelkező területek, illetve azok fejlődésének biztosítása.** Az adott területek igazgatását – nem ENSZ felhatalmazás alapján, hanem történelmi okok folytán – ellátó államok (Ausztrália, Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Új-Zéland, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok) 1946-ban 72 területet soroltak fel, ahol semmilyen igazgatás, (ön)kormányzati adminisztráció nem létezett. E területek – pl. Grönland, Puerto Rico, Gibraltár, Alaszka, Hawaii – helyzetéről, fejlődéséről az igazgató hatóságoknak folyamatosan tájékoztatni kellett az ENSZ Közgyűlését, ez azonban nem minden esetben történt meg. Az idők folyamán a listát többször módosították, kihúzták a függetlenné vált területeket, kiegészítették Dél-Nyugat-Afrikával, illetve olyan területekkel, amelyekről az igazgató állam kompetens hatósága nem szolgáltatott információt az ENSZ-nek (pl. a portugál gyarmatokkal és Dél-Rhodésiával). 1960 és 1990 között 53 terület ért el önkormányzatiságot. Napjainkban négy igazgató hatóság (Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Franciaország és Új-Zéland) fennhatósága alatt tizenhat olyan terület létezik (pl. Falkland-szigetek, Gibraltár, Nyugat-Szahara, Új-Kaledónia, Szent-Ilona szigete, Bermuda-szigetek, Kajmán-szigetek), amelyet az ENSZ önkormányzattal nem rendelkező területnek tekint, illetve amelyre az ENSZ „dekolonizációs nyilatkozata" (1960) elvben vonatkozik.

Az ENSZ Közgyűlésének 1960. december 14-én, híressé vált **1514. (1960) számú határozatában (ún. dekolonizációs nyilatkozatában) kimondta, hogy a gyarmatosítás, más népek leigázása, a felettük való uralom ellentétes az alapokmány elveivel és céljaival,** és azonnali lépéseket kell tenni az érintett területek függetlenségének megadása érdekében. Az önrendelkezési jog értelmében az érintett népek mindegyikének jogában áll szabadon meghatározni politikai helyzetét, illetve gazdasági, szociális és kulturális fejlődését. A nem megfelelő politikai, gazdasági, társadalmi fejlettség nem indokolhatja a függetlenség megadásának halasztását. A nemzeti integritást tiszteletben kell tartani; a gyámsági, illetve önkormányzatisággal nem rendelkező területeken is feltétel nélkül meg kell tenni a szükséges lépéseket a területeken élők részére történő hatalomátadás érdekében. A határozat kimondta azt is, hogy a nemzeti egységet és a területi integritást részben vagy teljesen sértő bármilyen intézkedés ellentétben áll az ENSZ Alapokmányában foglaltakkal. A határozat egyaránt vonatkozott a gyámsági, önkormányzattal nem rendelkező-, illetve bármely egyéb státusú (gyarmati) területekre. Az ENSZ három lehetséges politikai státust határozott meg az érintett területek

helyzetének rendezésére: (1) a független állammal való szabad társulást, (2) a független államba való integrációt, és (3) a teljes függetlenséget.

Az idézett közgyűlési határozat elfogadásában és szövegezésében világosan kifejezésre jutott, hogy **az ENSZ-nek tartalmi, politikai szempontból is szerepe volt a dekolonizáció folyamán.** A Közgyűlés egyre növekvő fejlődő világbeli tagsága – a latin-amerikai, ázsiai, közel-keleti államok – az „egy tag – egy szavazat" elve alapján akkor is keresztül tudta vinni az újonnan függetlenné váló államok helyzetét, fejlesztését illető határozatokat, rendelkezéseket, ha azok egy része nyilvánvalóan nem rendelkezett azzal a belső legitimitással, gazdasági erővel, politikai-társadalmi berendezkedéssel, amely nélkül államok nem tudnak hatékonyan önállóan működni. Az 1990-es évektől nagyobb figyelemben részesülő államkudarcok – akár failed states, akár state failure kategóriákkal írjuk is le – nagy része az elsietett dekolonizációban, a nemzetközi jogi elvek és joggyakorlási képességek közötti különbségben gyökerezik.

Az 1960-as évek elejétől az ENSZ-en belül is megjelentek azok a szerveződések, csoportosulások, amelyek együttes fellépéssel, közös szavazással az ENSZ intézményrendszerén belül és/vagy kívül a fejlődő államok – politikai értelemben a harmadik világ államai – érdekében léptek fel. Mindenképpen említhető a **G77**, amely egy genfi UNCTAD konferencián alakult meg azzal a céllal, hogy a fejlődő államok gazdasági, kereskedelmi, üzleti érdekeit hatékonyabban képviseljék. Másik fontos csoportosulás **az el nem kötelezett államok mozgalma,** amely a 77-ek csoportjával részben azonos tagsággal, bár komplexebb célokkal és intézményrendszerrel rendelkezik. Bizonyos **ENSZ szakosított intézmények, programok, bizottságok** (pl. UNDP, UNCTAD, WFP, UN-Habitat) szintén olyan problémák megoldására, kezelésére, mérséklésére jöttek létre, amelyek a fejlődő világ államaiban – vagy fejlett-fejlődő állam relációban – jelentkeznek.

6.11. Az el nem kötelezettek mozgalma, illetve az Észak–Dél kapcsolat

A máig létező **el nem kötelezett államok mozgalma** (Non-Aligned Movement, NAM) 1961-ben, Belgrádban tartotta első konferenciáját, ahol egyúttal **megfogalmazták a tagság öt feltételét,** többek között az önálló, sem Moszkva, sem Washington irányába el nem kötelezett külpolitikát, illetve a még nem független államok nemzeti felszabadító mozgalmai támogatásának követelményét. Az olyan további feltételek, amelyek tiltották nemcsak a multilaterális védelmi, katonai szervezetekben való párhuzamos tagságot, de katonai segélyek konfliktushelyzetekben nagyhatalmaktól való elfogadását

Nasszer, Gamál Abdel (1918–1970): egyiptomi nacionalista politikus, köztársasági elnök 1954 és 1970 között. Tanulmányait az Egyiptomi Katonai Akadémáin végezte, ahol az arab nacionalizmus eszméjének hatása alá került. A második világháborút követően megalapította a szabad tisztek mozgalmát (1949), amely céljaként jelölte meg a britek eltávolítását és a monarchia forradalmi úton való megdöntését. Nasszer kortársával, Nagíb tábornokkal együtt a szabad tisztek mozgalmának vezetője volt. Személyesen részt vett az első arab–izraeli háborúban (1948–1949), a háború mély benyomást gyakorolt későbbi Izrael-ellenes politikájára. 1952. július 23-án a szabad tisztek mozgalma átvette a hatalmat Egyiptomban. Nasszer 1953 és 1954 között az Egyiptom élén álló Forradalmi Parancsnoki Tanács alelnöke. Miután politikai kérdésekben nézeteltérése alakult ki az elnökkel, Nagíb tábornokkal, Nasszer 1954-ben átvette a hatalmat, és élete végéig Egyiptom első számú vezetője, a köztársaság elnöke lett. 1956-ban az egyiptomi alkotmány rendelkezései szerinti népszavazással megerősítette elnöki pozícióját.

Nasszer bel- és külpolitikáját három alapelv határozta meg, amelyeket *A forradalom filozófiája* című, 1955-ben írott könyvében fejtett ki. Elkötelezett híve volt az (1) arab egységnek, a pánarabizmusnak. Az arab egység jegyében alakult meg Egyiptom és Szíria egyesülésével az Egyesült Arab Köztársaság (1958). Nasszer haláláig (2) Izrael-ellenes külpolitikát folytatott, és hangoztatta a palesztin kérdés rendezésének szükségességét. Egyiptom gazdasági felzárkózását (3) az arab szocializmus néven ismert gazdaságfejlesztési programmal kívánta megvalósítani. Nasszer alapító tagja és haláláig elismert vezetője az el nem kötelezettek mozgalmának is. A harmadik világban karizmatikus Nyugat-ellenes államférfiként tekintettek rá.

„Erőteljes és magával ragadó személyisége révén, és az arab nacionalista eszméket meglovagolva, Nasszer lett az elkövetkező időszak karizmatikus figurája. Az 1948-as arab–izraeli háborúban elszenvedett vereséget mélységesen megalázónak érezte, s a zsidó állam megalakulásában az évszázados nyugati kolonialista törekvések csúcspontját látta. Elszántan törekedett arra, hogy Nagy-Britanniát és Franciaországot kiűzze a régióból." [Kissinger, 1996]

„A forradalom filozófiája című műve marxista szólamok, nyugati liberális eszmék és az iszlám semmitmondó kevercse volt: jó bombasztikus anyag. A bandungi nemzedék őstípusa volt: járatos a szavakban, de ez minden." [Johnson, 2000]

is, segítik annak megértését, hogy a harmadik világ államai politikai, hatalmi értelemben miért nem váltak valódi harmadik erővé. **Az el nem kötelezettség koncepciója néhány évvel idősebb annak intézményesülésénél.** A bandungi konferencia (1955. április) az első olyan találkozó volt, amelyen a korabeli afrikai és ázsiai államok szinte mindegyike részt vett. A fő szervezők között találjuk Indonéziát, Burmát, Ceylont (Sri Lankát), Indiát és Pakisztánt, amelyek célja a gyarmati rendszer elleni szervezett fellépés kialakítása, illetve az önrendelkezési jog követelése volt elsősorban Észak-Afrika népeinek, de általában Afrikának is.

Mind a bandungi konferencia, mind a belgrádi csúcstalálkozó alapvetően **három politikus** – Nehru, India miniszterelnöke, Nasszer, Egyiptom elnöke, illetve a népi Kína miniszterelnöke, Csou En-laj – megnyilvánulásain, nyilatkozatain keresztül érte el a szélesebb közvéleményt. Az el nem kötelezettség szellemiségét meghatározta a kezdetben még baráti kapcsolatokat ápoló Kína és India vezetői által elfogadott pancsa sila öt elve (1954), amelyet Bandungban megdupláztak. Az 1960-as évek elejére Jugoszlávia vezetője, **Tito is** felsorakozott azok közé, akik – verbálisan legalábbis – sokat tettek a harmadik világ államai egyenjogúságának elismeréséért. Az európai helyszínválasztás annak volt köszönhető, hogy nehogy valamiféle fölösleges versengés alakuljon ki Ázsia és Afrika között, amely a kezdetektől megosztja az érintett államokat. Az el nem kötelezett államok, illetve mozgalom, a hidegháború időszakában végül nagyon látványos eredményeket nem ért el. **Az államok többsége** – más választása nem lévén – **igénybe vette Washington, Moszkva, adott esetben Peking támogatását**, ha nem is katonai segélyek vonatkozásában (bár az sem volt ritka), de olyan polgári célú, gazdaságfejlesztési területeken, amelyek jó lehetőséget adtak a politikai, ideológiai befolyás gyakorlására.

Az Észak–Dél együttműködés (North-South cooperation) **a fejlett északi államok** – tartozzanak a nyugati vagy keleti tömbhöz – **fejlődő államok irányába realizált segítségnyújtásának szervezeti keretektől és szigorú szabályoktól mentes, laza együttműködési formáját jelentette,** amely akadémiai, civil kezdeményezésektől a hivatalos nyilatkozatokig sokféle formában egészen napjainkig testet ölt. A legtöbb esetben nyilvánvaló volt, hogy a függetlenségüket éppen, hogy elnyert állam politikai osztálya és társadalma egyszerűen nincs birtokában azon ismereteknek, kapacitásoknak, technológiának, amelyek egy állam irányításához szükségesek. Annak érdekében, hogy e hiányt felszámolják, az észak államai különféle támogatásokat – szakismereteket, technológia-transzfert, kereskedelmi kedvezményeket, befektetési lehetőségeket – nyújtottak a déli államok közigazgatási rendszereinek, akadémiai szférájának, kezdetleges civil szervezeteinek.

6.12. Egységtörekvések a harmadik világban

Nemcsak a nemzetállami berendezkedés, a politikai államhatárokban való gondolkodás volt idegen a harmadik világ államaiban, de függetlenné válásukkal egyidőben a nyugati és keleti tömbben egyaránt aktuális volt a különféle politikai, gazdasági, katonai integrációs szervezetek létrehozása. **A belső realitások és külső minták alapján szinte természetes volt, hogy a harmadik világ államainak politikai-gazdasági osztályai megpróbálták intézményesíteni a közösnek tekintett értékeket, célokat.** A rengeteg különféle gazdasági integrációs szervezet többnyire azért nem tudott hatékony lenni, mert az egyes régiókon – Latin-Amerikán, Ázsián, Közel-Keleten, Afrikán –, illetve azok alrégióin belüli egymással való kereskedelem meglehetősen alacsony szintű volt. A legtöbb fejlődő állam a fejlett államok gazdaságának nyersanyagellátója volt (és maradt napjainkig). A katonai, védelmi szervezetek jellemzően olyan erőforrásokat igényeltek (volna), amelyek a harmadik világban egyszerűen nem álltak rendelkezésre. Minden hasonló profilú intézmény (pl. a bagdadi paktummal létrehozott METO/CENTO, vagy a SEATO) a hidegháborús (nagy)hatalmak, illetve volt gyarmattartó államok bátorítására, érdekei szerint, illetve anyagi támogatásával jött létre, és jellemzően viszonylag rövid életű volt.

Az említett összefüggésekből adódóan az **„egység" alapja nem is annyira a tényleges politikai szándék, gazdasági érdek, mint inkább a sokszor meglehetősen merész retorika lett.** Jellemzően az afrikai és arab egységtörekvéseket szokták példának hozni, azonban ez nem jelenti azt, hogy Ázsiában vagy Latin-Amerikában ne lettek volna politikai egységtörekvések. Ami az utóbbiakat illeti, a közös politikai állásfoglalások, ha voltak ilyenek egyáltalán, többnyire valamelyik gazdasági, kereskedelmi integrációs szervezet neve alatt jelentek meg és fogadták el azokat.

Az arab egység az Arab Liga létrehozásában öltött testet. A szervezetnek jelenleg 22 tagja van Marokkótól egészen az iraki–iráni határig. Rossz nyelvek szerint attól függetlenül, hogy a szervezetnek működő intézményrendszere, rendszeres csúcstalálkozói, főtitkára van, az egyetlen közös nevező, amelyben a tagok a kezdetektől készek egyetérteni, az Izrael-ellenes nyilatkozatok és határozatok elfogadása. Az egységes arab nemzet megteremtésére irányuló törekvések már a hidegháború alatt megbuktak részben az egyes arab államok egymást követő elitjeinek (különösen Egyiptom, Szíria, Irak és Szaúd-Arábia) az arab világon belüli vezető szerepért folytatott versengésén, részben azon, hogy az olajban gazdag arab államok érdekeltek voltak a fejlett államokkal való kiegyensúlyozott viszonyban.

Az **afrikai egységtörekvések** szintén egyidősek az afrikai államok függetlenné válásával. Az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején két fő szem-

lélet uralkodott annak kapcsán, hogy a gazdasági egység megteremtése előzze-e meg a politikai egységét, vagy fordítva. Végül ez utóbbi, a „politikai egység" intézményesítése volt elérhető. Bár létrehoztak öt-hat különféle regionális gazdasági szervezetet, a kontinentális gazdasági integráció – amennyiben az értelmes felvetés egyáltalán – még várat magára. Az 1963-ban létrehozott Afrikai Egységszervezet lényegében folyamatosan – megszüntetéséig (2002) – teljes kontinentális tagságot tudhatott magáénak, éppúgy mint utódja, az Afrikai Unió. Ez alól csak Marokkó kivétel, amely 1984-ben Nyugat-Szahara felvétele miatt lépett ki a szervezetből. A 30 millió km^2-nyi, Európánál háromszor nagyobb területű, lakosságát, természeti adottságait, gazdasági lehetőségeit, politikai berendezkedését, vallási meggyőződését tekintve nagyon heterogén tagságot tömörítő Afrikai Egységszervezet eredeti célja az afrikai államok szolidaritásának megteremtése, a függetlenség elvének védelme, illetve a dekolonizáció folyamatának befejezése volt. Miután a függetlenné válás 1975-re – Namíbia kivételével – a kontinensen befejeződött, a szervezet nem tudott olyan további célokat megfogalmazni, amelyek effektív, érdemi kontinentális együttműködést jelentettek volna.

7.
A törékeny détente időszaka (1962–1969)

Az 1960-as évek a berlini fal és kubai rakétaválság tükrében meglehetősen „színtelenek" voltak. Az európai integráció tartalommal való megtöltésén túl, Európa nyugati fele – Franciaország mindenképpen – az Egyesült Államokkal való atlanti kapcsolatainak (újra)definiálásán fáradozott és megtanult együtt élni a vasfüggönyön túli Európával. Az Egyesült Államok, bár igyekezett befolyást gyakorolni az európai biztonság kérdésére, alapvetően mégiscsak a vietnami háborúval volt elfoglalva. A Szovjetunió számára – Hruscsov elmozdítását követően – központi kérdés a Kínával való versengés, illetve a tömbön belüli tartós gazdasági növekedés volt. Miközben Washington és Moszkva az enyhülés szellemében aláírta a részleges atomcsend-egyezményt, majd néhány évvel később az atomsorompó-egyezményt is, a Közel-Keleten bebizonyosodott, hogy a hagyományos fegyverek is elegendőek lehetnek arra, hogy visszatartsák a status quo látványos megváltoztatására aspirálókat.

7.1. Nagyhatalmi megállapodások az enyhülés jegyében

A berlini és kubai válságok során mind az amerikai, mind a szovjet kormányzat kénytelen volt belátni, hogy **a világ túl közel került a nukleáris szakadék széléhez**. Annak érdekében, hogy a hasonló helyzeteket, illetve a végeztes katasztrófát elkerüljék, meglehetősen sajátos megoldást választottak. Bár utólag visszatekintve a nukleáris arzenál leszerelésének megkezdése lett volna kézenfekvő, ez akkoriban még elképzelhetetlen volt. A „kis lépések" politikája bizonyult megvalósíthatónak. Ennek jegyében több megállapodás született elsősorban az **ún. véletlen háborúk**, a nem előre megtervezetten, szándékos nukleáris összecsapások elkerülése, megakadályozása érdekében. Közülük az első és legismertebb az **ún. forródrót-megállapodás.** 1963 előtt nem volt közvetlen távközlési összeköttetés a Kreml és a Fehér Ház között. Az ennek megteremtéséről szóló forródrót-megállapodást 1963. június 20-án írták alá a Szovjetunió és az USA leszerelési főbiztosai. A megállapodást és végrehajtását az enyhülés nyitányaként szokás emlegetni. A megállapodás kimondta, hogy az amerikai elnök és a szovjet kormányfő mindenkori tartózkodási helye között éjjel-nappal működő távbeszélő- és géptávíró- (telex-) vonalat teremtenek. A forródrót 1963. szeptember 1-jén lépett működésbe. A kezdeti Washington–London–Koppenhága–Stockholm–Helsinki–Moszkva-vonal mellett hamarosan egy másik biztonsági vonal is létesült az afrikai Tanger közvetítésével.

Az 1960-as évek elején már nemcsak a két nagyhatalom, de az Egyesült Királyság, Franciaország is rendelkezett atombombával. Ebben az évtizedben Kína mellett már a Dél-Afrikai Köztársaság, Izrael, India és Pakisztán, Svédország, Svájc és más államok is folytattak olyan katonailag releváns nukleáris kutatásokat, amelyek Washingtont és Moszkvát legalább annyira aggasztották, mint amennyi fantáziát láttak az azok kapcsán potenciálisan szorosabbá váló szövetségekben. Miután nyilvánvaló volt, hogy a nukleáris fegyverekkel való ellátottság nem korlátozható csupán kettőjükre, illetve Londonra és Párizsra, **a nukleáris katasztrófa bekövetkezésének kockázatát egyrészt azzal kívánták csökkenteni, hogy megakadályozzák a technológia széles körben való elterjedését** (non-proliferáció). Ezzel összefüggésben írták alá **1963-ban** Moszkvában az előző fejezetben már említett **részleges atomcsend-egyezményt** (Partial Test-Ban Treaty), amelynek aláírását Kína és Franciaország akkor még nem vállalta, és amely tiltott bármiféle nukleáris kísérletet a tengerek-óceánok alatt, a légkörben és a világűrben.

A későbbiek folyamán – zárójelben a megállapodás hivatalos neve; az aláírás, illetve hatályba lépés éve – Latin-Amerika térségében a Tlatelolco-szerződés (Treaty for the Prohibition of Nuclear Weapons in Latin America and the Caribbean; 1967/1969), a Csendes-óceán déli medencéjét illetően a Rarotonga-szerződés (South Pacific Nuclear Free Zone Treaty; 1985/1986), Dél-Kelet-Ázsia kapcsán a bangkoki szerződés (Treaty on the Southeast Asia Nuclear-Weapon-Free Zone 1995/1997), valamint Afrika esetében a Pelindaba-szerződés (African Nuclear Weapon Free Zone; 1996, még nem hatályos) minősül olyan nemzetközi, illetve regionális megállapodásnak, amely a térség bizonyos részén tiltja a nukleáris kísérleteket, illetve fegyverek és hordozóeszközök telepítését.

A felsoroltaknál is fontosabb volt a nukleáris technológiák elterjedését akadályozó – Írország által kezdeményezett – **atomsorompó-szerződés**, amely nem a lehetséges kísérleti helyszíneket korlátozta, hanem a kísérletezők körét. Az NNPT (Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons) 1968 júliusában nyílt meg aláírásra; napjainkban majdnem univerzális a részes államok köre. A megállapodás – amely öt államot, az ENSZ BT állandó tagjait ismeri el nukleáris fegyvert birtokló hatalomként – 1970-ben lépett hatályba. A felsorolt öt állam közül nem volt az eredeti aláíró államok között Franciaország és Kína; (mindketten 1992-ben csatlakoztak). A megállapodás három fő pillére: (1) a katonai célra is használható nukleáris technológiák terjedésének megakadályozása, azáltal, hogy az ilyen technológiát birtoklók sem hozzáférést nem biztosítanak a technológiával nem rendelkezők számára, sem nem segédkeznek annak megszerzésében, akik pedig nem rendelkeznek technológiával, azok nem törekszenek annak megszerzésére; (2) leszerelés, vagyis a nukleáris versengés megszüntetésére való törekvés, fegyverek előállításának leállítására való törekvés, illetve nemzetközi felügyelet melletti leszerelés megfontolása; (3) az atomenergia békés célú felhasználásának ösztönzése. Az atomsorompó-egyezmény végül annyiban váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hogy a hatálybalépése óta eltelt időben sokkal több állam nem ismerte el, hogy sikeres nukleáris robbantást hajtott végre, mint amennyi esetén az már akkoriban is reális volt.

Belső kapacitásokkal is magyarázható az az 1960-as évek folyamán világossá vált tény, hogy olyan rakétaelhárító rendszert (anti-ballistic missile system, ABM), amely az Egyesült Államok és a Szovjetunió teljes területét – nem is beszélve az érdekszférákról – védeni tudná, képtelenség kiépíteni. Ezzel szembenézve a nukleáris katasztrófa elkerülésére kitalált **másik, sokkal eredetibb megoldás, a potenciális nukleáris csapás elleni védekezés korlátok közé szorítása lett,** amely végül az ABM-szerződésben öltött testet (→ 8.1.).

7.2. Franciaország változó külpolitikája, illetve a gaulle-izmus pillérei (1958–1969)

Leegyszerűsítés lenne azt mondani, hogy a szuezi válság, illetve a második arab–izraeli háború vezetett volna ahhoz, hogy **Franciaország átgondolja az Egyesült Államokhoz fűződő viszonyát.** Mindenesetre tény, hogy az 1950-es évek második felében bizonyos – egyébként NATO-tag – nyugati államok közötti feszültségek az addigiakhoz képest elég komoly méreteket öltöttek. Franciaország egyértelműen úgy érezte, hogy az amerikaiak képtelenek felfogni és tiszteletben tartani az európai nemzeti érdekeket. Tény, hogy Washington nem mutatott kellő érzékenységet a franciák észak-afrikai, illetve gyarmatbirodalomhoz kapcsolódó gondjai, köztük az algériai háború (1954–1962) tragédiája iránt. A negyedik köztársaság bukását, illetve de Gaulle tábornok hatalomba való visszatérését részben ez utóbbi, az algériai függetlenségi háború okozta. Másik ok volt az a politikai bénultság, amely a negyedik köztársaság párt- és politikai rendszeréből, a francia kommunisták és szélsőjobboldali erők megnyilvánulásaiból, illetve a gyorsan változó ingatag koalíciós kormányok működésképtelenségéből következett.

1958 végén az ötödik köztársaság megszületésével megoldódott a pártrendszer és a politikai intézményrendszer évek óta tartó válsága. Az elnöki rendszer hatékony kormányzást tett lehetővé, és de Gaulle tábornok tudott élni a hatalmával. **Egyebek mellett megértette Franciaországgal, hogy a gyarmatbirodalom felszámolása elkerülhetetlen.** 1960-ban egy tucatnál több francia gyarmat nyerte el függetlenségét (→ 6.9.). Két évvel

De Gaulle, Charles (1890–1970): francia tábornok, politikus, miniszterelnök (1944–1946), köztársasági elnök (1959–1969). Katolikus értelmiségi családban született, katonai iskolákban tanult. Az első világháborúban súlyosan megsebesült. A világháború után is hivatásos tiszt maradt. Franciaország összeomlásakor (1940) Angliában megalapította a Szabad Franciaország mozgalmat. A felszabadulás után az ideiglenes kormány feje, 1946-ban lemondott. Visszavonult Colombey-les-deux-Églises-be, és megírta a háborús visszaemlékezését. 1958-ban az ötödik köztársaság megteremtője, első elnöke (1959. január 8-tól). Stabil politikai rendszert alakított ki, lendületbe hozta a francia gazdaságot, a francia „grandeur" híve volt, mégis – Algéria függetlenségének megadásával – befejezte az algériai háborút. Önálló és erős Franciaországot akart, ennek jegyében alakította ki sajátos kül- és biztonságpolitikáját. Kiemelt szerepet szánt a francia–német együttműködésnek, politikája jelentősen befolyásolta az európai integráció történetét. 1968-ban kül- és belpolitikájának több pillére megrendült, 1969. április 28-án lemondott és visszavonult Colombey-les-deux- Églises-be, ahol haláláig a memoárján dolgozott.

„Ha valakivel Rooseveltnek komoly problémája volt saját szövetségesei közül, az mindenekelőtt Charles de Gaulle volt. Az elnök a hórihorgas tábornokot „követők nélküli vezetőnek" tartotta, aki egy „kimerült, zavarodott és defetista" nemzetet képvisel. Churchillnek küldött üzenetében kifejtette, hogy de Gaulle mindkettőjük számára veszélyt jelent, mivel megbízhatatlan, nem kooperatív, és nem lojális egyikük kormányához sem. E bíráló megjegyzések nem voltak alaptalanok." [Andor, 1999]

„De Gaulle egy emberöltőnyi konfliktus és több évtizedes megaláztatás által elgyötört ország élén állva az egyes politikai lépéseket nem gyakorlati kritériumok alapján ítélte meg, hanem inkább abból kiindulva, hogy segítenek-e a franciák önbizalmának helyreállításában." [Kissinger, 1996]

„A francia nagyságra való hivatkozásai jól meghatározott pedagógiai célt szolgáltak: visszajuttatni Franciaországnak azt a helyet, amelyet veresége folytán elvesztett. S az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával folytatott jogvitája is arra irányult, hogy az ezen országokhoz képest korábban fennálló egyensúlyi helyzetet állítsa vissza. De Gaulle tábornok nem egy illúziót próbált fenntartani: egy elveszett pozíciót próbált visszaszerezni." [Giscard d'Estaing, 2002]

később a többéves tárgyalások eredményeként aláírt eviani szerződések (1962) elismerték a független Algéria szuverenitását.

A francia „nagyság" (nagyhatalmiság, grandeur) politikájának átfogalmazása szükségszerűen magában hordozta, hogy a továbbiakban nem birodalmi-területi, hanem a nemzetközi versenyképességet biztosító technológiai fejlesztések terén kell biztosítani annak alapjait. Miután 1956 októberében Eisenhower elnök Hruscsovval „értett egyet" az angol–francia–izraeli konspiráción alapuló második arab–izraeli háború kezelésében, Franciaország nem volt kíváncsi rá, hogy a Londont és Párizst nukleáris csapással fenyegető Hruscsov meddig blöfföl és mikortól váltja be ígéretét. Európa – benne Franciaország – biztonsága megkövetelte a katonai téren kialakítandó európai önállóságot. **Párizs számára rendkívül fontos volt, hogy Franciaországnak nukleáris ereje legyen, kizárólagos nemzeti ellenőrzés alatt.** De Gaulle Franciaország függetlenségéhez is elengedhetetlennek tartotta az önálló atomütőerőt, amelyet egyben a nagyhatalmi státus szimbólumának is tekintett. Ezen önállóság ellenére a nukleáris politika terén **a francia katonai doktrína nyíltan az atomfegyverek nem-alkalmazásának koncepciójára** (concept de nonemploi, d'armes de non emploi) **épült: az atomfegyverekkel** (vagy azok bevetésével való fenyegetőzéssel) legfeljebb végszükségben (les intérêts vitaux), vagyis **Franciaország európai területi integritását, szuverenitását és lakosságát közvetlenül fenyegető helyzetben kívántak élni.** Az első francia kísérleti nukleáris robbantásra 1960. február 13-án Algéria területén, a Szaharában került sor, majd ugyanebben az évben még két robbantást hajtottak végre. A történtek nemcsak Moszkva és Washington, de Japán és a harmadik világ fontosabb államainak haragját és elítélését is kiváltották.

A francia atomprogram világosan jelezte, hogy **a grandeur politikája a nyugati szövetségi rendszerben is változásokkal fog járni,** legalábbis amennyiben de Gaulle nyilvánvalóan nem bízott az amerikai és brit atombombák által biztosított „védelemben". Párizs számára London egyre inkább olyan vetélytársat jelentett, amelyet Európán belül minél inkább háttérbe kell szorítani – ha másért nem, hát azért, mert a szigetország a nemkívánatos amerikai katonai befolyást erősíti Európában. Alternatívát az NSZK-val való kapcsolatkeresés jelentett, amely 1962–1963-tól a francia Európa-politika egyik alapköve lett.

Az Egyesült Államoktól való elhatárolódás igénye kifejeződött abban, hogy 1958 szeptemberében de Gaulle memorandumot jutatott el Eisenhower amerikai elnökhöz és Macmillan brit miniszterelnökhöz, amelyben a NATO földrajzi „határainak" kiterjesztését javasolta, illetve kezdeményezte, hogy a szervezetben Franciaország befolyása egyenrangú legyen az amerikai és az angol befolyással. Miután felvetéseit kollégái elutasították, sőt Kennedy,

majd utódja, Lyndon B. Johnson elnök (1963–1969) is tovább erőltette a NATO-n belüli szorosabb stratégiai együttműködést, de Gaulle hamarosan olyan döntések sorozatát hozta meg, amelyek eredményeként az 1960-as évek folyamán Franciaország egyre távolodott a NATO katonai szervezetétől. A NATO kötelékében szolgáló francia egységeket ismét nemzeti ellenőrzés alá vonták; Franciaország területén, vizein és légterében a szövetségesek semmilyen érdemi katonai tevékenységet nem végezhettek, amit igen, azt is csak szigorú francia jóváhagyás mellett. **A nézetkülönbségek, amelyek Franciaországnak a NATO integrált katonai szervezetéből való kilépéséhez,** illetve a NATO Párizs melletti székhelyének megszüntetéséhez (1966) **vezettek, politikai téren komoly csapást jelentettek a transzatlanti (nyugati) egységre nézve.**

De Gaulle számára – aki igazi nagyhatalmi szerepet szánt Franciaországnak, illetve Európának – nyilvánvaló volt, hogy minden olyan kérdésben minimum véleményt kell nyilvánítania, amelynek bármi francia relevanciája volt. Az amerikai–francia viszony különösen a Johnson-kormányzat idején volt feszült. A NATO-n belüli együtt(nem)működésen túl, Párizs rosszallással szemlélte az amerikaiak vietnami szerepvállalását is (→ 7.5). Amikor 1966 szeptemberében de Gaulle Vietnamba látogatva kiállt a vietnami nép önrendelkezéshez való joga mellett, olyan fogadtatásban részesült, mintha Indokínát annak idején nem Franciaország gyarmatosította volna, vagy a vietnami háború első szakaszában (1946–1954) Franciaország nem kapott volna amerikai segítséget fegyverszállítások formájában. A kanadai Quebec tartomány hovatartozása kérdésében szintén állhatatosan kiállt a frankofon jogok mellett. Az 1967 nyarán Montrealban elmondott beszédében egyenesen francia Kanada „felszabadítására" szólított fel („Vive le Québec libre! Vive le Canada français! Et vive la France!"), komoly diplomáciai feszültséget teremtve a két állam között. Ami a francia–amerikai viszonyt illeti, az a későbbiekben Nixon megválasztásával – lényegében már de Gaulle lemondása (1969. április 28.) után – fokozatosan javulni kezdett. Ennek egyértelmű jele volt, hogy 1969-ben Franciaország is a NATO-tagság megújítása mellett döntött.

7.3. Az Egyesült Államok Európa-politikája az 1960-as évek elején

Az Egyesült Királysághoz és az európai közösségekhez való francia viszony alakulását nagymértékben befolyásolta az is, hogy **az 1960-as évek elején radikálisan megváltozott az Egyesült Államok politikája Európa irányában Kennedy elnökké választásával, illetve beiktatásával** (1961. január 20.). Az új kormányzat alapjaiban vizsgálta át az Egyesült Államok külpolitikáját – „mozdulatlanság" vádjával – elmarasztalta Eisenhower republikánus kormányzását, illetve dinamikus külpolitikát hirdetett. Az

„új határok" jegyében **áttekintették az Egyesült Államok és Európa kapcsolatait is, amelynek keretében két nagy tervet vázoltak fel.** Az egyik keretében a kereskedelem növelését és fejlesztését tervezték az óceán két partja között, a vámok leszállításával. A másik a NATO keretében a szorosabb katonai integráció kiépítését célozta. Mind a kettő annak a „Grand Design"-nak a része volt, amely az Egyesült Államok gazdasági és katonai hegemóniájának megerősítését célozta.

Az amerikai elképzelések hátterében gazdasági és biztonságpolitikai megfontolások álltak. Ami az előbbit illeti, az európai gazdaság növekedésének üteme kezdte veszélyeztetni az amerikai kereskedelmi szupremáciát. Miután az EGK dinamikus növekedése és stabilitása egyre több amerikai befektetőt vonzott, gyorsan növekedtek az amerikai beruházások, az amerikai kormány kezdett aggódni. A második világháború után hosszú ideig még az európai és az amerikai kereskedelmi kapcsolatok mérlege az amerikai javára volt pozitív. 1958-tól kezdve azonban ez a tendencia kezdett megváltozni, és az Egyesült Államok kereskedelmi mérleghiánya 4 milliárd dollárra nőtt. E problémára 1962 októberében született megoldás, amikor a kongresszus elfogadta a kereskedelem bővítésére vonatkozó törvényt (Trade Expansion Act). A törvény bizonyos feltételek mellett vámcsökkentést tett lehetővé az Egyesült Államok és az EGK közötti kereskedelemre; az elnök első lépésként a vámok 50-50 százalékos csökkentését javasolta, és további csökkentéseket is kilátásba helyezett.

A másik probléma katonai jellegű volt. A mindkét tömbben végbemenő nukleáris fejlesztésekre válaszul McNamara védelmi miniszter a masszív megtorlás doktrínája helyett egyre **inkább a rugalmas válaszadás doktrínáját** kezdte hangsúlyozni (→ 6.1.). A doktrína feltételezte az összes hagyományos és nukleáris erő teljes integrációját egyetlen szervezet – reálisan a NATO – keretében, és természetesen amerikai elsőbbség mellett. Ez viszont **komolyan ellenkezett Franciaország** korábbiakban ismertetett **törekvéseivel.** De Gaulle nyíltan visszautasította, hogy az ország nukleáris függőségben legyen akár Washingtontól, akár az Egyesült Királyságtól. Az előzményektől függetlenül Kennedy néhány héttel a beiktatása után Párizsban igyekezett megnyerni de Gaulle-t az elképzeléseihez (1961. május 30.). Alaposan felkészült: a francia elnököt „a Nyugat nagy kapitányának" nevezte és részleteket idézett de Gaulle emlékirataiból. Erőfeszítései azonban hiábavalóak maradtak; az öreg tábornok nem hatódott meg.

Kennedy elnöknek az „atlanti egyesülésről" Philadelphiában elhangzott beszéde (1962. július 4.) hallatán de Gaulle ellenérzései tovább fokozódtak. A nagy víziókat felvonultató beszédben Kennedy nem kevesebbet javasolt, minthogy az Amerikai Egyesült Államok és a jövendő

Európai Egyesült Államok társuljanak egy olyan „atlanti egyesülésben", amely két pillérre épül: egyfelől a gazdasági és kereskedelmi integrációra, másfelől a NATO keretén belül a katonai koordinációra. Biztonságpolitikai téren pedig az Egyesült Államok az atomfejjel is ellátható Polaris rakéták hadrendbe állítását ígérte Európa védelme érdekében, de NATO parancsnokság alatt. A fegyverek indítókulcsa természetesen a Pentagon tábornokainak a kezében maradt volna. A tervnek egyszerre több célja is volt: egyrészt teljesíteni kívánta azt a Franz Josef Strauss német védelmi miniszter által megfogalmazott kérést, hogy az NSZK kapjon atomrakéta-védelmet, másrészt az Egyesült Államok fékezni akarta az angol és francia önálló atomütőerő létrehozására irányuló törekvéseket. Az amerikai kezdeményezések nagy visszhangot keltettek Európában. Ami de Gaulle-t illeti, ő egyértelműen valamiféle Washington–London tengelyt látott formálódni Európával – Franciaországgal – szemben.

Európából nézve Kennedy az „európai pillér" (1962) segítségével inkább a közös európai védelmi identitást, mint Európa tényleges védelmét ösztönözte. Abban, hogy a kontinentális Európa bizonyos államai, Franciaország különösen, gyanakvással tekintettek az Egyesült Államok tényleges szándékaira, volt némi igazság. Ezt bizonyította, hogy Kennedy úgy próbálta de Gaulle-t is meggyőzni arról, hogy tegyen le a saját nukleáris arzenálról, hogy az általa kínált, fentebb röviden ismertetett alternatívának sem deklarált céljai, sem érzékelhető lényege nem volt. Tovább erősítette az amerikai szándékokkal szembeni gyanakvást, hogy az 1960-as évek elején a NATO-hoz való európai hozzájárulás növelését Washington az egyes európai államoktól, és nem Európától, mint „egyben" megvédendő közösségtől várta. Ez utóbbira persze magyarázatul szolgálhat az a tény, hogy a NATO-tagság bővebb volt, mint az EGK-tagság, vagyis Európa kollektív védelmének kérdése nem egyszerűen a hatok érdekeinek függvénye volt.

A fiatal, ráadásul demokrata amerikai elnök azonban nem mondott le arról, hogy meggyőzze de Gaulle-t. London kézenfekvő „közvetítőnek" ígérkezett. Kennedy arra biztatta a brit kormányt, hogy hagyja magára az általa létrehozott Európai Szabadkereskedelmi Társulást, az EFTA-t (1960), hagyjon föl az EGK-val való ellenségeskedéssel, és keresse a hozzá való közeledést. Az angolokat nem nagyon kellett kérni, maguk is látták az EGK sikereit. Gyorsan eljutottak az első csatlakozási kérelem megfogalmazásáig, amelyet Harold Macmillan miniszterelnök 1961. augusztus 9-én írt alá. **A brit Európa-politika váratlan fordulata volt ez – és elég átlátszó ahhoz, hogy kiváltsa Franciaország gyanakvását.**

7.4. Az európai integráció alakulása az 1960-as években

Összefüggésben Párizs azon meggyőződésével, hogy Európának katonai téren a legszélesebb körű autonómiával kell rendelkeznie, **de Gaulle** a frissen alakult EGK „nagy reformját" sürgette. A nyilvánosan először 1959. júniusi olaszországi látogatásán megfogalmazott elképzelések **szerint a tagállamok politikai együttműködését kormányközi szervek szintjére is ki kell terjeszteni, amelynek első lépése egy EGK-n belüli állandó politikai titkárság megteremtése lenne.** A javaslatnak annyi szépséghibája volt, hogy de Gaulle konföderációs alapon, Franciaország primátusával képzelte el a fejlődést, miközben a többi tagállam inkább a szupranacionális föderáció irányába való elmozdulást preferálta volna. Néhány héttel később (1959. július 29.) Rambouillet-ben Adenauert is megpróbálta megnyerni a „konföderációs" Európa tervnek, sikertelenül. A Strasbourgban novemberben elmondott beszéde egyenesen egy olyan Atlanti-óceántól Urálig terjedő Európát vizionált, amely a világ sorsára érdemi befolyást képes gyakorolni („Oui, c'est l'Europe, depuis l'Atlantique jusqu'à l'Oural, c'est toute l'Europe, qui décidera du destin du monde" – 1959. november 23.). Az „államok Európája" (une Europe des États) megbukott a gazdasági integráció „mozdonyának" erején és a föderalizmus híveinek ellenállásán. Időközben de Gaulle megvétózta az Egyesült Királyság tagfelvételi kérelmét (1963), illetve a „nemzetek fölötti Európa" híveivel és terveikkel (a bizottság elnökének, Hallsteinnek az elképzeléseivel) szembefordulva 1965 második felében fél éven keresztül az ún. üres székek politikáját folytatta, vagyis Franciaország a közösségi főszervek munkájától egyszerűen távol maradt. Az európai integráción belüli feszültségeket végül a luxemburgi kompromisszum zárta le (1966), amely azonban inkább csak áthidalta, mint megoldotta a konföderáció és föderáció hívei közötti nézetkülönbséget.

Bár az európai politikai együttműködés (European Political Cooperation, EPC) csak 1970-től intézményesült, már az 1960-as évek elején léteztek arra vonatkozó törekvések, hogy a hatok külpolitikai kérdésekben is egységesüljenek. Integrációs szinten a **Fouchet-tervek** (1961. november 2., 1962. január 18.), német–francia relációban pedig az Elysée-szerződés (1963) próbálta rendszeressé tenni a politikai párbeszédet. A hatok kérésére a francia Charles Fouchet vezetésével működő bizottság – Franciaország konföderációs elképzelési szellemében – a védelmi, külpolitikai, illetve kulturális és tudományos együttműködés új szervezeti keretek között való bevezetésére tett javaslatot. A tervek bukásának okát a francia dominancia okozta, akár azért, mert Párizs vezető szerepét a többiek nem fogadták el, akár azért, mert a tagállamok között nem volt egyetértés annak kapcsán, hogy milyen mértékig utasítható vissza az Egyesült Államok európai szerepvállalása.

Az Elysée-szerződés, a francia–német történelmi együttműködési szerződés, még ha deklarált célja nem is ez volt, mindenképpen válasz volt a transzatlanti „együttműködés" terén érvényesülő angolszász befolyásra azáltal, hogy a védelempolitika terén kívánta megteremteni a Bonn és Párizs közötti egyeztetést. Bár Adenauer kancellár lényegében egyetértett a tábornok elképzeléseivel, a német politikai osztály többségének részben más véleménye volt, amennyiben elég mereven ragaszkodtak az atlantizmushoz. A nemtetszés végül oda vezetett, hogy amikor a szerződést a Bundestagban ratifikálták, (1963. május) az eredeti szöveg elé – a nemzetközi szerződésekben szokatlan módon – beiktattak egy passzust, amelyben deklarálták az NSZK-nak a NATO-hoz való hűségét. Miután ezzel a szerződés értéke nyilvánvalóan csökkent, de Gaulle felháborodottan jelentette ki, hogy „Germánia visszatért az Amerika európai idegenlégiósa szerephez". Bár a megfogalmazás kétségtelenül eredeti volt, nem feledtethette, hogy a **„Karoling Európa"** terve (is) **kudarcot vallott.** Pozitívabb olvasatban az Elysée-szerződés olyan különleges, külpolitikai, védelmi, oktatási, ifjúságpolitikai kérdéseket illető rendszeres egyeztetésen alapuló kapcsolatot létesített a két állam között, amelyre nem volt példa Európa történetében.

Ami **az Egyesült Királyság EGK-csatlakozási kérelmét** illeti, annak lehetőségét **Franciaország nem elvi vagy ideológiai alapon ellenezte, csupán feltételei voltak.** A francia elvárások szerint Nagy-Britanniának szakítania kell a második világháború óta hagyományos külpolitikai kiindulóponttal, amely szerint a szigetország számára az Egyesült Államokkal való kapcsolatok (special relationship) a legfontosabbak, vagyis az Egyesült Királyságnak az európai Európa (une Europe europèenne) fenntartása érdekében „európaizálódnia" kell. Másrészt Nagy-Britanniának meg kell fizetnie a csatlakozás árát. Végül fontos kitétel volt, hogy az Egyesült Királyság az európai közösségekben nem vitathatja Franciaország primátusát. Mindezek szellemében de Gaulle 1962. december 15–16-án Rambouillet-ban vendégül látta Macmillan miniszterelnököt, ahol Kennedy „Nagy Tervével" szemben közös francia–brit nukleáris erő kifejlesztését javasolta. Egyúttal ígéretet tett arra is, hogy megnyílnak az EGK kapui az Egyesült Királyság előtt. Bár a házigazdának az volt a benyomása, hogy vendége kedvezően fogadta az ajánlatot, két nappal később, amikor Macmillan Kennedy elnök vendége volt a Bahama-szigetek-beli Nassauban, a brit miniszterelnök **végül az amerikai–brit nukleáris együttműködés mellett döntött** (december 18–20.). Bár a találkozó meglehetősen feszült légkörben zajlott, amennyiben London egyre növekvő gyanakvással nézte, hogy Washington milyen szerepet is szán neki a „különleges kapcsolatban", a történtek után de Gaulle aligha juthatott más következtetésre, mint arra, hogy Európa számára az Egyesült Királyság nem más, mint az Egyesült Államok „trójai falova".

1963. január 14-én nemzetközi sajtókonferenciáján kijelentette, hogy **Anglia nem európai ország** – de legalábbis tény, hogy „la nature, la structure, la conjoncture, qui sont propres à l'Angleterre diffèrent de celles des Etats continentaux". Ebből adódóan Franciaország az Egyesült Királyságnak az EGK-ba való belépése ellen fog szavazni; a vétó formálisan a hatok minisztertanácsának 1963. január 19-i ülésén hangzott el. Ezzel az Egyesült Királyság tagsága néhány évre lekerült a napirendről. De Gaulle az EGK tagállamait előzetesen nem tájékoztatta elhatározásáról, így döntését többen felháborodottan önkényesnek tekintették.

A brit tagfelvételről való döntés mikéntje is jelezte, hogy **a hatok közötti integráción belüli együttműködés annak ellenére nem volt zökkenőmentes,** hogy 1965 áprilisában az Euratom, az EGK és az ESZAK fúziójának szerződésbe foglalásával létrehozták az Európai Közösségeket (European Communities, **Communautés europèennes**). A három közösséget irányító egyetlen miniszteri tanácsot és egy Európai Bizottságot létrehozó szerződésben foglalt intézményi változások 1967. július 1-jén léptek hatályba. A szervezeti változásokon túl a közös piac megteremtése (1968), a közös mezőgazdasági, illetve versenypolitika kialakítása, illetve a fejlődő világ államaival (a tagállamok volt gyarmataival) való gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok kétségtelen nagy sikert jelentettek. Mindezek széles körű kompromisszumkészséget, jogharmonizációt igényeltek. Bizonyos szabályozások „közössé" tétele értelem szerint vonta maga után a nemzet(állam)i sérelmek kialakulását.

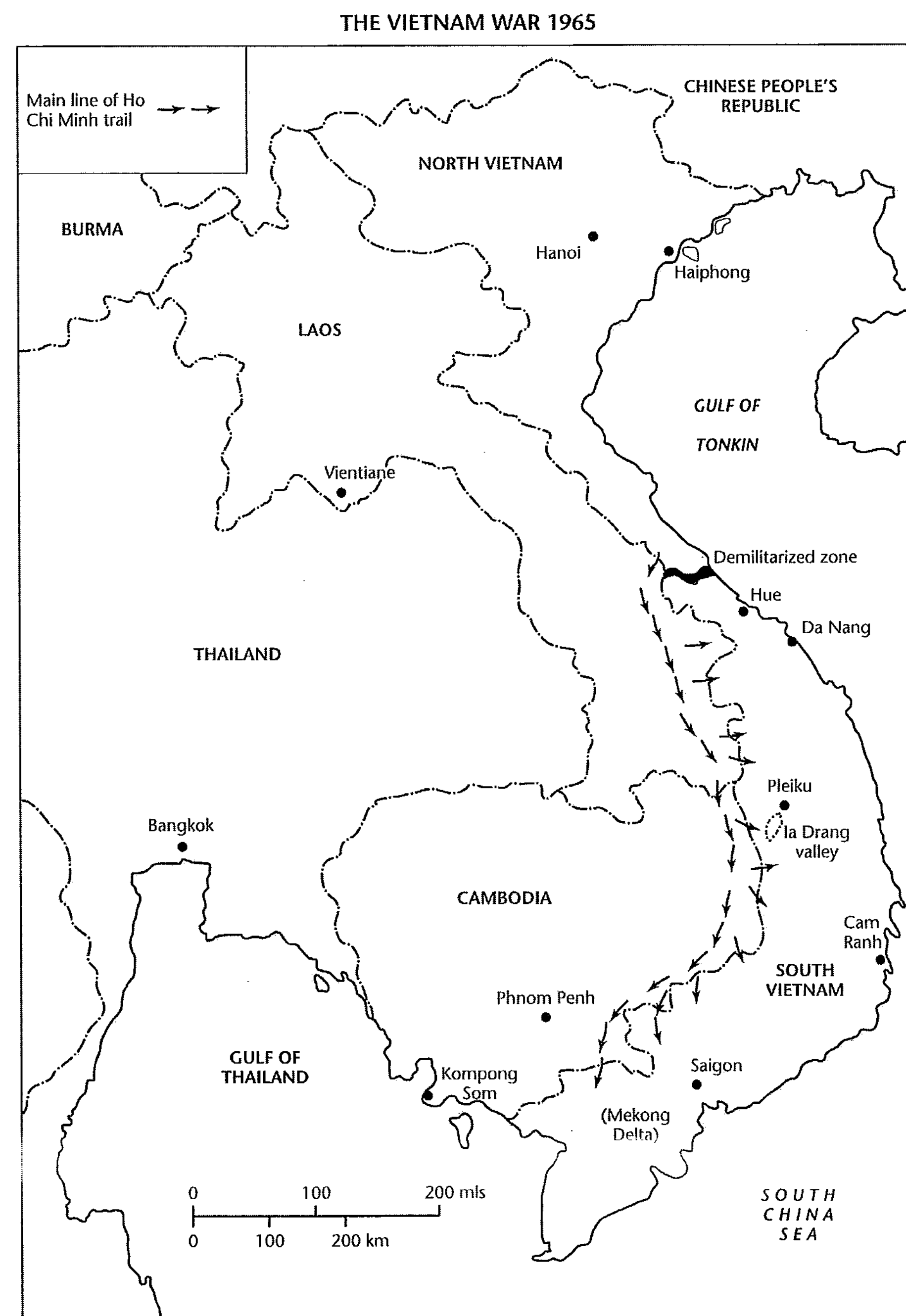
A római szerződésnek megfelelően a mezőgazdasági és költségvetési kérdésekre vonatkozó döntéseket a kezdeti átmeneti időszak lejárta után minősített többséggel kellett (volna) meghozni. A minősített többséggel való jóváhagyás – addigi egyhangú döntéssel szembeni – alkalmazása a közös agrárpolitika finanszírozása kapcsán komoly francia ellenállásba ütközött. Ezt mutatta az „üres székek" politikája. Az 1966 januárjában elért informális, ún. luxemburgi kompromisszum végül azzal zárult, hogy a tagállamok minden olyan kérdésben, amely „életbevágó nemzeti érdekeiket" (vital national interest) sérti, vétójogot alkalmazhattak, legalábbis kérhették a kérdés napirendről való levételét, vagy annak addig történő újratárgyalását, amíg nem sikerült konszenzust kialakítani.

A történtek kapcsán egyre nyilvánvalóbbá vált, mennyire divergensek Franciaország és a többi, sok kérdésben atlantista EK-tag Európa jövőjével kapcsolatos elképzelései. Miközben (amint láttuk) de Gaulle megengedte magának, hogy kilépjen a NATO katonai szárnyából és elismerje a kommunista Kínát, arra is futotta energiájából, hogy az Egyesült Államokkal szemben határozottan kiálljon a vietnami nép önrendelkezési joga mellett.

7.5. A vietnami háború amerikai szakasza

A vietnami (más néven indokínai) háború első része, illetve az azt lezáró genfi külügyminiszteri értekezlet (1954. május) nem teremtett stabilitást az indokínai félszigeten. Vietnamnak a 17. szélességi fok mentén történt ideiglenes kettéosztása mindkét országrész vezetői számára fájdalmas volt, de végül Ngo Dinh Diem, Dél-Vietnam miniszterelnöke mondta fel a genfi megállapodást (1955. augusztus). A megállapodás – amelynek az Egyesült Államok egyébként nem volt részese, így annak rendelkezésit sem tekintette magára nézve kötelező erejűnek – az aláírástól számítva két éven belül megrendezendő teljes Vietnamra kiterjedő választásokat irányzott elő annak érdekében, hogy a szomszédos Laoszhoz és Kambodzsához hasonlóan Vietnam is belső legitimitást élvező, szuverén állammá váljon, vagy döntsön a kettéválásról. **A dél-vietnami katolikus kisebbséghez tartozó Diem miniszterelnöknek** – akit Kennedy „Dél-Ázsia Churchilljének" nevezett – **több okból is kifogása volt az országos választások lebonyolítása ellen.** Egyrészt, mert a kommunista északi vezetés (Ho Si Minh) a saját ellenőrzése alatt álló területeken várhatóan manipulált volna a szavazatokkal, arra hivatkozva, hogy a lakosság nyilvánvalóan kommunista többségű. Másrészt a Ho Si Minh-kormány által támogatott, a déli országrészben működő Vietkong gerillamozgalom nyilvánvalóan terrorizálta a civil lakosságot. Az előbbi felsorolásban benne rejlenek a későbbiekben hadviselő felek: a Peking és Moszkva ellenséges, rivalizáló viszonyát a maga javára kihasználni igyekvő Ho Si Minh vezette kommunista Észak-Vietnam; az északi országrész anyagi, szellemi támogatását élvező szintén kommunista Vietkong, amely Dél-Vietnam politikai vezetésének hatalmát kívánta aláaknázni; illetve az amerikai támogatást élvező Diem vezette Dél-Vietnam. Az 1960-as évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy az Egyesült Államok a maga eszközeivel képtelen azt a háborút megnyerni, amelybe már beavatkoznia is kockázatos volt; a hadsereg kivonulására, illetve a két országrész kommunista színekben való egyesítésére azonban majd csak az 1970-es évek közepén kerül sor (→ 8.6.).

A külső beavatkozással kapcsolatos dilemmát **a vietnami társadalom megosztottsága** jelentette, amely megnehezítette annak kiválasztását, kit is kell annak érdekében támogatni, hogy az Indokínában, illetve egyáltalán Délkelet-Ázsiában **megelőzzék a kommunizmus dominóinak** – az elv még 1952-ből származott – **eldőlését.** A társadalom kb. 80 százaléka buddhista, a maradék katolikus volt, amely utóbbi, ha nem is kizárólagosan, de a politikai, gazdasági hatalom nagy részét magáénak tudhatta. Diem miniszterelnök Dél-Vietnamban nem élvezett széles körű támogatást, az egyébként kommunistaellenes (de nem katolikus) buddhista lakosság köreiben különösen nem. Ezzel összefüggésben többen éppen annak tulajdonítják az amerikaiak vietnami kudarcát, hogy képtelenek voltak arra, hogy a dél-

From Young, J. *Longman Companion to America, Russia and the Cold War.* © Addison Wesley Longman Limited 1993, 1999.

vietnami vezetést támogassák abban, hogy az antikommunista, nacionalista, hazafias alapon maga mellé állítsa a lakosságot. Ezzel szemben az északi, határmenti és déli hadműveletek koordinálása érdekében Ho Si Minh 1960-ban létrehozta a Nemzeti Felszabadítási Frontot, és megpróbálta ellenőrzése alá vonni a sokszor alternatív döntéseket hozó, önálló politikai entitásként megmaradó Vietkongot is. Washington végül nyíltan Diem mellett tette le voksát, szokatlan módon elfogadva az összvietnami választások meg nem tartására vonatkozó érveit.

Annak érdekében, hogy Dél-Vietnam ne kerüljön kommunista befolyás alá, az amerikaiak már az indokínai háború francia szakaszában is támogatták fegyverrel a dél-vietnami kormányt. Miközben 1954-ben annak hadikiadásait 40 százalékban amerikai forrásokból fedezték, az 1950-es évek végén már 80 százalék körül volt ez az arány. **A CIA kötelékében lévő katonai tanácsadók száma** – az amerikaiak hadviselő féllé válása előtti években – 1961 és 1963 között 600-ról megközelítőleg 18 000-re nőtt, majd 1964 végén elérte a 25 000-t. Ebben az időszakban követte el a Fehér Ház a másik olyan hibát, amely a későbbiek szempontjából komoly szerepet játszhatott. A kubai, disznó-öbölbeli kudarc tanulságait levonva világszerte, így Vietnamban is a védelmi minisztérium (Pentagon) hatáskörébe vonták a vietnami stratégiai, katonai kérdéseket. Tisztviselőik azonban jóval kevésbé ismerték a helyi adottságokat, és más szempontok, elvek mentén döntöttek az 1960-as évek folyamán Vietnamban alkalmazandó stratégiákról, taktikákról, illetve a dél-vietnami hadseregnek nyújtott technikai segítség kívánatos fajtáiról.

A nyílt amerikai beavatkozás apropóját **a Tonkini-öbölben 1964. augusztus 2-án lezajlott, (állítólag) észak-vietnami naszádok által kiprovokált Maddox csatahajó elleni támadás** adta. Ezt követően az amerikai kongresszus elfogadta azt a határozatot, amely feljogosította az elnököt „minden lehetséges eszköz" használatára, beleértve a fegyveres erőét is. A Johnson elnök által kapott jogokat, majd a következő évtizedben csaknem ugyanez a törvényhozás (vissza)korlátozza (War Powers Act). A történtek fontos előzménye volt, hogy Diem hatalmát egy tábornokok által végrehajtott belső puccs 1963. november 1-én megdöntötte. A puccs végrehajtásában fontos szerepe volt a rezsim korrupcióját, a buddhisták elleni önkényes támadásait és az azokat kísérő rendszerellenes tüntetéseket megelégelő Washington bátorításának. A miniszterelnököt azonban – az amerikaiak meglepetésére – nemcsak elmozdították, de ki is végezték; ráadásul alternatív, életképes politikai vezető hiányában. A katonai „junta" inkompetenciáját az északi hanoi vezetés ügyesen használta ki a saját céljaira. Bár egyelőre csak a Vietkong utánpótlásának fokozásával, illetve a vidéki parasztság megzsarolásával, terrorizálásával vagy békésebb meggyőzésével, mindenesetre a kommunisták egyre komolyabb befolyást szereztek Délen

is. Az utánpótlást, lényegében a vietnami háború végéig, a két Vietnam hosszanti, nyugati határa mentén, de a szomszédos Laosz és Kambodzsa területén haladó ún. Ho Si Minh ösvényen keresztül bonyolították. (A – 17. szélességi fok 60 kilométeres vietnami szakaszával szembeni – kb. 1600 km hosszú útvonal különféle, összefüggő szakaszokból állt, amelynek egy része földalatti, élelmiszer és hadianyag tárolására egyaránt alkalmas alagútrendszer volt, egy része a felszínen, dzsungelen, bozótokon, rizsföldeken haladt keresztül.)

Miután **a Johnson-adminisztráció** úgy vélte, hogy a térség biztonságát a SEATO-megállapodással (1954) sem lehet garantálni, vállalva a Hanoi melletti erőteljesebb kínai beavatkozás kockázatát, **1965 elején élt a kongresszusi felhatalmazással**, vagyis a „steady on course" jelszó szellemében megkezdődött az amerikai hadsereg széles körű beavatkozása. Miközben az előzetes becslések 200 000 és 700 000 közé tették a győzelemhez szükséges állomány nagyságát, a térségben állomásozó amerikai katonaság létszáma 1968-ban 550 000 fő körül tetőzött. A többnyire fiatal 19-20 éves amerikai katonák létszáma fokozatosan nőtt 75 000-ről (1965) 184 000-re (1966 eleje), majd ugyanezen év végén elérte a 400 000 főt. A hatalmas létszám ellenére az amerikaiak jellemzően nem szárazföldi offenzívákban látták a megoldást, hanem a Washingtonban jóváhagyott légitámadások, bombázások eszközével, „távirányítással" próbálták felszámolni a gerilla-hadviselés gyakorlatát, sok ellenséget szerezve a civil lakosság köreiben is. **Az amerikaiak azonban hiába bíztak abban, hogy idővel felőrlik** Ho Si Minh Vietkongnak nyújtott támogatását, illetve **a Peking és Moszkva által Hanoinak nyújtott hadianyag és egyéb utánpótlás szükségességébe vetett hitet.** Az 1960-as évek folyamán már nagyon távolságtartó viszony miatt Peking és Moszkva sem engedhette meg magának, hogy arcvesztés nélkül felhagyjon az észak-vietnami kommunista rezsim támogatásával. **Ha Diem végül nem is lett méltó a „Délkelet-Ázsia Churchillje" címre, északi kollégája, Ho Si Minh minden valószínűség szerint kiérdemelte a délkelet-ázsiai Tito megnevezést.**

A háború folytatása szempontjából döntőnek bizonyuló, 1968 januárjában – a „vietkongok" és a Viet Minh által a dél-vietnami városok ellen – kezdeményezett **Tet-offenzíva** célja annak az amerikai fél számára történő bizonyítása volt, hogy egyesített erőik messze erősebbek, mint azt Amerikában gondolják. A támadás valóban a meglepetés erejével érte mind a dél-vietnami hadsereget mind az amerikai csapatokat. A „Tet" a vietnami újév időszakát, ünnepet jelentett, amelyet a korábbi években tűzszünet, fegyvernyugvás kísért. A Vietkong azon elképzelése, hogy a dél-vietnami nagyvárosokba (Saigon, Hué) való betöréssel, illetve azokban a hatalom átvételével a helyi lakosságot maga mellé tudja állítani, végül kudarcba fulladt. A kommunista gerillák – a látványos sikerek ellenére – néhány hét alatt több, mint 50 000

embert veszítettek, amely tény döntően átértékelte Hanoi későbbi stratégiáját. Abban, hogy az offenzíva összeomlását az Egyesült Államokban nem érzékelték, legalábbis nem valós tartalmának megfelelően, komoly szerepe volt az amerikai, a nyugati sajtónak. Az 1960-as évek végére a közvélemény, sőt a washingtoni vezetés egy része is annyira háborúellenes lett, hogy a sajtó lényegében, sokak szerint etikátlanul, azt írta és olyan képeket mutatott, amilyeneket az olvasótábor látni kívánt. Ha a Vietkongnak nem is, de a hanoi vezetés számára annyiban mindenképpen győzelemnek minősült az offenzíva, hogy egyrészt aláásta az amerikai hadvezetésnek a háború megnyerhetőségébe vetett hitét, másrészt megakadályozta, hogy a déli kommunisták Hanoi kárára megerősödjenek. **Az amerikai katonai vereséget, a kivonulást sürgető hangokat igazolta Johnson azon politikai döntése is, amely szerint nem indult az 1968 őszi elnökválasztásokon.** Utódja, **Richard Nixon elnök (1969–1974)** sikerrel alkalmazta a **„vietnamizálás"** taktikáját annak érdekében, hogy az amerikai csapatokat minél hamarabb haza lehessen juttatni. A hadviselés érdemi, emberállományban mért feladatát fokozatosan a dél-vietnami hadseregre testálták át, miközben a hadianyag- és a fegyverszállítások folytatódtak. Miután a Tet-offenzívát követően az észak-vietnami hadsereg rákényszerült a hagyományos, reguláris hadviselésre, a háború hátralévő részében a dél-vietnami hadsereg relatíve egyre látványosabb sikereket ért el az amerikai technológiáknak köszönhetően. A háború kimenetén azonban már nem lehetett változtatni, hosszú távon a Viet Minh diktálta a fegyverszüneti megállapodáshoz vezető út feltételeit.

Az amerikai katonai vezetésnek felrótt elsődleges hiba azt volt, hogy nem mérte fel, nem egy felőrlő háborúról van szó, ahol a felhasznált hadianyag minősége, mennyisége vagy az áldozatok száma idővel beláttatja az észak-vietnami pártvezetéssel, hogy nem érdemes tovább harcolni. Ho Si Minh és Vo Nguyen Giap tábornok számára az ésszerű, elviselhető veszteség messze meghaladta a nyugati morális korlátokat. Mindegy volt, a háború meddig tart és mekkora áldozatokkal jár. A rendelkezésükre álló emberállomány és a természetes szaporulat lehetővé tette, hogy – ha katonailag képtelenek is győzelmet aratni – kivárják, amíg az amerikai közvéleménynek elege lesz a háborúból. És valóban, **az amerikaiak tűrőképessége egy pusztán ideológiai érvek alapján, otthonuktól távol vívott háború kapcsán, jóval alacsonyabbnak bizonyult, mint az észak-vietnami vezetésé.**

A vietnami háború a hidegháború történetének legborzasztóbb eseménye, talán nemcsak Ázsiában, de világviszonylatban is. Az amerikai áldozatok száma megközelítette a 60 000-t; további 300 000 katona nemcsak fizikailag, de mentálisan is sérülten tért haza. A két Vietnam számára kevésbé volt „fontos" pontos nyilvántartás vezetése, de becslések szerint a halottak és sebesültek száma elérte a 6,5 milliót. Ebből a civil áldozatok száma

mintegy 2 millió volt; az észak-vietnamiak 1,1 millió fegyverest (harcost) vesztettek, a déli állam hadserege 250 000 katonát. De a háború nem csupán az áldozatok száma, hanem az erőszak alkalmazásának mikéntje miatt is „előkelő" helyet foglal el a hadtörténetben. Az amerikaiak által alkalmazott korszerű haditechnika csupán arra volt alkalmas, hogy tömegesen gyilkoljon, arra nem, hogy a civilektől megjelenésükben megkülönböztethetetlen Vietkong-harcosok ellen hatékonyan működjön. A háború végére Vietnam területe bombakráterektől volt „pöttyös"; az amerikai hadsereg Észak-Vietnamra több bombát dobott le, mint a második világháború alatt összesen. A különféle vegyi anyagok, növényirtó szerek (agent orange), illetve a levegő oxigéntartalmának elvonásával pusztító napalm emberre és környezetre egyaránt végzetes hatást gyakoroltak.

7.6. A Szovjetunió külpolitikája (1964-től) és a Brezsnyev-doktrína

Az 1950-es évtized, illetve az 1960 és 1963 közötti időszak annyira eseménydús volt, hogy az még a szovjet pártvezetés nagyobb részének is soknak bizonyult. Norman Davies megfogalmazásában Hruscsov „kalandorsága halálra rémítette elvtársait," be nem váltott rakétafenyegetései, felelőtlen blöffjei és egyéb megnyilvánulásai oda vezettek, hogy „1964 októberében a Kremlben végrehajtott államcsínnyel elmozdították" a hatalomból, lényegében lemondásra kényszerítették. **Ezután a Szovjetunió vezetése három ember kezében összpontosult.** Az állam – pontosabban az elnöki tanács – elnöke rövid időre **Mikojan** lett, majd 1965-től Nyikolaj Podgornij töltötte be e tisztséget (egészen 1977-ig). A minisztertanács elnöke, lényegében miniszterelnök, a gazdasági reformokért is felelős **Alekszej Koszigin** (1964–1980), az SZKP főtitkára pedig **Leonyid Brezsnyev** lett (1964–1982). A trojka az első években meglehetős egyetértésben irányította a Szovjetuniót, mindenképpen fokozatosabb, kiegyensúlyozottabb módon, mint elődjük. Az 1960-as évek közepén kitűzött célok a következőkben foglalhatók össze: az életszínvonal növelése, a KGB pártellenőrzés alatt tartása, a katonai szektor minőségi és technológiai felzárkóztatása leküzdendő a kubai válság kapcsán megmutatkozó amerikai rakétafölényt. Mindezen célokat úgy próbálták elérni, hogy lehetőség szerint ne gerjesszenek fölösleges feszültséget az amerikai–szovjet kapcsolatokban. A Brezsnyev haláláig (1982) eltelt időszak mérlege ugyan nagyon egyenetlen, de az 1970-es évek első feléig a gazdasági reformok hoztak némi eredményt az emberek életkörülményeinek javulása terén.

Az alapvetően Brezsnyev nevével fémjelzett korszak (1964–1982) folyamán sokat változott a Szovjetunió külvilághoz való viszonya. A Kreml nemcsak megértette, de alkalmazta is a kölcsönös(en biztosított) megsemmisítés – McNamara által 1965-ben részletesen kifejtett – stratégiáját.

Gromiko, Andrej Andrejevics (1909–1989): szovjet-orosz diplomata, külügyminiszter (1957–1985), a Szovjetunió elnöke (1985–1988). Parasztcsaládban született, mezőgazdasági főiskolát végzett, majd Moszkvában a közgazdaság-tudomány kandidátusa minősítést szerzett. A Szovjet Tudományos Akadémia Közgazdasági Intézetének fiatal kutatóját 1939- ben „átvezényelték" a külügyminisztériumba, ahol az amerikai főosztályon kezdett dolgozni; gyorsan főosztályvezető lett, majd a Szovjetunió washingtoni nagykövetségének tanácsosa; 1943-ban (34 éves korában) washingtoni nagykövet. Ettől kezdve négy évtizeden át ott volt a nagyhatalmi diplomácia minden fontos eseményén, részt vett a teheráni, a jaltai és potsdami konferencián, képviselte a Szovjetuniót az ENSZ alapításánál, 1946-tól a Szovjetunió állandó képviselője lett az ENSZ BT-ben. 1947 és 1952 között külügyminiszter-helyettes, 1952–1953-ban londoni nagykövet. Sztálin halála után hazahívták, 1953–1957-ben a külügyminiszter első helyettese, 1957. február 15-től 1985. július 2-ig külügyminiszter. Fontos szerepet játszott a békés egymás mellett élés külpolitikájának kialakításában és vitelében. A szovjet „diplomácia pápáját" idős korában a „kis hidegháború" éveiben a nyugati sajtó már csak „Mr. Nyet"-ként emlegette. Hozzájárult Gorbacsov hatalomra jutásához. 1985 és 1988 között a Szovjetunió államfője volt.

„1957. február 20. [...] A minap leváltották külügyminiszteri posztjáról D. T. Sepilovot [...], Sepilov helyére Andrej Andrejevics Gromikót, az egyik miniszterhelyettest nevezték ki. Néhány nyugati megfigyelő arra a véleményre hajlik, hogy Gromiko megválasztása, aki egykor Molotov kedvence volt, s akit csak „mister nyet"-nek meg „nyetmen"-nek becéznek, a kemény vonal győzelmét jelenti a szovjet külpolitikában. [...] A diplomáciai testület más „szovjetológusai" arra a meggyőződésre jutottak, hogy a külügyminisztérium élén történt személycsere semmit sem jelent, hogy semmiféle változás nem várható. [...] Anélkül, hogy különösebb politikai jelentőséget tulajdonítanánk ennek a változásnak, arra számíthatunk, hogy Gromiko éppannyira lesz önálló irányítója a szovjet külpolitikának, mint Sepilov volt – sőt az Elnökség, illetve Hruscsov befolyása csak növekedhet." [Mićunović, 1990]

Eszerint a béke csak azon az áron biztosítható, vagyis az atomháború csak akkor elkerülhető, ha mindkét fél hitelesen bizonyítani tudja, hogy egy esetleges háború a kezdeményező fél számára is felér az öngyilkossággal. E meggyőződésből következett, hogy a Szovjetunió is egyre nagyobb mennyiségben állított elő nukleáris hordozóeszközöket, vagyis nagy, közepes és kis hatótávolságú rakétákat (ICMB, IMRBM, SRBM). Miután már mindkét oldalon meggyőző minőségű és mennyiségű arzenál állt rendelkezésre, az 1970-es években megkezdődtek a fegyverzetkorlátozási tárgyalások, majd az 1980-as évek második felétől a leszerelésre vonatkozó egyeztetések is.

Ami a szovjet külpolitikát illeti, annak figyelmét a harmadik világbeli Kínával (és Egyesült Államokkal) való rivalizálás, illetve a kommunista tömbön belüli politikai reformok kezelése kötötték le leginkább. Brezsnyev nem tudott azonosulni a Hruscsov által annak idején, 1956-ban Belgrádban és Moszkvában – Titótól – elfogadott tétellel, miszerint a szocializmus építésének különféle útjai vannak. Ahogy Hruscsov a XX. kongresszuson (1956) Sztálint tette felelőssé minden az addigiakban elkövetett hibáért és rémségért, úgy Brezsnyev is Hruscsovot ítélte el a rendszer fegyelmének lazulásáért. Ennek megfelelően **Moszkva két feltétel teljesítését mindenképpen elvárta szövetségeseitől:** egyrészt igazodjanak a Varsói Szerződés nyújtotta katonai, biztonságpolitikai együttműködési keretekhez, másrészt a legfőbb hatalom a kommunista pártok kezében összpontosuljon. Ami ez utóbbi szerepét illeti, a lenini ideológiához hűen, bármilyen kérdésről lehetett vitát kezdeményezni, amennyiben az az egyetlen párt keretei között történt. E „lehetőségek" közepette leginkább az 1968. évi a csehszlovákiai prágai tavasz jelentett veszélyt Moszkva számára.

A még Hruscsov által meghirdetett „desztalinizációnak" Csehszlovákia az 1960-as évek végéig ellenállt; Antonín Novotný pártfőtitkár nem látta követendő példának sem a lengyelországi, sem a magyarországi fejleményeket. Bukását végül a csehek túlzott befolyásával elégedetlen szlovák és a velük összefogó, reformokra vágyó cseh kommunisták okozták, akik a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságán keresztül lényegében legitim módon értek el személyi változásokat. A szlovák **Alexander Dubcsek 1968 tavaszán felülről meghirdetett** reformjai emberarcú szocializmust, sajtószabadságot hirdettek, gazdasági reformokat, modernizációt ígértek, nem túlmenve azokon **a kereteken, amelyek a magyar forradalom (1956) tanulságául szolgáltak.** Ennek ellenére, miután a békés kezdeményezések végrehajtása elképzelhetetlennek látszott anélkül, hogy a kommunista párt befolyása ne csökkenjen, Moszkva Csehszlovákiában is indokoltnak tartotta a beavatkozást. Miután tárgyalásos úton Brezsnyev annak ellenére képtelennek bizonyult meggyőzni az új prágai párt- és állami

vezetőket a reformok visszavonásáról, hogy annak a szocializmus iránti elkötelezettségével szemben semmi kifogást nem támaszthatott, a Varsói Szerződés alapján a Szovjetunió és szövetségesei – Románia kivételével – katonai nyomást gyakoroltak Prágára. A helyzetet csak rontotta, hogy a Prágába érkező külföldi csapatok között az NDK katonái is jelen voltak – pontosan harminc évvel azután, hogy Hitler megfosztotta Csehszlovákiát szuverenitásától. Moszkva, illetve a Vörös Hadsereg irányítása alatt álló keletnémet, lengyel, magyar, bolgár, szovjet csapatok helyzetét megkönnyítette, hogy szinte semmilyen ellenállásba nem ütköztek. A reformokat végül leállították, az ország határainak védelmét a Varsói Szerződés államainak katonái biztosították. Dubcseket rövid időre Moszkvába vitték, majd elküldték Törökországba nagykövetnek.

Annak érdekében, hogy reformokban gondolkodó kommunisták, legyenek akármilyen jó szándékúak is, nehogy még egyszer olyasmiről álmodozzanak, mint Dubcsek és társai, Brezsnyev szükségesnek tartotta újradefiniálni a játékszabályokat. A bő fél évig tartó prágai tavaszt követően a szovjet tömb vezetői 1968 novemberében Varsóban, a Lengyel Egyesült Munkáspárt kongresszusán **találkoztak.** Itt került sor arra a Brezsnyev által elmondott beszédre, amely haláláig meghatározta a Moszkva keleti tömbön belüli politizálását. A **Brezsnyev-doktrína** néven ismertté vált beszéd fő üzenete az volt, hogy amennyiben bármely szocialista (kommunista) államban reális veszélyt jelentene a kapitalizmus visszatérése, akkor azt az összes szocialista államot fenyegető közös veszélyként kell kezelni. A doktrína apropójául szolgáló csehszlovákiai beavatkozást – Norman Davies összefoglalása szerint – Kína „szemérmetlen fasiszta hatalmi politizálásnak," Jugoszlávia „törvénytelen megszállásnak," Románia pedig a „nemzeti szuverenitás botrányos megsértésének" nevezte. **A keleti tömb államai az 1968-as prágai eseményeket követően tanulhatták meg, hol húzódnak szuverenitásuk határai.**

7.7. A hatnapos háború (1967)

Némi humorérzékkel talán nem túlzás azt állítani, hogy a harmadik arab–izraeli háborúra azért került sor, hogy a nemzetközi közösség valamivel több figyelmet szenteljen a Közel-Keleten megoldatlan problémáknak. Bár nyilván nem ez volt a deklarált cél, mindenesetre **kevés olyan XX. századi háború volt, amely alig egy hét alatt akkora változást eredményezett volna a status quóban, mint Izraelnek a szomszédai ellen intézett preventív háborúja.** A megelőző háborúra Egyiptom bizonyos katonai intézkedései szolgáltattak okot, de a tényleges összefüggések jóval előbbre nyúlnak vissza.

A zsidó államnak ENSZ-tagsága és nemzetközi közösség által való elismertsége ellenére megalakulása óta problémát jelentett, hogy közvetlen szomszédai között egyetértés volt abban, hogy Izrael nem kívánatos állam a térségben. Nemtetszésüknek igyekeztek hangot is adni, amelyben vezető szerepet – különösen 1956-os „politikai győzelme" után – a Nasszer vezette Egyiptom vállalt. Nem csupán a kairói rádió lázította a lakosságot Izrael ellen, de maga Nasszer elnök is. Az Alexandriában elmondott beszédében (1959. július 29.) „az Egyesült Arab Köztársaság népei nevében" bejelentette, hogy „ezúttal megsemmisítjük Izraelt". 1967. május 27-én, nem sokkal előbb, hogy a Tirán-szorost lezárták az izraeli hajók előtt, illetve az ENSZ UNEF békefenntartó erőinek a Sínai-félszigetről való kitessékelése után, megismételte fenyegetőzését („Elsődleges célunk Izrael elpusztítása".). Az iraki vezetés is véleményt nyilvánított a kérdésben. Aref elnök megfogalmazásában „Izrael létezése korrigálásra szoruló hiba [...]. Célunk világos – Izrael térképről való eltörlése." (1967. május 31.). Ilyen hangulatban az izraeli vezetés számára világos volt, hogy szomszédai részéről sok jóindulatra nem számíthat. A zsidó állam számára nem a Jordán vizének kérdése, vagy az arab államok bátorításával Izrael ellen elkövetett palesztin terrorakciók okoztak gondot, sokkal inkább az a tény, hogy az arab világ képtelennek tűnt elfogadni puszta létezését.

Miközben Nasszer elsősorban a Szovjetunió fegyverszállításaiban bízhatott, addig Izrael Franciaországgal, majd annak algériai vereségét és arab világ felé fordulását követően (1964) az Egyesült Királysággal és az Egyesült Államokkal ápolt szorosabb kapcsolatokat. Az, hogy a kiélezett helyzet miért eszkalálódott háborúvá, több okkal magyarázható, de lényegében Izrael és szomszédai olyan örvénybe kerültek, amelyből nem nagyon volt kiszállás. 1964-ben az Arab Liga kezdeményezésére létrehozták a Palesztinai Felszabadítási Szervezetet (PFSZ), amely lehetőséget adott rá, hogy az arab államok a népszövetségi mandátumhatárokkal definiált Palesztina felszabadítása ürügyén lépjenek fel Izrael ellen. 1966-1967 telén Szíria támogatásával a palesztin frakciók a Golánról is támadták az izraeli településeket, nemcsak az egyiptomi Gázai-övezetből. Ez oda vezetett, hogy izraeli egységek az arab államok, köztük Libanon és Jordánia szuverenitását is megsértve, azok területén is megtorló akciókkal válaszoltak. Bár egy igazi háború kirobbantását illetően Izrael éppúgy óvatos volt, mint Egyiptom vagy Szíria, a Szovjetunió hírszerzési forrásokra hivatkozva elhitette Nasszerrel, hogy Izrael átfogó csapásra készül ellene. Mindezek alapján az egyiptomi vezetés U Thant ENSZ-főtitkárnál kezdeményezte az UNEF-erőknek a Sínai-félszigetről való kivonását, majd helyükre egyiptomi katonákat vezényeltek. Május 22-én a Tirán-szorost Egyiptom lezárta Izrael hajói előtt, majd 30-án a jordániai Huszein király megállapodást írt alá Nasszerrel,

amelyben egyiptomi parancsnokság alá helyezte a jordániai hadsereget. Irak június 4-én csatlakozott az egyiptomi–jordániai katonai megállapodáshoz. Bár U Thant, illetve az Egyesült Államok vezetése diplomáciai úton – a Kremllel való egyeztetés révén is – próbálta menteni a menthetőt, világossá vált, hogy **Izrael fenntartja magának a jogot, hogy háborúval védje meg szuverenitását** tekintettel arra, hogy hírszerzési forrásai szerint Egyiptom és Szíria összehangolt támadásra készül ellene.

A háború június 4-én éjjel, 5-én hajnalban a még földön lévő egyiptomi légierő nagy részének megsemmisítésével vette kezdetét, majd hat nappal később azzal ért véget, hogy Izrael határai a Golán-fennsík keleti peremén, végig a Jordán folyó mentén, illetve a Szuezi-csatornánál húzódtak. **Az alig egy hét alatt elért eredmények sokkolták a világ közvéleményét.** Az izraeli hadsereg által néhány nap alatt ellenőrzés alá vont terület több, mint háromszorosa volt Izrael eredeti (20 700 km^2-nyi) területének. Az ekkor elfoglalt és évtizedekre a megszállás vádját Izraelre kényszerítő területek az alábbiak voltak: (1) a hagyományosan Egyiptom szuverenitása alatt álló Sínai-félsziget (60 700 km^2), illetve (2) az 1949 óta Egyiptom katonai igazgatása alatt álló Gázai-övezet (365 km^2); (3) az ország észak-keleti határán található, addigiakban Szíriához tartozó, de mindkét ország számára stratégiai fontosságú Golán-fennsík (teljes területe 1850 km^2, amelyből 1158 km^2-t Izrael annektált), amely 900-1000 méteres átlagos tengerszint feletti magasságú; valamint (4) a Jordánia által 1949-ben annektált Nyugati Part (magyarul Ciszjordánia, 5600 km^2) és Jeruzsálem keleti, arabok lakta része. A Sínai-félsziget és a Golán keleti harmada a negyedik arab–izraeli háborút (1973) követően visszakerült egyiptomi, illetve szíriai szuverenitás alá; Jeruzsálemet az izraeli törvényhozás 1980-ban Izrael állam egységes és oszthatatlan fővárosának nyilvánította. A megszállt (occupied), illetve izraeli szemszögből sokáig vitatott hovatartozású (disputed) palesztin területek (Nyugati Part, Kelet-Jeruzsálem, Gázai-övezet) vonatkozásában majd csak az 1990-es évek hoznak némi változást. **A területi vereséget követően az Arab Liga kartúmi csúcsértekezletén (1967. szeptember) meghirdette a „három nem" politikáját**, amely szerint továbbra sem ismerik el Izraelt, nem folytatnak vele tárgyalásokat, és nem kötnek vele békét, amíg Izrael nem vonul ki az összes megszállt területről, és nem ismeri el a palesztin nép önrendelkezéshez való jogát Palesztina területén. Az arab egységben keletkezett törést a Közel-Keleten kirobbant későbbi háború, az 1973-as mélyítette el.

A hatnapos háború előzményei és következményei világosan rámutattak a nemzetközi jog fogyatékosságaira, illetve azok kapcsán a kikényszeríthetőség problematikájára. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa által az alapokmány VI. fejezete alapján csaknem féléves vita után megszavazott 242. (1967) számú határozat napjainkig a rendezés alapjául szolgál,

amennyiben az összes érintett fél elfogadta azt. A „területet békéért" elv azonban a kezdetektől olyan kihívás elé állítja Izrael, a palesztin közösség és az arab államok politikai, hatalmi elitjét, amelynek nehéz megfelelni. Az eredeti megfogalmazás szerint ugyanis egyszerre kell teljesülnie annak az alapelvnek, miszerint a térség minden államának joga van biztonságos (és elismert) határain belül békében élnie, illetve annak a másiknak, amely szerint az izraeli fegyveres erőket ki kell vonni a konfliktus során elfoglalt területekről. Az már csak hab volt a tortán, hogy a francia és angol szöveg egy névelőben eltért egymástól. Ez az eltérés azonban módot ad arra, hogy minden érintett fél a számára kedvező megfogalmazást tekintse irányadónak. Miközben Izrael számára békés és biztonságos határok között való létezés a területek részéről való kivonulást jelenti, addig az arab államok többsége számára az összes 1967 júniusában megszállt területről való izraeli csapatkivonás szolgál annak feltételéül, hogy garantálják számára a biztonságos határokat. A határozat végrehajtásával kapcsolatos legnagyobb probléma, hogy a szöveg sem határidőket, sem kikényszerítési mechanizmust nem specifikált.

8.
A détente – az enyhülés időszaka (1969–1975)

Az enyhülés (fr. détente) terminus pontos meghatározása szinte lehetetlen. Legszélesebb értelemben a nemzetközi politikában a viták és konfliktusok élezése helyett a tárgyalásos megoldásra való törekvést jelenti. A nemzetközi kapcsolatok történetében az 1962 és 1979 közötti időszakra vonatkozik, amelyet a „tárgyalások korszakának" is lehet nevezni. Az enyhülési politika kísérlet volt a Kelet és Nyugat közötti feszültség fokának csökkentésére és a status quo alapján való együttműködésre.

Az enyhülés történetében két alperiódust szokás megkülönböztetni: a törékeny détente (1962–1969) és a – jelző nélküli – détente (1969–1979) időszakát.

Az enyhülés kialakulásának előfeltétele volt a két szuperhatalom közötti lényegi egyensúly kialakulása a nukleáris fegyverek terén, továbbá annak a felismerése, hogy a nukleáris háborút aligha lehet megnyerni. A Szovjetuniónak és az Egyesült Államoknak kölcsönös érdeke lett, hogy ne kerüljön sor olyan konfliktusra, amelyben kölcsönösen megsemmisíthetnék egymást; kölcsönös érdekük volt az is, hogy ne növekedjen a nukleáris fegyverekkel rendelkező hatalmak száma, vagyis érdekük volt az „atomhatalmak klubjának" bezárása.

A Szovjetuniót az ország gazdaságára hatalmas terheket rovó fegyverkezési verseny, a romló szovjet–kínai viszony, valamint a rendszer belső gyengeségei is az enyhülés felé vezették. Az Egyesült Államok oldalán a vietnami háború (1964–1975), az annak nyomán megrendült belső társadalmi kohézió, a kelet–nyugati kereskedelmi és gazdasági kapcsolatokban rejlő lehetőségek kihasználása játszott késztető szerepet.

A Szovjetunió a békés egymás mellett élés politikájának keretébe illesztette az enyhülés politikáját, az Egyesült Államok az enyhülést a feltartóztatás egyik formájaként fogta fel. Az amerikai–szovjet enyhülés keretében több csúcstalálkozóra került sor; tíznél több bilaterális bizottságot hoztak létre a vitás kérdések tárgyalására, illetve a megállapodások ellenőrzésére; a két szuperhatalom 150-nél is több megállapodást kötött egymással. Nemcsak az Egyesült Államok és a Szovjetunió, hanem szövetségeseik is törekedtek az enyhülésre, és a világ közvéleményének nyomása is enyhülési politika kibontakoztatásának irányába hatott.

A két tömb vetélkedése az enyhülés időszakában is folytatódott, a versengés azonban inkább „puhább" területekre tevődött át (gazdaság, kultúra). A versengés földrajzi színtere is jórészt áttevődött Európából a harmadik világba.

8.1. Amerikai–szovjet egyezmények a stratégiai fegyverkezés korlátozásáról

1969. január 20-án **hivatalba lépett Richard Nixon**, amerikai elnök (1969–1974), aki a választási kampányban az enyhülési politikában jelölte meg külpolitikai programjának lényegét: „Megígérem Önöknek [...], hogy kormányunk külpolitikájának első célja az lesz, hogy tisztes módon véget vessünk a vietnami háborúnak [...] a kommunista országok vezetőinek pedig azt üzenjük, hogy a konfrontációk korszaka után eljött a tárgyalások időszaka. Baráti kezünket nyújtjuk minden népnek, az orosz népnek, a kínai népnek, a világ minden népének". Főként a kommunista országokkal kapcsolatos kijelentés okozott meglepetést, de nem választási trükkről volt szó, a beszéd valójában meghatározta a Nixon-kormány fő külpolitikai törekvéseit.

Ami a kommunista országokhoz, mindenekelőtt a Szovjetunióhoz való viszonyt illeti, a **Nixon-kormányzat** először is **folytatta az 1963-ban megkezdett tárgyalásokat és megegyezéseket a véletlen háború kirobbanásának megelőzése céljából.** Washington és Moszkva 1971 szeptemberében egyezményt írt alá a „forródrót" modernizálásáról. Ugyanabban a hónapban egy másik egyezményt a nukleáris balesetek következtében fenyegető atomháború veszélyének csökkentéséről. Fél évvel később a nyílt tengeren az összeütközések elkerüléséről írtak alá egyezményt (1972. május), majd kiegészítették azt (1973 májusában). 1973 júniusában pedig megállapodtak, hogy a két kormány sürgősen konzultál minden olyan esetben, ha nukleáris háború fenyegetne.

Ezeknél az egyezményeknél sokkal nagyobb jelentőségűek voltak azonban az időközben megkezdett **SALT-tárgyalások** (Strategic Arms Limitation Talks, stratégiai fegyverzetkorlátozási tárgyalások). Az előzményekhez tartozik, hogy az 1960-as évek elejétől, amikor hadrendbe állították az 5500 kilométernél nagyobb hatótávolságú, azaz interkontinentális atomtöltetű hadászati támadófegyvereket, az interkontinentális rakétákat (Intercontinental Ballistic Missiles, **ICBM**), szinte ezzel párhuzamosan hozzákezdtek az e fegyverek elhárítását célzó hadászati rakétaelhárító rendszerek (Anti-Ballistic Missiles, **ABM**) kifejlesztéséhez is. Az első ABM-rendszer a Szovjetunióban épült ki, Moszkva védelmére. Az amerikaiak pedig támadó rakétáik védelmére kezdték kiépíteni az ABM-rendszert. Csakhamar mindkét fél belátta, hogy az akkori technikai színvonalon lehetetlen a meglevő, 1000 darabnál is több, esetleg egyszerre támadó ballisztikus rakéta ellen megbízható hatékonyságú ABM-rendszert kiépíteni. Ennek belátása mellett mindkét félnek megérett az elhatározása is: jobb lenne megállapodni arról, hogy nem is építenek átfogó, országos ABM-rendszert.

Mindezek jegyében kezdődtek a SALT előkészítő tárgyalások Helsinkiben (1969. november 19-én), majd felváltva folytatódtak a finn fővárosban és Bécsben. A tárgyalások kiinduló elve a felek egyenlősége és a kölcsönös biztonság volt. 1971 közepére megállapodtak a szóban forgó fegyverekre vonatkozó fogalmakban, egyetértés alakult ki arról is, hogy az interkontinentális rakétákat (ICBM) és a rakétaelhárító rendszereket (ABM-rendszer) tekintik stratégiai fegyvereknek.

Az első SALT-szerződést (SALT I.) 1972. május 26-án, **Nixon elnök moszkvai látogatása során írta alá Nixon és Brezsnyev. (Nixon május 22-én érkezett a szovjet fővárosba, ő volt az első amerikai elnök, aki Moszkvába látogatott.)** A szerződés két részből áll: az ABM-szerződésből és egy öt éve szóló ún. ideiglenes egyezményből.

Az utóbbi, amely hivatalosan a *Néhány intézkedésről a hadászati támadó fegyverzet terén* címet viseli, ötéves időtartamra szólt. Az első SALT-szerződésnek ezt az elemét más néven a hadászati támadó fegyverrendszerekről szóló ideiglenes egyezménynek is nevezik. Az ideiglenes egyezmény célja a status quo fenntartása volt. Az egyezményben rögzítették a szárazföldi indítású interkontinentális (ICBM) és a tengeralattjárókról indítható ballisztikus rakéták (Submarine Lauched Ballistic Missiles, SLBM) számának felső határát, továbbá megállapodtak az új szárazföldi rakétaindító állomások (silók) építésének tilalmáról, valamint a régiek átalakításának korlátozásáról, végül szabályozták a támadórakéták korszerűsítésének módozatait. (Akkor a Szovjetuniónak 1618, az Egyesült Államoknak 1054 ilyen indító berendezése volt.) A megállapodással 44-re (Egyesült Államok), illetve 62-re (Szovjetunió) korlátozták a rakétahordozó atom-tengeralattjárók számát (710, illetve 950 db rakétával). Az amerikai stratégiai bombázó repülőgépek számát 455-ben, a Szovjetunióét 140-ben maximálták. A szerződés ellenőrzésére vonatkozóan a világűrből műholdakkal történő ellenőrzésről állapodtak meg.

Az első SALT-szerződés keretében a hadászati rakétaelhárító rendszerek korlátozásával a szerződés másik eleme, az ABM-szerződés foglalkozik, amely határozatlan időre szól ugyan, de ötévenként felülvizsgálják. A szerződés egyértelműen tiltja az átfogó (országos) ABM-rendszerek telepítését. A felek megállapodtak, hogy csak két-két 150 km sugarú rakétavédelmi rendszert építhetnek a Szovjetunió, illetve az Egyesült Államok területén (egyet a főváros, egyet pedig a hadászati rakéták indító bázisának védelmére), egyenként 100 indító berendezéssel és meghatározott számú rádiólokátor-állomással. Megállapodtak arról is, hogy sem tengeri, sem légi, sem kozmikus, sem helyzetváltoztató földi rakétaelhárító rendszert nem építenek ki.

Nixon, Richard Milhous (1913–1994): amerikai republikánus politikus, az USA 37. elnöke (1969–1974). Kvéker családban született, jogi tanulmányok után kisvárosi ügyvédként kezdte a pályafutását. A második világháborúban három és fél évet szolgált a haditengerészetnél. 1946-ban megválasztották kongresszusi képviselőnek; részt vett az Amerika-ellenes tevékenységet vizsgáló bizottság munkájában, ezért sokáig radikális antikommunistának tartották. 1951-ben megválasztották szenátornak; 1953-tól alelnök D. Eisenhower oldalán (1953–1961). Ebben az időszakban 58 országban járt, jártasságot szerzett a diplomáciában. Az 1960. évi elnökválasztáson J. F. Kennedy legyőzte. 1966-ban Johnson elnök bírálójaként visszatért a politikai színpad előterébe. 1969-től elnökként jelentékeny belpolitikai reformokat hatott végre, a külpolitikában azon volt, hogy befejezze a vietnami háborút. Külpolitikájában komoly szerepet játszott H. Kissinger. A „Realpolitik" alapján végrehajtották a nyitást a Kínai Népköztársaság felé és felgyorsították a Szovjetunióval folytatott fegyverzetkorlátozási tárgyalásokat. 1972-ben elsöprő többséggel újraválasztották. 1973-ban aláírta a vietnami fegyverszüneti megállapodást. A Watergate-botrány miatt kénytelen volt lemondani (1974). Bukása testileg-lelkileg megviselte. Utóda, G. Ford elnöki kegyelemben részesítette. Végül lassan talpra állt és megírta emlékiratait.

„Kevés elnöknek volt annyira összetett jelleme, mint Nixonnak: félszeg volt, de céltudatos; bizonytalan, de ugyanakkor határozott is; bizalmatlan az értelmiségiekkel szemben, ám ugyanakkor rendkívül töprengő alkat; időnként elhamarkodott kijelentéseket tevő, de stratégiai terveiben türelmes és távlatokban gondolkozó. [...] Egyetlen amerikai elnök sem tudott nála többet a nemzetközi ügyekről." [Kissinger, 1996]

„James T. Patterson amerikai történész úgy fogalmazott, hogy Theodore Roosevelt kivételével ő volt a 20. század legliberálisabb republikánus elnöke. Intelligens volt, dolgos, és talán ő volt az elnökségre leginkább felkészült politikus. De rendkívül rossz kapcsolatban állt a sajtóval, nem tudott felülemelkedni ellenfelei támadásain és elzárkózott a nyilvánosságtól, mert képtelennek bizonyult arra a hátbaveregetős, kedélyesen barátkozós társasági életre, amely az elnökség elengedhetetlen tartozékának bizonyult." [Hahner, 1998.]

Az első SALT-szerződés aláírása kétségkívül nagy jelentőségű esemény volt, de még mindig nem a stratégiai fegyverek leszerelését, hanem az e téren folyó **fegyverkezési verseny valamelyes lefékezését szolgálta.**

A moszkvai amerikai–szovjet csúcstalálkozó további fontos témája volt **a békés egymás mellett élésről szóló 12 pontos dokumentum elfogadása** (*A Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti kapcsolatok alapelvei* címmel), amely tulajdonképpen a konfliktusok elkerülését, az egymás belügyeibe való kölcsönös be nem avatkozás elvét és egymás tiszteletben tartását hivatott szolgálni.

A csúcstalálkozón a biztonságpolitikai megállapodáson kívül **gazdasági, kulturális és tudományos együttműködési szerződések megkötésére** is sor került. Megállapodás született többek között az űrkutatásban és a világűr békés felhasználásában való együttműködésről, beleértve a közös űrkísérleteket is. Elhatározták továbbá közös kutatási program elindítását a rák- és más betegségek gyógyítására, megegyezés született további technikai kutatások, valamint kulturális csereprogramok indításáról is.

Fontos esemény volt a **gabonavásárlási egyezmény aláírása** is, amelynek keretében három év alatt a Szovjetunió 750 millió USD értékben vásárolhatott gabonát az Egyesült Államoktól. Ami a gazdasági együttműködést illeti, az egyezmény kilátásba helyezte, hogy **a Szovjetunió** az amerikai–szovjet kereskedelempolitikában **megkapja a legnagyobb kedvezményt,** azzal a feltétellel, hogy rendezi a második világháború alatti, a kölcsönbérleti szerződésből származó tartozásait. Továbbá, mivel korábban Moszkva gátolta szovjet zsidók kivándorlását, Nixon elnök – az emberi jogok védelmében – összekötötte a gazdasági „kedvezmény" kérdését a zsidó kivándorlás engedélyezésével. Az „összekapcsolási politika" jegyében az amerikai szenátus is húzta-halasztotta a legnagyobb kedvezmény megadásának ratifikálását.

Az első SALT-szerződés aláírása után félévvel (1972. november 21-től) Genfben **folytatódtak a SALT-tárgyalások,** immár a **második SALT-szerződés előkészítésére.**

Időközben, **Bécsben előzetes tárgyalások** kezdődtek (1973 márciusában) a **NATO és a Varsói Szerződés tagállamai között** a Közép-Európában levő haderők kölcsönös csökkentéséről. Az **MBFR-tágyalásokat** (Mutual and Balanced Force Reduction, kölcsönös és kiegyensúlyozott haderő-csökkentési tárgyalások), korabeli mindennapi elnevezéssel „közép-európai haderő-csökkentési tárgyalásokat", hivatalosan 1973. október 30-án nyitották meg. A tárgyalásokon teljes döntési jogkörrel részt vevő államok a következők voltak: Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK és a Szovjetunió, valamint Belgium, az Egyesült Királyság, Hollandia, Kanada, Luxemburg, az NSZK és az Egyesült Államok; különleges státussal (döntési jog nélkül) Bulgária,

Magyarország és Románia, valamint Dánia, Norvégia, Olaszország és Törökország. **A tárgyalások célja** az volt, hogy a felek együttesen csökkentsék az NDK, az NSZK, a Benelux államok, Csehszlovákia és Lengyelország területén felvonultatott hagyományos védelmi és támadó erőiket. A tárgyalások elősegítése érdekében a felek 1976-tól rendszeresen adatokat cseréltek a fegyveres erőikről. A tárgyalt téma rendkívüli bonyolultsága miatt nem születtek gyors eredmények, a hidegháború időszakában nem is jutottak el egyezmény megkötéséig.

Az amerikai–szovjet kapcsolatokban az enyhülés stabilizálódása jutott kifejeződésre abban, hogy **1973-ban két csúcstalálkozóra** is sor került. **Előbb Brezsnyev látogatott az Egyesült Államokba** (1973. június 18–25.). A szovjet pártfőtitkár látogatása során **több megállapodást** kötöttek. Közöttük a legfontosabb a kölcsönös kötelezettségvállalási megállapodás volt, amely kimondta, hogy kizárják az egymás közötti nukleáris háborút, és arra is kötelezettséget vállaltak, hogy harmadik ország ellen sem folytatnak ilyen háborút. Henry Kissinger, Nixon nemzetbiztonsági főtanácsadója és külügyminisztere szerint ez fordulatot jelentett a diplomáciában. A felek megállapodtak a második SALT-szerződés előkészítésének gyorsításáról is. (A Watergate-ügy és a vietnami háború elhúzódása miatt azonban a tárgyalások nem gyorsultak föl.)

A Brezsnyev-látogatást **Nixon** egyhetes **moszkvai látogatása** követte (1974. június 27.–július 3.) Akkora elkészült az **ABM-szerződésnek** a rakétaelhárító rendszerek számára vonatkozó módosításról szóló kiegészítő jegyzőkönyv, amelynek értelmében kettő helyett csak egy-egy védőkörzetet építenek. Ennek megfelelően a Szovjetunió Moszkva, az Egyesült Államok a Grand Forks-i rakétabázis körzetében telepíthet rakétaelhárító rendszert. A jegyzőkönyvet Nixon amerikai elnök személyesen írta alá (1974. június 27.). **Megállapodtak abban is**, hogy a hadászati támadó fegyverrendszereket befagyasztó, öt évre szóló ideiglenes megállapodás helyett új, 1985-ig szóló fegyverzetkorlátozási megállapodást kötnek még az ideiglenes megállapodás lejárta előtt, figyelembe véve a fegyverrendszerek minőségi és mennyiségi fejlődését. Továbbá számos együttműködési szerződés megkötése mellett aláírták az atomkísérletek korlátozására irányuló egyezményt is.

Az amerikai–szovjet tárgyalások folyamatát **Nixon** belpolitikai okok miatt történt **lemondása** (1974. augusztus 9.) sem akasztotta meg. **Gerald R. Ford** elnök (1974–1977) hivatalba lépése után Nixon kormányának szinte minden tagját leváltotta ugyan (kivéve a pénzügyminisztert és Kissinger külügyminisztert), továbbá reformokat vezetett be a CIA működésében is, külpolitikájában azonban a Nixon által elkezdett enyhülési politikát folytatta.

Ford elnök a külpolitikában nem volt túlságosan tájékozott; a külügyeket hivatali ideje alatt lényegében Kissinger vitte. Ford személyes szereplése azonban két alkalommal emlékezetes maradt: ő volt a vlagyivosztoki amerikai–szovjet csúcstalálkozó részese, és ő írta alá az Egyesült Államok nevében a helsinki záróokmányt (1975, → 8.3.3.).

Az előbbit 1974. november 23–24-én rendezték meg. **Brezsnyev és Ford Vlagyivosztokban** megállapodott a **második SALT-szerződés** legfontosabb pontjaiban, a későbbiekben részletesen kidolgozásra kerülő egyezmény kereteiben, az egyezményt azonban majd Carter elnök írja alá 1979-ben Bécsben. Ford és Brezsnyev írta alá azonban **a hadászati támadóeszközök mennyiségi korlátozásáról** szóló amerikai–szovjet egyezményt. Ennek az volt a lényege, hogy a szárazföldi telepítésű és a tengeralattjáróról indítható fedélzeti hadászati rakéták, valamint a hadászati repülőgépek számát 2400–2400 darabban maximálták, ezen belül a több rakétatöltettel felszerelt interkontinentális rakéták (MIRV) mennyiségét 1320–1320 darabra korlátozták. Az egyezmény a két szuperhatalom között a stratégiai fegyverek tekintetében a paritás elvének elfogadását jelentette. Ugyanakkor nem jelentett fegyverzetcsökkentést, leszerelést, csak a fejlesztés mennyiségi és minőségi korlátozását.

8.2. Az Ostpolitik

8.2.1. Az NSZK új keleti politikájának kialakulása

A szuperhatalmak közötti kapcsolatokban kibontakozott enyhülés mellett a nemzetközi enyhülési folyamat másik fő komponensét jelentette a Német Szövetségi Köztársaság külpolitikájának változása, az új keleti politika (Ostpolitik) elindítása. Előzményei közé tartozik, hogy **1966-ban felbomlott az országot 1949 óta kormányzó kereszténydemokrata (CDU/CSU–FDP) koalíció,** s miután a két nagy párt, a kereszténydemokrata (CDU/CSU) és a szociáldemokrata (SPD) egyike sem érezte úgy, hogy képes lenne a másikkal szemben kormányozni, megállapodtak, hogy korlátozott időre együtt kormányoznak. Így a kereszténydemokrata **Kurt Georg Kiesinger** kancellárságával és a szociáldemokrata **Willy Brandt** (1913–1992) külügyminiszterségével **nagykoalíciós kormány alakult,** amely a belpolitikai reformok megkezdésével rendkívül fontos szerepet játszott ugyan a nyugatnémet társadalom modernizálásában, a külpolitikában azonban nem hozott számottevő változásokat. Bonn diplomáciai kapcsolatokat létesített ugyan Bukaresttel (1967), s ezzel csorbát szenvedett a Hallstein-doktrína, összességében azonban maradt a kelet-európai szocialista országokkal való kapcsolatokat az NSZK megalakulása óta jellemző dermedtség.

A keleti politikában változás csak az 1969-ben szociálliberális (SPD–FDP) kormánykoalíció megalakulásával bontakozott ki. (A koalíció 1982-ig maradt hatalmon.) A kormányfő, **Brandt kancellár** (1969–1974) kiemelkedő szerepet játszott pártja modernizálásában, fontos szerepet vállalt a nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban is. Még szélesebb körben vált ismertté Nyugat-Berlin főpolgármestereként, a második berlini válság időszakában, majd 1966 után külügyminiszterként. Nevét azonban leginkább kancellárként, az Ostpolitik főszereplőjeként írta be a nemzetközi kapcsolatok történetébe. Brandt kancellár mellett az Ostpolitik megvalósításában kiemelkedő szerepet játszott külügyminisztere, a szabaddemokrata Walter Scheel is.

Az Ostpolitik **fordulatot hozott** Bonn keleti politikájában: a Szovjetunióval, a kelet-európai szocialista országokkal és az NDK-val való kapcsolatokban. Az Ostpolitik a Hallstein-doktrínával fémjelzett addigi keleti politikával való szakítást jelentett; nyitást, tárgyalásokat és egyezményeket hozott a keleti tömb országaival.

Az Ostpolitik keretében kötött szerződések **három csoportba sorolhatók:** (1) A Szovjetunióval és a kelet-európai szocialista országokkal kötött szerződések, (2) az NDK-val való kapcsolatokat rendező szerződések, (3) a Berlinre vonatkozó szerződések csoportjára.

8.2.2. A Szovjetunióval és a kelet-európai szocialista országokkal kötött szerződések

Ezek közül elsőként **német (NSZK)–szovjet szerződést** írták alá (1970. augusztus 12.) Moszkvában. Az NSZK részéről Brandt kancellár és Scheel külügyminiszter, szovjet részről Koszigin miniszterelnök és Gromiko külügyminiszter. A szerződésben a felek kinyilvánították, hogy fontos célnak tekintik a nemzetközi béke megőrzését és a feszültség enyhítését, hogy elő kívánják segíteni az európai helyzet rendezését és az összes európai állam közötti békés kapcsolatok fejlesztését, kiindulópontnak véve a fennálló helyzetet (status quo). A szerződésben lemondtak az erőszak alkalmazásáról, és kötelezettséget vállaltak, hogy tiszteletben tartják a fennálló európai határok sérthetetlenségét, beleértve az NSZK–NDK-határt és az NDK–lengyel-határt (Odera–Neisse-határ). Kinyilvánították, hogy nincsenek területi követeléseik senkivel szemben és ilyeneket a jövőben sem támasztanak. Brandt kancellár Moszkvából hazatérve az NSZK lakosságához intézett beszédében az ellenzék támadásaira ezt válaszolta: „Ezzel a szerződéssel semmit sem veszítünk, amit már régen el nem játszottunk". A Bundestag a szerződést a kiegészítő okmányokkal (a bonni kormány jegyzéke a négy volt szövetséges nagyhatalomhoz, a bonni kormánynak a német egységről szóló levele, Gromiko külügyminiszter négy pontból álló nyilatkozata) együtt 1972. május 17-én ratifikálta.

A Lengyelország és az NSZK közötti kölcsönös kapcsolatok normalizálásának alapjairól szóló szerződést, **a német (NSZK)–lengyel szerződést** Varsóban írta alá Scheel külügyminiszter és a lengyel miniszterelnök (1970. december 7.). A szerződés megállapította, hogy az Odera–Neisse-határ „a Lengyel Népköztársaság államhatára"; a felek megerősítették „fennálló határaik sérthetetlenségét most és a jövőben", és kölcsönösen kötelezettséget vállaltak egymás területi integritásának feltétlen tiszteletben tartására. A felek kijelentették, hogy „egymással szemben nincs semmiféle területi követelésük és a jövőben sem fognak semmilyen területi követelést támasztani". Kijelentették továbbá, hogy vitás kérdéseiket kizárólag békés eszközökkel fogják megoldani és tartózkodnak az erővel való fenyegetéstől, az erőszak alkalmazásától. Kijelentették azt is, hogy „további lépéseket tesznek kapcsolataik teljes normalizálása és sokoldalú fejlesztése érdekében". A szerződéshez csatolt okmányban a lengyel kormány hozzájárult a Lengyelországban élő németek családegyesítéséhez, és megerősítette 1954. január elsejei hatállyal tett nyilatkozatát, amely szerint lemond az NSZK részéről fizetendő további jóvátételekről. A szerződés aláírására Varsóba érkezett Brandt kancellár letérdelve emlékezett a varsói gettófelkelés áldozataira. A szerződést a Bundestag a német–szovjet szerződéssel együtt ratifikálta. A szerződés hatályba lépése után a két ország diplomáciai kapcsolatokat létesített egymással (1972. szeptember 14.) és nagykövetségeket állított föl Bonnban, illetve Varsóban.

Az Ostpolitik szerződésrendszerének első csoportjában a **német (NSZK)–csehszlovák szerződés** született meg legnehezebben. Igaz, a két fél közötti tárgyalások később kezdődtek, mint a német–szovjet és a német–lengyel tárgyalások, az eltolódáshoz azonban elsősorban a tárgyalási és a ratifikációs folyamat elhúzódása járult hozzá. A fő probléma a müncheni egyezmény (1938) bonyolult jogkövetkezményeinek értelmezéséből adódott. A csehszlovák fél azt kívánta, hogy vegyék be a szerződésbe, hogy a müncheni egyezmény „kezdettől fogva" semmis, Bonn azonban ezt ellenezte. Végül a szerződés szövegébe nem került be az inkriminált kitétel. A szerződést 1973. december 7-én írták alá, majd 1974. július 19-én lépett hatályba. Az aláírással egyidejűleg a két állam felvette a diplomáciai kapcsolatokat.

Az NSZK és Magyarország között nyilvánvalóan nem voltak sem határkérdések, sem nehezen megoldható gazdasági vagy más természetű problémák; a rendezést a magyar félnek Lengyelországgal és Csehszlovákiával való „internacionalista szolidaritásvállalása" (vagyis az a magyar kötelezettségvállalás, hogy Budapest addig nem köt szerződést Bonnal, amíg az

nem rendezi kapcsolatait Varsóval és Prágával) akadályozta meg. Végül is **német (NSZK)–magyar egyezményt** a német–csehszlovák tárgyalások előre haladtával írták alá Budapesten, jegyzőkönyvek formájában (1973. december 12–13.). Megegyezés született a diplomáciai kapcsolatok felvételéről; rögzítették, hogy egyezménykötés céljából megvizsgálják a tudományos és műszaki, valamint a kulturális és közlekedési együttműködés lehetőségeit. Jegyzőkönyvbe foglalták a második világháború alatti évekből eredő magyar vagyonjogi és pénzügyi kártérítési igényeket is.

8.2.3. A kapcsolatok rendezése az NDK-val

A két német állam közötti kapcsolatok állapotát szemléletesen demonstrálta, hogy vezetőik a két állam megalakulását követően sohasem találkoztak. Az első felső szintű találkozó 1970. március 19-én jött létre, az Ostpolitik egyik elemeként. Brandt kancellár és Willy Stoph, az NDK miniszterelnöke Erfurtban találkoztak. Ezt továbbiak követték: elindult a két állam közötti párbeszéd. A megbeszélések fő témái egymás kölcsönös elismerése, a két ország szomszédságából eredő problémák rendezésének kérdései (ezek közül az egyik legfontosabb a családegyesítések) voltak. A felső szintű tárgyalások megnyitása után külügyminiszteri szintű és szakértői részletes tárgyalások következtek, amelyek nagy viták közepette évekig tartottak, majd megkötötték az Ostpolitik második szerződéscsoportjába tartozó **NSZK–NDK egyezményeket.**

A két német állam kapcsolatainak normalizálása szempontjából a legfontosabb az NSZK és az NDK közötti kapcsolatok alapjairól szóló ***Alapszerződés*** (Grundvertrag) volt, amelyet 1972. december 21-én írtak alá. A szerződésnek és kiegészítő okmányainak sarkalatos rendelkezése, hogy a két német állam tiszteletben tartja egymás határainak sérthetetlenségét, és hogy mindkét állam felségjoga saját területére terjed ki. A nemzeti kérdésben, vagyis a német egység kérdésében természetesen nem lehetett megegyezést elérni. A szerződés preambulumában le is szögezték, hogy e tekintetben a felek eltérő felfogást vallanak, amelyet kölcsönösen tiszteletben tartanak. Bonn kitartott amellett, hogy a társadalmi rendszerek különbözősége nem bontja meg az egységes német nemzetet. A keletnémet félnek ellenben az volt az álláspontja, hogy a szocialista NDK és a kapitalista NSZK semmiképpen sem tekinthető egy nemzetnek. A másik nyitva maradt kérdés az állampolgárság kérdése volt. A szerződés ezt nem szabályozta. A diplomáciai képviselet kérdésében kompromisszum született: az NDK hozzájárult ahhoz, hogy a két államot egymás fővárosában ne nagykövet, hanem állandó képviselő, illetőleg állandó képviselet képviselje. Az NSZK viszont az *Alapszerződés*ben szakított a Hallstein-doktrínával, azaz lemondott a harmadik államokban

való egyedüli képviselet elvéről, és elismerte az NDK szuverenitását, önálló államiságát. A nyitva maradt kérdések ellenére az *Alapszerződés*sel sikerült rendezni a második világháború utáni korszak egyik legfontosabb kérdését: az egymástól független, két szuverén német állam egymás közti nemzetközi elismerését. A szerződéshez csatolt kiegészítő jegyzőkönyv, a levélváltások és egyéb dokumentumok többek között az utazási könnyítéseket, új határátkelők nyitását, családegyesítési lépéseket, valamint a két állam *ENSZ*-be való belépését rögzítették. Az Alapszerződés 1973. június 20-án lépett hatályba, a ratifikációs okmányok bonni kicserélésével.

Az Alapszerződés bázisán **szerződések egész sora jött létre** a két német állam között a tárgyalások során és a következő években. Közöttük a lakosság számára a mindennapi életben fontos NSZK–NDK közlekedési egyezmény (már 1972. októberben életbe lépett), amely a két német állam első saját jogú, nem szövetséges megállapodások keretébe tartozó egyezménye volt.

8.2.4. A Berlinre vonatkozó szerződések

A bonni kormány keleti politikájának hatására tárgyalásokat kezdtek egymással a Berlinnel kapcsolatos kérdésekben illetékes négy nagyhatalom képviselői is. A négyhatalmi tárgyalások 1970. március 26-án kezdődtek, az első megállapodás 1971. szeptember 3-án született meg, amelyben a felek megerősítették a város különleges státusáról szóló korábbi megállapodásokat. Egyebek mellett kimondták, hogy Nyugat-Berlin nem része az NSZK-nak, polgármester és szenátus kormányozza, külföldön Nyugat-Berlint az NSZK képviseli. Megerősítették a nagyhatalmak a város sorsáért való közös felelősségüket is. A Szovjetunió garantálta Nyugat-Berlin és az NSZK közötti forgalom szabadságát. A négyhatalmi megállapodást a Nyugat-Berlin forgalmáról szóló tranzitegyezmény (1971. december), illetve a Nyugat-Berlinből Kelet-Berlinbe irányuló utazási és látogató forgalomról szóló egyezmény követte. Ettől kezdve Berlin kikerült a nemzetközi válsággócok sorából. Legközelebb majd csak a berlini fal leomlásakor (1989) kerül ismét a világ figyelmének középpontjába.

8.2.5. Az Ostpolitik mérlege

Összefoglalásként megállapítható, hogy **az Ostpolitik keretében Bonn elismerte** a korábban elutasított **realitásokat:** feladta a Német Birodalom 1937-es határok közötti továbbélésének fikcióját; elismerte Lengyelország nyugati határaként az Odera–Neisse-határt; elismerte a két német állam egyenjogúságát; feladta a Hallstein-doktrínát. Az Ostpolitik keretében rendezte viszonyát keleti szomszédaival is. Az Ostpolitik szerződéseinek ratifikálása

az NSZK-ban elkeseredett belpolitikai küzdelemben zajlott. Végső soron a bonni keleti politika általános elismerést hozott az NSZK-nak a világban. Az Ostpolitik keretében végrehajtott rendezés nagymértékben hozzájárult, hogy mind a két német államot felvették az ENSZ-be (1973. szeptember 18.). Az Ostpolitikkal Bonn nagymértékben hozzájárult az európai enyhülési folyamat kiteljesedéséhez és a helsinki értekezlet (→ 8.3.) sikeréhez is.

1974 májusában – sikereinek tetőpontján – **lemondott Brandt kancellár** miután kiderült, hogy a környezetében egy NDK-ügynök dolgozott. **Helmut Schmidt kancellár** (1918–) **és Hans-Dietrich Genscher** külügyminiszter vezetésével új szociálliberális kormány alakult, amely mind a belpolitikában, mind a külpolitikában **a folytonosságot képviselte.** Schmidt kancellársága alatt (1974–1982) tovább növekedett az NSZK gazdasági és politikai súlya az Európai Közösségekben és a világban. Az Ostpolitik egyik eredményeként az NSZK lett a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok legnagyobb nyugati kereskedelmi partnere.

Az enyhülés katonai dimenziójában – a fegyverzetkorlátozási és fegyverzetcsökkentési tárgyalásokban – **Bonn nem tudott komoly szerepet játszani.** (A többi európai hatalom sem). Annak ellenére, hogy a szociálliberális koalíció külpolitikájának fővonala az enyhülés támogatása és előrevitele volt, 1979-ben, amikor Schmidt kancellár felismerte, hogy Moszkva tulajdonképpen Nyugat-Európa valamiféle „finlandizálására" törekszik, ellenlépésként kezdeményezte a NATO ún. kettős határozatát (→ 10.2.). A szociálliberális koalíció a „kis hidegháború" beköszöntével egyre nehezebb helyzetbe került, s majd 1982. október 1-jén konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal a CDU/CSU és addigi koalíciós partnere, az FDP megbuktatta.

8.3. A helsinki Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ)

8.3.1. Az előzmények

Európa megosztottságának ellensúlyozására a szovjet diplomácia már az 1950-es évek elején felvetette az összeurópai együttműködés gondolatát és az ezt kifejező szervezet létrehozására vonatkozó javaslatát. A hidegháború leghidegebb éveiben azonban a kezdeményezést legfeljebb a szovjet „mosolydiplomácia" egyik példájának lehetett tekinteni. Ezt követően a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete 1966-ban Bukarestben, 1969-ben pedig Budapesten felhívást adott ki olyan összeurópai biztonsági értekezlet megtartására, amely kimondja a fennálló európai határok sérthetetlenségét és megfogalmazza a kelet–nyugati együttműködés alapelveit. Ilyen konferenciához a feltételek csak az 1970-es évek elejére alakultak ki, részben a bonni Ostpolitik kibontakozásával, részben az amerikai–szovjet SALT-tárgyalások és a közép-európai fegyveres erők csökkentéséről szóló MBFR-tárgyalások megkezdése után.

Végül is **1969 decembere és 1972 novembere között** intenzív kétoldalú és multilaterális diplomáciával rendezték a tervezett konferencia sikeréhez elengedhetetlen „előzetes kérdéseket". **Majd 1972. november 22-én Helsinkiben megkezdődtek az európai biztonsági és együttműködési értekezlet (EBEÉ) működési elveiről és a napirendi pontokról az előkészítő tárgyalások.** A helyszín kiválasztása jól jelezte a semleges és az el nem kötelezett államok szerepének növekedését. Az előkészítő tárgyalásokon minden európai állam részt vett (kivéve Albániát), továbbá az Egyesült Államok és Kanada is. Az államok hamar érdekcsoportokba szerveződtek. Az Európai Közösség és a NATO tagállamai alkották az egyik csoportot; a Szovjetunió és a Varsói Szerződés tagállamai jelentették a másikat; a harmadikat a semleges vagy el nem kötelezett országok (Finnország, Svédország, Svájc, Ausztria, Jugoszlávia, Málta, Liechtenstein és Ciprus). Kirajzolódott egy északi csoport is, amelynek Dánia, Norvégia, Svédország és Finnország voltak a komponensei; a kevésbé jelentékeny mediterrán csoportot pedig Spanyolország és Portugália alkotta. Az előkészítő tárgyalásokon **1973. június 8-ára** készültek el a részt vevő államok által konszenzussal elfogadott végső ajánlások, amelyek egy három szakaszos konferenciáról szóltak.

8.3.2. Helsinki konferencia (1973–1975)

Általában az európai enyhülési folyamat csúcspontjaként értékelt EBEÉ **1973. július 3-án nyílt meg** Helsinkiben 33 európai és két észak-amerikai (Egyesült Államok és Kanada) állam részvételével. A július 3-a és 7-e közötti **nyitó szakaszban** minden ország kifejtette elképzeléseit a leendő európai biztonság modelljéről. A konferencia **második szakasza** Genfben zajlott 1973. szeptember 18-a és 1975. július 21-e között. Ez volt az EBEÉ leghosszabb és legnehezebb szakasza, hiszen a 35 tagállam közötti kapcsolatokat irányító elveket és előírásokat kellett ezen lefektetni. A **harmadik szakaszt** az 1975. július 30. és augusztus 1. között, **a helsinki Finnország Palotában** megrendezett ünnepélyes **zárószakasz** jelentette. A konferencia záróokmányát az államfői és pártvezetői beszédek sora után, 1975. augusztus 1-jén írták alá.

8.3.3. Helsinki záróokmány (1975)

Az eredeti formájában mintegy 400 oldalnyi, hat nyelven készült dokumentumot, amely egyszerre szimbolizálta a hidegháborús megosztottságot és az enyhülésre tett erőfeszítéseket 1973 és 1975 között készítették elő.

Az előkészítés során a megtárgyalt kérdéseket – a semleges európai államok javaslatára – **„kosarakba"** rendezték, így az EBEÉ záróokmánya is három fő részre, „kosárra" tagolódik.

Az első „kosár" a biztonságpolitikai és katonai aspektusokra terjed ki, katonai bizalomerősítő intézkedéseket tartalmaz. Ebben a részt vevő államok leszögezik, hogy az európai biztonság oszthatatlan. Szintén ez a „kosár" tartalmazza az egymás közötti kapcsolatok alapelveit, amelyek a következők:

- szuverén egyenlőség, a szuverenitásban foglalt jogok tiszteletben tartása;
- tartózkodás az erőszaktól vagy az erőszakkal való fenyegetéstől;
- a határok sérthetetlensége;
- az államok területi épsége;
- a viták békés rendezése;
- a belügyekbe való be nem avatkozás;
- az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartása, beleértve a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőződés szabadságát;
- a népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga;
- az államok közötti együttműködés;
- a nemzetközi jogi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése.

Ezek az **ún. helsinki alapelvek,** amelyek az *ENSZ Alapokmányá*nak elveire épülnek. Jelentőségük az elvek együttes kezelésében áll, illetve az emberi jogok tiszteletben tartásának rögzítésében. (Az utóbbi az államok közötti kapcsolatokat szabályozó szövegekben korábban nem fordult elő.) Noha a politikusok később erősen vitatták a helsinki okmány és a kibontakozó enyhülési folyamat helyességét az ún. helsinki alapelvekre a nemzetközi jog mindmáig hivatkozik.

A második „kosár" a gazdasági, technológiai és környezetvédelmi együttműködés területére terjed ki.

A harmadik „kosár" a „humanitárius és egyéb" területeken történő együttműködést szabályozza, beleértve az emberi jogok és kapcsolatok kérdéskörét, a kulturális és oktatási együttműködést, sőt kiterjed a mediterrán térségben való együttműködés bizonyos aspektusaira is. Ez a „kosár" minden szerződő felet bizonyos konkrétan felsorolt alapvető emberi jogok gyakorlására és elősegítésére kötelez.

A záróokmány szerint a részt vevő államoknak **utókonferenciákon** kell részt venniük a dokumentumban megfogalmazott intézkedések végrehajtása és az együttműködés további fejlesztése érdekében.

8.3.4. Kitekintés: a helsinki folyamat, az EBEÉ-utókonferenciák

A helsinki konferenciát követő megközelítőleg 15 évben az EBEÉ története az ún. utókonferenciák története, amelyeken a tagállamoknak a záróokmányban meghatározott feladatok végrehajtásáról és az együttműködés továbbfejlesztéséről kellett számot adniuk.

Az EBEÉ **első** utókonferenciáját **Belgrádban** tartották meg 1977. október 4. és 1978. március 8. között. A tanácskozás jóval hűvösebb nemzetközi politikai légkörben zajlott, mint a helsinki konferencia: részben az Afrikában történt szovjet intervenciók (→ 9.2.), részben a Carter-kormánynak az emberi jogokat hangsúlyozó politikája miatt. Az értekezletet a kölcsönös vádaskodások jellemezték leginkább. Végül mindössze háromoldalas dokumentum született, amelyet 1978. március 8-án írtak alá.

Az EBEÉ **második** utókonferenciáját **Madridban** tartották (1980. november 11-én nyitották meg). A konferenciára ránehezedett a „kis hidegháború" légköre. A nyitó ülést követően több alkalommal fel is függesztették a vitát, és csak hosszadalmas egyeztetés után, 1983-ra sikerült a záródokumentumot valamennyi állam számára elfogadható formába önteni.

Az EBEÉ **harmadik** utóértekezletét **Bécsben** tartották (1986. november 4. és 1989. január 19. között). A résztvevők arról döntöttek, hogy az EBEÉ keretében több speciális konferenciát tartanak majd a bizalom- és biztonságerősítő intézkedésekről, az Európában lévő fegyveres erőkről, a környezetvédelemről, a földközi-tengeri térségről. Az emberi jogi kötelezettségek megvalósításának megvitatását az ún. emberi dimenziós mechanizmussal egészítették ki.

A hidegháború végén rövid ideig úgy látszott, hogy az EBEÉ az új európai biztonsági rendszer legfőbb elemévé válhat; sőt a Szovjetunió azt javasolta, hogy az EBEÉ alakuljon át egyfajta „csúcsszervezetté": annak alárendelve működjön a többi európai szervezet. Ez az elképzelés azonban irreálisnak bizonyult. Az EBEÉ-tagállamok állam- és kormányfőinek párizsi konferenciáján (1990. november 19–21.) mégis elkezdődött az EBEÉ intézményesülése. Az értekezlet lezárásaként a résztvevők aláírták a ***Párizsi charta az új Európáért*** című dokumentumot (1990. november 21.), amely egyebek mellett értelmezhető a hidegháború lezárásaként is.

Mindezt egybevéve az EBEÉ egyfelől 1975-ben rögzítette, legitimizálta a második világháború után kialakult európai határokat, Európa kettéosztottságát is, vagyis az akkori status quót; másfelől az összeurópai együttműködés egyik fő előmozdítójává vált; harmadrészt a szervezet az emberi jogi kérdések napirenden tartásával fontos szerepet játszott a keleti tömb felbomlásában is.

8.4. A nemzetközi pénzügyi és nyersanyagválság

A nemzetközi kapcsolatok rendszerében **a nemzetközi politikai kapcsolatok és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok** egymás mellett, egymásra hatva működnek, s az államok, tömbök gazdasági helyzete, gazdasági törekvéseik is nagymértékben alakítják a külpolitikát. Az enyhülés politikájának kialakulásában és menetében is lényeges szerepet játszott az Egyesült Államok, a Szovjetunió, vagy az Európai Közösségek és Japán gazdasági helyezete, gazdasági törekvéseik, egészében a világgazdaságban akkor zajló gazdasági folyamatok.

Ismeretes, hogy 1971 közepén kirobbant a második világháború utáni **nemzetközi pénzügyi rendszer válsága.** Nixon elnök **1971. augusztus 15-én** bejelentette, hogy kormánya **„új gazdaságpolitikát"** vezet be. Ennek keretében egyebek mellett az amerikai fizetési mérleg és az USD védelmében felfüggesztette a dollár aranyra válthatóságát és 10 százalékos pótadót vezetett be az importra. A két döntés halálos döfést jelentett a Bretton Woodsban kialakított nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi rendszer alapelemeire. Mivel egyfelől az aranyalapon álló USD képezte a nemzetközi pénzügyi rendszer tengelyét, másfelől a vám- és kereskedelempolitika drasztikus megváltoztatása elfordulást jelentett az addig két évtizeden át követett, a szabadkereskedelmet és a vámok csökkentését célzó politikától. A protekcionista intézkedések mögött annak felismerése állt, hogy az Egyesült Államok gazdasága nem tudja hosszabb távon, hatalmas károk nélkül fenntartani a dollár alaptalanul magas árfolyamát.

A pénzügyi válság kialakulásához és az „új gazdaságpolitika" meghirdetéséhez nyilvánvalóan hozzájárultak **a vietnami háború rendkívüli pénzügyi terhei** és az ezekkel összekapcsolódó **belpolitikai és erkölcsi válság** is. Mindezek mellett azonban jelentékeny szerepet játszottak a tőkés világgazdaságban a megelőző években kibontakozott folyamatok is. Mindenekelőtt az a szembetűnő változás, hogy a több mint húsz éven át tartó, gyors gazdasági növekedés (az „aranykor") nyomán **az Egyesült Államok mellett kialakult egy második és harmadik gazdasági centrum is.** Az előbbit Nyugat-Európa, azon belül is az **EGK** alkotta (az EGK-n belül is az NSZK és Olaszország fejlődött a leggyorsabban), az utóbbit **Japán.** Jól mutatta ezt, hogy miközben az Egyesült Államoknak a világkereskedelemből való részesedése az 1950. évi 16,7 százalékról 1970-re 13,7 százalékra csökkent, az EK-országok részesedése 15,4 százalékról 28,8 százalékra növekedett. Az aranytartalékok tekintetében ugyanebben az időszakban még nagyobb változás történt: az európai országoké 6 százalékról 39 százalékra növekedett, miközben az Egyesült Államoké 49 százalékról 15,7 százalékra csökkent. A dollár aranyra válthatóságának megszüntetése, majd többszöri leértékelése, valamint az amerikai import megadóztatása egyben üzenet volt

Nyugat-Európának és Japánnak is, amelyek immár az Egyesült Államok komoly versenytársaivá váltak. A nixoni Amerika azt üzente, hogy elege van a világkereskedelmi folyamatok eddigi menetéből, amelyben egyedül kell vállalnia minden hátrányt, miközben a vetélytársak csak az előnyöket élvezik.

Nixon döntései nem érték váratlanul a nyugat-európai kormányokat. A dollár elleni spekuláció már évek óta folyt, számítani lehetett arra, hogy az amerikai kormány tenni fog valamit. Már csak azért is, mert Nixonnak, az 1972. évi újraválasztása érdekében valamilyen látványos lépést kellett tennie. Nixon bejelentése után a francia kormány hivatalosan is reagált az amerikai kormányintézkedésekre. A válasz azonban egészen más volt, mint amit de Gaulle adott volna. Georges Pompidou elnök (1969–1974) csupán arra szorítkozott, hogy felszólította az EK-országokat, hogy együttesen nézzenek szembe a válságból fakadó gondokkal. Az év végén megállapodás született az Egyesült Államok és az EK között a nyugat-európai országokból származó amerikai importra kivetett különadó eltörléséről. Majd kialakult a lebegő USD-hez igazodó közösségi valutarendszer („kígyó a csatornában"). A nemzetközi pénzügyi rendszer azonban ingatag maradt, s majd csak az 1970-es évizèd végére nyeri vissza stabilitását.

Nyugat-Európában némi bizakodásra adott alapot, hogy **1973. január 1-jén megszületett a „kilencek Európája":** Dánia, az Egyesült Királyság és Írország csatlakozásával. A bővüléssel az EK lakosainak száma mintegy 60 millióval növekedett, összességében meghaladta a 250 milliót; a kilenc ország bruttó nemzeti terméke (1972-ben) elérte a 775 milliárd USD-t, az EK-országok részesedése a világkereskedelemből a 40 százalékot.

1973 őszén újabb megrázkódtatás érte a nyugati világot: a negyedik arab–izraeli háború (1973. október 5–25.) során a **nemzetközi pénzügyi válság kiszélesedett az olajválsággal,** ugyanis az Olajexportáló Országok Szervezete (OPEC), politikai fegyvert kovácsolt a nyugat-európai országok számára oly fontos kőolajexportból. Drasztikus olajár-emelkedés kezdődött (három hónap alatt, 1973. október elejétől december végéig a kőolaj ára hordónként csaknem négyszeresére emelkedett (3 USD-ról 11,65 USD-ra). Az olajár-robbanás mintegy jelezte, hogy vége a mintegy másfél évtizedes „aranykornak", amelyre az olcsó olaj volt jellemző.

De nemcsak a kőolaj ára ugrott meg 1973-ban, hanem **a nyersanyagoké** általában: az 1972 novemberétől 1973 novemberéig tartó egy évben a nyersanyagárak a világpiacon 68 százalékkal növekedtek. Immár nyilvánvalóvá vált, **hogy új világgazdasági korszak** kezdődik.

A háború, az olajsokk, a nyersanyagárak emelkedése közvetlenül rendkívül kedvezőtlen hatást gyakorolt az EGK és Japán gazdaságára. Az **EK-ban**

felgyorsult az infláció, amely 1959 és 1972 között évi átlagban 3,3 százalékos volt, 1973-ban 7 százalékra emelkedett, majd 1974-ben 14, 1975-ben szintén 14 százalékos volt. Ismét nőni kezdett a munkanélküliség is.

A kőolaj és a nyersanyagárak emelkedésére az EK-országok **az évtized közepétől kezdték megtalálni a választ:** intézkedéseket tettek az ellátás biztonságának megteremtésére, a fogyasztás csökkentésére, a szénhidrogének alternatív energiaforrásokkal való kiváltására; általában az energia- és nyersanyag-takarékos üzemmódok és technológiák kialakítására.

A mából visszatekintve jól látszik, hogy a nyugati világban kibontakozott változások nem maradtak hatás nélkül a Szovjetunióra és szovjet tömbre, sőt azt lehet mondani, hogy **a Szovjetunió és keleti tömb bukásához vezető folyamatok éppen a világgazdasági korszakváltás idején kezdődtek.** A korabeli szovjet propaganda kezdetben kárörömmel számolt be a nyugati világ pénzügyi zavarairól, az olajárrobbanásról; azt sugallta, hogy a válság, az infláció és más hasonló jelenségek nem fenyegetik a szocialista gazdaságokat. Rövid idő elteltével azonban kiderült, hogy mind többet kell fizetni a nélkülözhetetlen nyugati importért, miközben az exportbevételek egyre inkább csökkennek: vagyis, hogy visszafordíthatatlanul romlanak a cserearányok. Ekkor új bűvös szó jelent meg: a „begyűrűzés", ami jelezni kívánta, hogy a válság nem tiszteli a két világrendszer Helsinkiben elismert határait. A „begyűrűzés", a „cserearányromlás" mindinkább kulcsfogalmakká mitizálódtak, a megjelenő és súlyosbodó gazdasági gondok magyarázatában fő érvvé váltak, és egyben a tehetetlenség mentegetését is szolgálták. A világgazdasági változások felszínre hozták a rendszer gazdasági problémáit. Az új árviszonyok tükrében kiderült, hogy a szocialista országokban nemzetközi mércével mérve mennyire alacsony a termelékenység, milyen sok a korszerűtlen és alig jövedelmező gyártmány, amelyeknek a világpiaci árában gyakran még az importanyagok és az energia költségei sem térülnek meg. Az egyik legbeszédesebb jelenség a növekedési ütem lelassulása volt: az 1970–1975. évi periódusban még évi átlagban elérte a 4,2 százalékot, a következő öt évben azonban már visszaesett évi 1,4 százalékra.

A KGST-országok a változások következtében **a nemzetközi piacokon teret vesztettek, már-már marginális helyzetbe szorultak.** Az 1960-as évtizedben a KGST világkereskedelmi részesedése 12 százalék volt, az 1970-es évtizedben visszaesett 7,8 százalékra. A fejlett ipari országokkal lebonyolított forgalom pedig 4 százalékról 2,5 százalékra csökkent.

A még súlyosabb és hosszabb távon végzetesnek bizonyuló másik következmény abban mutatkozott meg, hogy a válság nyomán **a fejlett nyugati országokban kibontakozó új ipari forradalom szinte nyomtalanul haladt el a Szovjetunió és kelet-európai szocialista országok mellett.**

Az előző két évtizedben végrehajtott gyors ütemű iparosítás még az új ipari forradalom előtti színvonalon valósult meg, s az ipar állapota ezen a szinten is maradt. Igaz, a szovjet hadigazdaságban az 1970-es években még számos ágazatban sikerült magas technológiai színvonalat biztosítani, a fejlődés azonban egyoldalú maradt, mert a rendszer merevsége miatt nem volt semmi visszacsatolás a katonai és a polgári rendeltetésű termelés között. A hadiipar kutatási-fejlesztési eredményei ugyanis nem jelentek meg a civil szférában.

Moszkva már az 1970-es években egyre kevésbé tudott úrrá lenni az országban és a szovjet tömbben is észlelhető válságon – a későbbi szovjet vezető, Mihail Sz. Gorbacsov szavaival – beállt a „pangás" állapota.

8.5. A kínai kártya

8.5.1. Az amerikai–kínai közeledés okai

A kínai belpolitikai viszonyok alakulása, a szovjet–kínai ideológiai és politikai szakítás, majd az 1969. évi kínai–szovjet határincidens hatására a Kínai Népköztársaság egyre inkább elszigetelődött a nemzetközi diplomáciában. Az ország külpolitikai mozgástere nagymértékben beszűkült, diplomáciai kapcsolatai elsősorban a harmadik világ felszabadító mozgalmainak ideológiai alapú támogatására korlátozódtak. A nemzetközi elszigeteltségből az egyetlen kiutat az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatok normalizálása ígérte. Az amerikai–kínai viszony rendezésének legfőbb szószólójává Csou En-laj miniszterelnök lett, ugyanakkor Mao Ce-tung is támogatta a külpolitikai fordulatot. A Kínai Kommunista Párt IX. kongresszusán (1969) megfogalmazódott, hogy a Szovjetunió nagyobb biztonságpolitikai kihívást képez Kína számára, mint az Egyesült Államok.

A kínai vezetésen belül azonban különösen a katonaság, illetve szélsőbaloldali körök ellenezték az Amerikával való kapcsolatot. Különösen a Mao utódjaként kijelölt **Lin Piao, a hadsereg vezetője fejezte ki az irányváltással kapcsolatos elégedetlenségét.** Lin Piao a hadsereg kiemelt szerepének megőrzésében volt érdekelt, és ideológiai alapon mindenféle kapcsolatot visszautasított Amerikával. Lin Piao elégedetlen volt a Mao-féle vezetéssel, és 1971-ben fegyveres puccsot készített elő, ez azonban a kínai vezetők tudomására jutott. Végül is Lin Piao eddig tisztázatlan körülmények közepette repülőgép-szerencsétlenségben vesztette életét Mongólia felett (1971. szeptember).

Az Egyesült Államokban a vietnami háború kudarcainak hatására nőtt azon politikusok száma, akik az indokínai kérdés megoldásához elengedhetetlennek tartották a Kínai Népköztársasággal való tárgyalásokat. A szenátuson belül J. William Fulbright szenátor szorgalmazta leginkább a megegyezést,

amit a vietnami kérdés rendezése előfeltételeként értékelt. **Kissinger,** Nixon nemzetbiztonsági tanácsadója, **fogalmazta meg a hidegháború trilateralizálásának stratégiáját, a kínai kártya kijátszásának elméletét.** Nixon elnök és Kissinger újraértelmezték az amerikai külpolitikát, és a nemzeti érdekek primátusát. Reálpolitikát hirdettek, amely azt sem zárta ki, hogy az ideológiai ellentéteket félretéve olyan kommunista országgal is kapcsolatra lépjenek, mint a korábban ellenségnek tekintett Mao Ce-tung Kínája. **Nixon és Kissinger szerint a szovjet–kínai szakítás stratégiai lehetőség az Egyesült Államok számára (ún. kínai kártya kijátszása), amelyet kihasználva szélesíteni lehet a szovjetellenes erők táborát, illetve megállítani az ázsiai szovjet expanziót.** Kissinger reálpolitikája figyelembe vette a gazdasági versengést is, hiszen a Kínai Népköztársaság elismerése a világgazdasági erőviszonyok átrendeződéséhez és az amerikai gazdaság konjunktúrájához is vezethet azáltal, hogy Kína potenciálisan óriási piac az Egyesült Államok számára.

8.5.2. A pingpongdiplomácia

Az amerikai–kínai kapcsolatfelvétel titokban zajlott Románia és Pakisztán segítségével. 1969-ben az Egyesült Államok eltörölt néhány gazdasági szankciót a Kínai Népköztársasággal szemben, amelynek eredményeként megjavultak a gazdasági kapcsolatok. Az amerikaiak által kezdeményezett bizalomerősítő intézkedések sorozatát **a kis lépések politikájának** nevezzük. A vietnami háború rendezetlensége nyomán kialakult bizalmatlanság azonban megakadályozta, hogy politikai síkon is elmélyüljenek a két ország közötti kapcsolatok.

1971. április 6-án azonban egy spontán esemény mozdította ki az amerikai–kínai viszonyt a holtpontról, ugyanis Nagoyában, a 31. asztaltenisz világbajnokságon Glenn Cowan, amerikai sportoló beszállt a kínai asztaltenisz válogatott buszába, és ott szívélyesen elbeszélgetett kínai társaival. A találkozó nagy hatást gyakorolt Mao Ce-tungra, aki Kínába hívta az amerikai asztaltenisz válogatott csapatot. Az Egyesült Államok, miután 1971 márciusában már feloldotta az amerikai állampolgárok Kínába utazásának korlátozását, elfogadta a meghívást. 1971. április 10-én az amerikai csapat Kínába látogatott, s ez mérföldkőnek bizonyult a két ország kapcsolatfelvételében (ún. pingpongdiplomácia). Csou En-laj hivatalosan is fogadta a kilenc amerikai sportolót (április 14.), akik egy hetet töltöttek az ázsiai országban.

Az amerikai puhatolózások eredményeként **Kissinger titokban Pekingbe látogatott** – Jahja Khán, a pakisztáni katonai diktátor (1969–1971) segítségével – ahol tárgyalásokat folytatott a kínai vezetőkkel (1971. július 9–11.). Az egyeztetés során az amerikaiak elsősorban a vietnami kérdés rendezését tartották prioritásnak, a kínai vezetők ellenben az „egy Kína"-elv elfogadását követelték az amerikaiaktól. A látogatás után Nixon elnök nyilvánosan bejelentette, hogy hivatalos meghívást kapott a Kínai Népköztársaságba. Az amerikai–kínai közeledés ekkortól kezdve már a nyilvánosság előtt zajlott. 1971. október 20. és 26. között került sor Kissinger második kínai látogatására, amelynek legfőbb tárgyalási témája a kommunista Kína ENSZ-tagságának kérdése volt. (Amint láttuk, a Kínai Népköztársaság megalakulásától kezdve kiszorult az ENSZ-rendszerből, hiszen amerikai támogatással Kína mandátumát a tajvani Kínai Köztársaság kapta meg 1949-ben.) Kissinger látogatása alatt, **az ENSZ Közgyűlésében szavazást tartottak** (1971. október 25.) **a Kínai Népköztársaság ENSZ-tagságáról, amelyet nagy többséggel jóváhagytak.** A Kínai Népköztársaság egyben a Biztonsági Tanács állandó tagja is lett, miközben a Csang Kaj-sek vezetése alatt álló Kínai Köztársaságot az ENSZ valamennyi szervéből és szervezetéből eltávolították. Az ENSZ-tagság a kommunista állam számára a nemzetközi elszigeteltségből való kitörési lehetőséget, illetve a tajvani kérdés rendezésének esélyét jelentette.

Nixon elnök 1972-ben tett eleget a kínai vezetők meghívásának, és február 21. és 28. között több kínai várost, köztük Pekinget és Sanghajt is meglátogatta. **A látogatás végén Nixon és Csou En-laj kiadták az első amerikai–kínai közös nyilatkozatot, a sanghaji kommünikét.** A nyilatkozat rögzítette azokat a kérdéseket és azokkal kapcsolatos amerikai és kínai véleményeket, amelyekről a két politikus tárgyalt. A tajvani kérdés kapcsán Kína leszögezte, hogy megoldásként csak az „egy Kína-elvet" tartja elfogadhatónak, amely szerint Tajvan is Kína integráns része. A közös nyilatkozattal az amerikai diplomácia lényegében elismerte az egy Kína-elv létjogosultságát, ugyanakkor kijelentette, hogy a tajvani kérdést maguknak a kínaiaknak kell megoldaniuk. Az amerikai–kínai tárgyalásokon felmerült Japán kérdése is, hiszen a második világháború után jogilag lezáratlan maradt Japán és Kína viszonya. Nixon hangoztatta az amerikai–japán szövetségi rendszer fontosságát, ugyanakkor megnyugtatta a kínai vezetést a japán militarizmus újjáéledésével kapcsolatos félelmei kapcsán. **A közös nyilatkozat egyáltalán nem említette a szovjet kihívás problémáját,** azonban burkoltan figyelmeztették Brezsnyevet, hogy Kína nem fogja egyetlen hatalom hegemón törekvéseit sem tétlenül nézni a csendes-óceáni térségben.

8.5.3. Az amerikai–kínai közeledés következményei

A sanghaji kommüniké mind Kína, mind az Egyesült Államok számára győzelemként értékelhető. A Kínai Népköztársaság számára az amerikai–kínai közeledés a világpolitikában való részvétel lehetőségét jelentette az ENSZ-

tagság megszerzésével, míg az Egyesült Államok számára a szovjet terjeszkedés feltartóztatását, illetve a vietnami kérdés elegánsabb megoldásának reményét kínálta. Az amerikai–kínai közeledés hatására Kína nemzetközi diplomáciai és gazdasági kapcsolatai megélénkültek. A japán–kínai kapcsolatok rendezését nehezítette Japán elkötelezettsége a tajvani rezsim mellett. 1972-ben azonban a japán kormány a gazdasági kérdéseket állította előtérbe és hajlandónak mutatkozott a Tajvanhoz fűződő szövetség átértékelésére. **1972. szeptember 29-én Tanaka Kakuei japán kormányfő kínai látogatásán közös nyilatkozatot adtak ki a diplomáciai kapcsolatok helyreállításáról.** Japán a találkozó alkalmával kijelentette, hogy a Kínai Népköztársaság Kína egyedüli képviselője és Tajvan a Kínai Népköztársaság része. Továbbá Japán megerősítette, hogy érvénytelenítik a japán–tajvani egyezményeket. A diplomáciai kapcsolatok helyreállításával megélénkültek a japán–kínai gazdasági kapcsolatok.

Az amerikai–kínai kapcsolat megváltozásának egyik pozitív következménye volt Kína számára, hogy **a nyugat-európai országok is sorra elismerték a pekingi kormányt.** A döntést leginkább gazdasági érdekeik motiválták. Az 1970-es években Kína külkereskedelmi kapcsolatai nagymértékben kibővültek. Az amerikai–kínai kapcsolatokban némi súrlódást okozott az európai enyhülés, amelyben a Szovjetunió pozícióinak javulását látták a kínaiak. Ennek ellenére 1973-tól összekötő irodákat nyitottak Washingtonban és Pekingben, amely a két ország között nemcsak a politikai, hanem a gazdasági kapcsolatokért is felelős volt. Tajvan eközben politikailag elszigetelődött.

1974-ben Mao Ce-tung az új kínai külpolitika alapelveként fejtette ki híres **három világ elméletét.** Mao teóriája szerint az első világot az Egyesült Államok és a Szovjetunió, a másodikat a fejlett középhatalmak, míg a harmadik világot a fejlődő államok alkotják, amelyek vezetője Kína. Az elmélet rámutat Kína harmadik utas fejlődési stratégiájára is.

Csou En-laj (1976. január 8.) és Mao Ce-tung halála (1976. szeptember 9.) egy hosszú korszakot zárt le a Kínai Népköztársaság történetében. A pártfőtitkári posztot Huo Kuo-feng kapta meg.

8.6. Amerikai kivonulás Vietnamból

8.6.1. A vietnami háború „vietnamizálása"

Az 1968. évi amerikai elnökválasztás során Nixon, a republikánusok jelöltje az amerikai katonák hazahívásával és a háború „méltóságteljes" lezárásával kampányolt. A választási sikert követően nem sokkal (1969. július 25.) a guami amerikai támaszponton meghirdette a **Nixon-doktrínát** (másképpen: **Guam-doktrína**), amelynek keretében korlátozta az Egyesült Államok

katonai szerepvállalását a harmadik világban. **A Nixon-doktrína három pontban foglalható össze: 1.** Az Egyesült Államok betartja a szerződésben vállalt kötelezettségeit. **2.** Az Egyesült Államok segítséget nyújt minden szövetséges országnak, amennyiben nukleáris támadás éri, vagy az az amerikai biztonság szempontjából alapvető fontosságú. **3.** Nem nukleáris agresszió esetén az Egyesült Államok gazdasági és katonai segítséget nyújthat, azonban a megtámadott ország elsődleges feladata a saját maga védelme. A Nixon-doktrína megszületése a vietnami kudarcokkal is kapcsolatos, ahol az Egyesült Államok a dominóelv értelmében olyan távoli konfliktusban vállalt közvetlen szerepet, amely az amerikai érdekek szempontjából nem volt elsődleges fontosságú.

A Nixon-doktrína a vietnami háború vietnamizálását jelentette, vagyis Dél-Vietnam olyan modern és korszerű fegyverekkel való ellátását, amellyel a dél-vietnamiak katonailag is fel tudják venni a harcot a kommunistákkal. A vietnamizálás az amerikai csapatok fokozatos kivonását, a dél-vietnami hadsereggel való helyettesítését és korlátozott amerikai katonai fellépést hirdetett meg a vietnami háborúval kapcsolatban. Nixon a doktrína meghirdetésekor felvette a kapcsolatot a kommunista Kínával (→ 8.5.), ugyanis a vietnami háborút egy olyan lokális konfliktusnak tekintette, mint amely a globális szuperhatalmi rivalizálásba illeszkedik. A kommunista Észak-Vietnam legfőbb anyagi és katonai támogatója, ugyanis a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság volt.

8.6.2. Kambodzsa és Laosz bombázása

Nixon 1969. március 18-án elrendelte Kambodzsa szőnyegbombázását, ugyanis a vietnami kommunisták utánpótlási útvonala, **a Ho Si Minh ösvény** (kambodzsai szakasza a Szihanuk-ösvény néven ismert) **Kambodzsa keleti részén is keresztül haladt.** Nixon a dél-vietnami erőket kívánta lélegzetvételhez juttatni az utánpótlás elvágásával, végső soron pedig ki akarta zárni a kommunisták újabb támadásának a lehetőségét is. Az 1960-as években a semleges külpolitikát folytató, Norodom Szihanuk irányítása alatt álló Kambodzsa belekeveredett a vietnami háborúba. Szihanuk 1965-ben megszakította a diplomáciai kapcsolatokat az Egyesült Államokkal, majd 1966-ban megállapodott Kínával arról, hogy kambodzsai területen (a sihanoukville-i kikötőn) keresztül engedélyezi kínai fegyverek továbbítását a „vietkongoknak". Az Egyesült Államok a Johnson-kormányzat alatt (1963–1969) elsősorban Dél-Vietnammal volt elfoglalva, és nem avatkozott be Kambodzsában. 1969-ben Nixon elhatározta, hogy rendezi a Kambodzsához fűződő viszonyt, amit Szihanuk is támogatott. Nixon elnököt azonban feldühítették a vietnami kommunisták 1969. februári–márciusi újabb támadásai Saigon ellen, amelynek

hatására eldöntötte a kambodzsai beavatkozást. Az első napokban a **guami támaszpontról felszálló B52-es bombázók** 2400 tonna bombát dobtak le (bejelentés nélkül, a média távoltartásával) Kambodzsa keleti felére. A sikerek láttán a bombázások 14 hónapon keresztül folytatódtak a semleges Kambodzsa ellen, ahová több mint 100 000 tonna bombát dobtak le az amerikaiak.

Nixon elnök igyekezett titokban tartani a kambodzsai bombázást, hiszen tartott a média, illetve az amerikai közvélemény háborúellenes kritikájától. 1970. március 18-án a jobboldali politikus, **Lon Nol puccsot hajtott végre** Szihanuk távollétében, amelynek következtében megbukott a királyság, és **kikiáltották a köztársaságot** (hivatalos neve: Khmer Köztársaság). Lon Nol másnap elrendelte, hogy valamennyi vietnami katona haladéktalanul hagyja el Kambodzsa területét, amellyel egy időben kezdetét vette a **kambodzsai polgárháború**. A bonyolult helyzetben Szihanuk Pekingben emigráns kormányt állított fel, Lon Nol pedig Nixon elnök segítségét kérte. Az Egyesült Államok Kongresszusa 1970 novemberében meg is szavazott 155 millió dolláros segélyt a Lon Nol vezette Kambodzsa számára. Kambodzsában az emberek nagy része azonban Lon Nol távozását és Szihanuk hazatérését követelte. Szihanuk támogatta a vidéken egyre népszerűbb baloldali Kambodzsai Népi Nemzeti Felszabadító Hadsereget, a vörös khmereket, akik élvezték Észak-Vietnam támogatását is.

1970 tavaszán az Egyesült Államok dilemma előtt állt. Nixon áprilisban bejelentette, hogy év végéig 150 000 amerikai katonát vonnak ki Dél-Vietnamból, miközben a kambodzsai polgárháború kirobbanása és az Amerika-barát Lon Nol támogatása további amerikai katonákat igényelt volna. **1970 áprilisában** Nixon egyetértésével **a dél-vietnami hadsereg beavatkozott Kambodzsában, majd** május és június között **az Egyesült Államok is** részt vett a vietnami kommunisták elleni kambodzsai akciókban. Minderről Lon Nol a rádióból szerzett tudomást, az amerikaiak nem tájékoztatták a beavatkozás tényéről. Az amerikai beavatkozás hatására nagymértékben nőtt a vörös khmerek támogatottsága az országban.

1971 márciusában a dél-vietnami hadsereg, az amerikai haderő logisztikai támogatásával korlátozott katonai akciót hajtott végre **a semleges Laoszban** is a vietnamizáció politikájának részeként. A laoszi invázió megmutatta a vietnamizálás politikájának korlátait, ugyanis a dél-vietnami haderő néhány hét alatt itt súlyos vereséget szenvedett.

1972 tavaszán az észak-vietnami hadsereg offenzívát hirdetett Dél-Vietnam és az Egyesült Államok ellen (ún. húsvéti offenzíva). A húsvéti offenzíva sikere meglepetést okozott az Egyesült Államoknak, hiszen Észak-Vietnam általános támadásba lendült. Az Egyesült Államok az offenzíva hatására felújította a légitámadásokat, és a harcok márciustól

októberig elhúzódtak. Észak-Vietnam kettős célt tűzött ki: minél több területet elfoglalni Dél-Vietnamban, és minél kedvezőbb helyzetbe kerülni a béketárgyalásokon. A húsvéti offenzíva is bebizonyította, hogy a Nixon által elképzelt vietnamizálás stratégiája kudarcot vallott, hiszen Dél-Vietnam közvetlen amerikai segítség nélkül életképtelennek bizonyult. A húsvéti offenzíva azonban az észak-vietnami kommunisták katonai erejének korlátaira is rámutatott, felgyorsította a párizsi tárgyalásokat.

8.6.3. A párizsi egyezmények (1973)

1968 májusában, még Johnson elnöksége alatt kezdődtek tárgyalások Párizsban a Vietnamban harcoló felek között. A párizsi tárgyalások 1968 őszén az amerikai elnökválasztás alatt félbeszakadtak. A tárgyalások előtti legfőbb akadályt az jelentette, hogy Észak-Vietnam és a „vietkongok" nem voltak hajlandók Dél-Vietnamot tárgyalópartnerként elismerni, ugyanakkor Dél-Vietnam sem ismerte el a „vietkongokat". 1969-ben a „vietkongok" forradalmi kormányt alakítottak, hogy egyenlő partnerként vehessenek részt a párizsi tárgyalásokon.

1969. augusztus 4-én Kissinger Párizsban titkos tárgyalásokat kezdett az észak-vietnami kormány képviselőjével, Le Duc Tho-val. A párizsi tárgyalások három éven keresztül nem hoztak áttörést, hiszen Észak-Vietnam azt követelte Nixon elnöktől, hogy távolítsák el Dél-Vietnam elnökét, Nguyen Van Thieu-t, a kérést ezzel szemben Washington következetesen visszautasította.

A húsvéti offenzíva kudarcát követően 1972 őszén azonban Észak-Vietnam megváltoztatta álláspontját a párizsi tárgyalásokon, ugyanis az amerikai–kínai kapcsolatfelvétel, valamint az amerikai–szovjet enyhülés az elszigetelődés félelmével töltötte el a hanoi vezetőket. 1972 októberében Észak-Vietnam lemondott arról a követeléséről, hogy megváltoztassa a dél-vietnami rezsimet, és bejelentette, hogy hajlandó tartós békét kötni. Tíznapi tárgyalások eredményeként Kissinger bejelentette, hogy elkészült a békeszerződés tervezete, amely meglepte Saigont. Washington Thieut még csak nem is tájékoztatta az Észak-Vietnam és az Egyesült Államok között zajló titkos tárgyalásokról. Thieu a szerződés tervezetét elutasította, mondván, hogy hátrányos tartalma miatt elfogadhatatlan Dél-Vietnam számára.

A tárgyalások alatt 1972 decemberében kiújultak a harcok, ugyanis Nixon elnök ismételten elrendelte Észak-Vietnam bombázását. Az újabb amerikai akciónak kettős célja volt, egyrészről tárgyalóasztalnál tartani Dél-Vietnamot, másrészről Észak-Vietnam elrettentése. Nixon 1973. január 15-én bejelentette a bombázások felfüggesztését, majd január 23-án Kissinger

Kissinger, Henry Alfred (1923–): az Egyesült Államok egyik legaktívabb külügyminisztere (1973–1977), illetve nemzetbiztonsági tanácsadója (1969–1975) volt. William Safire újságíró szerint Kissinger erős akcentusa és szarukeretes szemüvege ellenére kétségtelenül létező „vonzerejének titka a hatalomhoz való közelség" volt. A németországi Fuerth-ben született, majd zsidó származása miatt 1938-ban családjával együtt az Egyesült Államokban volt kénytelen új életet kezdeni. Tanulmányait a Harvard Egyetemen folytatta. Az egyetem elvégzését követően akadémiai pályán maradt: szintén a Harvard Egyetemen. Gyakorlati külpolitikai kérdésekkel az 1960-as években kezdett foglalkozni, először csupán tanácsadóként, majd egészen a külügyminiszterségig vitte. Hivatali évei elején – nemzetbiztonsági tanácsadóként – nem volt különösebben ismert, de miután a *Newsweek* egyik 1971. évi száma címlapon hozta „Super K" titkos pekingi látogatását, nem voltak népszerűségi gondjai. Diplomáciai érzékét és utánozhatatlan manőverezési készségét találóan jellemzi Anatolij Dobrinyin, a Szovjetunió „örökös" washingtoni nagykövetének (1962–1986) gondolata: „Henry Kissinger az egyetlen ember, aki megtanulta pálcikával enni a kaviárt." A nemzetbiztonsági tanácsadó Kissinger állítólag előbb egyeztetett Dobrinyinnel az 1972. évi moszkvai SALT-megbeszélések előkészítése kapcsán, mint az amerikai külügyminisztériummal. Titkos párizsi látogatásai során – Dél-Vietnam vezetőit is megkerülve – tárgyalt Észak-Vietnam képviselőivel a vietnami háború lezárásának esélyéről. Nixonnak egyetlen lehetősége volt, hogy külügyminisztere, William Rogers és nemzetbiztonsági tanácsadója közötti háborút úgy zárja le, hogy Kissingert is megtartsa: ha őt nevezi ki külügyminiszternek. A párizsi megállapodás aláírását (1973) követően az arab–izraeli közvetítési kísérletet kötötte le az immár külügyminiszterként funkcionáló Kissinger energiáit. A negyedik arab–izraeli háború után fáradhatatlanul ingázott a térségbeli fővárosok között, hogy segítsen a vitás kérdések rendezésében (shuttle diplomacy, ingadiplomácia). Munkamódszere az 1970-es évek folyamán nagy változáson ment keresztül. Nagyon szerette a kínaiak tárgyalási módját: ők először meghatároznak egy ésszerű megoldást, amely mindkét fél alapelveivel összeegyeztethető, azután egy ugrással ott teremnek. Az engedményeket önkéntesen teszik, nem pedig nyomás hatására, és ezzel kölcsönösséget váltanak ki. Kissingernek volt még egy sajátos fegyvere: a tárgyalások perszonalizálása. Ahogy Jichak Rabin, Izrael akkori miniszterelnöke (1974–1977) megfogalmazta: „egyfajta személyes kapcsolatot teremtett, egyfajta intenzív kapcsolatot, amely valamilyen módon arra késztette az embereket, hogy elkötelezzék magukat iránta".

és Le Duc Tho aláírták a vietnami háborút lezáró egyezményt. **A hivatalos aláírásra Párizsban,** a Majestic Hotelben **került sor 1973. január 27-én.** Az aláíró felek: Henry Cabot Lodge, Jr. az amerikai delegáció vezetője, William P. Rogers amerikai külügyminiszter, Tran Van Lam, a Vietnami Köztársaság (Dél-Vietnam) külügyminisztere, Nguyen Duy Trinh a Vietnami Demokratikus Köztársaság (Észak-Vietnam) külügyminisztere és Nguyen Thi Binh a Dél-Vietnami Köztársaság Ideiglenes Forradalmi Kormányának (a „vietkongok") külügyminisztere. Az ünnepélyes aláírásra két szakaszban került sor, ugyanis Dél-Vietnam nem volt hajlandó elismerni a dél-vietnami ideiglenes forradalmi kormányt. **A párizsi békeszerződés hivatalosan lezárta a vietnami háborút.**

Az aláíró felek megerősítették az 1954. évi genfi Indokína-konferencia határozatait, és elismerték Vietnam szuverenitását, területi integritását és függetlenségét. 1973. január 27-e éjféltől életbe lépett a tűzszünet és valamennyi fegyveres harcot befejezték. Valamennyi külföldi haderő, beleértve az amerikait is, 60 napon belül el kellett, hogy hagyja Vietnam területét. Az Egyesült Államok ígéretet tett, hogy nem fog beavatkozni Dél-Vietnam belügyeibe. Megállapodtak a hadifogolycseréről, illetve Vietnam békés és fokozatos újraegyesítéséről is. Az egyezmény végrehajtását a nemzetközi ellenőrző és felügyelő bizottságra bízták, amelynek tagjai: Kanada, Magyarország, Indonézia és Lengyelország. Az aláíró felek azt is vállalták, hogy tiszteletben tartják Laosz és Kambodzsa függetlenségét is, onnan nem indítanak katonai akciókat. Le Duc Tho és Kissinger 1973-ban a tárgyalásokon nyújtott erőfeszítéseik elismeréseként béke Nobel-díjban részesült. Végül Párizsban, 1973 márciusában tizenkéthatalmi nemzetközi konferenciát tartottak a párizsi egyezmény rendelkezéseinek szavatolásáról.

A párizsi tárgyalásokon tíz éves, súlyos anyagi és emberi áldozatokkal járó háborút sikerült lezárni. Az Egyesült Államokban a vietnami háború a külpolitika újraértékelését eredményezte, amit a Nixon-doktrína is megfogalmazott. **A vietnami háborút követően némileg előtérbe került az izolációs politika,** ugyanis az Egyesült Államok az 1991. évi második öbölháborúig – Grenada és Panama kivételével – nem avatkozott be közvetlenül semmilyen helyi konfliktusba. A háború mellett való elköteleződés politikája helyett az Egyesült Államok az antikommunista erők közvetett támogatását választotta.

8.7. A latin-amerikai kihívások és Washington válasza

A kubai rakétaválságot követően az újabb kihívást a **chilei fordulat jelentette.** Az 1970. évi elnökválasztást mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió megpróbálta befolyásolni. A CIA több százezer dollárt költött

arra, hogy meggyőzze a chilei szavazókat a baloldali pártok kormányzati alkalmatlanságáról. Az Egyesült Államok a chilei rádióban és tévében, valamint plakátokon keresztül fejtett ki propagandát a baloldali pártok jelöltjével, Salvador Allendével szemben. Moszkva is nagy pénzösszegekkel támogatta Allendét, aki végül kis különbséggel, de megnyerte a választást. Chilében az Unidad Popular nevű koalíció alakíthatott kormányt. A marxista **Allende** választási győzelmét követően **meghirdette a szocializmus chilei útját** (la vía chilena al socialismo), majd államosításokba és földreformba kezdett. Az államosítások az amerikai érdekeket közvetlenül érintették, hiszen az amerikai tulajdonban lévő rézbányák állami kézbe vételét követően Chile nem fizetett kártalanítást.

Fidel Castro 1971. évi négyhetes chilei útja azt az üzenetet küldte Washingtonba, hogy Chile a kubai modellt követi. **Nixon elnök** már 1970 októberében utasítást adott a CIA-nak, hogy minden eszközzel akadályozzák meg az Allende-kormányzat konszolidációját. 1970 novemberében pedig Kissinger elrendelte Chile gazdasági segélyezésének leállítását, ami a réz világpiaci árának csökkenésével párhuzamosan súlyos gazdasági helyzetet idézett elő. 1970 szeptemberétől kezdve Nixon felhatalmazta a CIA-t, hogy támogasson magas rangú chilei tábornokokat, akik lemondásra szólíthatják fel Allendét, illetve felmerült a katonai puccs lehetősége is. 1970 októberében a CIA közreműködésével meggyilkolták a chilei hadsereg vezérkari főnökét, aki nem támogatta az Allende elmozdítására irányuló amerikai terveket. A gyilkosság hatására növekedett Allende népszerűsége. 1972-ben azonban a chilei szocializmus zsákutcába jutott, ugyanis nagyon súlyos gazdasági helyzet alakult ki, amely a munkások sztrájkjával párosult. 1972 októberében a kamionvezetők sztrájkját a CIA kétmillió dollárral támogatta. Az országos méretű sztrájkhoz azonban az Allende politikájával szemben álló jobboldali tőkések és más csoportok is csatlakoztak. Az 1973. évi parlamenti választáson mindemellett Allende mégis növelte a pártjára leadott szavazatok számát.

1973 júliusában szélsőjobboldali csoportok a hadsereg támogatásával sikertelen puccskísérletet hajtottak végre Allendével szemben. Az országban alkotmányos válság alakult ki, ugyanis Allendét azzal bírálták, hogy nem képes a rendet fenntartani az országban. 1973 augusztusában leváltotta a hadsereg főparancsnokát és a helyére **Augusto Pinochet** tábornokot nevezte ki. A chilei parlamentben 81:47 arányban elfogadtak egy határozatot, amelyben az ellenzéki erők felszólították a hadsereget a hatalom átvételére és Allende elmozdítására. Allende valamennyi vádat visszautasította, és meg volt győződve a hadsereg iránta tanúsított hűségéről. **1973. szeptember 11-én a hadsereg Pinochet tábornok vezetésével katonai puccsot hajtott végre.** Allende a chilei rádióban élő beszédet tartott távozásáról, majd tisztázatlan körülmények közepette életét vesztette. A hivatalos szervek állásfoglalása

szerint Allende a puccs alatt öngyilkosságot követett el, ami azonban nincs bizonyítva. A tábornokok Pinochet vezetésével katonai juntát alakítottak, amely 1974 decemberéig állt fenn. 1974-től Pinochet köztársasági elnök lett. Neoliberális gazdasági reformokat hirdetett, amellyel megkezdődött a chilei gazdasági csoda időszaka.

Pinochet tábornok amerikai támogatással **meghirdette a kommunizmus elleni harcot**, és 1975-ben csatlakozott Argentína, Uruguay, Paraguay, Bolívia és Brazília jobboldali katonai diktatúrái által hirdetett Condor-akcióhoz (Operación Cóndor). Ennek célja a dél-amerikai baloldali, marxista gerillaszervezetekkel való fegyveres leszámolás, amelyet az Egyesült Államok is támogatott. Egyes források szerint a titkosszolgálati együttműködés keretében mintegy 50 000 embert öltek meg, 30 000 ember eltűnt, és mintegy 400 000 főt börtönöztek be Dél-Amerikában, a nemzeti érdekekre hivatkozva. A Condor-akció az emberi jogok súlyos megsértésével járt, és a jobboldali katonai diktatúrák konszolidálódását segítette elő.

9.
Az enyhülés megtorpanása (1975–1979)

Az 1975-ben aláírt helsinki záróokmány az enyhülés csúcspontját jelentette. Az ezt követő évekre rányomta a bélyegét a szovjet expanzió a harmadik világban, amit a szovjet hadsereg flottafejlesztése is segített. A Szovjetunió az olajárrobbanást követően olyan geopolitikailag fontos helyen fekvő országokba terjesztette ki a befolyását, amelyek az olajszállítási útvonalak mentén feküdtek.

Afrikában a portugál gyarmatok függetlenné válása teremtett feszültségforrást, ugyanis mind Angolában, mind Mozambikban baloldali fordulat történt. A független Etiópia az 1970-es években szintén szovjet befolyás alá került és 1977-ben háborúba keveredett a szomszédos Szomáliával. Az afrikai gondokat még nagymértékben tetézte a Dél-Afrikai Köztársaságban létrejött apartheid rendszer elleni harc.

A Közel-Keleten a negyedik arab–izraeli háborút követően az Anvar Szadat vezette Egyiptom elhatározta, hogy nyit az Egyesült Államok és Izrael felé. Az arab országok közül elsőként elismerte Izrael állam létét. 1978-ban Camp Davidben keretegyezményt írt alá Egyiptom, Izrael és az Egyesült Államok, majd 1979-ben megszületett az egyiptomi–izraeli békeszerződés, amely tisztázta a két ország közötti vitás területi kérdéseket.

Indokínában az Egyesült Államok vietnami kivonulását követően feszült helyzet alakult ki. 1975-ben Észak-Vietnam megtámadta Dél-Vietnamot, amely a két Vietnam egyesülését hozta magával kommunista uralom alatt. Kambodzsában 1975-ben a Pol Pot vezette vörös khmerek megbuktatták a jobboldali Lon Nol kormányát, brutális népirtásba kezdtek, majd Vietnam 1979-ben megszállta Kambodzsát, és leszámolt a vörös khmerekkel.

Iránban 1979 februárjában győzött az iszlám forradalom, amelynek következtében az Egyesült Államok elvesztette egyik legfontosabb közel-keleti szövetségesét.

Afganisztánban 1978-ban az Afgán Népi Demokratikus Párt vette át a hatalmat. 1979-ben azonban a párton belüli nézeteltérések következtében hatalomra jutott Hafizullah Amin, az „ázsiai Tito". A változás a Brezsnyev-doktrína ázsiai alkalmazására, vagyis katonai beavatkozásra késztette a Szovjetuniót. Az afganisztáni intervenció véget vetett az enyhülési folyamatnak, és a fegyverkezési verseny kiújulásához vezetett.

Latin-Amerikában Nicaraguában történt kommunista fordulat. 1979-ben a sandinisták megdöntötték az évtizedek óta hatalmon lévő Somoza-család uralmát. Az Egyesült Államok fegyverekkel és pénzzel támogatta az 1980-as évek folyamán a sandinisták ellen harcoló kontrákat.

9.1. A szovjet expanziós törekvések

Az 1970-es években a nyugati gazdasági konjunktúra korszakának megtorpanása, valamint a stagnálás és az infláció (stagfláció) jelenségének kialakulása növelte a szovjet vezetők önbizalmát. Az olajárrobbanás hatása a szovjet blokkban csak többéves késéssel mutatkozott meg a különleges ármeghatározási módszerek (ún. bukaresti árelv) következtében. A nemzetközi gazdasági és pénzügyi válság az 1970-es évek közepén főleg a fejlett ipari országokat sújtotta. Az olajválság nyomán **felértékelődött a harmadik világ** nyersanyagban gazdag területeinek a jelentősége a hidegháborús versenyfutásban.

A **Szovjetunió** az 1970-es évek közepére katonai téren **globális tengeri hatalommá** vált. A szuperhatalom **flottaprogramját** Szergej Gorskov admirális alakította ki, aki meggyőzte Brezsnyevet a világtengereken való katonai jelenlét fontosságáról. Az admirális nevéhez kapcsolódik a szovjet tengeri doktrína kialakítása, amely a védelmi jellegű kapacitások helyett az **offenzív stratégia** előtérbe helyezéséhez vezetett. A tengeri flotta modernizációja alapvetően három geopolitikai hátrány leküzdésére irányult: 1. Az északon fekvő szovjet tengerek télen befagynak, ezért jégtörő hajók építésére volt szükség. 2. A Szovjetuniót körülvevő hajózási útvonalak olyan tengerszorosok mentén fekszenek, amelyeken az áthaladás háborús időkben gondot okozhat a Szovjetunió számára. 3. A nagy távolságok miatt a korábbiakban nehézségeket okozott a Csendes-óceán és az Atlanti-óceán térségébe való eljutás, illetve az ott tartózkodó hadihajók üzemanyaggal való utántöltése.

Az 1970-es évek közepén a szovjet hadihajók megjelentek Afrika, Latin-Amerika és Ázsia partjainál. Ez a körülmény a szovjet befolyási övezet kiszélesedését vonta maga után. A már említett olajárrobbanás hatására megnőtt az olajszállítási tengeri útvonalak stratégiai jelentősége. A nyugati országok a gazdasági biztonság szavatolása végett törekedtek a Nyugat-Európába vezető tengeri utak feletti ellenőrzés gyakorlására. Az 1967. évi hatnapos háborút követő időszaktól egészen 1975-ig szünetelt a Szuezi-csatorna forgalma, amely hosszabbá és költségesebbé tette a közel-keleti olaj Európába szállítását. Az 1970-es évek közepén a harmadik világbeli szovjet expanzió megerősítette a nyugati félelmeket, hiszen a terjeszkedés éppen **az olajszállítási útvonalakat** érintette.

Az Egyesült Államok a szovjet terjeszkedésre csak nagyon lassan válaszolt, ugyanis a **„Vietnam-szindróma"** megakadályozta, hogy az amerikaiak közvetlenül elkötelezzék magukat egy háborús konfliktusban (Nixon-doktrína). A Ford- és a Carter-kormány éppen a vietnami háború okozta sokk hatására óvakodott a harmadik világbeli szerepvállalástól, és inkább az izolációs politikát részesítették előnyben.

9.2. Afrika

Az afrikai kontinensen a kongói polgárháború (1965) lezárulását követő fontosabb esemény **a portugál gyarmatok függetlenné válása** volt 1975-ben. Portugália a diktatórikus Salazar- (1932–1968), majd a Caetano-rezsim (1968–1974) évtizedei alatt görcsösen ragaszkodott gyarmatbirodalmának megtartásához. A Marcelo Caetano hatalmát 1974-ben felváltó marxista és szocialista alapokon álló katonai junta (ún. **szegfűk forradalma**, 1974. április 25.) teret adott Angola, Mozambik és Bissau-Guinea függetlenségének. A volt portugál gyarmatokon hatalomra jutott katonai junták mindhárom országban a baloldali gerillamozgalmakra támaszkodtak, és az egykori gyarmatosítók rövid időn belül elhagyták a térséget. A portugál gyarmatok függetlenné válása mindhárom afrikai országban a szovjet befolyás megerősödéséhez vezetett.

9.2.1. Az angolai függetlenségi háború

Az **angolai függetlenségi háború** 1961-ben kezdődött és 1975-ig tartott. 1961-ben az angolai gyapotmunkások fellázadtak a portugálok ellen a rossz munkakörülmények és az alacsony fizetések miatt. A portugál katonák brutálisan leverték a parasztság felkelését, a nemzeti törekvéseket azonban már nem sikerült elnyomni. A függetlenségi háborúhoz összesen 11 fegyveres szervezet csatlakozott, amelyek közül három gerillamozgalom emelhető ki.

Az **MPLA** (Angola Felszabadításának Népi Mozgalma) a főváros (Luanda) környékén élő mbundu etnikumból rekrutálta tagjait, a mozgalom kommunista beállítódottságú volt. Az MPLA szellemi és politikai vezetője **Agostinho Neto** 1965-ben találkozott a forradalmár Che Guevarával, aki döntő hatást gyakorolt rá. Neto mozgalmát elsősorban **a Szovjetunió támogatta.**

Az **FNLA** (Angola Felszabadításának Nemzeti Frontja) számottevő izraeli, kínai és (Kennedy elnökségétől) kezdve amerikai támogatáshoz jutott. A mozgalmat 1962-ben **Holden Roberto** alapította, akit rokoni kapcsolatok fűztek Zaire amerikabarát diktátorához, Mobutu Sese Sekóhoz. Az FNLA főként Angola nyugati részén rendelkezett támogatottsággal. Eszmeiségét tekintve erőteljesen **antikommunista** volt.

Az **UNITA** (Angola Teljes Függetlenségének Nemzeti Egysége) 1966-ban jött létre **Jonas Savimbi** vezetésével, az ovimbundu etnikumra építve. Az UNITA az FNLA-ból vált ki, erőteljes kínai támogatást élvezve. Az UNITA a maoista eszmék talaján állt, az 1960-as évek végétől azonban egyre inkább amerikai befolyás alá került.

9.2.2. Az angolai polgárháború

A portugál szegfűk forradalmát követően a három angolai gerillamozgalom tárgyalásokat kezdett az átmeneti portugál kormánnyal, amelynek eredményeként aláírták az **Alvor-megállapodást** (1975. január 15.) A tárgyalásokból kihagyták a **kabindai enklávéban** működő szeparatista mozgalmat, a **FLEC-et** (A Kabindai Enklávé Felszabadításának Frontja). Az egyezmény kimondta, hogy 1975. január 31-étől átmeneti angolai kormányt állítanak fel a portugálok és a három fegyveres szervezet részvételével, majd októberben nemzetgyűlési választásokat tartanak. A portugálok a tárgyalásos átmenettel el akarták kerülni, hogy az Angolában élő portugál telepesek tömegesen elhagyják az országot.

Az események azonban nem az egyezmény szerint alakultak. 1975. november 11-én Agostinho Neto Luandában kikiáltotta az Angolai Népköztársaság függetlenségét. Válaszul november 23-án az UNITA és az FNLA egységkormányt alakított Huambo központtal, s ezzel kezdetét vette **az angolai polgárháború**. 1975 és 1976 között szinte valamennyi külföldi erő elhagyta Angolát, köztük az a Dél-afrikai Köztársaság, amely az UNITA legfőbb támogatója volt, illetve a Szovjetunió emberei is, akik pedig az MPLA-t segítették. Jelentékeny számú **kubai katona** maradt azonban az országban, ugyanis a Castro vezette Kuba a kommunizmus terjesztésének világméretű harcosává vált. 1976-ra mintegy 11 000 kubai katona érkezett Angola területére. Az angolai helyzet alakulásának láttán Ford amerikai elnök 1975-ben eldöntötte, hogy katonailag segélyezi az MPLA ellen harcoló FNLA-t és az UNITA-t.

A polgárháború következtében több tízezer ember menekült el a szomszédos Namíbiába és Zambiába. Az angolai fegyveres konfliktusban fontos szerepet játszott a szomszédos Zaire vezetője, Mobutu, aki fegyverekkel támogatta az FNLA-t és az UNITA-t. 1977-ben Neto támogatását élvezve egy angolai fegyveres szervezet megkísérelte a Mobutu-rezsim megdöntését. Az ún. Saba-invázió végül kudarccal végződött, ugyanis Mobutu külső, elsősorban amerikai és francia támogatásért folyamodott. 1979-ben Neto halálát követően **José Eduardo dos Santos** került Angola élére. Az 1980-as évekre az angolai polgárháború egyre inkább elmélyült és kiszélesedett, és csak 1989-ben a fegyverszüneti megállapodás aláírásával ért véget.

9.2.3. Mozambik függetlenné válása és a polgárháború

Mozambikban 1964-ben vette kezdetét a függetlenségi háború a portugálok és a **FRELIMO** (Mozambik Felszabadításának Frontja) nevű gerillamozgalom között. A marxista FRELIMO-t 1962-ben Tanzániában

alapították meg különböző nacionalista csoportok. A FRELIMO kezdetben amerikai támogatást élvezett, majd az 1970-es évek elején kínai, szovjet és kubai katonai segélyben részesült. A portugál szegfűk forradalma nyomán a portugál kormányzat tárgyalásokba bocsátkozott, majd tűzszünetet kötött a FRELIMO-val (1974. szeptember 8.). Mozambik 1975. június 25-én vált függetlenné, az ország elnöke a FRELIMO vezetője, a Szovjetunió befolyása alatt álló Samora Machel lett.

A függetlenség egyben a **mozambiki polgárháború** (1975–1992) kezdetét is jelentette, ugyanis a **RENAMO** (Mozambiki Nemzeti Ellenállás) nem ismerte el a FRELIMO hatalomra jutását. A RENAMO-t az Egyesült Államok és a Dél-afrikai Köztársaság segítette. A RENAMO 1977-ben **Mozambiki Ellenállási Mozgalomra** változtatta a nevét, amelynek fő támogatója Rhodesia (Zimbabwe) lett. A polgárháború alacsonyabb intenzitással egészen 1992-ig folytatódott a FRELIMO és az ellenállási mozgalom között.

9.2.4. Bissau-Guinea

Bissau-Guinea függetlenné válása a másik két országéhoz hasonló „forgatókönyv" alapján zajlott le. Bissau-Guineát földrajzi fekvése tette fontossá, hiszen félúton feküdt Portugália és Angola, illetve Mozambik között. Bissau-Guineát a legelmaradottabb és legszegényebb afrikai gyarmatok között tartjuk számon. A függetlenségért harcoló **PAIGC** (Afrikai Párt Guinea és Zöld-fok Függetlenségéért) 1956-ban jött létre Amílcar Cablar vezetésével. 1961-ben a PAIGC a mozambiki FRELIMO-val és az angolai MPLA-val lépett politikai kapcsolatra, hogy koordinálják a portugál gyarmatok függetlenségi harcát.

Bissau-Guineában 1962-ben kezdődött a **függetlenségi háború**, amelynek során a PAIGC gerillái szovjet, kínai és kubai katonai segélyben részesültek, akárcsak angolai és mozambiki társaik. Bissau-Guinea még a szegfűk forradalma előtt, 1973. szeptember 24-én kikiáltotta a függetlenséget, amelyet novemberben az ENSZ Közgyűlése határozatában is támogatott. 1974-ben a szegfűk forradalmát követően a portugál kormányzat is elismerte a függetlenség tényét. Luís Cablar, Amílcar Cablar testvére lett az ország első elnöke, aki szovjetbarát politikát folytatott.

9.2.5. Baloldali fordulat Etiópiában

Etiópia az Olaszország felett aratott 1896-os győzelmét követően független ország maradhatott. Az ország XX. századi történelmének prominens személyisége **Hailé Szelasszié**, aki 1928-ban felvette a **négus** (lényegében

Etiópia királya) címet. 1935-ben a fasiszta Olaszország megtámadta Etiópiát, 1936-ban a fővárost is elfoglalta, Etiópia 1941-ben szabadult fel az olasz megszállás alól. 1950-ben az ENSZ Közgyűlés határozata értelmében az Olaszországtól függetlenné vált Eritreát is Etiópiához csatolták. Eritrea széleskörű autonómiát élvezett, miközben a külügyek, a hadügyek és a pénzügyek Etiópia kezén maradtak.

Etiópia a második világháborút követő hidegháborús rivalizálásban egyértelműen a **Nyugat mellett kötelezte el magát.** Például etiópiai katonák harcoltak a koreai háborúban is az ENSZ-csapatok oldalán. Az 1960-as években a négus a pánafrikai törekvések élére állt, és támogatta az Afrikai Egységszervezet létrehozását (1963), amelynek székhelye Addisz-Abeba lett.

1961-ben kirobbant a megközelítőleg harminc évig elhúzódó **eritreai függetlenségi háború,** hiszen Eritrea lakossága nem törődött bele abba, hogy országukat beolvasztották Etiópiába. Az Eritreai Felszabadítási Front harcot hirdetett Etiópiával szemben, amelyre válaszként Hailé Szelasszié 1962-ben annektálta Eritreát, megszüntetve autonómiáját.

Az 1970-es évek elején az egyetemi diákság körében egyre vonzóbbá váltak a marxista mozgalmak. Az 1970-es évek elején súlyos éhínség alakult ki az országban, amelyben becslések szerint kb. 80 000 ember életét veszítette. Az ország gazdasági problémáival szemben tehetetlen császárt 1974-ben a katonatisztek egy csoportja (a **Derg**) menesztette.

Az etiópiai forradalom a köztársaság kikiáltásához, és a katonai junta, a Derg hatalomra jutásához vezetett. Az ország élére 1977-től kezdve a legbefolyásosabb katonatiszt, **Mengisztu Hailé Mariam** került. A baloldali fordulat változást hozott az ország külpolitikájában is. Ugyanis az amerikai befolyást a szovjet és a kubai jelenlét váltotta fel. Etiópia 1976-ban kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött a Szovjetunióval és kiutasította az országban lévő amerikai tanácsadókat.

1977-ben kirobbant az **etiópiai–szomáliai háború,** ismertebb nevén az **ogadeni háború.** Ogaden tartományt, amely történelmileg és etnikailag Szomáliához tartozott, a második világháborút követően az ENSZ Etiópiának ítélte. A Szomália élén álló Sziad Barre 1977-ben elhatározta, hogy visszafoglalja Etiópiától a tartományt. Szomália korábban szovjet befolyás alatt állt, az etiópiai baloldali fordulattal azonban egy időben szövetségest váltott, és az Egyesült Államoktól részesült komoly katonai segítségben. Afrika szarva tehát a hidegháborús rivalizálás terepe lett, ugyanis a Vörös-tenger feletti ellenőrzés kulcsfontosságú a Nyugat-Európa felé haladó olajszállításokat illetően. 1975-től kezdve ismételten hajózhatóvá vált a Szuezi-csatorna, így Etiópia és Szomália geopolitikai környezete felértékelődött. Az ogadeni háború 1978-ig

tartott, és Szomália vereségével ért véget, ugyanis Sziad Barrénak nem sikerült Ogaden tartományt visszacsatolni.

Az 1970-es években tehát **Afrika-szerte szovjetbarát kormányok alakultak,** ám még ennél is nagyobb kihívásokkal kellett az Egyesült Államoknak szembenéznie Ázsiában.

9.3. Indokína a vietnami háborút követően

Az 1973. évi párizsi megállapodást követően Vietnamban rendkívül törékeny politikai helyzet alakult ki. Az Egyesült Államok a megállapodás értelmében elhagyta Dél-Vietnamot, a vietnamizálás politikája értelmében azonban továbbra is támogatta. Nixon lemondását követően viszont megváltozott a helyzet, ugyanis Ford elnök 1974-től kezdve csökkentette a katonai segélyeket, majd 1976-ban teljesen leállította a fegyverszállításokat.

Észak-Vietnam több alkalommal is megsértette a párizsi megállapodást, amikor először 1974-ben, majd 1975-ben is megtámadta Dél-Vietnamot. Ford elnök nem kapott felhatalmazást a kongresszustól, hogy segítséget nyújthasson a dél-vietnami hadseregnek, így tehetetlenül nézték végig Dél-Vietnam kapitulációját és a dominó-elv érvényesülését. 1975. április 30-án a dél-vietnami főváros, **Saigon is kapitulált** (későbbi nevén: Ho Si Minh város) **Észak-Vietnam előtt.** Dél-Vietnam elnöke, Thieu 1975 áprilisában Tajvan szigetére menekült. A dél-vietnami kapitulációval párhuzamosan az Egyesült Államok evakuálta az ott tartózkodó állampolgárait, megközelítőleg 23 000 embert.

Észak- és Dél-Vietnam hivatalosan csak 1976. július 2-án egyesült, **Vietnami Szocialista Köztársaság** néven. A kommunista rendszer a déli politikusok és katonaság átnevelésének, valamint a gazdaság kollektivizálásának politikájába kezdett, miközben súlyos gazdasági problémákkal és humanitárius válsággal nézett szembe. Több millió vietnami kísérelte meg elhagyni Dél-Vietnamot ezekben az években, menekülve a kommunista bosszúhadjárat elől.

A Vietnami Szocialista Köztársaság erőteljes szovjet befolyás alatt állt, az Egyesült Államok gazdasági szankciókkal sújtotta a kommunista hatalomátvételt.

A Vietnami Szocialista Köztársaság időközben belekeveredett a szomszédos **Kambodzsa** belpolitikájába. Kambodzsában a **vörös khmerek** 1975-ben megdöntötték a jobboldali Lon Nol kormányzatát (1975. április 17.), és **brutális népirtó politikába** kezdtek. Kambodzsa kb. 7,5 millió lakosságának a negyedével, mintegy másfél-kétmillió emberrel végeztek négy év leforgása alatt. A vörös khmerek szellemi vezetőjének, Pol Potnak

az ideológiáját meghatározta az az elképzelés, hogy helyre kell állítani a történelmi khmer birodalmat. (A khmer birodalom fénykorában a szomszédos Vietnamot, Thaiföldet is magában foglalta többek között.) 1978-tól kezdve a vörös khmerek beszivárogtak a szomszédos Vietnamba, azzal a céllal, hogy elfoglalják a Mekong-folyó deltáját. Pol Pot erőteljes kínai és közvetetten amerikai támogatást is élvezett Vietnam-ellenessége okán. A Vietnami Szocialista Köztársaság 1978 decemberében elhatározta a Pol Pot-rezsim megbuktatását. **A vietnami katonák 1979. január 7-én átvették a hatalmat a fővárosban**, Phnom Penhben, majd a vietnami katonák által támogatott bábkormányt neveztek ki. (A vietnami katonák egészen a hidegháború végéig, 1989-ig Kambodzsa területén maradtak, ahol polgárháborús helyzet alakult ki a bábkormány és a vidéket ellenőrzése alatt tartó vörös khmerek között.)

A **Kínai Népköztársaság** elítélte a Vietnami Szocialista Köztársaság kambodzsai invázióját, és válaszként az ország élén álló **Teng Hsziao-ping** 1979. február 15-én elrendelte a Vietnami Szocialista Köztársaság megtámadását (**harmadik indokínai háború, vagy kínai–vietnami háború**). A háború kezdőnapja éppen a 30 évre szóló kínai–szovjet barátsági szerződés (1950) lejártának napjára esett. A háború hivatalos okaként a Vietnamban élő kínai kisebbséggel szembeni diszkriminatív bánásmódot, illetve a Délkínai-tenger területén található szigetek (Spratly-szigetek) feletti ellenőrzést emelték ki. Kína mintegy 80 000 katonával vett részt a háborúban, míg Vietnam katonai erejének nagy hányada Kambodzsában volt lekötve. A háború mégis kínai kudarccal végződött, ugyanis egy hónapi harcot követően Kína meghátrált, és kivonta csapatait Vietnamból. A háborút hivatalosan mind a vietnami, mind a kínai hatóságok az egymás felett aratott győzelemként értékelték.

9.4. A Közel- és Közép-Kelet az 1970-es évek második felében

9.4.1. Az iráni iszlám forradalom

Az Egyesült Államok közel-keleti politikájában Törökországon és Izraelen kívül Irán szövetségére számíthatott. Az 1953. évi CIA-puccs hatására Irán közelebb került az Egyesült Államokhoz, majd 1955-ben csatlakozott a szovjetellenes **Bagdadi Paktumhoz.** Az amerikai külpolitika arra törekedett az 1950-es években, hogy a Szovjetunió déli határai mentén saját szövetségi rendszert alapítson, amely jól megfért Pahlavi sah **középhatalmi ambícióival.**

A sah az iszlám hagyományokat háttérbe szorító diktatórikus rezsimet épített ki, amelyben a CIA által támogatott **SAVAK** (Országos Hírszerzési és Biztonsági Szervezet) **nevű titkosrendőrség** segédkezett. A SAVAK brutális módszereivel (kínzás, gyilkosság) kivívta az iráni lakosság ellenszenvét. A

SAVAK valószínűleg nagy mennyiségű fegyverhez jutott Izraeltől is, hiszen a sah az első muszlim országként ismerte el a zsidó állam létezését. Az iráni–izraeli titkos kapcsolatok elősegítették az amerikai érdekek érvényesítését a Közel-Keleten.

A sah erőltetett modernizációs útra állította Irán fejlődését, amikor 1963-ban meghirdette az ún. **fehér forradalmat.** A fehér forradalom célja az volt, hogy felszámolja az elmaradottságot, és Iránt ipari középhatalommá alakítsa. A sah gazdasági és társadalmi reformjai 19 pontban foglalhatók össze. Ezek közül a legfontosabbak: földreform, profitmegosztás, a nők szavazati jogának megadása és az ingyenes és kötelező oktatás biztosítása. A reform eredményeképpen Iránban felgyorsult a fejlődés: csökkent az analfabetizmus, és lényegesen javult az infrastruktúra is. A reform azonban a széles néptömegek számára nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Különösen a felülről elhallgatott síita vallástudósok (ulema) tiltakoztak az egyoldalú reformokkal szemben. Az ulema nehezményezte, hogy a sah háttérbe szorította az iszlám vallást, és helyette az ókori Perzsia vallását, a zoroasztriánus vallást pártfogolta.

A síita ellenállás élére az 1960-as évektől kezdve **Ruhollah Muszávi Khomeini ajatollah** (1902–1989) állt. Khomeini 1963-ban az iráni Khom városában tartott beszédeiben élesen elítélte a sah politikáját, amely miatt börtönbe került. Innen 1964-ben szabadult. Khomeinit sahellenes politikája miatt Irakba, a síita vallási központba, Nedzsefbe száműzték, ahol tovább folytatta az iráni rezsim elleni szervezkedését.

A sah **Irán külpolitikájában** nemcsak az Egyesült Államokkal és Izraellel törekedett jó kapcsolatokra, hanem a szélesebb iszlám világ államaihoz is baráti szálak fűzték. Irán többek között együttműködött Pakisztánnal, Jordániával, Marokkóval, Szaúd-Arábiával. Ellenben a szomszédos Irakkal rendkívül feszült helyzet alakult ki.

Mind a két ország használta a másikkal szemben **a kisebbségi kártyát.** Az 1968-ban Irakban hatalomra jutott Baath Párt (teljes nevén: Arab Újjászületés Szocialista Pártja) felszólította az Iránban lakó arab kisebbséget, hogy forduljon szembe a sah rendszerével. Irak ugyanis területi igényekkel lépett fel Iránnal szemben, visszakövetelve Khuzisztán (iraki nevén Arabisztán) tartományt, amelyet Irán még az oszmán időkben szerzett meg. Bagdad tehát támogatta a szeparatizmust Khuzisztánban, illetve az iráni–afgán–pakisztáni határ mentén fekvő Belúdzsisztánban is. Ellenlépésként az iráni sah 1974-ben támogatásáról biztosította a Musztafa Barzáni vezette iraki Kurdisztáni Demokratikus Párt felkelését Bagdaddal szemben.

A két ország közötti kapcsolatokat más **területi viszályok** is nehezítették. A **Perzsa-öböl térsége feletti ellenőrzés** megszerzése mindkét állam fontos külpolitikai célkitűzése volt. A térség jelentőségét felértékelte az 1973. évi olajárrobbanás, illetve a kialakult világgazdasági válság. Az olajszállítási útvonalak birtoklása részét képezte a hidegháborús rivalizálásnak, amelyről az afrikai kontinens kapcsán a korábbiakban már szóltunk. Irak és Irán között a fő területi viszályt a **Shatt al-Arab nevű folyó hovatartozása** jelentette, amely éppen a két ország határán található, a Tigris és az Eufrátesz folyók összetalálkozásánál. A Shatt al-Arab a Perzsa-öbölbe torkollik, és Irak számára lényegében ez jelenti az egyedüli tengeri kijáratot. Az 1970-es évektől a két ország határán számos határincidens történt, amely arra sarkallta Irakot, hogy 1974-ben az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé vigye az ügyet. Végül az algériai elnök, Bumedien közvetítésével **aláírták az iraki–iráni egyezményt, közismertebb nevén, az ún. algíri szerződést** (1975. március 6.), amely átmenetileg lezárta a vitás határkérdéseket és rendezte a kisebbségi problémákat is. Négy évvel később azonban **az iráni iszlám forradalom** megváltoztatta a térség geopolitikai viszonyait.

A sah rendszere által Irakba száműzött **Khomeini ajatollah** megközelítőleg másfél évtizedet töltött a szomszédos országban, majd **1978-ban** onnan is száműzték: Franciaországba. **Iraki tartózkodása alatt ideológiailag megalapozta az iszlám állam elméletét**, amelynek vallási alapját a velájat-e a-fakíh, a vallástudósok által irányított állam jelentette. Khomeini írásait és beszédeit magnókazettákon és röpiratokon terjesztette a síiták számára. Az ajatollah iraki, majd franciaországi tartózkodása során megkísérelte egyesíteni az iráni ellenzék szekuláris nacionalista és iszlamista elemeit, és **a sah-ellenes szervezkedések élére állt.** Az első nagyobb sah-ellenes tüntetésekre 1978 januárjában került sor, a síita vallási központban, Khom városában, amelyet a hatóságok vérbe fojtottak. A sah-ellenes megmozdulások a síita vallástudósok vezetésével 1978 nyarán tömegmozgalommá fejlődtek, amelyhez csatlakozott a középosztály, az egyetemi diákság, az üzleti körök (a bazár), illetve a marginalizálódott néprétegek is. **A különféle ideológiájú** (szekuláris nacionalista, mérsékelt iszlamista, radikális iszlamista stb.) **politikai erőket egyetlen cél tartotta össze, a sah rendszerének megbuktatása.** Az Egyesült Államok élén álló Carter-kormányzat nem érzékelte az iráni forradalom küszöbön álló veszélyét. 1978 szeptemberében a Pahlavi-rezsim hatalmának végéhez közeledett. A sah kijárási tilalmat vezetett be, és kíméletlenül leszámolt a felkelő csoportokkal. 1979. január közepén azonban már menekülnie kellett, előbb Egyiptomba, majd kisebb kitérők után az Egyesült Államokba. Végül 1980-ban Kairóban halt meg.

Khomeini ajatollah a nép támogatását maga mögött tudva hatalmas ünneplés közepette tért vissza Párizsból, 1979. február 1-jén. **Az iráni iszlám forradalom február 4-én aratott győzelmet,** amikor Khomeini elrendelte a sah által beiktatott Bakhtijár-kormány menesztését, és Mahdi Bazargánt kérte fel a kormányalakításra. Khomeini ajatollah hozzálátott az iszlám köztársaság alapjainak lerakásához, amely Pakisztán után (1956) a második iszlám köztársaság lett a világon. Az ország új alkotmányát december 2-án és 3-án népszavazással hagyták jóvá. Az alkotmány értelmében Khomeini ajatollah élete végéig (1989-ig) betölti a legfőbb vezetői pozíciót. Az iszlám rezsim megszilárdítása mégsem ment egyik napról a másikra, ugyanis felszínre törtek az ideológiai és politikai törésvonalak az ország jövőjét illetően. Khomeini, ha kellett, fegyveresen némíttatta el a másként gondolkodó politikai vagy katonai csoportokat.

Az Iráni Iszlám Köztársaság külpolitikájának középpontjában a harmadikutasság elemei, „a sem Kelet, sem Nyugat" koncepció állt. Khomeini az Egyesült Államokat a **„nagy Sátánnak"** titulálta, és követelte Carter elnöktől, hogy Mohammed Reza Pahlavit adja ki Iránnak, ahol megindulna a felelősségre vonás ellene. Khomeini a **„kis Sátánnak"** nevezte Izraelt, amely az előző években hozzájárult a sah rezsimjének fenntartásához. Irán megszakította valamennyi kapcsolatát 1979 második felében Izraellel. **Khomeini Amerika-ellenessége ellenére nem esett a Szovjetunió karjaiba,** hiszen ragaszkodott a különutas politika fenntartásához. Az Egyesült Államok azonban elveszítette az egyik legfőbb közel-keleti szövetségesét.

Az amerikai–iráni kapcsolatokat **a teheráni túszdráma** ügye tovább terhelte. **1979. november 4-én** a Pahlavi-dinasztia megdöntésében részt vevő iráni egyetemisták elfoglalták az Egyesült Államok teheráni nagykövetségét, és túszul ejtették az intézményben dolgozó 52 amerikai diplomatát. A túszügy kapóra jött **Khomeini** számára, aki **az iszlám állam megszilárdítására használta fel a fokozódó Amerika-ellenességet.** Az ajatollah támogatta a követséget elfoglaló fiatalok követeléseit Washingtonnal szemben: 1. Az Egyesült Államok adja át Mohammed Reza Pahlavit az iráni hatóságoknak; 2. Szabadítsák fel az amerikai bankokban lévő iráni pénzeszközöket; 3. Az Egyesült Államok ne avatkozzon be Irán belügyeibe. Khomeini számos ellenfelét hallgattatta el a túszdráma segítségével.

A Carter-kormányzat azzal vádolta az új iráni vezetőket, hogy nem tartották be a nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségeiket. Az iráni hatóságok ugyanis nem védték meg az amerikai követséget a több tucat iráni diák akciójától. **Carter leállította az iráni olajimportot** (1979. november 12.) **majd befagyasztotta az Egyesült Államokban lévő mintegy 8 milliárd dolláros iráni vagyont** (1979. november 14.) Az amerikai diplomácia eredménytelensége arra sarkallta Cartert, hogy még az elnökválasztás előtt katonai akcióval szabadítsa ki a túszokat. **Az 1980. április 24-én indult**

kétnapos akció (Operation Eagle Claw) súlyos kudarccal végződött, amely ártott Carter amúgy is alacsony népszerűségének. 1980 őszétől Algéria közvetítésével tárgyalások kezdődtek Washington és Teherán között. Az 1980 szeptemberében kirobbant iraki–iráni háború felgyorsította a túszok szabadon engedését. 1981. január 20-án, Ronald Reagan elnök beiktatásának napján **az Egyesült Államok és Irán aláírta az algíri szerződést,** amelynek értelmében elengedték az amerikai diplomatákat a teheráni fogságból. A megállapodás értelmében Washington felszabadította Irán 8 milliárd dolláros egyesült államokbeli pénzeszközeit és kijelentette, hogy nem avatkozik a közép-keleti állam belügyeibe. A 444 napig iráni fogságban lévő túszokat hősként fogadták az Egyesült Államokban amikor kiszabadultak.

9.4.5. A Camp David-i keretegyezmények és az egyiptomi–izraeli békeszerződés

Az 1973. évi negyedik arab–izraeli háborút követően Egyiptom külpolitikája jelentékeny fordulaton ment keresztül. A Nasszer halálát követően hatalomra került **Szadat elnök (1970–1981) meghirdeti a „nyitás" (al-infitáh) politikáját,** amelynek célja Egyiptom világgazdasági integrációja volt. A nyitás következtében normalizálódott Egyiptom és az Egyesült Államok viszonya is. A gazdaságpolitikai reformok eredményeként megjelent a nyugati tőke Egyiptomban is. Szadat fokozatosan hátat fordított a Szovjetuniónak, és szakított Nasszer külpolitikájával. 1972-ben kiutasította Egyiptomból a szovjet tanácsadókat, majd felmondta az 1971-ben kötött egyiptomi–szovjet barátsági szerződést (1976. május 15.) Az egyiptomi irányváltás összetalálkozott az 1977 májusában választást nyerő Menáhem Begin izraeli miniszterelnök béketapogatózásaival, illetve Carter amerikai elnök közvetítési szándékával. **1977. november 17-én Szadat történelmi látogatásra utazott Jeruzsálembe,** ahol megerősítette békekötési szándékát. Szadat a Knesszetben tartott beszédében hangoztatta a tágabb közel-keleti rendezés szükségességét, amelynek elengedhetetlen feltétele az ENSZ Biztonsági Tanácsának 242. és 338. számú határozatainak teljesítése, s azt is, hogy addig ameddig Izrael nem hajlandó kivonulni az 1967-ben megszállt területekről, nem valósulhat meg az átfogó békemegállapodás. Szadat izraeli látogatása tulajdonképpen a zsidó állam implicit elismerését jelentette, amelyet az arab országok elítéltek.

1978. szeptember 17-én a Fehér Házban Begin izraeli miniszterelnök és Szadat egyiptomi elnök aláírták a közel-keleti rendezést szolgáló Camp David-i (másképpen Camp David I.) keretegyezményeket. Begin és Szadat az aláírás előtti napokban titkos tárgyalásokat folytattak Camp Davidben Carter elnök közvetítésével. **Az első keretegyezmény, amely három részből állt, az átfogó közel-keleti békét célozta meg.** Az első részben a Biztonsági Tanács 242. számú határozatának megfelelően a multilaterális tárgyalások kereteit fektették le. Ennek értelmében a Nyugati Part és a Gázai-övezet önrendelkezési jogot kapott volna. A második rész az egyiptomi–izraeli kapcsolatokról szólt, míg a harmadik az Izrael és a szomszédos arab országok közötti kapcsolatokat szabályozó alapelveket fektette le. Az első egyezmény tehát azzal számolt, hogy a tárgyalásokba hamarosan be lehet vonni Jordániát, Szíriát és Libanont is. Az arab országok azonban közösen ítélték el Szadat kezdeményezését, akit hazaárulónak nevezték. **A második megállapodás az egyiptomi–izraeli békeszerződés keretegyezménye volt, amelynek központi kérdését az 1967-ben elfoglalt Sínai-félsziget visszaadása jelentette.** Míg az első keretegyezmény az aláírásakor halálra volt ítélve, addig a második életképesnek bizonyult. Mintegy féléves tárgyalások eredményeként, **1979. március 26-án Washingtonban aláírták az egyiptomi–izraeli békeszerződést,** amellyel Egyiptom az első arab államként ismerte el a zsidó állam létezését. A békeszerződés lezárta a két ország közötti háborús szembenállást (1948, 1956, 1967, 1973), és rendezte a területi kérdést. **Izrael vállalta a Sínai-félsziget átadását Egyiptomnak. Egyiptom pedig vállalta a szabad hajózás biztosítását a Szuezi csatornán** az 1888-as konstantinápolyi konvenció alapján, illetve kötelezte magát, hogy sem az Akabai-öblöt, sem a Tiráni-szorost nem zárja le az izraeli hajók előtt. A békeszerződésben Izrael vállalja az Egyiptom és Jordánia közötti szárazföldi összeköttetést Izraelen keresztül. A békeszerződés mellékletei részletesen szabályozzák az izraeli hadsereg kivonását a Sínai-félszigetről. Az egyezmény értelmében az egyiptomi–izraeli határt ENSZ békefenntartók ellenőriznék. A küszöbön álló szovjet vétó miatt azonban az ENSZ szervezeti kereteit kikerülve állapodtak meg a többnemzetiségű erőknek és megfigyelőknek a Sínai-félszigetre való telepítéséről (1981. augusztus 3.). A többnemzetiségű erők és megfigyelők 1982. április 25-én kezdték meg munkájukat, amikor Izrael átadta a Sínai-félszigetet Egyiptomnak. A békefenntartó misszióban Magyarország is részt vett. Izrael utolsóként az egyiptomi Tába városát adta vissza 1989-ben, amellyel lezárultak a két állam közötti vitás területi kérdések.

Az egyiptomi–izraeli békeszerződés történelmi jelentőségű dokumentumnak nevezhető. Az Egyesült Államok 1979 óta mind Izrael, mind Egyiptom számára több milliárd dollár értékben katonai segélyt nyújtott, amelyet a hadsereg modernizációjára fordítottak. Az Egyesült Államok továbbá 1979 óta számít Kairó közvetítő tevékenységére az izraeli–palesztin kérdésben. Az arab államok azonban kiközösítették Egyiptomot. **1979-ben felfüggesztették Egyiptom tagságát az Arab Államok Ligájában,** amelynek székhelyét Kairóból Tuniszba helyezték át (1989-ig). A békeszerződést ellenezte számos izraeli zsidó szervezet, amelyek Nagy-Izrael helyreállításán munkálkodtak,

különösen a telepesek. Az egyiptomi társadalom egyáltalán nem volt felkészülve a békeszerződés aláírására. Az egyiptomi nép elítélte a békeszerződést, hiszen Izrael Állam léte 1948 óta szálka volt az egyiptomi nacionalisták szemében. Az ezekben az években megerősödő mérsékelt és radikális iszlamista csoportok hitetlennek, az iszlám ügy elárulójának tekintették Szadatot, akit „fáraónak" becéztek (értsd: hitetlen). Szadat nemcsak az Izraellel kötött békeszerződés miatt volt Egyiptomban népszerűtlen, hanem a gazdasági liberalizációs intézkedései miatt is, amelyek hozzájárultak a szegénység növekedéséhez (1977-ben kenyérlázadások voltak Kairóban). **Az Iszlám Dzsihád nevű radikális iszlamista szervezet egyik tagja**, Khálid Iszlambúli a Jom Kipur-i háború évfordulóján rendezett katonai díszszemlén, **1981. október 6-án halálosan megsebesítette Szadatot.** Az új elnök Hoszni Mubarak lett.

9.4.6. A szovjet intervenció Afganisztánban

Afganisztán létrejöttétől kezdve (1747) ütközőállam szerepet töltött be a nagyhatalmak közötti közép-ázsiai **„nagy játszmában".** Az ország az ütközőállamiságából adódóan lavírozó külpolitikát folytatott még a 20. században is.

Az ország határainak meghúzásakor a brit és az orosz birodalom nem vette figyelembe az etnikai-nyelvi választóvonalat, amelynek következtében **Afganisztán etnikai térképe mozaikszerűen alakult ki.** A legnagyobb népcsoportot a pastuk képezik (42%), ők tulajdonképpen az afgánok. A legnagyobb kisebbségek: a tádzsikok (27%), az üzbégek (9%), az ország középső részén élő síita hazarák (8%) stb. Az országban két fő nyelvet beszélnek: a pastut, illetve az afgán perzsát, a dárit. Vallásilag a lakosság 99 százaléka muszlim, közülük 80 százaléknyi szunnita, 19 százalékuk síita.

Afganisztán 20. századi történelmének meghatározó alakja **Zahir sah** (ur. 1933–1973), akinek kulcsszerepe volt a modern államiság megteremtése érdekében hozott modernizációs intézkedésekben. Zahir sah török és perzsa mintára nyugati típusú reformokat vezetett be, amelyek érintették az afgán emberek hétköznapi életét. Például eltörölte a csador (burka) kötelező viselését. Zahir sah mellett igencsak kivette a részét a modernizációban unokafivére, **Mohammed Daud Khán**, aki 1953-tól miniszterelnöki posztot kapott. Daud külpolitikájában törekedett a pozitív semlegesség megőrzésére: Afganisztán részt vett az 1955. évi bandungi konferencián is. Afganisztán törekedett a jószomszédi kapcsolatok fenntartására is: 1950-ben Indiával, 1963-ban a Kínai Népköztársasággal írt alá barátsági szerződést. Afganisztánnak azonban a szomszédos Pakisztánnal meglehetősen rosszak voltak a kapcsolatai az ún. Pastunisztán-kérdés miatt. (Az afganisztáni és a pakisztáni pastuk összefüggő

területen élnek, amelyet az oroszok és britek által 1893-ban meghúzott határ, az ún. Durand-vonal kettévágott.) Az afganisztáni pastuk körében népszerű gondolat volt az 1950-es években a pastuk-lakta területek politikai egyesítése Kabul uralma alatt. 1961-ben lezárták a két ország közötti határt, amellyel Afganisztán földrajzi elhelyezkedése folytán gazdaságilag a Szovjetunióra volt utalva. A Pastunisztán-kérdés 1963-ban rendeződött. Daud külpolitikájának eredményeként szorosabbá váltak az afgán–szovjet gazdasági és politikai kapcsolatok. 1963-ban Daudot a sah leváltotta.

1973-ban Zahir sah római gyógykezelésre utazott, ahonnan csak három évtizeddel később térhetett haza. **A sahot távollétében Mohammed Daud Khán megbuktatta, aki megszüntette a monarchikus berendezkedést és kikiáltotta a köztársaságot.** Daud lett a köztársaság elnöke (1973–1978). Az 1973. évi puccsban fontos szerepet játszott a baloldali Afgán Népi Demokratikus Párt (ANDP) is, amellyel a későbbiekben megromlott az elnök viszonya. Daud belpolitikájában továbbfolytatta modernizációs elképzeléseit. Külpolitikájában a Szovjetunió mellett más muszlim országoktól is vásárolt fegyvereket. A Daud és az Afgán Népi Demokratikus Párt közötti szakítást (1976) a Szovjetunió az amerikai befolyás növekedésének vélte. Brezsnyev 1977-ben figyelmeztette a Moszkvába látogató Daudot a semlegesség megőrzésére, illetve a nyugati befolyás háttérbe szorítására. Daud különösen olyan Nyugat-barátnak számító közel-keleti államokkal létesített kapcsolatokat, mint Irán vagy Egyiptom, amely felkeltette Moszkva gyanakvását. Moszkva terveket szőtt Daud eltávolítására, és felkarolta az Afgán Népi Demokratikus Pártot. Daud mellesleg nyugati mintára végrehajtott reformjait az iszlamista csoportok erőteljesen bírálták, és Pakisztán támogatásával fegyveres ellenállást hirdettek a rezsimmel szemben. Ennek ellenére Daud elnöksége alatt az afgán–pakisztáni területi vita nem újult ki.

1978. április 28-án az **Afgán Népi Demokratikus Párt, Núr Mohammed Taraki** vezetésével megdöntötte Daud hatalmát. Az elnököt családjával együtt megölték a puccs során. Taraki azonban nem tudta egységbe kovácsolni az Afgán Népi Demokratikus Párt politikusait, és folytatódott a két frakció közötti rivalizálás. A **Khalk (nép) frakció** elsősorban vidéken volt népszerű, főként a pastuk által lakott területeken. A Khalk frakció vezetője Taraki, illetve Hafizullah Amin volt. A **Parcsam (zászló) frakció** az urbanizálódott elit körében, különösen az etnikai kisebbségek körében rendlelkezett széles körű támogatással. A Khalk szárny radikálisabb reformokat szorgalmazott, míg a Parcsam a szocializmusba való fokozatos átmenet elvét képviselte. A Parcsam frakció prominens politikusai közé tartozik Babrak Karmal és dr. Nadzsibullah.

Taraki, a Khalk frakció vezetőjeként radikális reformokba kezdett, amelyek ellentmondtak az afgán társadalom törzsi hagyományainak. A Taraki által kezdeményezett földreform elidegenítette a vidéket, a női emancipáció követelésével pedig az egész lakosság szembehelyezkedett. Negatív volt a megítélése azon új törvényeknek is, amelyek az iszlám jogrendszer ellenében modern törvények formájában kíséreltek meg szabályozni olyan kérdéseket, mint a házasság vagy a válás. Taraki háttérbe szorította a Parcsam frakciót is. Megtiltotta, hogy a hadseregben bármilyen formában szerepet vállaljanak, illetve megkísérelte kiszorítani a hazai politikából a frakció főbb vezetőit is (pl. Babrak Karmalt Afganisztán csehszlovákiai nagykövetévé nevezte ki). 1978. december 5-én Afganisztán barátsági szerződést kötött a Szovjetunióval.

1978 második felében **Taraki megkezdte a Parcsam frakció tagjaival szembeni fokozatos leszámolást.** A Parcsam frakció számos képviselőjét bebörtönöztette, rosszabb esetben kivégeztette. A nagyköveti pozícióban lévő parcsamistákat pedig visszahívta külföldi állomáshelyükről. Többségük leváltásuk után, így Karmal is a Szovjetunióba menekült, és ott bujkált. 1979. március 27-én **Hafizullah Amin**, a Taraki-rezsim miniszterelnök-helyettese, miniszterelnöki pozíciót kapott, míg Taraki Afganisztán elnöke, illetve a párt főtitkára maradt. Ez a Khalk frakció hatalmának megszilárdulásához vezetett. **A Khalk frakció által a lakosságra felülről rákényszerített rendelkezések óriási ellenállást váltottak ki.** Taraki több ízben Brezsnyevtől kért fegyveres segítséget. 1979 szeptemberében, miután Taraki részt vett az el nem kötelezettek mozgalmának havannai csúcstalálkozóján Kubában, a hazafelé vezető úton megállt Moszkvában, ahol tárgyalásokat folytatott Brezsnyevvel Amin eltávolításáról. Amin, akit gyakran az afgán Titónak is becéztek, hátat fordított Moszkva tanácsainak, és inkább az Egyesült Államok, illetve Pakisztán támogatásáért folyamodott. Brezsnyev azonban visszautasította Taraki kérését a szovjet katonák bevonulására, és csak kisebb mennyiségű fegyvert ajánlott fel az elnök számára. Amin eltávolításának terve azonban kiderült Kabulban, amelynek hatására gyors fordulatot vettek az események. **A hatalmi harcból Amin került ki győztesen, aki szeptember 16-án Afganisztán elnöke lett.** Taraki eddig tisztázatlan körülmények közepette életét vesztette szeptember folyamán.

Amin elnöksége mindössze három hónapig tartott, azonban megpecsételte Afganisztán további sorsát. Amin folytatta a tisztogatást, amelynek keretében az Afgán Népi Demokratikus Párton belül saját hatalmi bázisának kiépítésébe kezdett. A elmaradott körülmények között élő, vidéki lakosság Hafizullah Amint a Szovjetunió bábjának és iszlámellenesnek tekintette. 1979 második felében **menekültáradat indult a szomszédos Irán és Pakisztán felé.** Az Afganisztánban maradt lakosság azonban az ellenállás más formáját választotta: felkelésre készülődött a kommunista hatalom ellen. Az 1978-ban kirobbant **felkelés 1979 végére az ország egész területére kiterjedt.** Az afgán vezetők főként katonai eszközökkel kísérelték meg a felkelés felszámolását, amelyhez külső, elsősorban szovjet segítségre volt szükség. Amin azonban a szovjet tanácsadók és fegyverek mellett az Egyesült Államok, Pakisztán, illetve a Kínai Népköztársaság segítségét is kérte.

Moszkva számára az afganisztáni hatalmi harc önmagában nem jelentett volna komolyabb fejtörést, ha a közép-ázsiai térségben nem játszódtak volna le a nemzetközi erőviszonyokat is érintő politikai változások. Afganisztán mindkét szomszédjában ugyanis lecserélődött a politikai elit. Iránban 1979 februárjában győzött az iszlám forradalom, amellyel az Egyesült Államok elveszítette egyik legfontosabb szövetségesét. Pakisztánban 1977-ben a szekuláris baloldali elveket valló Zulfikar Ali Bhuttó kormányát katonai puccsal megdöntötte Zia ul-Hakk tábornok, aki hátat fordítva a Pakisztáni Néppárt baloldali ideológiájának nekilátott a politikai rendszer felülről való iszlamizációjának. Zia ul-Hakk támogatásban részesítette a pakisztáni Pesavárba érkező nagyszámú afgán menekültek is, akik elégedetlenek voltak a szovjetbarát kormányzattal. Az afgán menekültek az iszlamizmus zászlaja alatt egyesültek, amely Moszkva számára egyet jelentett az iránihoz hasonló forradalom veszélyével. A szovjet vezetés attól is tartott, hogy az iszlám forradalmak átterjedhetnek a Szovjetunió közép-ázsiai muszlim lakosságára is. Ebben a geopolitikai kontextusban Moszkva nem hagyhatta figyelmen kívül az afgán politikai és biztonsági helyzet negatív fordulatait. Az SZKP KB Politikai Bizottsága már március folyamán tárgyalta az esetleges beavatkozás lehetőségét, azonban azt több szempontból is elvetették. Az egyik ok a küszöbön álló **Brezsnyev–Carter találkozó** volt, amelyre 1979. június 18-án Bécsben került sor. A csúcstalálkozón aláírták **a SALT II. megállapodást,** és kijelentették, hogy sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió nem fog katonailag beavatkozni a térségben. Majd 1979. november 26-án a politikai bizottság meghozta az elvi döntést a katonai intervencióról. Moszkva döntését az is befolyásolta, hogy az afganisztáni felkelés hátterében külső hatalmakat, mindenekelőtt a szomszédos Pakisztán és Irán támogatását feltételezték. Az intervenciót az a geopolitikai realitás is magyarázhatja, hogy Afganisztán déli határa igen közel található a Perzsa-öböl bejáratához, a Hormuzi-szoroshoz, ahol a nyugati országokba irányuló kőolajszállítás számottevő hányada keresztülhalad. **Az afganisztáni intervenciót a Brezsnyev-doktrína ázsiai alkalmazásaként is szokták emlegetni**, hiszen az afgán vezetők Moszkva döntéseit kérdőjelezték meg, és a CIA-val próbáltak kapcsolatokat létesíteni.

A szovjet intervenció 1979. december 24-én, az afgán kommunikációs rendszer feletti ellenőrzés megszerzésével kezdődött. **December 27-ére virradóra** mintegy 5000 szovjet deszantos nekilátott Kabul stratégiai

pontjainak elfoglalásához. Ezzel **kezdetét vette a szovjet katonai megszállás Afganisztánban, amely több mint kilenc éven át tartott** (1979. december 27-étől 1989. február 15-éig). 1979. december 27-én **egy KGB-akció keretében megbuktatták és megölték Hafizullah Amint, és helyére a Parcsam frakció vezetőjét,** a korábbi csehszlovákiai nagykövetet, **Babrak Karmalt állították.** A Szovjetunió megközelítőleg 100 000 katonát vezényelt Afganisztánba, főként az ország déli, délnyugati részébe, azonban az állam területének mindössze 20-30 százalékát tudták ellenőrizni.

A szovjet megszállás stabilizálta Karmal hatalmát Kabulban. Karmal, aki ugyan enyhített a Khalk frakció szigorú kormányzásán, a lakosság szemében a szovjet hatalom megtestesítője volt. A szovjet intervenció ellen több afgán csoport is szerveződött. A síita hazarák nyolc pártja Irán támogatásával szervezték az ellenállást a szovjet megszállással szemben. A pakisztáni Pesavár városában hét csoport szerveződött a Karmal-rezsimmel szemben, amelyeket Zia ul-Hakk hivatalosan is támogatott (az ún. mudzsahed csoportok). **Az ellenálló csoportok gerillaháborút hirdettek a szovjet bábkormánnyal szemben. Afganisztán egész területének szovjet megszállása és ellenőrzés alá vonása sohasem sikerült.** Az iráni és pakisztáni határ mentén, de az ország északi részén is súlyos harcok folytak egészen a szovjet megszállás végéig. Az afgán ellenállók gerillaháborúja miatt Afganisztánt gyakran **a „Szovjetunió Vietnamjának" is nevezik**, ugyanis a Szovjetunió Afganisztánban hasonló kudarcot vallott, mint az Egyesült Államok Vietnamban. (Az afganisztáni és vietnami háború összehasonlítása azonban a helyi viszonyok szempontjából nem állja meg a helyét.)

Washington a hidegháborús szemüvegen keresztül szemlélte az afganisztáni eseményeket, a Szovjetunió afganisztáni intervencióját Moszkva globális expanziója részeként kezelte. A Carter-kormány úgy vélte, hogy Brezsnyev afganisztáni ambíciói összefüggésben állnak a nyugati világ olajszállítási útvonalának blokkolásával, ezért kiemelten kezelték az új kihívást. A Carter-kormány a CIA-t bízta meg az afgán ellenállás támogatásával és megszervezésével, hiszen Washington a Vietnam-szindróma következtében nem állt készen egy katonai akcióra. **A CIA az Operation Cyclone keretében, 1979 és 1989 között pénzügyi és katonai támogatást nyújtott a pesavári heteknek**, amelyet a pakisztáni titkosszolgálat (ISI, Inter-services Intelligence) juttatott el az érintett csoportoknak. A támogatás kezdeti összege 20-30 millió dollárra rúgott, majd az 1980-as évek végére több mint évi félmilliárd dollárra növekedett. Carter nemzetbiztonsági tanácsadója, Zbigniew Brzezinski amellett érvelt, hogy bele kell kergetni a Szovjetuniót egy a vietnamihoz hasonló hosszú és költséges fegyveres konfliktusba. Éppen emiatt az amerikai pénzügyi támogatás már a szovjet bevonulás előtti hónapokban megkezdődött.

Brzezinski 1979. július 3-án írta alá az erről szóló felhatalmazást. Az afganisztáni kérdés az 1980-as évek egyik legfőbb külpolitikai prioritása lett a Reagan-kormányzat alatt is. Az Afganisztánnal szomszédos **Pakisztán az antikommunista ellenállás szervezésében meghatározó szerepet játszott.** Pakisztánba az iszlám világból szinte mindenhonnan érkeztek harcosok, hogy dzsihádot hirdessen a Szovjetunióval szemben. A nem afgán származású, külföldi muszlim mudzsahedeket **„arab afgánoknak"** nevezték, annak ellenére, hogy nem csak arab országokból érkeztek. Becslések szerint az 1980-as években mintegy 20 000 mudzsahed érkezett Afganisztánba mintegy 20 országból. A mudzsahedek közül kiemelkedik a szaúdi származású **Oszama bin Láden.**

Az afganisztáni helyzetben Mihail Gorbacsov hatalomra kerülésével állt be fordulat. **1988. április 14-én Afganisztán és Pakisztán, a Szovjetunió és az Egyesült Államok aláírta a genfi egyezményeket** a fegyveres konfliktus lezárásának érdekében. Az utolsó szovjet katona 1989. február 15-én hagyta el Afganisztán területét.

A háború katonai mérlege igen negatív. **Afgán oldalon a halottak száma egymillió főre tehető, míg három millió afgán Pakisztánba, kétmillió Iránba menekült.** A belső menekültek (IDP) száma ugyancsak kétmillió főre tehető. A sérültek száma három millió főt tett ki. A szovjet áldozatokról napvilágot látott hivatalos jelentés szerint kevesebb, mint 15 000 katona vesztette életét, de a megszállásban összesen részt vevő 620 000 (akik nem egy időben szolgáltak) katonából mintegy 470 000 megsérült vagy megbetegedett.

Hidegháborús szemszögből nézve a Szovjetunió afganisztáni intervenciója fordulópontnak tekinthető, ugyanis véget vetett az enyhülés folyamatának, és kezdetét vette az ún. kis hidegháború korszaka, amely a szuperhatalmi konfrontáció előtérbe kerülését, és a kooperáció háttérbe szorulását jelentette. A vietnami háború következtében az Egyesült Államok nem vállalt fel közvetlen katonai szerepvállalást az afganisztáni konfliktus esetén sem, hanem ahogy az más afrikai és ázsiai eseteknél is előfordult, antikommunista ellenállóknak nyújtott anyagi és fegyveres támogatást. Carter 1980. január 23-án az Egyesült Államok helyzetéről szóló beszédében meghirdette a **Carter-doktrínát.** Carter **a Perzsa-öböl térségét az Egyesült Államok** nemzeti érdekei szempontjából elsődleges fontosságú **területnek minősítette.** A doktrína értelmében az Egyesült Államok akár katonai eszközökkel is megakadályozza azt, hogy idegen hatalom hegemóniára törjön a Perzsa-öböl térségében. A Carter-doktrína nyílt figyelmeztetés volt Moszkva számára, hogy Washington nem tűri el a további szovjet terjeszkedést az olajszállítások szempontjából fontos közel-keleti térségben.

9.5. Nicaragua: a sandinista fordulat

Az 1970-es évek közepének chilei eseményei után Latin-Amerikában Nicaragua baloldali fordulata volt a legfőbb esemény. **Nicaragua élén 1936 és 1979 között a „Somoza-dinasztia" állt**, amely USA-barát külpolitikát folytatott. A Somoza-család a nicaraguai nép szemében rendkívül népszerűtlen volt, hiszen az 1960–1970-es évek korlátozott gazdasági modernizációjából csak a szűk gazdasági és politikai elit húzott hasznot. **A Somoza-rezsimmel szemben álló, egyetemistákból szerveződő Sandinista Nemzeti Felszabadítási Front** (FSLN, közkedvelt nevükön: sandinisták) 1961-ben alakult meg Managuában. Az FSLN célként jelölte meg egy marxista állam létrehozását Nicaraguában. Példaképük és egyben a szervezet névadója Augusto Cézar Sandino volt, aki az 1920–1930-as évek fordulóján fegyveresen is harcolt az Egyesült Államokkal szemben, majd hősi halált halt 1934-ben. A szervezet az 1970-es években már katonai akciókat hajtott végre a Somoza-rezsim megbuktatása végett. A Somoza-család ugyanis rendkívül népszerűtlenné vált **az 1972. évi nicaraguai földrengést** követően, amelyben mintegy tízezer ember életét vesztette, és a főváros épületeinek nagy része megsemmisült. A nemzetközi közösség, élén az Egyesült Államokkal, több százmillió dollárral segítette a nicaraguai újjáépítést, amely valójában nem valósult meg. A Somoza-család hírhedt korrupciója révén a saját bankszámláikat gazdagították a segélyek, miközben a lakosság szenvedése, kiszolgáltatottsága fokozódott. Az 1970-es években forradalmi hangulat uralkodott Nicaraguában, ugyanis a sandinisták fokozták a rezsim megdöntésére tett katonai erőfeszítéseiket. Somoza 1975-ben rendkívüli állapotot hirdetett és kíméletlenül leszámolt a sandinistákkal, illetve azok híveivel.

1979 tavaszára különböző baloldali fegyveres csoportok egyesültek a sandinisták zászlaja alatt a Somoza-diktatúra megbuktatása érdekében. Június 4-én az FSLN általános sztrájkot hirdetett, majd kezdetét vette a felkelés. A felkelők Costa Ricában emigráns kormányt alakítottak, és távozásra szólították fel Somozát, aki július 17-én lemondott a hatalomról, és a helyét **július 20-án a sandinisták öttagú juntája (három sandinista és két ellenzéki politikus), vagyis az emigráns kormány vette át, Daniel Ortegával az élén.**

Nicaraguában a Somoza-család hatalmának megdöntésével győzelmet aratott a forradalom, amelyben jelentékeny szerepet játszott a kubai titkosszolgálat segítsége. Kuba az elsők között ismerte el a sandinista kormányt, és az 1980-as években jó kapcsolatokra törekedett, ellensúlyozva az Egyesült Államok latin-amerikai befolyását. A nemzeti újjáépítés kormánya hozzáfogott a romokban heverő gazdaság helyreállításához: többek között államosítást és földreformot hajtottak végre. 1980-ban azonban az öttagú juntából kilépett a két — nem a sandinistákhoz tartozó – ellenzéki politikus. **Daniel Ortega, a junta vezetője a kubai modell alapján kívánta kormányozni az országot, amely még saját mozgalmát is megosztotta.** 1981-ben az ország a polgárháború szélére került. 1981-ben számos, a sandinista kormánnyal szemben álló fegyveres csoport alakult. **A sandinistákkal szemben álló csoportokat kontráknak (ellenforradalmi erők, contrarevolucionarios) nevezzük.** A kontra erők korántsem tekinthetők egységes ellenálló csoportoknak, hiszen mind politikailag, mind ideológiailag megosztottak. 1982-ben a sandinisták rendkívüli állapotot hirdettek a kontrák támadásai miatt. Az 1979. évi nicaraguai fordulattal a latin-amerikai kontinensen is lépéselőnyre tett szert a szovjet expanzív politika.

10.
A „kis hidegháború" időszaka (1979–1985)

A nemzetközi kapcsolatok történetében „második hidegháborúnak", gyakrabban „kis hidegháborúnak" nevezik a hidegháború történetében az 1979 és 1985 közötti szakaszt, amelyet közvetlenül az afganisztáni szovjet invázió indított el, és amely Mihail Gorbacsov hatalomra kerülésével ért véget. A diplomáciatörténetben a „kis hidegháború" mélypontját 1983 ősze jelentette, amikor az első Pershing-rakétáknak az NSZK-ba érkezése nyomán a szovjet delegátus bejelentette Genfben az eurorakéta-tárgyalások megszakadását (1983. november 23.), anélkül, hogy felújításukra új időpontot tűztek volna ki. Megszakadtak a hadászati fegyverekről folyó tárgyalások (december 8.), valamint a tárgyaló felek bejelentették a közép-európai haderők és fegyverzetek csökkentéséről 1973 októbere óta folyó bécsi tárgyalások szüneteltetését is (december 15.). A „kis hidegháború" számos vonásában hasonlított az 1940-es évek utolsó harmadában kialakult „nagy" hidegháborús szakaszhoz: gyors ütemű fegyverkezés, a diplomácia háttérbe szorulása, elkeseredett propagandaküzdelem jellemezte ezeket az éveket. A különbség azonban igen lényeges a hidegháború két szakasza között: a „kis hidegháborúban" a Szovjetunió immár „beteg ember", nyilvánvalóvá vált a szovjet impérium hanyatlása.

10.1. Az amerikai külpolitika új hidegháborús fordulata

A Szovjetunió afganisztáni intervencióját követően **a Carter-kormányzat** a sarkára állt: az elnök levette a szenátus napirendjéről a második SALT-szerződés ratifikálását (1980. január 1.), gabonaembargót vezetett be a Szovjetunió ellen (január 4.), illetve az ún. Carter-doktrína megfogalmazásával kijelentette, hogy az Egyesült Államok „akár katonai erő alkalmazásával is" szembefordul a Szovjetuniónak a Perzsa-öböl feletti ellenőrzés megszerzésére irányuló kísérletével (1980. január 23.). Majd a következő hónapokban – egyebek mellett – meghirdette a XXII. nyári (moszkvai) olimpiai játékok bojkottját, amelyhez később 62 ország csatlakozott. A demokratapárti kormányzat kemény lépéseit az amerikaiak többsége mindezek ellenére elégtelennek tekintette, és – a nemzetgazdaság állapotával való elégedetlenséget is kifejezendő – az 1980. évi elnökválasztási küzdelem lezárásaként **Carterrel szemben a republikánus Ronald Reaganre** (1911–2004) **voksolt.** Nem utolsósorban valószínűleg az elnökjelölt híres ígérete – gazdasági visszaesés akkor van, ha az ember szomszédja elveszíti állását, válság akkor, ha az ember maga, míg gazdasági fellendülés akkor lesz, ha Jimmy Carter veszíti el állását – reményében. Reagan már választási beszédeiben is egyértelművé tette, hogy kormányzata formálisan is véget

vet az enyhülés időszakának, hogy Amerika célja a továbbiakban nem a feszültségek enyhítése, hanem a kommunizmus elleni keresztes hadjárat lesz. Programjának fő pontjai közé tartozott, hogy hinni kell az Egyesült Államok kivételességében és jövőjében, az amerikai vezető szerepet erős, vagyis tartós növekedést felmutató gazdasági alapokra kell építeni, valamint olyan kétségbevonhatatlan katonai képességeket kell teremteni, amelyek biztosítják nemcsak Amerika biztonságát, de távlatilag a világbékét és a nemzetközi rendszer egészének biztonságát is. „Neokonzervatív" programjának és harcos antikommunizmusának választási sikere egyértelműen jelezte, hogy az Egyesült Államok külpolitikájában kiteljesedik a hidegháborús fordulat.

Reagan elnök (1981–1989) Kennedyhez hasonlóan közép- és hosszabb távon vissza kívánta szerezni az Egyesült Államok vitathatatlan vezető szerepét a világban. Rövid távon, mindenekelőtt meg akarta állítani Amerikának az 1970-es években – leginkább a vietnami háború elvesztésével – láthatóvá vált hatalmi hanyatlási folyamatát, és az erőpolitikához fordulással igyekezett visszájára fordítani a Szovjetuniónak a harmadik világban mutatkozó expanzióját. Az elnök minimumként a Helsinki előtti status quo visszaállítására törekedett a világban. Politikai ambíciói – színészi képességekkel kiegészülve – az egyik legnépszerűbb amerikai elnökké tették. Jó vezető volt, amelyet nemcsak újraválasztásának ténye igazol, de az is, hogy nem volt szükséges a Fehér Házban tartózkodnia ahhoz, hogy az adminisztráció jól működjön. Rossz nyelvek szerint az évek folyamán annyi időt töltött távol (kaliforniai birtokán vagy a Camp David-i elnöki rezidencián pihenéssel), hogy elnöki teendőit jó, ha nettó hat-hét évig gyakorolta. Az Egyesült Államok történetének legidősebb elnöke volt (69 évesen iktatták be) – egy olyan évtizedben, amelynek második felében az aggastyán vezetőiről ismert Szovjetunió nemcsak fiatal pártfőtitkárt választott Gorbacsov személyében, de az hajlandónak is bizonyult érdemben tárgyalni washingtoni kollégájával (→ 11.2.). Sokat elárul Reagan adottságairól, hogy tanácsadóinak rengeteg fejtörést okozott; a bonyolult gazdasági, politikai, stratégiai összefüggéseket vagy képtelen volt átlátni, vagy szükségtelennek tartotta megérteni azokat. Véletlen vagy szándékos elszólásai, merész megfogalmazásai miatt munkatársai számtalan esetben kényszerültek magyarázkodásra. Mindezek azonban sokkal inkább jelentettek számára – és az Egyesült Államok számára – előnyt, mint hátrányt. **Briliáns humorérzékkel megáldott jó szónok volt, aki értett nemcsak az amerikai átlagember nyelvén, de amint az évtized második felének fejleményei megmutatták, „oroszul" is tökéletesen beszélt** (→ 11.2.).

Viszonylag állandó stábbal dolgozott, bár nemzetbiztonsági tanácsadója a nyolc év folyamán hat volt (az utolsó, Colin Powell, 1987–1989, akit majd ifj. Bush elnök első külügyminisztereként ismer meg a világ). Alelnöke végig id. George Bush volt, aki 1989-ben követte is az elnöki székben. A nyolc

év alatt – Alexander Haig rövid pályafutását (1981–1982) nem számítva – külügyminiszterének személye (George P. Shultz, 1982–1989) sem változott. Hadügyminisztere kettő volt, először az irán-kontra ügy (és felesége halála) miatt lemondani kényszerülő Caspar Weinberger (1981–1987), majd Franc C. Carlucci (1987–1989).

A Reagan-kormányzat legfontosabb külpolitikai kérdései közé tartozó témák a következőek voltak: a kommunistaellenes erők (kormányok, gerillamozgalmak, ellenzéki szervezetek) fokozott támogatása világszerte; az amerikai gazdaság növekedési pályára állításának szükségességével és az egyre növekvő államadósság terheivel egyaránt összefüggő védelmi kiadások nagyságrendje; az európai biztonság kérdése (→ 10.2–10.3.); a fegyverkezési verseny mesterséges felgyorsítása (→ 10.3–10.4.), majd annak tárgyalásos úton történő felszámolása (→ 11.2.). A Reagan-doktrína néven ismertté vált külpolitika éppúgy magában foglalta az először Wilson amerikai elnök által ösztönzött demokratikus berendezkedés (ésszerűség határain belül történő) ösztönzését, mint az eredetileg Truman elnök nevéhez fűződő feltartóztatás doktrínáját. Vitás esetben a két elv közül egyértelműen a második élvezett prioritást. Találóan foglalta össze Jeane Kirkpatrick, az Egyesült Államok korabeli ENSZ-nagykövete (1981–1985) az amerikai külpolitika lényegét: **az Egyesült Államoknak világszerte támogatnia kell a kommunistaellenes, ugyanakkor kapitalista gazdasági elveket valló, vagyis potenciálisan politikailag is nyitni (demokratizálódni) képes autoriter rendszereket, miközben minden lehetséges eszközzel küzdenie kell a Szovjetunióhoz hasonló totalitárius rendszerekkel szemben**, mert azok képtelenek a változásra, a valódi demokrácia felé való elmozdulásra. Ennek terepe elsősorban Közép-Ázsia (Afganisztán), a Szahara alatti Afrika (pl. Angola), és Latin-Amerika (Nicaragua, Grenada, Salvador) voltak. A külföldi szerepvállalásnak a védelmi költségek nem, csupán a vietnami háborún szocializálódott amerikai közvélemény és az amerikai törvényhozás (elsősorban a kongresszus) szabtak határt – nem egy esetben az elnöki hivatal szándékait keresztezve.

A szovjet–amerikai kapcsolatok Reagan elnökségének első időszakában, különösen 1983 ősze után kimerültek az egymásnak üzengetésben. **A „kis hidegháború" időnként hisztérikus légkörében** az Egyesült Államok és a Szovjetunió „első embere" nem találkozott: az 1979. évi bécsi Brezsnyev–Carter és az 1985. évi genfi Gorbacsov–Reagan találkozó között **szünetelt a csúcsdiplomácia.** A „kis hidegháború" abban is hasonlított az 1940-es évek utolsó harmadában kialakult „klasszikus" hidegháborús szakaszhoz, hogy **visszatért az enyhülés időszakában háttérbe szorult ideológiai és propagandaháború.** Reagan elnök az Amerika és a Szovjetunió közötti harcot – legalábbis elnökségének első éveiben – a jó és a

rossz küzdelmének állította be, a Szovjetuniót lényegében a „gonosz birodalmának" (evil empire) nevezte (1983. március 8.). A szovjet propaganda sem fukarkodott a „háborút szító imperialista héják" szidalmazásával. A moszkvai olimpia bojkottjára Keletről a Los Angeles-i olimpia (1984) bojkottja volt a válasz. Ismét megszigorították a keleti tömböt sújtó COCOM-listákat, a kommunista rendszerek keményebben léptek fel az ellenzéki értelmiségiekkel és mozgalmakkal szemben, amelyeket elsősorban az Egyesült Államok különböző kormányzati és „civil" szervezetei igyekeztek szisztematikusan támogatni, új életre kelt a Szabad Európa Rádió, stb. A Reagan-kormányzat a demokrácia és az emberi jogok kérdését állította az ideológiai és propagandaharc középpontjába, ám azt inkább a kommunizmus – a Szovjetunió – megbuktatására igyekezett fölhasználni, mint az autoriter rendszerek tényleges demokratizálására. Az amerikai–szovjet kapcsolatok elmérgesedését, a Szovjetunió elszigetelődését kis mértékben enyhítette a nyugat-európai országok (elsősorban az NSZK) érdekeltsége a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok fenntartásában, illetve egyes szocialista országok (pl. Magyarország) törekvése valamiféle közvetítő szerepre, a párbeszéd fenntartására.

Az 1979 után egyre feszültebbé váló helyzet, a tárgyalópartner átmeneti hiánya indokolttá tette a nemzetbiztonsági kérdések felértékelését, vagyis a katonai kiadások ugrásszerű növelését. Az Egyesült Államok védelmi minisztériumának költségvetése az 1980. évi 142,3 milliárd USD-ről 1985-re 326,5 milliárdra növekedett. Bár a védelmi kiadások 1986-ban nem haladták meg az 273,4 milliárd dollárt, a teljes időszakot tekintve éves átlagban mintegy 10 százalékkal nőttek, szemben a tervezett 7 százalékkal. Mindez nem lett volna lehetséges az uralkodó, sőt 1983 és 1989 között látványos gazdasági növekedést, egyúttal hatalmas költségvetési deficitet produkáló közgazdasági szemlélet, valamint egy olyan nemzetbiztonsági koncepció nélkül, amely világosan kijelölte a következő irányokat. Az ún. NSDD 75 (National Security Decision Directive 75) céljai a következők voltak: 1. a szovjet terjeszkedés feltartóztatása és visszafordítása, 2. a szovjetunióbeli változások elősegítése, vagyis a politikai pluralizmus és gazdasági nyitás ösztönzése, valamint 3. kedvező politikai fejlemények esetén az amerikai érdekeket szolgáló tárgyalások megkezdése Moszkvával (1983. január 17.). Kissinger utólagos értékelése szerint Reagan elnöknek két olyan stratégiai döntése volt, amely hozzájárult a felsorolt célok eléréséhez, egyúttal a hidegháború végéhez: a közepes hatótávolságú rakéták NATO-keretek között történő Európába telepítése (→ 10.2–10.3.), valamint a hadászati védelmi kezdeményezés (strategic defense initiative, SDI) melletti elkötelezett kiállás (→ 10.4). E döntések pedig Reagan – hétköznapi geopolitikán túlmutató – azon küldetését szolgálták, hogy meggyőzze a

Szovjetuniót a kommunista filozófia hibás mivoltáról, vagyis elősegítse, hogy Moszkva aktívan működjön közre a kommunizmus felszámolásában.

Addig is, amíg a szovjet vezetők maguk is „belátják" majd Reagan igazát, – vagy más értelmezésben Reagan küldetéstudatától függetlenül Washington kezére játszik (→ 11.2.) – **az Egyesült Államok a világ számos pontján – a rendelkezésre álló forrásoknak köszönhetően – indult támadásba a kommunizmus ellen.** Az „ellenségem ellenségének támogatása" elvet vallva főszerepet vállalt nemcsak a szovjet hadsereg ellen Afganisztánban harcoló iszlamista mudzsahedek kiképzésében, de a marxista–leninista elveket valló, kubai katonai támogatást bíró angolai kormány ellen harcoló ellenzéki mozgalmak (UNITA) felszereléssel való ellátásban is. Az Indiai-óceán közepén fekvő Diego Garcia szigetét a Pentagon szinte második Pearl Harbourrá építette ki azzal a céllal, hogy ellensúlyozza a szovjet flottakötelékeket. Fölállított egy gyorshadtestet, amely azonnal bevethető erőként szolgált a Közel-Kelet, az Indiai-óceán és a Perzsa-öböl térségében, illetve új támaszpontokat szerzett Egyiptomban, Ománban, Szomáliában és Kenyában; mindennek köszönhetően Amerika növelhette szerepét a Közel-Kelet térségében is (→10.6.). Egymást érték a hatalmas méretű amerikai és NATO tengeri-szárazföldi hadgyakorlatok. Az Egyesült Államok megerősítette Nyugat-Európában állomásozó erőit és gyakorolta az Atlanti-óceánon át történő gyors erőátcsoportosítást. 1984. június 20-án az Egyesült Államok a Csendes-óceán térségében végrehajtotta az első sikeres rakétaelhárító kísérletét: az űrvédelmi „pajzs"-kísérletek keretében 160 km magasságban megsemmisítettek egy interkontinentális rakétát (→ 10.4.).

Ami Latin-Amerikát, az Egyesült Államok hátsó udvarát illeti, Washington itt is jelentős pénzügyi támogatást nyújtott az arra rászorulóknak, elsősorban a grenadai Castro-barát kormány ellenzékének, a Moszkva-barát sandinista kormány ellen harcoló nicaraguai kontráknak, valamint a salvadori Amerika-barát rezsimnek. E térségben az Egyesült Államoknak különösen sok félnivalója volt, hiszen egy esetleges mexikói kommunista hatalomátvétel beláthatatlan közelségbe hozta volna a „gonosz birodalmát". 1983 októberében az amerikai kormány tengerészgyalogosokat küldött Grenada szigetére, hogy az illegitimnek tekintett rezsimet elmozdítsa. Miután Grenada éppúgy a (brit) Nemzetközösség tagja volt, mint ahogy a Falkland-szigetek (spanyolul Islas Malvinas) is brit szuverenitás alatt álltak, Thatcher brit miniszterelnök kellően szívére is vette a dolgot. Ennél többet azonban nem tehetett, hiszen az argentin hadsereg által 1982 tavaszán birtokba vett Falkland-szigetért folyó küzdelemben Washingtontól annak ellenére szabad kezet kapott, hogy a hatályban lévő Amerika-közi együttműködés értelmében az Egyesült Államok akár be is avatkozhatott volna – Argentína védelme érdekben.

Bár a salvadori kormány Washington szövetségesének számított, annak (kommunista) ellenzéke egyre erősödött. A fokozódó veszély visszaszorítására Washington 1981-től növekvő mértékű katonai és gazdasági segélyt küldött egyrészt a kormányt megsegítendő, másrészt a Salvador (és Honduras) területén működő nicaraguai kontrák támogatása és kiképzése céljából. Az ún. Irán-kontra ügy nagy port vert fel, amikor az évtized közepén, 1986-ban nyilvánosságra került. Hátterében az állt, hogy az amerikai közvélemény a vietnami háborút követően egyre gyanakvóbban állt az Egyesült Államok külföldi szerepvállalásaihoz. Más szavakkal a kongresszus egyre komolyabb akadályokat gördített annak útjába, hogy amerikai adófizetői pénzekből olyan kockázatos vállalkozásokat finanszírozzanak, amelyek amerikai katonák halálához vezethetnek idegen földön. Reagan hiába fordult a törvényhozáshoz, az legfeljebb ahhoz volt hajlandó hozzájárulni, hogy szigorúan nem katonai jellegű támogatást nyújtsanak a kommunistaellenes erők számára. A megoldást végül abban találták meg, hogy az irak-iráni háború során Iránnak titokban szállított amerikai fegyverekből származó bevételeket átcsoportosították a nicaraguai kontrák számára (→ 10.6.2.).

10.2. Nyugat-Európa szembefordulása a szovjet „finnlandizálási" tervekkel.

Az 1970-es évek derekától a harmadik világ számos pontján kibontakoztatott szovjet expanzió (→ 9.) mellett Moszkva módosításokat tervezett az európai erőviszonyokban is. Ennek jegyében a SALT-tárgyalások alatt (1977-ben) elkezdte a saját területén, valamint a Csehszlovákiában és az NDK-ban az 1959-től hadrendbe állított, időközben elavult közepes hatótávolságú rakétáit (SS-4, SS-5) újakra cserélni (SS-20). A „csere" mintegy 3000 darab 5000 km-nél rövidebb hatótávolságú rakétára vonatkozott. Az új „silóból" és mozgó kilövő állásról egyaránt indítható rakétákkal elérhető volt Nyugat-Európa egész területe és az arab világ jelentős része is. A SALT-tárgyalások során kialakult értelmezés szerint (a szerződések is ezt tükrözték) a közepes hatótávolságú fegyvereknek az 1000 és 5500 km közötti hatótávolságú célba juttató eszközöket (és nukleáris tölteteiket) nevezték. Ezeket nem a hadászati, hanem a „hadszíntéri eszközök" kategóriájába sorolták: vagyis nem tartoztak a SALT-szerződés hatálya alá. A tárgyalásokon külön kategóriaként kezelték az általában 700–900, a maximálisan 1000 km (rövid) hatósugarú rakétafegyvereket (pl. az ún. cirkálórakéták) is, amely a tárgyalások során az ún. szürke zónába kerültek.

Az SS-20-asok telepítése közben Moszkva egyfelől tagadta, hogy ezzel megváltoztatná az Európában kialakult erőegyensúlyt, másfelől hangoztatta, hogy kész tárgyalásokat kezdeni a közepes és a rövid hatótávolságú rakétákról.

A szóban forgó szovjet rakétatelepítések láttán **több nyugat-európai kormányban fenyegetettség-érzés alakult ki,** és előtérbe került a válaszlépések lehetősége is.

A szovjet kihívásokra várható válaszokat illetően **a legfelső szovjet politikai és katonai vezetés rosszul mérte föl és lebecsülte a Nyugat elszántságát.** Arra számított, hogy (1) az Egyesült Államok csak hosszabb távon lesz képes fölemelkedni a vietnami háború elvesztése nyomán kialakult politikai és pszichológiai válságból. (2) A nyugat-európai kormányokról és társadalmakról pedig úgy vélekedett, hogy nemzetközi tekintetben mindennél fontosabbnak tartják az Európában kialakult status quo megőrzését. Moszkvában Nyugat-Európát elpuhult régiónak tekintették, ahol általánossá vált a pacifizmus, ahol az emberek a jóléti és fogyasztói társadalom megőrzését mindenek elé helyezik. Úgy értékelték, hogy Nyugat-Európa összességében a keleti tömbhöz való viszonyában hajlamos valamiféle olyan státus elfogadására, mint amilyen Finnországé a finn–szovjet relációban. Rövidebben: **Moszkva Nyugat-Európa „finnlandizálását" tervezte.**

Ennek jegyében a hagyományos **„korbács" és „mézeskalács"**-politikát alkalmazta. Brezsnyev például 1979 őszén felajánlotta, hogy kivonná az NDK-ból a szovjet csapatokat („mézeskalács"), ha a NATO lemondana az új típusú amerikai rakétafegyverek Nyugat-Európába telepítéséről. (Az amerikai rakétatelepítés a szovjet SS-20-asok telepítésére adandó válaszként került szóba.) Gromiko külügyminiszter pedig megfenyegette Nyugat-Európát („korbács"), hogy könnyen Pompeji sorsára juthat, ha az új amerikai rakétákat befogadja.

A szovjet számítások tévesnek bizonyultak. **A szovjet fenyegetésre válaszul a NATO Tanácsának brüsszeli ülésén** (1979. december 11–12.) a szövetség külügyminiszterei sorsdöntő politikai döntést hoztak: **elfogadták az ún. kettős határozatot.** A határozattal **egyfelől** döntöttek az új, modern közepes hatósugarú amerikai rakéták és robotrepülőgépek nyugat-európai befogadásáról. A hamarosan kialakult tervek szerint 1983-tól kezdve 108 közepes hatótávolságú Persing-2 rakétát fogad be Nyugat-Európa (ezek a rakéták 740 km hatótávolságúak, repülési idejük alig több egy percnél, rendkívül pontosak) és 464 földi indítású, 3000 km hatótávolságú szárnyas cirkálórakétát (Cruis). Az összesen 572 db új amerikai támadóeszközből az Egyesült Királyság 160-at, az NSZK 112-öt, Olaszország 96-ot, Belgium 48-at, Hollandia 48-at fogad be. (Ezek a fegyverek sokkal modernebbek voltak, mint az SS-20-asok.) A határozat **másfelől** magába foglalta azt az elemet, amely szerint a tényleges telepítés megkezdéséig (1983) a Szovjetunió időt kap, hogy tárgyalásokon rendezzék az összes közepes hatósugarú rakéta kérdését Európában. A Helmut Schmidt német kancellár által

kezdeményezett határozat elfogadása azt mutatta, hogy Nyugat-Európa nem félt a Szovjetuniótól, megszilárdult elhatározása, hogy nem enged a szovjet fenyegetésnek, nem engedi magát „finnlandizálni".

10.3. Az európai közepes hatótávolságú fegyverek (eurorakéták) kérdése

Az iráni iszlám forradalom és az afganisztáni szovjet invázió, valamint az ezekre adott amerikai válaszok 1980-ban átmenetileg elvonták a figyelmet az európai rakétafegyverkezés kérdéséről, és a „kis hidegháború" légkörének erősödése ellenére **még élt a remény, hogy végül is fel lehet tartóztatni az euroraketa-fegyverkezést. Reagan elnök hivatalba lépésével azonban ezek a remények egyre inkább halványultak.** Az új amerikai elnök egyáltalán nem hitt a korábbi fegyverzetkorlátozási tárgyalások és megegyezések folytathatóságában és abban, hogy azok a Nyugat javára szolgálnának; az Egyesült Államok katonai erejének nagyarányú fejlesztésére vett irányt. Egyebek mellett 1981-ben elrendelte a neutronbomba gyártását, de megígérte az európaiaknak, hogy a beleegyezésük nélkül nem fogja hadrendbe állítani az új fegyvert; elrendelte az amerikai stratégiai erők fegyverzetének korszerűsítését (szárazföldi indítású interkontinentális MX-rakéták, B-1-es nehézbombázók). Ugyanakkor elfogadta, hogy pszichológiai szempontból tárgyaljon is Moszkvával.

Az ún. eurorakétákról szóló amerikai–szovjet tárgyalásokat el is kezdték Genfben (1981. november 30.), ám merőben eltérő volt a két fél álláspontja, így a tárgyalások nem ígértek közeli eredményt. Az Egyesült Államok ún. nulla megoldást javasolt, vagyis azt, hogy meg sem kezdik az amerikaiak a Pershing-rakéták nyugat-európai telepítését, ha a Szovjetunió visszavonja valamennyi SS-20-asait. Moszkva nem fogadta el ezt a megoldást, helyette egyrészt hajlandóságot mutatott arra, hogy kevesebb SS-20-ast telepít (1983-ban majd 405 db SS-20-asa lesz), másrészt, nem akarta, hogy a szovjet SS-22-es rakétáit (900 km-nél rövidebb hatósugarúak) is beszámítsák az egyensúlyi helyzetet kialakításánál, illetve, hogy bevonják ezeket az alkudozásokba.

A „kis hidegháború" légkörének stabilizálódásában fontos szerepet játszott az is, hogy **a keleti tömb több országában súlyos válsághelyzet alakult ki.** Mindenekelőtt Lengyelországban volt súlyos a helyzet. Az „országot fenyegető anarchia" felszámolására, kimondatlanul pedig az esetleges szovjet katonai intervenció megelőzése érdekében Wojciech Jaruzelski tábornok, aki 1981 őszén egyre nagyobb hatalmat kapott (miniszterelnök, pártvezető, védelmi miniszter december 13-án rendkívüli állapotot hirdetett ki. A szovjet

intervencióra vonatkozó feltételezés valószínűségét erősítette, hogy akkoriban a Szovjetunió irányítása is már-már kiszámíthatatlan volt (→ 11.3.).

1982. november 10-én (76 éves korában) **meghalt Brezsnyev**, akinek az egészsége már szinte egy évtizede egyre romlott. Brezsnyev halála olyan 18 éves korszaknak – Mihail Gorbacsov szavaival: a „pangás éveinek" – vetett véget, amely ugyan „megóvta" a reformoktól a Szovjetuniót, ám minden korábbinál jobban le is züllesztette az országot. Az 1970-es évek utolsó harmadára már az volt a jellemző a párt vezetésére, hogy túlságosan idős emberekből állt. (A politikai iroda tagjainak átlagos életkora hetven év körül járt.) Brezsnyev halála után a „gerontokrácia" még fiatalnak számító tagját, a szintén súlyosan beteg, 68. évében levő **Jurij Andropovot** választották meg a párt első titkárának. (Nem tisztázott, hogy Andropov egyáltalán mennyire tudott részt venni a döntésekben.) 11 hónap elteltével Andropov is meghalt (1984. február 9.), utána a 73 éves **Konsztantyin Csernyenko** következett, aki egy év múlva szintén elhunyt (1985. március 10.).

Időközben, az eurorakéták telepítésének 1983-ra kitűzött határidejének közeledtével **Reagan elnök döntött a rakétatelepítés** 1983 novemberétől való **megkezdéséről.** Az első rakétákat az NSZK-ba tervezték telepíteni, ahol 1982 októberében kormányváltás történt: a kereszténydemokrata Helmut Kohl foglalta el Schmidt kancellár helyét. Kohl kijelentette, hogy egyetért a telepítés megkezdésével, de meg kellett szereznie a Bundestag jóváhagyását is. Előzőleg az NSZK-ban és más nyugat-európai országokban **hatalmas pacifista mozgalom** alakult ki a rakétatelepítések ellen (1983. október 22-én az NSZK-ban 1,3 millió ember vett részt az atomfegyverek elleni tömegtüntetésen), miközben Kelet-Európában és a Szovjetunióban senki sem tiltakozott/tiltakozhatott a szovjet SS-20-sok telepítése ellen.

A „kis hidegháború" „forró" légkörére – és a Szovjetunióban a politikai és a katonai irányítás válságára – **jellemző,** hogy 1983. szeptember 1-jén a szovjet légierő lelőtt egy dél-koreai utasszállító repülőgépet. Az irányítási gondokkal küszködő szovjet vezetés egy területen viszonylag következetes maradt a diplomáciában: így az eurorakétákról Genfben folyó tárgyalások ismételten megszakadtak a szovjet fél magatartása és lépései nyomán. Mindezek után nem keltett meglepetést, hogy az amerikai eurorakéták telepítésének közeledtével végül is **a Szovjetunió félbeszakította a tárgyalásokat** (1983. november 23.).

1983 novemberében **megérkeztek az első Pershingek az NSZK-ba,** majd 1984–1985-ben végrehajtották a rakétatelepítéseket a többi nyugat-európai országban is. **Két új fegyverzetcsalád hadrendbe állításával helyreállt az eurorakéták egyensúlya Európában.** A Nyugat-Európa „finnlandizálásáról" szőtt szovjet tervek kudarcot vallottak.

10.4. Reagan „csillagháborús" (SDI) programja

Még be sem fejeződött a nyugat-európai rakétatelepítés, a Szovjetunió máris újabb, immár hosszú távú kihívással találta magát szemben. 1983. március 23-án Reagan elnök meghirdette a „csillagháborús" (SDI) programját. Ez a más néven „ballisztikus rakéták elleni védelmi terv"(BMD) igazi fordulatot hozott az első és a második SALT-szerződések alapjául szolgáló hadászati rakétaelhárító rendszerek korlátozására épülő tárgyalások világában. Az SDI ugyanis nem arra az elképzelésre épült, hogy a támadórakétákat védőrakétákkal kell megsemmisíteni, hanem arra, hogy lézersugárral. Reagan az Egyesült Államok növekvő technológiai fölényét kihasználva óriási költségráfordítással egy olyan „űrpajzs" kiépítésének tervét jelentette be, amely a szovjet támadó rakéták ellen hatásos védelmet ígér.

Pszichológiai téren az SDI olyan eszközként jelent meg, mint amely véget vet a kölcsönös fenyegetettség, az egymás kölcsönös megsemmisítése, a „terror egyensúlyának". A „csillagháborús" terv nyilvánvalóan szemben állt a SALT-megállapodásokkal, hiszen azok előírásai szerint mindkét fél lemondott az űrvédelmi rendszer kiépítéséről. Az elképzelés nagy meglepetést keltett az amerikai tudósok köreiben is, elnyerte, sőt élvezte a kongresszus és a katonai körök támogatását, hiszen esélyt ígért arra, hogy visszaállítsák vele az Egyesült Államok 1957-ben elveszített területi sebezhetetlenségét. Számítani lehetett arra, hogy a terv megvalósítása csillagászati összegekbe kerül ugyan, de arra is, hogy a Szovjetunió nem lesz képes hasonló tudományos és technikai előfeltételeket kialakítani, és lépést tartani a programhoz szükséges új tudományágak fejlődési ritmusával, vagy ha mégis nekivág egy hasonló programnak, akkor gazdaságilag „belerokkan" az erőfeszítésekbe.

A Reagan-kormányzat a Szovjetunió helyzetének felmérésekor a CIA-elemzések adataira támaszkodva abból a tézisből indult ki, hogy **a szovjet gazdaság a „túlterhelés határán", a „csőd szélén" áll.** Valóban, a Szovjetunió növekedési üteme már az 1960-as évek második felétől csökkenni kezdett. **A Szovjetunió gazdasági ereje soha nem volt egyenlő mértékű az USA-éval.** Az enyhülés időszakában is tartó „Nagy Rivalizálás" valójában aláásta a Szovjetunió és a szovjet impérium egész gazdaságát, hiszen Moszkvának a nálánál kétszer nagyobb amerikai gazdasággal kellett összemérnie erejét. A Varsói Szerződés terheit is döntően a Szovjetunió viselte, hiszen a tömb kis tagállamai összehasonlíthatatlanul kevesebbel járultak hozzá a szövetség fenntartásához, mint az EGK-országok a NATO-éhoz. Szélesebben, **a két világrendszer versengését nézve még rosszabbak voltak a Szovjetunió kilátásai.** Az Egyesült Államok vezette nyugati világban Washington olyan hatalmas és dinamikus gazdasággal rendelkező szövetségesekre támaszkodhatott, mint például Japán, miközben

a Szovjetunió szövetségesei közül elveszítette Kínát. Továbbá a világgazdaság perifériáján elhelyezkedő fejlődő országbeli szövetségesei szinte csak terhet jelentettek számára. A Fehér Ház elképzelései szerint a fegyverkezési verseny új fordulójával át lehet vágni a kommunista tömb „fő gazdasági ütőerét", s a kimerülés olyan állapotába juttatni az Szovjetuniót, hogy ezt követően az csak másodrendű hatalom lehet.

Az SDI meglepte az amerikaiak európai szövetségeseit is, különösen az 1979-ben, szintén a neokonzervatív hullám által hatalomra jutott **Margaret Thatchert.** A brit miniszterelnök asszony nyilvánosan is megfogalmazta aggodalmait a tervvel kapcsolatosan. Jelesen: az SDI felidézi a Kelet és Nyugat közötti katonai status quo destabilizálódásának veszélyét; az űrpajzs („Amerika erőd") létrehozása az Egyesült Államokat kevésbé teszi érzékennyé Európa sorsa iránt; a kétoldalú szovjet–amerikai általános fegyverzetkorlátozás esetén Nyugat-Európa fenyegetettebbé válhat, miközben általában leértékelődik.

A Szovjetunió és szövetségesei az 1980-as évek közepére kritikus helyzetbe kerültek. Nemcsak egyre kevésbé tudtak megfelelni a gazdasági, katonai, politikai és eszmei verseny kihívásainak, hanem **egyre nyomasztóbb mindennapi gondokkal is szembe kellett nézniük.** Immár nemcsak lelassult a gazdasági növekedés, de több országban visszaesés mutatkozott, élelmiszerhiánnyal küszködött a Szovjetunió, Lengyelország és Románia, ugrásszerűen növekedett az adósságállomány. Nyilvánvalóvá vált, hogy **növekszik a Nyugat és Kelet közötti tudományos és technológiai szakadék,** megjelent a világfejlődés perifériájára kerülés eshetősége/veszélye. Az 1980-as évek közepére számos jel mutatott arra, hogy **a Szovjetunió a világ „beteg embere", impériuma pedig a hanyatlás szakaszába lépett.** Beigazolódtak azok a számítások, amelyek szerint a Szovjetunió belerokkan a birodalmi túlterjeszkedésbe és az azt fenntartó militarizmusba. (1980 és 1985 között az évi katonai kiadások elvitték a GDP 15 százalékát.)

Brezsnyev és Csernyenko nyilván **nem voltak tudatában,** hogy milyen nagy bajban van a szovjet állam és a birodalom, **Andropov** azonban valószínű, hogy igen, hiszen a KGB-nek voltak megbízható adatai. Andropov rövid vezetése idején igyekezett is valamit tenni, hogy változzanak a dolgok. Csernyenko halála után az új főtitkárra, a politikai bizottság legfiatalabb tagjára, az 54 éves **Mihail Gorbacsovra** nehéz örökség szállt, rá maradt a csaknem megoldhatatlan feladat, hogy megpróbálkozzon a szinte lehetetlennel, a folyamatok megállításával vagy megfordításával.

10.5. Ázsia a kis hidegháború időszakában

10.5.1. Az amerikai–kínai kapcsolatok alakulása

Az amerikai–kínai kapcsolatokban az 1970-es évek elején bekövetkezett fordulatot (→ 8.5.) követően a Szovjetunió feltartóztatása a két ország közös célkitűzésévé vált. **Az egy Kína-elv amerikai elismerése** elvezetett a tajvani Kínai Köztársasághoz fűződő szerződéses viszony fokozatos átalakulásához is. 1978. december 15-én Washington és Peking közös nyilatkozatban (**második amerikai–kínai kommüniké**) jelentette be, hogy 1979. január 1-jétől a két állam hivatalos **diplomáciai kapcsolatokat létesít**. A dokumentumban Washington bejelentette, hogy a továbbiakban csak nem hivatalos, kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat fog fenntartani Tajvannal. Az egy Kína-elvének hivatalos elismerése pedig azt jelentette, hogy Washington Tajvant a Kínai Népköztársaság részeként kezeli. 1979. március 1-jén pedig megnyitották a két ország fővárosában a nagykövetségeket is.

A diplomáciai kapcsolatok felvétele átrendezte az Egyesült Államok és a Kínai Köztársaság (Tajvan) közötti viszonyt is. Washingtonnak 1979. január 1-jéig fel kellett mondania az 1954-ben kötött amerikai–tajvani védelmi szerződést, illetve valamennyi hivatalos államközi megállapodást. Továbbá a tajpeji amerikai nagykövetséget be kellett zárni. Az amerikai érdekek képviseletével a Tajvani Amerikai Intézetet bízták meg, amely a továbbiakban de facto nagykövetségként funkcionál. 1979 elején a kongresszus elfogadta az ún. ***Tajvani kapcsolatokról szóló törvényt*** (Taiwan Relations Act), amely **felváltotta a védelmi szerződést**. A törvény értelmében Washington védelmi jellegű fegyvereket szállíthat Tajvannak az ázsiai, illetve csendes-óceáni térség biztonságának fenntartása érdekében. Peking a belügyekbe való beavatkozásra hivatkozva elítélte a *Tajvani kapcsolatokról szóló törvényt*. Végső soron az amerikai–kínai közeledés nyomán Tajvan diplomáciai kapcsolatai nagymértékben beszűkültek.

A Kínai Népköztársaságnak a nyugati tömb szemében való felértékelődését nemcsak a fokozódó szovjetellenességgel, hanem a kínai gazdasági reformokkal is magyarázhatjuk. 1978. december 18. és 22. között a Kínai Kommunista Párt XI. kongresszusán útjára indította **Teng Hsziao-ping** (1904–1997) miniszterelnök-helyettes **a „reform és nyitás" névre keresztelt modernizációs programot**. A több szakaszban bevezetett gazdasági reformok Kínát bekapcsolták a világgazdaságba, és hatékonyabb ipari és mezőgazdasági termelést eredményeztek. Kína gazdasági növekedése évente átlagosan a 8 és 10 százalék közötti szinten mozgott az elmúlt három évtizedben. Teng Hsziao-ping ugyanakkor a híres **négy elv**vel gátat szabott a gazdasági reformoknak a politikai életre való kiterjesztése elé. A négy elv a következő: (1) a szocialista út megőrzése, (2) a nép demokratikus diktatúrájának fenntartása, (3) a Kínai Kommunista Párt vezető szerepének megtartása, (4) a marxizmus–leninizmus–maoizmus ideológiájának megőrzése.

10.5.2. Kína Ázsia-politikája

Az amerikai–kínai kapcsolatok szorosabbra fűzése következtében normalizálódott a Kínai Népköztársaság és Japán viszonya. 1972-ben **Peking és Tokió** diplomáciai kapcsolatokat létesített egymással, azonban a békeszerződéssel kapcsolatos tárgyalások elakadtak. Japán nem fogadta el Kína azon követelését, hogy a hegemóniaellenesség elve bekerüljön a szerződés szövegébe. Japán ugyanis szeretett volna kimaradni a szovjet–kínai szakításból. Végül a két állam **1978. augusztus 12-én béke- és barátsági szerződést kötött**. Japán számára a szovjet–kínai kapcsolatok megromlása, illetve a kínai gazdasági reformok vonzóvá tették a kommunista államot, mind politikailag, mind gazdaságilag. A Kínai Népköztársaság és Japán kereskedelmi egyezményt is kötött egymással 20 milliárd dollár értékben.

Az amerikai–kínai diplomáciai kapcsolatok felvételével párhuzamosan érlelődött **a kambodzsai–vietnami konfliktus** (harmadik indokínai háború). A Vietnami Szocialista Köztársaság 1978. december 25-én megtámadta Kambodzsát, területi szuverenitásának megsértése miatt elfoglalta Kambodzsa fővárosát, véget vetett a Pol Pot rezsimnek (→ 9.3.). Vietnam kambodzsai intervenciója felháborította a kínai vezetést, hiszen a konfliktus mögött a Szovjetunió támogatását vélte felfedezni. A szovjet–kínai ideológiai szembenállás leképeződött a kambodzsai–vietnami háborúban, ugyanis Kambodzsát a Kínai Népköztársaság segítette. Kambodzsa vietnami megszállása beavatkozásra ösztönözte Kínát. Válaszként támadást intézett Vietnam ellen a kínai kisebbségekkel szembeni atrocitásokra hivatkozva (1979. február 17.). A kínai-vietnami fegyveres konfliktusnak különleges jelentőséget adott, hogy két nappal korábban megújítás nélkül lejárt a 30 évre kötött szovjet–kínai barátsági egyezmény. A Vietnammal szembeni háború véglegessé tette a szovjet–kínai szakítást. A kínai katonák azonban olyan vietnami ellenállással találkoztak Kambodzsa északi részén, amelynek következtében március 5-én visszavonulót rendeltek el Pekingben. (A kínai hadvezetés összességében sikeresnek minősítette a Vietnam elleni megtorló akciót.)

A kambodzsai–vietnami konfliktuson túlmenően két más probléma is nehezítette a szovjet–kínai kapcsolatok rendezését. A Kínai Népköztársaság az Egyesült Államok mellett élesen elítélte a Szovjetunió afganisztáni intervencióját, amelyet a hegemóniára való törekvés egyik megnyilvánulásaként értékelt. Továbbá Pekingben az 1980-as években fenyegetésnek tekintették

azt a nagymértékű szovjet fegyverarzenált és hadsereget, amely a szovjet–kínai határ mentén állomásozott.

A vietnami kérdés, az afganisztáni intervenció és a határvita alkották a szovjet–kínai kapcsolatok rendezésének három akadályát az 1980-as években.

Reagan elnöksége alatt az amerikai–kínai kapcsolatok némileg megromlottak. 1981-ben számottevő mértékben megnőtt a Tajvanra szállított amerikai fegyverek mennyisége, amelyet Peking az egy Kína-elv megsértéseként értelmezett. Reagan elnök többször is támogatásáról biztosította a tajvani rezsimet. Washington azonban nem akarta kockáztatni a Pekinghez fűződő baráti viszonyát sem, ezért Alexander Haig külügyminiszter 1981 júniusában Kínába látogatott, majd többhónapos egyeztetés vette kezdetét Washington és Peking között. Ennek eredményeként a két kormány 1982. augusztus 17-én kiadta az ún. **harmadik közös nyilatkozatot** (kommünikét), amelyben **Washington** ismételten hitet tett az egy Kína-elv mellett, illetve ígéretet tett a Tajvanba irányuló fegyverszállítások fokozatos csökkentésére. A harmadik közös nyilatkozattal helyreállt az amerikai–kínai szövetség, amelyet Kína növekvő világpolitikai felelősségvállalása is elősegített. A Kínai Népköztársaság az 1980-as években több tucat nemzetközi szervezethez csatlakozott, illetve nemzetközi szerződésnek lett a részese.

A Kínai Népköztársaság és az Egyesült Királyság között a **Hongkong feletti szuverenitás kérdése** okozott nézeteltérést. Thatcher miniszterelnök 1982 szeptemberében Kínába látogatott, ahol a Hongkong nemzetközi jogi státusával kapcsolatos korábbi egyezmények (Nagy-Britannia az 1842-ben aláírt nankingi egyezményben szerezte meg Hongkongot) érvényességére hivatkozott. Teng Hsziao-ping pedig **„az egy ország két rendszer"** elvét hangoztatta, vagyis a Kínai Népköztársaság és Hongkong újraegyesítése esetén Hongkong megőrizheti különleges gazdasági státusát. Hosszú tárgyalások eredményeként **a brit és a kínai kormányfő aláírta a hongkongi kérdés rendezéséről szóló közös nyilatkozatot** (1984. december 19.) A dokumentum a kölcsönös ratifikálást követően 1985. május 27-én lépett életbe. A közös nyilatkozat rendezi Hongkong vitatott státusát, olyan módon, hogy 1997. július 1-jén az Egyesült Királyság átadja a Hongkong feletti szuverenitást a Kínai Népköztársaság számára. Peking garanciát vállalt, hogy megőrzi Hongkong gazdasági és politikai különállóságát 50 évig, s arra is, hogy a hongkongi Különleges Adminisztratív Régióra nem terjesztik ki a kínai rendszert, az egy ország két rendszer elv szellemében.

10.6. A Közel-Kelet a „kis hidegháború" időszakában

10.6.1. Izraeli intervenció Libanonban

A Carter-kormány által támogatott Camp David-i megállapodások (1978, → 9.4.2.) nem hoztak előrelépést a palesztin kérdést illetően. Bár a keretegyezmény előirányozta a palesztin autonómia létrehozását (az izraeli megszállás alatt álló Nyugati Parton és a Gázai-övezetben), az amerikai kormány sem Izraelt, sem Egyiptomot, sem a többi arab államot nem kényszerítette érdemi változtatásokra. Ennek hiányában viszont az akkor a polgárháború sújtotta Libanon (1975–1990) déli részén politikai és katonai bázissal rendelkező Palesztinai Felszabadítási Szervezet (PFSZ) viszonylag szabadon követhetett el támadásokat Izrael ellen. Az izraeli kormány 1982 folyamán hozott döntést arról, hogy egyszer és mindenkorra felszámolja a PFSZ libanoni bázisait (Békét Galileának nevű hadművelet). Az ötödik arab–izraeli háború néven is ismertté vált hónapokban (1982. június 6.– augusztus/szeptember) az izraeli hadsereg tevékenysége inkább beavatkozásnak tekinthető Libanon területén, mint a nemzetközi jog fogalmainak megfelelő háborúnak. Ellenfele nem a libanoni hadsereg volt, csupán a PFSZ és annak szövetségesei. Nagy áldozatok árán, de az akció elérte célját: a PFSZ kénytelen volt Tuniszba áttenni a székhelyét. (Onnan majd az oslói megállapodás (Elvi Nyilatkozat) aláírását és a Palesztin önkormányzati Hatóság létrehozását követően költözhet haza, a Gázai-övezetbe 1994-ben.)

Az izraeli hadsereg Libanon déli részére való visszavonulását követően az amerikai kormány mintegy 2000 tengerészgyalogost küldött Bejrut kérésére – rendfenntartási céllal – Libanonba. A többnemzetiségű (amerikai és francia, olasz, brit) békefenntartó erők 1982. augusztus közepén érkeztek az ország területére, ám az ellenük is irányuló egyre látványosabb akciókat követően (köztük az első közel-keleti öngyilkos merényletet végrehajtó síita Hezbollah tevékenysége nyomán) néhány éven belül el is hagyták Libanon területét.

10.6.2. Az iraki–iráni háború (1980–1988)

Az iraki–iráni háború előzményeit **regionális és globális szinten** érdemes vizsgálni. **Regionális szinten** az iraki–iráni kapcsolatokban lényeges fordulat következett be 1979-ben. Miután Iránban győzött az iszlám forradalom és Khomeini ajatollah meghirdette a forradalom exportját, a környező arab országok biztonságpolitikailag veszélyeztetve érezték magukat. Habár Irán nem tett konkrét háborús előkészületeket, mégis retorikája a szomszédos Irak számára fenyegetést jelentett. Szaddám Huszein iraki elnök, Szaúd-Arábia és más térségbeli országok anyagi támogatását élvezve elhatározta, hogy megelőzi az iszlám forradalom továbbterjedését. 1980. szeptember 17-én

Huszein az iraki tévé műsorában széttépte az Irak és Irán által 1975-ben aláírt algíri szerződést, és kijelentette, hogy a Shatt al-Arab folyó Irakhoz tartozik (→ 9.4.1.). **1980. szeptember 22-én Irak támadásával kezdetét vette az iraki–iráni háború (első öbölháború), amelyet Szaddám Huszein történelmi eseményekre hivatkozva kádiszijjai ütközetnek nevezett** (637-ben a hódító arab-muszlim seregek itt arattak győzelmet a perzsák felett). Szaddám Huszein továbbá arra is hivatkozott, hogy Irán jogtalanul szállta meg 1971-ben a Perzsa-öbölben található Abú Músza, Kis Tunb és Nagy Tunb szigeteket, amelyek az Egyesült Arab Emirátusokhoz tartoznak. Irak céljai között szerepelt továbbá az iráni Khuzisztán tartomány Irakhoz való csatolása, ahol számottevő arab eredetű kisebbség lakik.

Globális szinten az iraki–iráni háború kirobbanásában szerepet játszott a hidegháborús szembenállás. Az Egyesült Államok az iráni iszlám forradalom és az azt követő túszdráma következtében elveszítette egyik legfőbb közel-keleti szövetségesét. Irán stratégiai fekvése, a Perzsa-öböl bejáratának, a Hormuzi-szorosnak az ellenőrzése Washingtonban megerősítette a szovjet expanzióval kapcsolatos félelmeket. A szovjet terjeszkedésről alkotott amerikai nézeteket csak fokozta az afganisztáni szovjet intervenció. Az Egyesült Államok támogatta Szaddám Huszein ambícióit, hiszen érdekében állt az iráni rezsim megbuktatása. Az **Egyesült Államok** számára az iraki–iráni háború elsődlegesen a Carter-doktrínában is megfogalmazott Perzsa-öböl biztonságának szavatolása volt. Washington **hivatalosan semleges külpolitikát folytatott Irakkal és Iránnal szemben, azonban a valóságban Irakot támogatta.** 1982-ben Washington levette Irakot a terrorizmust támogató országok listájáról, amelynek eredményeként alapvetően javultak az amerikai–iraki kapcsolatok.

1981-től kezdve egyre gyakrabban támadták meg mind az irakiak, mind az irániak a Perzsa-öbölben a hajókat, ezzel veszélyeztetve az olajszállítás biztonságát. 1984-ben Irán idegen vizeken megtámadott egy kuvaiti és egy szaúdi tankerhajót. Az Egyesült Államok különösen a világ legnagyobb olajkészletével rendelkező Szaúd-Arábiát féltette az iraki–iráni háború esetleges átterjedése miatt. Washington 1987-től kezdve katonai védelmet ígért valamennyi semleges állam hajójának, ha amerikai felségjelzés alatt hajóznak a Perzsa-öböl térségében. 1988. július 3-án az USS Vincennes nevű hadihajó lelőtte az Iran Air 655-ös számú polgári járatát, amely 290 polgári áldozatot követelt. (Az amerikai légierő vadászgépnek nézte az utasszállító repülőgépet.)

A **Szovjetunió hivatalosan** az Egyesült Államokhoz hasonlóan **a semlegesség külpolitikáját folytatta** az iraki–iráni háborúval kapcsolatban. Mind Irakkal, mind Iránnal jó kapcsolatokat tartott fenn. 1972-ben Moszkva

barátsági szerződést kötött Bagdaddal, és támogatta a Baath Párt hatalmát. Miután Iránban az iszlám forradalom győzelmét követően nagy sátánnak nevezték az Egyesült Államokat, Moszkva potenciális szövetségest látott Teheránban is. A háború második szakaszától, 1982-től kezdve a Szovjetunió fokozatosan feladta semlegességét és Irakot támogatta. Az iráni belpolitikára ugyanis a szovjetellenesség volt jellemző, elnyomták a Moszkva által támogatott kommunista pártot is. Moszkva félelmei azonban az iszlám forradalom exportjával, a radikális iszlámizmus Közép-Ázsiára való átterjedésével voltak kapcsolatosak. 1982-től kezdve ugrásszerűen megnövekedett az Iraknak eladott fegyverek értéke.

Katonai szempontból a háború két szakaszra osztható. Az **első szakasz** az 1980 és 1982 közötti időszakra tehető. Irak 1980 szeptemberétől légitámadásokat hajtott végre az iráni légiflotta megsemmisítése érdekében, azonban a súlyos iráni veszteségek ellenére sem érte el célját. A szárazföldi támadás célja stratégiai pontok és városok elfoglalása volt. Bagdad azonban elszámította magát, ugyanis a kezdeti iraki fölény hamar szertefoszlott. Khomeini ajatollah forradalmi retorikájával százezres nagyságú utánpótlást biztosított a hadműveletek számára. Szaddám Huszein nem vette figyelembe, hogy Irán lényegesen nagyobb lakossággal és területtel rendelkezik, mint Irak. Irán ellentámadása Bászra város környékén 1980 őszén megsemmisítette az olajkitermeléshez kapcsolódó infrastruktúrát. 1981-ben Irak fokozatosan elvesztette fölényét, majd 1982 júniusában Irán ellentámadásával megkezdődött **a háború második szakasza.** Irán visszafoglalta a háború első szakaszában elvesztett területeit, majd júliusban katonái átlépték az iraki határt. Irak azonban olyan modern és hatékony fegyverekkel rendelkezett, amelyek megakadályozták, hogy Irán jelentősebb fölényre tegyen szert. 1982-től kezdve az iraki–iráni határ mentén többéves **állóháború** alakult ki, amely komoly anyagi és emberveszteséget okozott mindkét ország számára.

Az 1980-as években Irak és Irán a világ legjelentősebb fegyvervásárlóivá váltak. **Irak a háború alatt a világ fegyverkereskedelmének mintegy tíz százalékát bonyolította le.** Mintegy 20 milliárd dollár értékben jutott fegyverekhez a Szovjetuniótól, de Franciaország, Egyiptom, Brazília és a Kínai Népköztársaság is több millió dollár értékben kötött üzletet a közel-keleti országgal. Irak az 1980-as években vegyi fegyverekhez, illetve azok alapanyagához is hozzájutott, elsősorban nyugati országoktól (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, stb.) vásárolva, amelyeket 1984-ben és 1985-ben bevetett az iráni hadsereggel szemben. Az Egyesült Államok több száz millió dollár értékben adott el fegyvereket Iraknak és logisztikai segítséget nyújtott az iráni csapatok mozgásának felderítésében. Irak az 1980-as évek közepén a Közel-Kelet legerősebb hadseregével rendelkezett, ugyanis az iraki katonák száma egymillió főre növekedett. 1981. június 7-én izraeli

repülőgépek az Operation Opera kódnevű akció keretében megsemmisítették az Irak területén található osziraki nukleáris reaktort, amely az 1970-es években francia segítséggel kezdte meg a működését. **A közel-keleti hatalmi egyensúly a háború alatti években Irak javára billent.**

Irán fegyvervásárlási lehetőségei az iszlám forradalmat követő években igencsak beszűkültek. Irán még az 1979 előtti időszakból számottevő mértékű modern amerikai fegyverrendszerrel rendelkezett, azonban 1979 után a megromlott amerikai–iráni viszony következtében nem juthatott modern eszközökhöz. Irán elsősorban Észak-Koreától, Líbiától, Szíriától és a Kínai Népköztársaságtól vásárolt fegyvereket. Reagan elnök azonban az 1980-as évek közepétől kezdve először Izraelen keresztül, majd közvetlenül is értékesített fegyvereket (tankokat, repülőgépeket stb.) Irán számára. **Az Egyesült Államok, több más állam mellett tehát mindkét háborúzó fél számára értékesített fegyvereket.** Az iráni fegyvereladásból befolyt összeg egy részét Washington a nicaraguai kontrák támogatására fordította. A fegyvereladás ténye 1986-ban kiderült, és komoly belpolitikai válságot okozott az Egyesült Államokban **(Irán kontra ügy).**

Az iraki–iráni háborúban fontos szerepet játszottak a két ország területén élő kisebbségek. Szaddám Huszein az iráni teokratikus rezsimmel szemben álló csoportoknak nyújtott menedéket és fegyveres támogatást. Ilyen volt a Mudzsahedin-e Kalk (a háború alatt az Irán Nemzeti Felszabadító Hadserege nevet viselte), amely az 1980-as évek elején áthelyezte székhelyét Irak területére. Irak segítette továbbá az iráni kurdokat (Iráni Kurdisztán Demokratikus Pártja). Khomeini Iránja pedig az iraki kurdokat fegyverezte fel és segédkezett a Szaddám-ellenes hadműveletekben. **Szaddám Huszein 1988-ban meghirdette az iraki kurdok elleni Anfal hadműveletet,** amelynek két éve alatt több mint 4000 települést romboltak le, és megközelítőleg 50 000–100 000 emberrel végeztek. Irak többek között vegyi fegyvereket is alkalmazott a kurdokkal szemben.

A háború 1988. augusztus 20-án zárult le, miután mindkét szemben álló fél elfogadta az ENSZ Biztonsági Tanácsának 598. (1987. július 20.) számú tűzszüneti határozatát. A háborúban egyik harcoló fél sem érte el kitűzött katonai céljait, és mindkét állam súlyos emberi és anyagi veszteségeket szenvedett. A háború áldozatainak száma eléri az egymillió főt, az anyagi pusztítás pedig felbecsülhetetlen. A háború végére az Irak és Irán között korábban létező hatalmi egyensúly Irak javára billent el, amely elvezet majd a második öbölháború (1991) kirobbanásához.

11. A hidegháború vége és a Szovjetunió felbomlása (1985–1991)

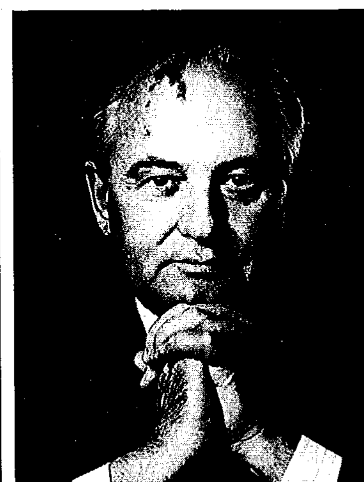
A hozzáértők számára a kommunizmus bukása az 1980-as évek második felében már nem volt ugyan kérdéses, a rendszerváltások váratlan mivolta és hirtelen lefolyása mégis meglepetés erejével hatott. A külföldön ünnepelt, a Szovjetunióban különösebben nagyra nem tartott Gorbacsov reformálni akart, nem rendszert buktatni. Ennek érdekében igyekezett jó viszonyt ápolni az Egyesült Államokkal, és minél több témában, elsősorban a nukleáris és hagyományos fegyverek leszerelése terén törekedett tárgyalásokra. A kommunista rendszer azonban már nem viselte el a reformokat. Timothy Garton Ash brit történész-publicista szavaival élve annak bukása „Lengyelországban tíz évbe telt, Magyarországon tíz hónapba, Kelet-Németországban tíz hétbe, Csehszlovákiában tíz napba." Az annus mirabilis (1989) azonban nemcsak a Közép-Európa államaiban járt látványos változásokkal, hanem a két német állam egyesülését, illetve az évtizedeken keresztül elnyomott nemzeti érzések fellobbanásának köszönhetően a Szovjetunió felbomlását is maga után vonta.

11.1. A Gorbacsov vezette Szovjetunió külpolitikája

„A továbbiakban nem élhetünk úgy, mint eddig" idézi John Lewis Gaddis a gondolatot, amit állítólag Gorbacsov mondott a feleségének az SZKP főtitkári posztjára való kinevezése előtti este. A Moszkvai Állami Egyetemen jogi diplomát szerzett Gorbacsov fokozatosan lépkedett előre az SZKP hierarchiáján belül. A gerontokrata vezetők után fiatalon, mindössze 54 évesen került a Szovjetunió élére. Az 1970-es évek végére megismerkedett a párt fő ideológusával Mihail Szuszlovval, Fjodor Kulakovval, a Krím területi párttitkárával, majd Andropovval, Csernyenkóval, sőt az első számú vezetőnek számító Brezsnyevvel is. A legfontosabb poszton egymást követő idős vezetők halálát – Brezsnyev (1982), Andropov (1984), majd Csernyenko (1985) – követően Gromiko, vagy ahogy diplomáciai körökben emlegették, Mr. Nyet külügyminiszter befolyásának köszönhetően a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkárává Gorbacsovot választották. Gromikóval való jó viszonyában fontos szerepet játszhatott, hogy 1984 tavaszától Gorbacsov töltötte be a parlament külügyi bizottságának elnöki tisztét. Az év végén e minőségében Londonba látogató fiatal politikussal való találkozót követően Thatcher brit miniszterelnök meglehetősen pozitívan nyilatkozott Gorbacsovról („I like Mr Gorbachev, we can do

business together"). Az együttműködésre sokat nem kellett várnia: az SZKP csúcsintézményének számító politikai iroda döntésének köszönhetően **Gorbacsov 1985. március 11-én az SZKP főtitkára, a Szovjetunió első embere lett (1991. augusztus 23-ig).** A kinevezését jóváhagyó központi bizottság 1985. áprilisi ülésén hozzájárult az intézményrendszer reformjának megkezdéséhez is. Az, hogy min kívánnak változtatni – írja John Lewis Gaddis – világos volt, hogy hogyan és milyen irányban, már kevésbé. Ismerve a szovjet gazdaság állapotát és felismerve a Nyugathoz viszonyított lemaradását Gorbacsov egyszerűen visszájára fordította a „kis hidegháború" időszakában (→10.) nyíltan vállalt szovjet doktrínát és a gazdaság fejlesztése érdekében valódi détente-ot képzelt el külpolitikájában. Miközben elődei évtizedeken keresztül azt propagálták, hogy egy nukleáris háborút egyedül a Szovjetunió képes túlélni, addig Gorbacsov vállalta annak kimondását, hogy senki nem maradhat érintetlen – a Szovjetunió sem. Felfogása szerint **a biztonságot politikai eszközökkel kell megteremteni, nem katonai erődemonstrációval.** Ami a belső helyzetelemzést illeti, Gorbacsov számára mindaz, ami Kelet-Közép-Európa államait és a Szovjetunió tagköztársaságait az 1980-as évek közepén jellemezte, az inkább teljesítménybeli válságot, mint a rendszer egészének válságát jelentette, írja Charles Gati. Ennek megfelelően a (gazdasági) teljesítményt kellett fokozni a kommunista tömb pozíciójának javítása érdekében. Gorbacsov közgazdasági nézeteinek formálásában volt némi szerepe George Shultz amerikai külügyminiszternek is, aki – a Stanford Egyetem korábbi professzoraként – szívügyének tekintette a szovjet főtitkár folyamatos továbbképzését. Viszonyuk volt annyira baráti, hogy Gorbacsov viccesen felajánlotta Shultznak, talán vezesse ő a központi tervhivatalt Moszkvában, ha már egyszer olyan sok ötlete van arra nézve, hogyan kell egy zárt társadalmat és tervutasításokhoz szokott gazdaságot nyitottabbá tenni.

A Gorbacsov által bevezetett reformok a „glasznoszty" (nyilvánosság, átláthatóság) **és „peresztrojka"** (átépítés, átalakítás) **elvekre épültek.** A glasznoszty II. Sándor cár XIX. századi „politikai szótárából" származott, és a nyilvánosság közügyekbe való bevonására, a cenzúra eltörlésére, a tabuk nélküli véleménynyilvánításra bátorított. Az SZKP 27. kongeresszusának alkalmából (1986. február) „a párt és a nép egy és ugyanaz" transzparensek jelentek meg. Ennek nyomán egyre nagyobb számban jelenhettek meg orosz nyelven a rendszert bíráló olyan hazai és külföldi művek, mint pl. George Orwell 1984 című munkája, nőtt a kivándorlási engedélyek száma, valamint sokkal szabadabbá vált az olyan különféle egyesületek, szövetségek, körök létrehozása, amelyek alternatívát jelentettek a párt mindenható befolyásával szemben. Mindettől függetlenül egyre-másra születtek az emberi jogokat továbbra is korlátozó jogszabályok. A sajtó 1990-ig nem élvezett teljes

Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931–) a Szovjetunió utolsó „első számú vezetője", az SZKP utolsó főtitkára volt. Nyugaton mindig nagyobb elismertségnek örvendett, mint hazájában. Ezt személyiségén – vitaképességén, humorérzékén – kívül elsősorban annak köszönhette, hogy a világ „közbiztonságát" fenyegető nukleáris arzenál korlátozása, illetve leszerelése tárgyában pragmatikus álláspontot képviselt. Ahogy Zsoresz Medvegyev fogalmazott, „Gorbacsov határozottan nem keltette olyan ember benyomását, aki csak a megfelelő alkalomra vár, hogy ledobhassa az atombombát Nyugatra." A Kaukázus északi részén egy kis faluban született. A Moszkvai Egyetemen szerzett diplomát. Ezekben az években lett tagja a kommunista ifjúsági szervezetnek (Komszomol), az SZKP-nak, illetve vette feleségül Raisza M. Titorenko filozófus-hallgatónőt, aki egy életre társa lett. Másoddiplomáját agrártudományból szerezte. Az SZKP Központi Bizottságának 1971-ben lett tagja, majd az évtized végén (immár Moszkvában) a mezőgazdasági ügyekért felelős titkár. Ahogy Medvegyev fogalmaz „a szovjet mezőgazdaság gyakran bizonyult az érte felelős vezetők politikai temetőjének". Gorbacsovnak sem volt könnyű dolga. Csodát nem sikerült tennie, ám a teljesítmény nem befolyásolta, hogy a politikai iroda (legfiatalabb) tagja lett (1980).

Hatalomra kerülése nem hosszasan tervezgetett stratégia eredménye volt, bár kétségtelen, hogy Brezsnyev halálát követően Andropov Gorbacsovban látta a Szovjetunió jövőjét. Annak, hogy Andropov halálát követően végül mégis Csernyenko következett, sok oka volt. A szintén idős Csernyenko halálát követően néhány órán belül Gorbacsovot megválasztották az SZKP főtitkárának. Személyében a Szovjetunió dinamikus, logikusan gondolkodó vezetőt nyert, aki azonban – külpolitikai sikerei ellenére – végül képtelennek bizonyult a rendszer átalakítására, megreformálására. Bár a Szovjetunió és ideológiája menthetetlen volt, a bukás a lehető legkevesebb áldozattal járt. A békés átmenetért 1990-ben Nobel-békedíjjal tüntették ki.

Amerikai kongresszusi képviselők Gorbacsovval való moszkvai találkozójukat követően a következőképpen jellemezték: „kiváló New York-i ügyvéd lehetne. Jól tájékozott, városias, határozott, kitartó, szellemes és mindenekelőtt fegyelmezett gondolkodású".

szabadságot; a nemzeti-nemzetiségi problémákat csak korlátozottan lehetett szóba hozni. A peresztrojka kifejezés története az 1930-as évek elejére, az első ötéves tervek időszakába nyúlik vissza; Gorbacsov, először 1985 nyarán, a szükséges gazdasági szerkezetváltásra utalt vele, amely azonban bármennyire szükséges volt is, mégsicsak álom maradt. Főtitkárként első beszédében az ipari és mezőgazdasági üzemek nagyobb önállóságáról beszélt, az enyhülés és megbékélés politikájának folytatásáról, illetve a rend és fegyelem megszilárdításáról. A „reformokat felülről" elvet vallotta. Első, méltán népszerűtlen intézkedései közé tartozott az egyre kezelhetetlenebb gondokat jelentő alkoholfogyasztás szigorú szabályozása. Az intézkedések nem érték el a kívánt hatást és sokat ártottak a szovjet élelmiszeriparnak. Az 1980-as évek második felében az átlag szovjet polgár nem sokat érzékelt a gazdasági szerkezetváltás előnyeiből.

Ahogy 1988-ban megállapították, „az első három év a peresztrojka koncepciójának kimunkálására ment el". E koncepció Gorbacsov magyarul is megjelent *Peresztrojka és glasznosztyi: új gondolkodás* című könyvében került részletezésre. A Gorbacsov által meghirdetett peresztrojka jegyében **számos intézményi és személyi változtatásra került sor.** 1985-ben az akkor 28 éve külügyminiszterkedő Mr. Nyet, Andrej Gromiko, a Szovjetunió államfője – a Legfelsőbb Tanács elnöki tanácsának elnöke – lett. A külügyminiszteri posztot a grúz származású **Eduard Sevarnadze** kapta (1985. július 2.). Az első évben a párt, illetve a politikai élet felső vezetésének kétharmadát cserélték le. 1988-ban további fontos változások következtek be a politikai hatalmi struktúrában is, amennyiben Gorbacsov elnyerte az államfőnek megfelelő, addig Gromiko által betöltött (újonnan létrehozott) a Szovjetunió elnöke tisztet is (1988. október 11.). Az évtized végére a közép- és alsó szintű párttitkár-választásokon megközelítőleg kilencvenezer funkcionáriust cseréltek le a demokratizálás jegyében. A személycserék nemcsak a pártban, de a KGB-ben és a hadseregben is változásokkal jártak.

Noha **a meghirdetett reformok teljesítményjavulást képtelenek voltak elérni**, annyiban mégiscsak sikeresnek tekinthetőek, amennyiben egyfajta utólagos elismerést biztosítottak a kelet-közép-európai államok „függetlenségi" törekvéseinek (1956, 1968, 1980–1981). Amikor Gorbacsovot a peresztrojka meghirdetésekor megkérdezték, hogy mégis mi a különbség az ő reformjai és a csehszlovák reformkommunisták által kezdeményezett „emberarcú szocializmus" programja között, annyit felelt: tizenkilenc év. Miközben a „prágai tavasz" bukása Moszkván és a Moszkvához hű csehszlovák politikusokon múlt, addig a gorbacsovi reformok részben a tömbön belüli államok és szovjet tagköztársaságok együttműködésének hiányán buktak el (→ 11.5.). A kudarc másik fontos

oka az volt – ahogy azt Gorbacsov utólag elismerte –, hogy a szocializmus képtelen volt egyszerre ösztönözni a hatékony munkát és bátorítani az egyéni kezdeményező készséget.

Miután a rendszerbeli problémák megoldása – akár sikeres, akár sikertelen reformokkal – komoly belső erőfeszítést követelt a szovjet politikai osztálytól és a társadalomtól, a stabilitás fenntartása érdekében szükségszerű volt a rendszeren kívüli másik főszereplővel, az Egyesült Államokkal való kapcsolatok újraértékelése is. Bár a fegyverzet-ellenőrzésre vonatkozó – a Szovjetunió magatartása miatt – 1983-ban Genfben megszakadt tárgyalások újrafelvételére hamarabb sor került, mint a belső reformok nyilvános meghirdetésére, a szovjet politikai osztály számára nyilvánvaló volt, hogy Reagan fegyverkezési versenyt ösztönző és a szovjet gazdaságot gyengíteni kívánó tervei (→10.4.) alól valahogy ki kell húznia a talajt. Miután a NATO-rakéták európai telepítését nem sikerült megakadályozni, Gromiko külügyminiszter – Reagan második elnökségének kezdetén – vonakodva bár, de hozzájárult a fegyverzet-ellenőrzési tárgyalások felújításához. Csernyenko halálát követően az amerikai kormányzat fellélegezhetett. Gorbacsov személyében Reagan választ kapott arra vonatkozó kérdésére, amely azt feszegette, „[...] hogyan juthatnék bármilyen eredményre az oroszokkal, ha azok folyton kihalnak mellőlem?"

11.2. Amerikai külpolitika és amerikai–szovjet csúcstalálkozók

Az amerikai külpolitika hosszú idő óta, még az 1980-as évek első felében is a kölcsönös elrettentés (MAD; →6.1.) katonai doktrínájára épült. Ez biztosította a nemzetközi rendszer stabilitását. Értelmét Reagan külpolitikájának kibontakozásáig Washingtonban sem nagyon kérdőjelezte meg senki. Reagan volt az első, aki 1983-ban egy tévébeszédében először felvetette, hogy mi lenne, ha az Egyesült Államok területe felé potenciálisan elindított stratégiai ballisztikus rakétát még azt megelőzően sikerülne megsemmisíteni, hogy az elérné az ország területét. Az SDI-program ellenzői számára világos volt ennek kockázata: bármiféle támadórakétával szembeni hatékony védelem azonnal felborítaná azt az egyensúlyt, amely az 1960-as évek óta annyira kényelmes volt. Amit – Gaddis szerint – Reagan kiválóan felismert, az az előbbi nézet statikus jellege volt. A világ azonban sokat változott, és Reagan megpróbálta kihasználni, hogy a Szovjetunió gazdasági, katonai, ideológiai értelemben egyaránt veszíteni látszott befolyásából. Amennyiben viszont a szuperhatalmi státust belülről egyre kevésbé támogatja a kommunista rendszer – gondolkodott tovább az elnök – akkor idejétmúlt bármiféle nemzetközi rendszerbeli stabilitásra hivatkozni. Sőt nemcsak idejétmúlt, de immorális is: ha a Szovjetunió összeomlóban van, akkor mi igazolná, hogy Kelet-Közép-

Európa továbbra is az – elvben még érvényben lévő – Brezsnyev-doktrína túsza maradjon? Reagan szerint sokkal helyesebb magatartás, ha az Egyesült Államok a dezintegrációt ösztönzi – vagyis csupán segít a történelemnek annak elvégzésében, amelyet idősebb George Bush, Reagan utódja, az (Indiana állambeli) Notre Dame Egyetemen 1981-ben tartott beszédében vizionált: a Nyugatnak nem kell feltartóztatnia a kommunizmust, az saját magát fogja felszámolni. Az persze más kérdés, hogy Reagan mennyire nyitott kapukat döntögetett – végső soron a Brezsnyev-doktrínának már évekkel korábban, a lengyelországi eseményekkor sem szereztek érvényt (→ 11.3.).

A cél elérése érdekében alkalmazott stratégia Reagan két elnöki ciklusa alatt nagy változáson ment keresztül – vagy, ahogy Walter LeFaber értékelte, elnöksége mintha egyre skizofrénebbé vált volna. Az első években harsányabb volt, kihívóbb, és szinte minden fronton az erőszak-alkalmazás szükségességének hirdetésére épült (→ 10.1.). Az 1980-as évek közepére már nyíltan hivatkozták a Reagan-doktrínát, amely lényegében a Szovjetunióval szembeni nacionalista mozgalmak támogatását jelentette, hangsúlyozva, hogy a Brezsnyev-doktrína ékes bizonyítéka annak, hogy a Szovjetunió a világ utolsó nagy imperialista hatalma. Reagan módszerei a csendes meggyőzésről a diplomáciai eszközökön keresztül, a fentebb említett szovjetellenes mozgalmak támogatásán keresztül a lehengerlő beszédekig elég változatos képet mutattak. Ez utóbbira példa a brandenburgi kapunál Nyugat-Berlinben, 1987. június 12-én elmondott beszéde, amely nyílt felszólításban – „Gorbacsov úr, bontsa le ezt a falat" – végződött. Nem mellesleg az amerikai külügyminisztérium tanácsa ellenére.

Ehhez képest az amerikai–szovjet viszony sosem volt annyira „intim", mint Reagan második elnöksége, illetve Gorbacsov főtitkársága idején. Az 1980-as évek első felének kiélezett helyzetei – például a Szovjetunió által tévedésből, de szándékosan lelőtt koreai utasszállító gép tragédiája (Szahalin, 1983. szeptember) vagy a NATO átfogó Able Archer nevet viselő hadgyakorlatára (1983. november) adott szovjet reakció – is hozzájárultak ahhoz, hogy az évtized közepére Reagan felismerte, milyen nem kívánt szovjet válaszokhoz is vezethet a demonstratív jellegű retorika vagy erőszak. 1984. január 16-án, a Fehér Házban az amerikai–szovjet kapcsolatokat értékelő beszédében beszédírói számára is váratlan fordulattal élve javasolta, hogy az amerikai–szovjet kapcsolatokat abban a szellemben értékeljék át, ahogy az átlagos amerikait megtestesítő Jim és Sally, illetve az orosz kisembert idéző Ivan és Mása is megtalálná a közös hangot („[...] just suppose with me for a moment that Ivan and Masa could find themselves, oh, say, [...] sharing a shelter from the rain or storm with Jim and Sally and there was no language barrier to keep them from getting acquainted..."). Visszaemlékezések szerint a tisztviselő a Fehér Házban –, akit összezavart a legépelt beszédhez hozzáfűzött kézi jegyzet –, félhangos „[...] ki írta ezt a szart?" csodálkozással reagált. Moszkvában valamit mégis megérthettek Reagan szavaiból, hiszen a szovjet külügyminisztérium minden korábbi elutasító magatartása ellenére, hozzájárult a tárgyalások újrakezdéséhez. Az évtized második felében az első számú vezetők – 1985 és 1988 között Reagan és Gorbacsov, 1989-ben már Bush és Gorbacsov – szinte minden évben találkoztak, hogy eszmét cseréljenek a közös érdekeltségű kérdésekről. Ezek közé tartoztak a közepes és a nagy hatótávolságú hagyományos és nukleáris fegyverek korlátozására és leszerelésére vonatkozó egyeztetések, illetve a Szovjetunió hadseregének afganisztáni tartózkodása.

Az 1979 óta először megrendezett csúcstalálkozóra 1985. november 19–20-án Genfben került sor, ahol rögtön további találkozók előkészítésében is egyetértettek. Afganisztánnal kapcsolatban Gorbacsov még nem említette a szovjet csapatok kivonását, de már kifejezte, hogy a helyzetre megoldást kell találni. Ami Reagan csillagháborús tervét illeti, az SDI kapcsán érezhető volt a szovjet vezetők ellenállása. Miközben az amerikai álláspont szerint a program kidolgozása összeegyeztethető az ABM-szerződés (1972) korlátozásaival, és Reagan szerint a két államnak együtt kellene működnie a stratégiai támadás és a stratégiai védelem közötti reláció megállapításában, addig a Szovjetuniónak se pénze, se technológiája nem volt abban részt venni. A találkozó végén a két vezető közös nyilatkozatban erősítette meg, hogy a stratégiai fegyverek mennyiségét drasztikusan csökkenteni kívánják, amelynek mikéntjét a további találkozókon dolgozzák ki. Néhány héttel később Gorbacsov nyilvánosan kezdeményezte, hogy mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió kötelezze el magát amellett, hogy 2000-re megszabadulnak a nukleáris fegyverektől. Elődeivel ellentétben Gorbacsov kezdte hinni, amit – „trust me" – Reagan folyton mondogatott a szovjet vezetőknek.

Az alig egy évvel később **Reykjavíkban rendezett csúcsnak (1986. október 11–12.) két fő témája volt: egyrészt az Ázsiába és Európába telepített közepes hatótávolságú rakéták számának a csökkentése, másrészt az SDI-program.** A tárgyalások során Reagan és Gorbacsov feltételesen megállapodtak az európai közepes hatótávolságú nukleáris ballisztikus rakéták tíz éven belüli megsemmisítéséről, amely gyakorlatilag azt jelentette, hogy Gorbacsov elfogadta a Reagan által korábban kezdeményezett nulla megoldást. Egyetértettek a stratégiai jellegű, interkontinentális nukleáris hordozóeszközök és robbanófejek számának ideiglenes jelleggel történő maximalizálásban is (1600, illetve 6000 db mindkét oldalon). Sőt Reagan nemcsak azt ajánlotta fel, hogy az összes ilyen fegyvert tíz éven belül mindkét fél szerelje le, de azt is, hogy megosztja Moszkvával az SDI kutatási eredményeit. **Ennek ellenére a kétnapos csúcstalálkozó végül összeomlott**, hiszen az SDI-programról nem

sikerült Gorbacsovot meggyőzni. A Szovjetunió ragaszkodott az ABM-szerződés megváltoztatásához oly módon, hogy az SDI-program kísérleti szakaszban lévő kutatásai legfeljebb laboratóriumi keretek között legyenek lehetségesek; az Egyesült Államok azonban nem volt hajlandó az ABM-szerződés felülvizsgálatára. Miközben Reagan egyszerűen nem értette, hogy minek köszönhető, hogy valaki olyan fegyverek elleni védelmi rendszert ellenez, amely fegyverek elvileg már nem is léteznek, addig Gorbacsov azt találhatta különösnek, hogy mi szükség van bármiféle komplex rakétaelhárítási rendszerre, ha a rakéták megsemmisítése napirenden van. A találkozó összeomlása miatt az Egyesült Államok európai szövetségesei különösen nehezteltek, hiszen a közepes hatótávolságú nukleáris erők európai kivonására vonatkozó megállapodásra sem került sor.

Ha a két fél az SDI kapcsán nem is értett egyet, a nukleáris leszerelés közös érdekük volt. Az **INF-szerződés** (Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty) aláírása – kb. fél évvel a glasznoszty és peresztrojka programjának moszkvai meghirdetését követően – végül a **Washingtonban 1987. december 8-án megvalósult, harmadik csúcstalálkozó eredménye lett.** Egyes vélemények szerint ez volt a hidegháború de jure lezárása. Az Egyesült Államok akkoriban ténylegesen 8000, a Szovjetunió 10 000 földről és tengeralattjáróról indítható nukleáris rakétatöltettel (robbanófejjel) rendelkezett. Ehhez képest a felek – kompromisszumos megoldásként – a stratégiai ballisztikus rakéták robbanófejeinek 4900–4900 darabban való maximalizálásában állapodtak meg. Szovjet és amerikai szakértők jelenlétében kölcsönösen leszerelték az ún. eurorakétákat, vagyis az SS-20-as és a Pershing II-es rakétákat. Az ABM-szerződés eltérő értelmezésével kapcsolatban a felek közös zárónyilatkozatban elkötelezték magukat egy olyan szakértői csoport felállítása mellett, amelynek feladata az ABM-szerződés tartalmának értelmezése lett. A Szovjetunió továbbra is kitartott amellett, hogy a szerződés tiltja az űrbeli tesztelést, fejlesztést, telepítést, miközben a Reagan-adminisztráció ragaszkodott a szélesebb értelmezéshez, amely lehetővé tette az SDI tesztelését és fejlesztését. Szintén megmaradtak a nézetkülönbségek a regionális és az emberi jogi kérdések területén, elsősorban az afganisztáni szovjet kivonulás menetrendjét illetően. A nyolc éve folyó iraki–iráni háború kapcsán Gorbacsov kijelentette, hogy még nincs szükség arra az embargó bevezetését szorgalmazó ENSZ-határozatra, amelyet az Egyesült Államok erősen ösztönzött. A felek által kiadott zárónyilatkozat kifejezte abbéli reményüket, hogy a jövőben sikerül megállapodniuk a stratégiai, nagy hatótávolságú nukleáris fegyverek 50 százalékos csökkentésében is, valamint, hogy sikerül egy, a stratégiai fegyverekről szóló olyan egyezményt kötni, amely a kölcsönös ellenőrzési mechanizmust is magában foglalja.

A következő évben – ezúttal tavasszal – **Moszkva adott otthont a találkozónak (1988. május 29.– június 2.)**, immár azt követően, hogy a szovjet hadsereg megkezdte az Afganisztánból való kivonulást (május 15.). Mivel Reagan elnöksége a végéhez közeledett, nagy eredmények a stratégiailag fontos kérdésekben nem születtek, de a tárgyalások előrehaladtak. Sikerült megállapodni például a földi telepítésű interkontinentális rakéták korlátozásának kölcsönös ellenőrzési mechanizmusának kérdésében és az Európában állomásozó szárazföldi haderők létszáma csökkentésének mikéntjében. Nem történt viszont előrelépés a tengeri cirkálórakétákat és az űrbe telepítendő fegyvereket (az SDI-programot) illetően. Miután kölcsönösen kicserélték a korábban aláírt és a két ország törvényhozó szervei által ratifikált INF-szerződéseket, az hatályba lépett (1988. június 1.). Reagan szereplését a Moszkvai Állami Egyetemen tett látogatása koronázta meg, ahol Gorbacsov felkérésére előadást tarthatott a piacgazdaság érdemeiről és előnyeiről. A hallgatóság állva tapsolta meg az elnököt. Ennek ellenére persze Gorbacsov nem kívánt annyira messzire menni, mint például Teng Hsziao-ping a szomszédos Kínában. Szívesebben idézte Franklin D. Rooseveltet, aki az 1930-as években az állami szerepvállalást, illetve beavatkozást ösztönözte a „láthatatlan kéz" Reagan által csodált mechanizmusával szemben.

Másfél évvel később **Málta szigetén** (Valetta, **1989. december 3.**) az elnöki hivatalban év elején (január 20.) beiktatott új amerikai elnök, **George Bush kijelentette, hogy a világ maga mögött hagyva a hidegháború korszakát, elindult a tartós béke időszaka irányába** („[...] the world leaves one epoch of cold war [...] we are just at the very beginning of our road, long road to a long-lasting peaceful period"). E találkozó már mindazon fejlemények ismeretében zajlott, amelyekre 1988–1989 nyarán és őszén Kelet-Közép-Európa államaiban és a Szovjetunió politikai életében sor került (→11.3.–11.5.). A két elnök egyetértett abban, hogy a következő hónapokban a nyugati kereskedelem és befektetések előtt megnyitják a stagnáló orosz gazdaság piacait, egyúttal ösztönözni fogják annak bekapcsolódását a globális gazdaságba. Kifejezték abbéli törekvésüket, hogy a következő évben igyekeznek lezárni a fegyverzet-ellenőrzési tárgyalásokat, befejezik az európai hagyományos fegyverek és a szárazföldi erők csökkentéséről szóló tárgyalásokat; egyúttal deklarálták azt is, hogy a Kelet-Közép-Európában zajló reformok révén ezen országok is lehetőséget kapnak, hogy a többpártrendszer és a szabad piacgazdaság irányába fejlődjenek tovább. Gorbacsov pozitívan fogadta Bush azon felvetését, hogy a vegyi fegyverek tilalmáról globális szerződést kellene kidolgozni. A két vezető eltérően vélekedett a közép-amerikai eseményekről. Miközben Gorbacsov megerősítette, hogy a Szovjetunió felhagyott a térségbe irányuló fegyverszállítással, és szabad választásokat sürget Nicaraguában, az amerikaiak továbbra is féltek attól, hogy a nicaraguai fejlemények –

köszönhetően a szovjet térségből származó fegyvereknek – a szomszédos államokban, különösen Salvadorban instabilitást okoznak. Gorbacsov kijelentette, hogy a Varsói Szerződés és a NATO a továbbiakban nem maradhat katonai szövetség, hanem politikai együttműködéssé kell azokat alakítani („They should not remain military alliances, but rather military-political alliances, and later on just political alliances, so that their nature would change in accordance with the changes on the continent"). Az előző évben Helmut Kohl német kancellár által felvetett német újraegyesítésről a moszkvai vezetés még hallani sem akart, mivel mindkét német államot szuverénnek tekintette („the reality is such that we have today's Europe with two German states, the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic, which are both members of the United Nations and sovereign states). Hogy a német kérdésben milyen mértékig volt egyetértés Moszkva és Washington között, azt jól érzékeltette Gorbacsovnak a máltai sajtótájékoztató végén nagy derültséget keltett válasza: „the President wrote a note to me in English. I don't read English, but I answered in Russian – he doesn't read Russian – but we agreed on it anyway."

A következő évben Washingtonban (1990. május 30. – június 2.) összesen 24 egyezményt írtak alá, többek között például a vegyi fegyverek gyártásának azonnali leállítására vonatkozó megállapodást. Szintén megállapodás született a Szovjetuniónak nyújtandó amerikai segélyekről annak érdekében, hogy Gorbacsov megőrizhesse hatalmát, illetve a legfontosabb problémákat képes legyen sikerrel megoldani. A balti államokban kialakult helyzet (→11.5.), illetve a Litvániával szembeni szovjet gazdasági blokád miatt a meglepetés erejével hatott, hogy az Egyesült Államok kereskedelmi egyezményt kötött a Szovjetunióval. Bush indoklása szerint Washington nem a litván kérdéstől tette függővé, hogy megadja-e a legnagyobb kedvezmény elvét a Szovjetuniónak. Ennek alkalmazásához egyetlen feltételként a szovjet kivándorlási törvények hosszú ideje húzódó kodifikációját szabták. A szovjetunióbeli zsidók Izraelbe történő kivándorlása kapcsán Gorbacsov felvetette, hogy a bevándorlók megszállt palesztin területeken való letelepítése kapcsán felmerülő arab panaszok miatt lassítani fogják a kivándorlási engedélyek kiadását. Bush elnök jelezte, hogy az Egyesült Államok is hosszú idő óta ellenzi Izrael telepes-politikáját. Ami az újraegyesülő Németország NATO tagságát illeti, az Bush számára nem volt vitakérdés, ugyanakkor Gorbacsov álláspontja szerint a második világháború 27 millió orosz áldozata „morális legitimációt" biztosított a Szovjetunió számára, hogy Németország újraegyesítése esetén reális biztonsági garanciákat kapjon.

Kuvait iraki lerohanását követően, a **Helsinkiben (1990. szeptember 8–9.)** találkozó két vezető megállapodott abban, hogy a Szovjetunió az öbölválság kapcsán nem fog eltérő politikát képviselni, vagyis alapvetően

az ENSZ-elveknek megfelelő szellemben a politikai megoldást ösztönzik. Egyúttal figyelmeztették Huszeint, hogy mind Moszkva, mind Washington kész további lépések megtételére is, amennyiben Irak nem vonja ki csapatait Kuvait területéről; végül felszólították Irakot, hogy állítsa vissza Kuvait legitim kormányát és engedjék el az összes túszt.

A Moszkvában megrendezett csúcstalálkozó (1991. július 30–31.) adott otthont az első START-szerződés (START I.) aláírásának. A július 31-én aláírt szerződés értelmében a hadászati hordozóeszközök (rakéták) számát mindkét fél maximalizálta (Egyesült Államok: 2016, Szovjetunió: 2399 db), illetve az eredeti mennyiség 60 százaléka alá csökkentették az atomtöltetek számát (Egyesült Államok: 10 370, Szovjetunió: 10 271 db). Ez volt az első olyan egyezmény, amely elsődlegesnek tekintette az atomtöltetek számának csökkentését és csupán másodlagosnak a hordozóeszközök számának meghatározását. Az ellenőrzési (verifikációs) mechanizmus műholdas és helyszíni ellenőrzésből, kölcsönös tájékoztatásból állt. A végrehajtást lassította, hogy a Szovjetunió felbomlásával Fehéroroszország (Belorusszia), Kazahsztán és Ukrajna akkor is kvázi atomhatalommá vált, ha a területükön található nukleáris töltetek célba juttatásához semmilyen eszköz/technológia nem állt rendelkezésükre. A ratifikációkat követően az egyezmény 1994-ben lépett életbe; a Szovjetunió területén található eszközök megsemmisítését nagyrészt az Egyesült Államok komoly anyagi támogatásával kezdték el végrehajtani.

11.3. Annus mirabilis '89

11.3. 1. Moszkva szerepe

Az 1989. év kétségtelenül azok közé az évek közé tartozott, amely történelmi elődeihez hasonlóan nem várt meglepetésekkel szolgált. Ami igazán „csodálatos" volt benne, hogy januárban még senki nem gondolta, hogy egy éven belül bekövetkezik az elképzelhetetlen, a kommunista rendszerek bukása, illetve megbuktatása Közép- és Kelet-Európában.

1989 folyamán és azt követően a térségben történtekben vitathatatlan szerepe volt egyrészt az Egyesült Államok által támogatott „demokratikus ellenzéki" csoportoknak, másrészt a Gorbacsov-féle vezetésnek. Washington és Moszkva céljai természetesen nem voltak azonosak; az előbbi a kommunista rendszer mielőbbi megbuktatásán, az utóbbi annak reformján fáradozott. Ennek szellemében – két hónappal azt követően, hogy Bush elnök beköltözött a Fehér Házba – a szovjet tagköztársaságok területén 1917 óta először rendeztek relatíve szabad választásokat (1989. március). Ezek eredménye valószínűsítette a kommunista párt (SZKP) és ideológia

előbb-utóbb elkerülhetetlen vereségét. Bár innen még hosszú út vezetett a Szovjetunió felbomlásáig (1991. december), a választási eredmények mindenképpen inspirálóan hatottak Közép-Kelet-Európa államainak belpolitikai folyamataira is.

Történészek, például Norman Davis szerint a gorbacsovi reformok relatív sikertelenségének – lényegében a rendszer megreformálhatatlanságának – oka az erőszak-alkalmazás rendszerfenntartó erejében rejlett. Azzal összefüggésben, hogy az 1980-as évek közepén Moszkva és Washington aktív tárgyalásokba kezdett a stratégiai és hagyományos fegyverek radikális, fokozatos leszereléséről, a feleknek szükségszerűen át kellett gondolniuk saját szövetségesi rendszerükkel való kapcsolatukat is. A moszkvai vezetés mind diplomáciai, mind katonai téren komoly változtatásokat foganatosított. Ennek részeként **átszervezték a szovjet külügyi adminisztrációt**. A közép-kelet-európai államokkal való kapcsolattartást a külügyminisztérium hatáskörébe vonták. Ennek elsősorban abból a szempontból érzékelhető a jelentősége, hogy a hidegháború egész addigi története során Moszkva számára a szovjet impérium megőrzése, a kelet-európai szocialista országokhoz való viszony volt az a legfontosabb reláció, amely a külügyi intézményrendszerben is kifejezésre jutott. Miközben 1989-re a térség Moszkva számára leértékelődött, addig az Egyesült Államokkal való együttműködés előrelépett az első helyre. Gorbacsov persze nem gondolta, hogy a birodalom egésze szétesik, ha az „ortodox kommunistákat" nem tartja mindenáron hatalmon. Inkább abban bízott, hogy a „reformkommunisták" a peresztrojkáikkal megmenthetik az egyes országokban a rendszert és az impériumot is.

A fejleményekkel összefüggésben **Gorbacsov lenyűgözte a nemzetközi közvélemény egészét**, amikor 1988 végén arról tájékoztatta az ENSZ Közgyűlés hallgatóságát, hogy a Vörös Hadsereg Közép-Európában és kínai határ mentén állomásozó állományát drasztikusan – két év alatt mintegy félmillió fővel – csökkentik (1988. december 7.). Indoklásként végtelenül közérthető, ám a Clausewitz-féle bölcsességet – ti. a háború a politika folytatása más eszközökkel – megkérdőjelező magyarázatot adott: a továbbiakban sem az erőszak-alkalmazás, sem az azzal való fenyegetés nem lehet a külpolitika eszköze („It is evident [...] that force and the threat of force can no longer be, and should not be instruments of foreign policy"). Ezt az irányvonalat erősítette meg az Európa Tanácsban, 1989. július 6-án Strasbourgban elmondott beszéde is, amelyből sokan a Brezsnyev-doktrína formális feladását olvasták ki. Gorbacsov szavaival élve bármilyen, belügyekbe való beavatkozás, illetve az állami szuverenitás korlátozására irányuló kísérlet megengedhetetlen („The social and political order in some countries changed in the past, and it can change in the future too, but this is entirely a matter for each people to decide. Any interference in the internal affairs, or any attempt to limit the sovereignty of another state, friend, ally, or another, would be inadmissible").

A térségbeli államok közül 1989 tavaszán a lengyel kommunista párt (LEMP) elsőként járult hozzá – relatíve szabad – választások lebonyolításához (1989. június). Ugyanezen a nyáron a Moszkva által akkor még tagadott Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésének ötvenedik évfordulóján a megállapodás egyik fő áldozatának számító három balti államban kb. kétmillió ember alkotott 600 kilométeres élő láncot annak érdekében, hogy a világ figyelmét felhívják a térség sorsára (1989. augusztus 23.). Bár két állam, Románia, illetve az NDK – amely utóbbiban a Moszkvában meghirdetett reformok óta éppúgy nem lehetett szovjet lapokat kapni, mint Kubában – felajánlotta katonai segítségét Moszkvának, Gorbacsov a legkevésbé sem kívánta megismételni az 1968-as csehszlovákiai beavatkozást. A felbomlás folyamata folytatódott a magyar kormány nyár végi határnyitási döntéseivel, amelyek értelmében nemcsak a vasfüggöny karbantartására nem hagytak jóvá további központi forrásokat, de a Balatonnál nyaraló keletnémet turistákat minden további nélkül elkezdték átengedni Ausztria irányába. Az NDK létrejöttének negyvenedik évfordulóján (1989. október 17.), berlini látogatása során Gorbacsov ismét egyértelművé tette, hogy a Brezsnyev-doktrínának nem kíván érvényt szerezni: a Honecker-kormány védelme érdekében az NDK területén állomásozó kb. 350 000–400 000 szovjet katona nem fog beavatkozni. Ennek a hozzáállásnak megvolt az a pozitív hozadéka, hogy a szovjet birodalom békésen, nagyobb áldozatok és katasztrófák nélkül omolhatott össze. Amint azt Gorbacsov egyik közeli munkatársa kifejezően megfogalmazta, Moszkva a Sinatra-doktrína híve lett: minden állam úgy fejezi be – mármint a kommunizmus felszámolását – ahogyan akarja (Frank Sinatra, *My Way*, 1969).

11.3.2. Lengyelország

Az összes rendszerváltozás közül a leghosszabb előkészítő szakasza a lengyel rendszerváltás folyamatának volt: 1980-ban a Szolidaritás megalakulásával kezdődött, majd a térségbeli első, de még csupán félszabad választásokig (1989) tartott, végül 1991-ben fejeződött be az első teljesen szabad parlamenti és elnökválasztással. **Az ország kiemelkedő fontosságú volt a keleti tömbön belül.** Ezt nem csupán lakosságának száma, az ország területének nagysága, az NDK-val való szomszédsága érzékeltette, de az a tény is, hogy a Varsói Szerződés keretein belül Lengyelországnak volt a második legnagyobb hadserege. Az ellenzéki megmozdulások egészen az 1970-es évekig nyúltak vissza. Az elégedetlenségre leginkább az ár- és bérviszonyok, illetve az időről időre előforduló élelmiszerhiány szolgáltattak okot. Amikor a makrogazdasági problémákat enyhítendő az élelmiszerek

árait 1980 nyarán megpróbálták „piacosítani", azok váratlan emelkedése a társadalmi elégedetlenség növekedését is maga után vonta.

Az északi kikötővárosban, Gdanskban **Lech Walesa** vezetésével alakult meg az első komolyabb munkás-érdekvédelmi szervezet. Legfontosabb követeléseik közé az érdekvédelmi szervezetek legalizálása, a sztrájkok engedélyezése, illetve a szólásszabadság gyakorlása tartoztak. Az általuk meghirdetett munkabeszüntetéshez augusztus folyamán egyre több lengyel városban csatlakoztak az üzemi munkások. A hónap végére a kormánynak nem volt más választása, mint elismerni a munkások követeléseit, többek között a sztrájkhoz való jogot, illetve hozzájárulni az érdekvédelmi szervezetek alapításához (gdanski megállapodás, 1980. augusztus 31.). Az ország területén működő különféle munkás és értelmiségi szervezetek ezt követően alapították meg a Szolidaritás (Solidarność) elnevezésű mozgalmat, amely az első kormánytól és párthatalomtól független, „önkormányzattal rendelkező" szabad szakszervezet volt Lengyelországban (1980. szeptember 17.). A szervezet nem követelt sem kapitalizmust, sem többpártrendszert, sőt elismerte a LEMP vezető szerepét. Követelései között szerepelt ugyanakkor a munkások gyülekezési jogának szabadsága, a magasabb bérek, a „tisztességes" élelmiszerárak, illetve a sajtó szabadsága. Népszerűsége nagyon gyorsan nőtt: a LEMP tagjainak kb. egyharmada hagyta ott a pártot, akik közül több százezren egyből a Szolidaritásban kötöttek ki. A szervezet tagjainak száma a megalapítását követő bő egy évben 8-10 millióra nőtt; és egyre inkább valami ellenzéki forradalmi mozgalomra kezdett hasonlítani, amely a fennálló hatalmi viszonyokra nézve is kezdett mind fenyegetőbb lenni. A Szolidarítás erejét az 1980-as évek első felében csak vezetőinek letartóztatásával, illetve **rendkívüli állapot** (lengyelül Stan wojenny w Polsce, vagyis a háború állapotának) kihirdetésével lehetett feltartóztatni.

Ezt éveken át elhúzódó gazdasági, politikai, erkölcsi és kormányzati válság követte. A gorbacsovi reformokat látva, illetve tekintettel arra, hogy az 1980-as évek második felében a LEMP és e legnagyobb illegális ellenzéki szervezet kölcsönös függőségbe került egymástól, végül Lengyelországban is sor került a **Szolidaritás ismételt legalizálására** (1989. április). A mozgalom elismerésével és Walesa amnesztiájával a Jaruzelski-kormány megpróbálta elterelni a figyelmet az ország katasztrofális gazdasági állapotáról. A politikai osztály legszűkebb rétege döntött a törvényhozás kétkamarás parlamentté alakításáról és sikerrel győzte meg az egyébként vonakodó Walesát a választásokon való részvételről. Az eredmények nem várt meglepetést, a Szolidaritás elsöprő győzelmét hozták. **Az első lengyel választásokat** (1989. június 4.) ún. félszabad választásoknak tekintik, amennyiben az alsóházban, a Szejmben elnyerhető képviselői helyek arányát

előre rögzítették: 60 százalékot fenntartottak a LEMP-nek, 5 százalékot a katolikus egyházhoz közeli politikai mozgalmaknak, és csupán 35 százaléknyi volt az, amelyről valóban szabadon lehetett dönteni. A Szenátus tagjait teljesen szabadon választották. Az eredmények – a felsőházban a Szolidaritás egy kivételével minden helyet megszerzett, az alsóházban pedig a számára fenntartott 35 százalékot teljes mértékben saját képviselőivel tudta feltölteni – igazolták, hogy miközben Walesa manipulációtól való félelme alaptalan volt, addig Jaruzelski kellő körültekintéssel mérte fel a LEMP esélyeit. Ennek köszönhetően Walesa abba a sajátos helyzetbe került, hogy neki kellett „megvédenie" a Jaruzelski-vezetés előre kialkudott pozícióit. Az államfővé avanzsált Jaruzelski helyét elfoglaló új miniszterelnök, Tadeusz Mazowieczki annyira megilletődött a történteken – végül is a térség első nem kommunista vezetőjeként alakíthatott kormányt – hogy elájult saját beiktatási ceremóniáján. Jaruzelski az államfői tisztség elfogadását követően lemondott a párt vezetéséről. **Az első szabad elnökválasztást** azonban Walesa nyerte (1990. november), amelyet követően az ország államformáját népköztársaságról köztársaságra változtatták.

Az első teljesen szabad választásokat – 1920 óta először – 1991. október 27-én rendezték meg. A választásokon részt vevő 111 politikai mozgalomból 29 jutott be a parlamentbe, köztük a Lengyel Sörimádók Pártja (Polska Partia Przyjaciół Piwa) is. A Varsói Szerződés felbomlását követően a Vörös Hadsereg katonái Lengyelország területét 1993-ra hagyták el.

11.3.3. Magyarország

A kortársak megítélése szerint **a kommunista tömb „legvidámabb barakkja"** Magyarország volt. Ez a minősítés a korán megkezdett – és Moszkva által nem akadályozott – gazdasági liberalizáció eredményeként alakult ki. Az 1968-ban beindított új gazdasági mechanizmus néven ismert reformok nyomán lazult a központi tervutasításra épülő rendszer, szerepet kaptak a piaci mechanizmusok. Az 1980-as évekre kettős gazdaság alakult ki, szélesedett a magántulajdon-szerzés lehetősége. A társasági törvény korai megalkotásával (1987), a központi bank és a kereskedelmi bankok közötti szereposztás tisztázásával (1988) **sikerült a gördülékeny politikai rendszerváltozás reálfeltételeit megteremteni.** 1989 januárjában a parlament jóváhagyta mindazon jogszabályokat, amelyek a gyülekezési jog szabad gyakorlását lehetővé tették; a következő hónapban az MSZMP (Magyar Szocialista Munkáspárt) engedélyezte a független politikai pártok és mozgalmak alapítását. Mindennek ellenére – ahogy Charles Gati is írja – Magyarország esetében a változtatás igénye sokkal inkább érzékelhető volt az MSZMP berkein belül, mint az ellenzék köreiben, amely sokáig nemcsak

létszámában volt kicsi, de tevékenységét is csupán a társadalomtól elszigetelten fejtette ki. Lengyelországgal ellentétben Magyarországon nem volt Walesa karizmáját felmutatni képes politikus sem, amely egyesíteni lett volna képes a társadalmat.

A politikai életen belüli ellentétek annak kapcsán éleződtek ki, hogy az MSZMP milyen szerepet is játszott az 1956-os forradalom folyamán, illetve tágabban a kommunista rendszer időszakában. Lényegében ez volt az a kérdés, amely a társadalom széles rétegeit képes volt nemcsak a párt konzervatívabb tagjai (pl. Grósz Károly), de végül az MSZMP Pozsgay Imre vezette reformpolitikusaival szemben is mobilizálni. Az év elején a párt Központi Bizottsága – Grósz merevebb értékrendjén győzedelmeskedve – felülvizsgálta azon megítélését, amely szerint 1956 ellenforradalom lett volna, és implicit módon felülírta azt az addig létező hivatalos álláspontot is, amely szerint a szovjet beavatkozás szükségszerű volt. Néhány hónappal később az MSZMP reformpolitikusai részt vettek a Társadalmi Igazságtétel Bizottsága által szervezett, Nagy Imrét és társait újratemető rendezvényen, amelyen mintegy kétszázezer ember tette tiszteletét (1989. június 16.). **A magyar rendszerváltozás egyik fő sajátossága, hogy Németh Miklós kormánya és a nemzeti kerekasztal már 1989-ben kialakította a demokratikus intézményrendszer kereteit,** amelynek szimbolikus és tartalmi szempontból egyaránt legfontosabb eleme volt, hogy október 23-án kihirdették a Magyar Köztársaság megalakulását. 1990-re csak az maradt a kérdés, hogy a választás után melyik párt(ok) kezébe kerül a kormányzás az egykamarásként létrehozott parlamentben. Az első teljesen szabad és demokratikus országgyűlési választások első fordulójában a választásra jogosultak 65,11 százaléka, a másodikban 45,54 százaléka voksolt (1990. március 25. és április 9.), amelynek eredményeképpen **Antall József** (1932–1993) miniszterelnök vezetésével a Magyar Demokrata Fórum alakíthatott koalíciós kormányt.

11.3.4. Csehszlovákia

Csehszlovákia esetében a rendszerváltás szintén gördülékenyen ment végbe, méghozzá 1989 végén, a szomszédos államok tapasztalatainak birtokában. A prágai tavaszt (1968) követően a lakosság politikai aktivitása erősen megcsappant. Az állam vezetése igyekezett „lekenyerezni" a társadalmat – a gazdasági, pénzügyi mutatók sokkal jobbak voltak, mint Lengyelországban – amelynek eredménye az lett, hogy az ellenzéki mozgalmak sem túl ismertek, sem túl népszerűek nem voltak az 1980-as évek második felében. Ezt jól mutatja, hogy a térségben elterjedt, az ellenzéki szerveződést segítő szamizdat-munkákat egyszerű írógépeken és nem nyomdai berendezésekkel

állították elő. A prágai tavasz során is meghatározó cseh és szlovák ellentétet az állami vezetők igyekeztek úgy feloldani, hogy a szlovákok számára szélesebb autonómiát biztosítottak, ezzel is elejét véve a központi hatalom elleni mozgolódásnak; a csehek pedig egyébként is a hatóságokkal való készséges együttműködésről voltak ismertek. Ennek fényében érthető, hogy **Csehszlovákia** a szocialista államok azon köréhez tartozott, amelyek **Gorbacsov reformjait elutasították**; sőt Vasil Bilak, a csehszlovák pártvezetés egyik keményvonalasa egyenesen új „nemzeti vonalat" hirdetett meg, amelyre hivatkozva még a fokozatos politikai liberalizációtól is elhatárolódtak. Egyedüli látványos ellenzéki szerveződésként azt a petíciót lehet tekinteni, amelynek keretében 1987 folyamán a szabad vallásgyakorlás érdekében félmillió katolikus aláírást gyűjtöttek össze.

A társadalom először 1988 tavaszán, illetve nyarán, a prágai tavasz és a Vörös Hadsereg Csehszlovákiába való bevonulásának huszadik évfordulóján vonult az utcára politikai változásokat követelve. A rendőrség, illetve a hatóságok fellépésének köszönhetően azonban továbbra is sikerült a rendet fenntartani az országban. Ennél talán fontosabb gesztus volt, hogy **Moszkva hivatalosan is elítélte a Varsói Szerződés katonai intervencióját**.

Az 1989. évi lengyel, magyar és keletnémet eseményeket a csehszlovákok német nyelvű tévéadások révén követték. **Az első jelentősebb demonstrációra** 1989. november 17-én került sor Prágában, amely volt annyira elsöprő, hogy **Vaclav Hável** vezetésével két napon belül létrehozták azt a Civil Fórumot (Polgári Fórumot), amely a megelőző évtizedekben hallgatag ellenzéki gondolkodókat és mozgalmakat tömörítette. Néhány napon belül Prágába érkezett Alexander Dubcsek is; a tüntetések hamarosan országos méretűvé váltak. A fejleményeket látva a kommunista törvényhozás saját elhatározásából törölte az alkotmányból az egypártrendszerre vonatkozó cikkelyt, és felajánlotta az elsősorban cseh Polgári Fórumnak, illetve szlovák megfelelőjének (Nyilvánosság az Erőszak ellen), hogy vegyenek részt egy közös koalíciós kormányban. Az ellenzék ezt elutasította, ám a december elejére meghirdetett általános sztrájkra már nem került sor: a kormány magától lemondott. Ezt követően az új kormányt Gustav Husák államfő nevezte ki; a törvényhozás (nemzetgyűlés) elnökének Dubcseket választották meg, majd Csehszlovákia tizedik elnökének Havelt. Ha nem is „tíz nap" alatt, de a bársonyos forradalom mindenképpen rövid idő alatt felszámolta a kommunista rendszert. Az állam nevében meglévő „szocialista" jelzőt 1990 márciusában „szövetségire" cserélték. Az 1946 óta első szabad választásokra júniusban került sor, amelyet követően szinte azonnal napirendre került Csehszlovákia szétválásának kérdése. Több éves egyeztetést és alkudozást, illetve népszavazást követően végül 1992 folyamán születtek meg azok a

megállapodások, amelyek értelmében előbb a szlovák, majd a cseh parlament is megszavazta az önálló alkotmányokat. Az 1918-ban létrehozott Csehszlovákia területén 1993. január 1-jén jött létre Csehország (miniszterelnök: Václav Klaus, államfő: Vaclav Hável) és Szlovákia (miniszterelnök: Vladimir Mečiar, államfő: Michal Kováč).

11.3.5. Románia

Romániát 1957 és 1965 között alig érintették az SZKP XX. kongresszusát követő változások, Georghiu-Dej vezetésével maradt a hagyományos sztálinista irányítás, az országot a közép-kelet-európai országokhoz képest komoly gazdasági és társadalmi elmaradottság, autark gazdaságfejlesztés jellemezte. 1965-ben **Nikolae Ceauşescut** választották a Román Kommunista Párt (RKP) első titkárává, aki egyre nagyobb hatalmat összpontosított a kezében (1967-től az államtanács elnöke, majd 1974-től a Román Szocialista Köztársaság elnöke is). **Sajátos nemzeti kommunista bel- és külpolitikája** révén – amelyet megkönnyített, hogy Romániából 1958-ban kivonultak a szovjet csapatok – jelentős önálló mozgástérre tett szert. A kínai–szovjet vitában nem kötelezte el magát a Szovjetunió mellett, s a térségbeli államokkal ellentétben 1967 után nem szakított Izraellel, 1968-ban nem vett részt a Varsói Szerződés csehszlovákiai beavatkozásában, elítélte 1981-ben a lengyel események kapcsán Moszkva nyomását stb. Az ország az 1980-as években súlyos gazdasági válságba került, de külső adósságait „mindenáron" fizette. 1989-ig semmilyen téren nem vezettek be reformokat, noha Gorbacsov 1987-ben már nyíltan bírálta a totalitárius államvezetési gyakorlatot. Az egyre mélyülő társadalmi válság a lakosságot Romániában is szembefordította a hivatalos vezetéssel, a hatalmas politikai rendőrség (Securitate) azonban keményen leszámolt az elégedetlenkedőkkel. „Ellenzék" csak az RKP-n belül alakulhatott ki. Ion Iliescu, aki 1971-ig Ceauşescu fő ideológusa volt, és társai 1989 nyarán megalakították a Nemzeti Megmentés Frontját. Fő céljuk a ceauşescui vezetés félreállítása és „reformkommunista" vezetéssel való felváltása volt.

A román annus mirabilis egyik fő sajátossága, hogy **a rendszerváltás véres felkeléssel kezdődött**. December 16–17-én Temesváron spontán tüntetés kezdődött Ceauşescu ellen, majd néhány nap alatt országos méretűvé vált. Pár nappal később, 22-én Bukarestben a tömegek elfoglalták a televíziót köszönhetően annak, hogy átállt a hadsereg nagy része is. Az iráni hivatalos látogatásról hazatérő Ceauşescut, illetve (férje távollétében a folyamatokat irányító) feleségét rögtönítélő bíróság elé vitték; a halálos ítéletet azonnal végrehajtották (1989. december 25.).

A történteket követően megalakult a Nemzeti Felszabadítási Front, amelynek tanácsa az államhatalmat a választásokig képviselte. A nem választott, de legitim ideiglenes hatalom 11 tagú Végrehajtó Irodának (kormányának) miniszterelnöke Petre Roman, államfő pedig Ion Iliescu lett. A parlamenti és elnökválasztásokra 1990 májusában került sor: mind a képviselőházban, mind a szenátusban Iliescu (több politikai mozgalmat tömörítő) Nemzeti Megmentési Frontja győzött elsöprő többséggel. Az új alkotmányt 1991 novemberében fogadták el.

11.3.6. Az NDK összeomlása

Annak ellenére, hogy regionális összehasonlításban az NDK gazdasága volt a legfejlettebb, politikai értelemben **a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) azon kommunista pártok közé tartozott, amelyek a legjobban ódzkodtak a (gorbacsovi) reformoktól**. Ennek egyik tünete volt, hogy a szovjetunióbeli lassú nyitás után a keletnémet állam területén a korábbi gyakorlattal ellentétben nem is lehetett a fontosabb szovjet újságokat kapni. Jól jelezték az NDK vezetőinek merevségét az 1989. május 7-én megrendezett helyhatósági választások is, amelyeken Egon Krenz (a választási bizottság akkori elnöke) 98,89 százalékos hivatalos eredményt hirdetett ki, miközben nyilvánvaló volt, hogy ez nem felel meg a valóságnak. A fokozódó feszültséget azonban nemcsak ezek, de olyan jelenségek is mutatták, mint például a kilépési vízumok iránti kérelmek egyértelmű növekedése. A pártvezetés, élén Erich Honeckerrel még a magyarországi és lengyelországi fejleményeket látva sem kívánt a rendszeren változtatni. Gorbacsov tanácsainak megfogadása helyett, az NDK vezetése inkább a békésen induló pekingi diáktüntetést (Tienanmen tér, 1989. június 4.) végül brutálisan leverő kínai kormánynak fejezte ki gratulációját.

1989 nyarán nagy számban indultak a változások hiányát kifogásoló keletnémet „turisták", későbbi menekültek Lengyelország, Csehszlovákia, és Magyarország irányába – ám végső céljukat tekintve az NSZK felé. Bár a csehszlovák közvélemény és vezetés egészen a legutolsó pillanatig (1989 novemberéig) viszonylag passzív maradt, Magyarország jól érzékelte, hogy Moszkva részéről már nem kell komolyabb megtorlástól tartania. Két olyan tényező volt, amely a több tizezer Magyarországon kempingező NDK-turista nyugatra távozásához hozzájárult. Egyrészt a magyar kormány utasítására a tavasz folyamán, áprilisban megkezdték az Ausztriával közös határ mentén lévő vasfüggöny „javítását". Ennek első lépéseként megkezdték a „balesetveszélyes" drótkerítés anélkül történő eltávolítását, hogy az eltávolított szakaszokat pótolták volna. A munkálatok kezdetben a sajtó hivatalos tájékoztatása nélkül zajlottak. A gyanús karbantartási munkálatok

miatt hiába tiltakozott Moszkvában a keletnémet vezetés, csupán a „sajnos, semmit nem tehetünk" választ kapták. Ezzel párhuzamosan a magyar kormány egyeztetésbe kezdett az NSZK vezetőivel az ország területén egyre nagyobb létszámban tartózkodó azon NDK-turisták jövőjéről, akik szemmel láthatóan nem kívántak szabadságuk leteltével hazatérni.

A **Németh Miklós** vezette kormány külügyminisztere, **Horn Gyula** a megfelelő diplomáciai csatornákon keresztül a nyár folyamán közvetítette a magyar kormány azon álláspontját az NSZK vezetőinek, amelynek értelmében **a menekültkérdést** Budapest a két német állam belügyének tekintette. Az együttműködés mögött persze legalább annyi nemzetgazdasági érdek húzódott, mint amennyi politikai megfontolás. A Sopron melletti Fertőrákoson megrendezett páneurópai piknik (augusztus 19.) spontán sikerét követően (akkor csaknem 700 NDK-állampolgár távozott az átvágott drótkerítésen keresztül), a vasfüggöny megnyitásával szeptember 10-én a magyar kormány hivatalosan is lehetővé tette az NDK-állampolgárok számára, hogy nyugat felé elhagyják az országot. A berlini fal két hónappal később bekövetkező leomlásáig becslések szerint mintegy hatvanezer keletnémet hagyta el Ausztria irányába Magyarország területét. Az ősz folyamán másik, de kevésbé gördülékenyen működő tranzitállomás lett Csehszlovákia területe is.

A történtek egybeestek **az NDK fennállásának 40. évfordulójával** (október 6.). A hivatalos ünnepségeket országszerte nyílt tiltakozó akciók és tüntetések követték, amelyeket a rendvédelmi szervek egyre kevésbé akadályoztak. A változásokat sem megakadályozni, sem elfogadni nem képes Honecker pártfőtitkár október 18-án csak azért mondott le önként, nehogy az ellene – a Kreml titkos jóváhagyásával – belső puccsot elkövető párttársai lemondassák. Utódja Egon Krenz lett. A személyi változások és a retorikai enyhülés ellenére a lakosság tiltakozó kedve nem csökkent, amely Honecker lemondását követően először a Willi Stoph vezette kormány, majd a politikai bizottság lemondásához vezetett (november 7–8). Az új kormány megalakulásáig hivatalban lévő ügyvezető Stoph-kormánynak az ország területét továbbra is tömegesen elhagyni kívánkozók problémáját kellett kezelnie. A körülmények nem voltak túl szerencsések, miután a saját pozícióikat féltő csehszlovák vezetők egyre erőteljesebben hangoztatták, hogy lezárják a Németországgal közös határokat. **Az NDK vezetőinek sok választása nem maradt**, mint bejelenteni, hogy a jövőben korlátozások, feltételek és engedélyek nélkül lehet külföldre távozni. Miután az a legkevésbé sem volt világos, hogy ez minden határra vonatkozik-e, a rendelkezések bejelentését követően néhány órával, november 9-én este emberek ezrei kezdtek gyülekezni a berlini fal átkelőinél. A pártfőtitkár, Egon Krenz hivatalos hozzájárulását követően még az éjszaka folyamán megnyitották a határokat, majd a tömeg – jóváhagyás vagy utasítások nélkül – egyszerűen elkezdte szétverni a várost akkor 28 éve kettéválasztó falat.

A pár nappal később hivatalba lépő új miniszterelnök, **Hans Modrow** politikai és gazdasági reformokat hirdetett, de az újraegyesítést elődjeihez hasonlóan továbbra is visszautasította. Az NSZK kancellárja, Helmut Kohl által felvetett november végi 10 pontos javaslatra és az NDK számára felajánlott konkrét gazdasági segítségre válaszul a konföderatív jellegű együttműködést javasolta. Az együttműködéshez azonban egy, az NSZK-hoz hasonló politikai elvek mentén működő, demokratikus keletnémet állam kellett. December elején az NDK-ban is megalakult a kerekasztal (december 7.), amelynek tárgyalásai során a következő év februárjától az ellenzéki köröket igyekeztek a kormányba bevonni. Erre azonban már csak azt követően került sor, hogy pár nappal korábban az NSZEP Politikai Bizottságának és Központi Bizottságának egésze lemondott, az addigi pártfőtitkár Egon Krenz helyét első számú vezetőként Modrow vette át. Bár a NSZEP addigi ellenzékiek bevonásával újjáalakult (DSZP – Demokratikus Szocializmus Pártja néven), az 1990. év már nem hagyott lehetőséget a rendszerváltás formális, intézményi befejezéséhez.

11.4. A német újraegyesítés folyamata – a második világháború „vége"

Tekintettel arra, hogy a második világháborút követően a szövetségeseknek nem sikerült Németország Európán belüli sorsát véglegesen rendezni, a két állam léte olyan ideiglenes megoldást jelentett, amely a kontinens biztonságának zálogává vált. Miután békeszerződést a második világháborúért felelősnek tekintett (egységes) Németországgal a hidegháború kialakulása és a két Németország létrejötte (1949) miatt nem kötöttek, az ország újraegyesítésének problémáját a világháborús győztesek közreműködése nélkül nem lehetett megoldani.

Az egységes Németország létrehozásának lehetősége hosszú évtizedek óta tabu volt Európában. Ennek magyarázata elsősorban abban rejlett, hogy diplomáciai körökben úgy vélték, bármiféle, a fennálló német status quót megváltoztató lépés egyúttal Európa törékeny biztonságát fenyegetné. Az NDK vezetésének rugalmatlansága miatt nemcsak a két német állam vezetése között volt feszült a viszony az 1980-as évek második felében, de ahogyan az NDK és Moszkva közötti kapcsolatok egyre távolodtak, úgy nőtt a szimpátia Moszkva és a Helmut Kohl kancellár vezette NSZK között. Abban, hogy az NDK-beli kommunista rendszer összeomlását nem követte káosz, mind a Szovjetunió vezetésének, mind Bonn pragmatikus problémakezelésének nagy szerepe volt.

A két Németország közötti kapcsolatok az 1980-as évekre viszonylag kiegyensúlyozottak voltak. Sőt az NDK – legalábbis statisztikailag – nagyon sokat profitált az EGK-val fenntartott gazdasági kapcsolatokból, amennyiben a két állam közötti kereskedelem (az NSZK kérésére) a Közös Piacon belüli

belső transzferként (tehát vámok és egyéb terhek nélkül) került elszámolásra. Az NDK politikai elitje talán természetszerűen tartozott azok közé, akik élvezték ennek gyümölcseit. Az államrend fenntartásáért, más szavakkal a lakosság elégedetlenségének megelőzéséért a megközelítőleg százezres létszámmal működő titkosrendőrség, a STASI (hivatalos nevén Ministerium für Staatssicherheit) felelt. Hatalmas létszáma jól mutatja, hogy mennyire érezhette magát biztonságban a belső reformokkal próbálkozni kívánó egyén.

Az NSZK kormánya nem bujtogatta fölöslegesen az NDK lakosságát, hogy vigyen véghez alapvető változásokat, de azonnal kész volt működőképes megoldással előállni, amikor világossá vált a keletnémet állam megreformálásának lehetetlensége. Az újraegyesítés nemcsak a német nép erre vonatkozó igényével, de a Szovjetunió gazdasági érdekeivel is összhangban volt. Gorbacsov a rendszer megreformálásához szükséges forrásokat Nyugaton, elsősorban Nyugat-Németországban kereste. 1989. nyári bonni látogatásának „ára" a keletnémetek szabadságjogainak bővítése lett. A nyugatnémet gazdasági segítségről aláírt megállapodást összekötötték az Európa széttagoltságának megszüntetésére vállalt kötelezettségvállalással.

Az újraegyesítéssel kapcsolatos első konkrét javaslat 1989 novemberében, **a berlini fal leomlása (november 9.)** után hangzott el. Eszerint a két német állam között valamiféle konföderációt kell létrehozni. Bár a két állam közötti „szerződésközösséget" először Modrow javasolta (november 17.), **Kohl tízpontos javaslatának** (november 28.) ismeretében az NDK vezetése végül a konföderáció formájában történő együttműködés mellett állt ki (december 4.). A Kohl-féle javaslat „azonnali konkrét segítséget" ígért az NDK-nak és támogatta a konföderációs intézményi struktúrák mielőbbi kialakításának ötletét. Kohl feltételei közé tartozott – írja Németh István – első lépésben a legitim, demokratikus NDK-kormány megalakulása, vagyis szabad választások lebonyolítása, majd következett volna olyan össznémet intézmények létrehozása, mint az állandó konzultációt és politikai harmonizációt végző kormánybizottság, közös műszaki bizottság, illetve a két parlament képviselőiből álló közös testület. Annak, hogy a „tíz pont" egy-egy bekezdésnél részletesebben nem került kifejtésre a „belnémet és nemzetközi viszonyok tisztázatlansága", nevezetesen az utolsó pontban deklarált távlati cél, Németország politikai egységének helyreállítása (Wiedervereinigung Deutschlands) kapcsán hiányzó egységes álláspont volt az oka. Ehhez, ugyanis az NSZK szükségesnek látta a Szovjetunió beleegyezését, amely azonban nem fogadta túl lelkesen az ötletet. Hasonlóan óvatos volt a Margaret Thatcher vezette brit kormány, illetve a Francois Mitterrand elnöksége alatt álló Franciaország is. A demokratikus átmenetben már akkor bízó amerikai kormány – id. Bush elnök – teljes támogatásáról biztosította Kohlt, bár az előzetes konzultációt hiányolta. A tétova állásfoglalásoknál végül erősebbnek

bizonyul a keletnémet közvélemény, amely egyértelműen az újraegyesítés mellett tette le a voksát.

A Drezdában megrendezett német–német csúcstalálkozón Kohl és Modrow megállapodtak a Modrow-féle „szerződésközösség" létrehozásában és a vízummentes határforgalom bevezetésében (december 19). Az idő előrehaladtával az együttműködés kezdett egyre kényesebbé válni. Nem csupán arról volt szó, hogy az NSZK csupán gyorssegélyt volt hajlandó folyósítani, de a hivatalosan partnernek tekintett NDK vezetése helyett egyre inkább a keletnémet választópolgárokkal való közvetlen(ebb) kapcsolatfelvételt választotta. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a márciusra kiírt választásokon indulni kívánó (ellenzéki) pártok, mozgalmak egy része nyugatnémet „klón" volt, vagyis a CDU (Kereszténydemokrata Unió), az FDP (Szabaddemokrata Párt) és az SPD (Németország Szociáldemokrata Pártja) nyugatnémet forrásból működő helyi megfelelője. A választásokig hátralévő időszakban az ellenzéki kerekasztal és a kormány részvételével létrehozott Nemzeti Felelősség Kabinetje gyakorolta a főhatalmat.

A Szovjetunió tudtával, vagyis a Gorbacsovval való találkozót (január 30.) követően – hivatalos NDK-álláspontként – Modrow a német egység megteremtésének fokozatosságra épülő terve mellett tette le a voksát (1990. február 1.). A moszkvai találkozón a fokozatosságot négy szakaszban jelölték meg, amelyet Bonnban ugyan meglepetéssel, de örömmel vettek tudomásul. A fokozatosság értelmében a konföderációt választások követték volna, amelynek eredményei alapján jött volna létre az egységes – államformáját tekintve szövetségi köztársaság – Németország. Egy olyan pont volt, amelyben a két Németország között ekkor még nem volt egyetértés, éspedig a politikai és katonai semlegesség kérdése, amelyhez az NDK akkori vezetői ragaszkodni látszottak. Ez azonban nem jelentett különösebb akadályt, hiszen – részben az NDK gazdaságának állapota miatt – az újraegyesítés végrehajtásának mikéntjére vonatkozó tárgyalások nagyon felgyorsultak. A szintén februárban és szintén Moszkvában megrendezett NSZK–NDK találkozón, Gorbacsov ismét megerősítette, hogy a Szovjetuniónak nincs kifogása a német egység ellen, sőt gyakorlatilag szabad kezet adott annak lebonyolításhoz (február 10.). Ezzel megkezdődhettek a két német állam és a második világháborúban a Németországot legyőző négy nagyhatalom részvételével az ún. kettő plusz négy (2+4) tárgyalások, amelyek párhuzamosan haladtak az NDK-beli belpolitikai fejleményekkel.

Az NDK történetének első és egyben utolsó szabad választását – a részt vevő pártok sokasága ellenére – magabiztosan, a szavazatok 40,8 százalékának megszerzésével nyerte a keletnémet CDU. Annak érdekében, hogy az egyesüléshez szükséges alkotmánymódosítást demokratikus úton

tudják biztosítani, olyan koalíciót kellett alkotni, amelyben a szükséges kétharmados többség biztosítva volt. A Szövetség Németországért (Allianz für Deutschland) nevű nagykoalíciónak számos tagja volt, a kereszténydemokraták (CDU) mellett a liberálisok, a német szociális unió, a szabaddemokraták, szociáldemokraták stb. Az új keletnémet miniszterelnök Lothar de Maizière mintegy fél évig, a két állam nemzetközi jogi értelemben vett formális egyesítéséig állt az NDK kormányának élén (április 2. – október 2.). Kormánya **május 18-án írta alá az NSZK-val az első államszerződést**, amellyel létrehozták és július 1-jén életbe is léptették a szociális, monetáris és gazdasági uniót. A közös fizetőeszköz a nyugatnémet márka (DM) lett, amelyre (4000 márkáig) 1:1 arányban váltották be a keletnémet márkát. És bár az NDK vezetői továbbra is a fokozatosságban bíztak, a társadalom annak már nem sok értelmét látta. Tekintettel az NDK gazdaságának csődközeli állapotára, illetve arra, hogy a négy nagyhatalom közötti tárgyalások jó ütemben haladtak előre, de Maizière kénytelen volt feladni a teljes egyesülést megelőző konföderációs lépcsőfokot. Miközben a májusi államszerződésnek megfelelően július 1-től megszüntették a német–német határon átkelő személyek ellenőrzését, a nyári alkotmánymódosítás az NDK-t szabad, demokratikus, föderatív jogállammá változtatta (június 17.). A törvényhozás (Népi Kamara, Volkskammer) ezt követően szavazta meg az állam – a Német Demokratikus Köztársaság – feloszlatását, valamint annak igényét, hogy Kelet-Németország a Német Szövetségi Állam részévé kíván válni. Hasonló „öngyilkosságra a nemzetközi kapcsolatok történetében még nem volt példa".

Augusztus 31-én aláírták a második államszerződést, az ún. egyesítési szerződést, amelynek értelmében az 5+1 keletnémet tartomány az NSZK államterületének része lett, az egyesülő Németország tartományainak száma így 16-ra emelkedett. A csatlakozással az Európai Közösség szerződései az új területeken is érvénybe léptek. **A német újraegyesítés nemzetközi jogilag 1990. október 3-án következett be.** Ehhez azonban – a két német állam kapcsolatainak szerződéses rendezésén kívül – a nagyhatalmak formális jóváhagyására is szükség volt. Ennek magyarázatát nem csupán a világháborút lezáró szerződések hiánya adta, hanem az a tény is, hogy Németország egysége az egész európai status quót megváltoztatta.

Az Egyesült Államok, a Szovjetunió, az Egyesült Királyság és Franciaország bevonásával zajló egyeztetések – 1989 őszétől – alapvetően párhuzamosan zajlottak a két német állam közötti tárgyalásokkal. Elsősorban amerikai kezdeményezésre, de a többi résztvevő hozzájárulásával a két német állam között zajló egyeztetés mindenkori fejleményeihez igazították a „+4" szereplő álláspontját és elképzeléseit. Bár Moszkva az első időszakban ellenezte a „2+4" formulát, végül hozzájárult a két német állam és a második világháború négy győztes hatalmának egyenjogú részvételén alapuló tárgyalásokhoz. Az első konferenciát május 5-én Bonnban rendezték meg, és nem utolsósorban azt a célt szolgálta, hogy a Bonn és Moszkva közötti alkupozíciókat feltérképezze.

A Szovjetuniónak a német egyesítésről – NSZK-val való – tárgyalási pozícióit nagymértékben gyengítette a gazdaság (illetve a politikai vezetés) egyre kiszolgáltatottabb helyzete. Az életszínvonal rohamosan esett; a pártállami intézményrendszert alkotó szervezetekben, az erőszak-monopóliumot gyakorló hadseregnél és biztonsági erőknél dolgozók demoralizálódása komoly fenyegetést jelentett. A Szovjetunió lassú meggyőzésében vitathatatlan eszköznek bizonyultak a különféle NSZK-segélyszállítmányok, illetve hitelmegállapodások. Végül **az NSZK és a Szovjetunió július folyamán a Kaukázusban írta alá azt a megállapodást,** amelynek értelmében Gorbacsov hozzájárult a legkritikusabb német követeléshez, hogy az egyesült Németország teljes jogú NATO-tag legyen, illetve maradjon (július 14–16). E tekintetben fontos lépés volt, hogy pár nappal korábban az ún. londoni nyilatkozatban a NATO intézményi szinten vállalta annak kimondását, hogy a Varsói Szerződést a továbbiakban nem tekinti ellenfélnek (július 5–6). Moszkva bizalmának elnyerése érdekében Bonn kötelezettséget vállalt a német (NSZK) haderő létszámának 590 000-ről 370 000-re csökkentésére, illetve lemondott a biológiai-, vegyi és nukleáris (ún. ABC-) fegyverek kifejlesztéséről, megszerzésének lehetőségéről. Moszkva részéről Gorbacsov bejelentette, hogy az NDK területén állomásozó mintegy 350 000–400 000 szovjet katonát 1994-ig hazarendelik, amelynek (szovjetunióbeli hazatelepítésének) költségeit az NSZK (Németország) állta; ennek konkrétumait a nyár hátralévő részében tisztázták. A kaukázusi találkozó folyamán megszületett megállapodás azt is egyértelművé tette, hogy az egyesült Németország határai az NDK-t, az NSZK-t és Berlint egyaránt magukban foglalják, de a külső államhatárokban változás nem következik be.

A fenti fejleményeket, valamint az NDK-beli márciusi választások eredményét látva az addig óvatosan, alkalmanként gyanakvással szemlélődő **Egyesült Királyság és Franciaország is áldását adta a német egység létrehozására** (Párizs, július 17.). Az addigiakban London főleg annak kapcsán aggodalmaskodott, hogy Németország európai integráción belüli nyilvánvaló felértékelődésével hogyan változik meg az a hatalmi egyensúly, amely Nagy-Britannia és a kontinens között szükséges volt. Franciaország számára ezúttal is Németország kontroll alatt tarthatóságának szükségessége jelentette a prioritást; Mitterrand első, a későbbiekben felülvizsgált megnyilvánulásai szerint a német egység politikailag és jogilag egyaránt elképzelhetetlen. A francia kabinetet végül az nyugtatta meg, hogy Bonn-Berlin komolyabban nem kívánt semmi-

lyen német érdeket érvényesíteni az integráció mélyítése, vagyis az Európai Unió létrehozása (a maastrichti szerződés szövegezése) kapcsán. Az európai szövetségeseinél jellemzően proaktívabban gondolkodó Egyesült Államok alapvetően pozitívan állt a fejleményekhez. Számára ebben az időszakban az amerikai–szovjet tárgyalások voltak elsődlegesek, és túlságosan nem aggódtak amiatt, hogy a német kérdés rendezése erre komoly veszélyt jelentene.

A „2+4"-es tárgyalások utolsó állomását jelentő **A Németországra vonatkozó befejező szabályozás szerződését 1990. szeptember 12-én Moszkvában írták alá. A tíz cikkből álló nemzetközi szerződéssel – és nem békeszerződéssel – nemzetközi jogi értelemben lezárták a második világháborút.** Németország a nemzetközi rendszer szuverén tagja lett, amelynek nemzetközi kapcsolatait az ENSZ Alapokmányának szellemében kellett alakítania, vagyis éppúgy szabadon dönthetett – az ABC-fegyverek kivételével – haderejének nagyságrendjéről, mint szövetségi rendszer(ek)hez való csatlakozásról. A békeszerződést helyettesítő ezen egyezmény véglegesítette Közép-Európa 1945 utáni területi rendezését. Németország államhatárai kapcsán szükséges még megemlíteni a lengyel kormány álláspontját, amely kezdetben amellett állt ki, hogy a lengyel–német határok képezzék a fentebb említett nagyhatalmi tárgyalások részét. Végül megelégedtek azzal, hogy két nappal később Lengyelország és Németország aláírta a keleti német(–lengyel) határok megerősítéséről szóló nemzetközi jogi szerződést (szeptember 14.). A négy nagyhatalom szintén szerződésben mondott le a Németország és Berlin vonatkozásában fennálló, az évtizedek folyamán bizonyos változásokon keresztül ment, de a második világháború végén szerzett jogairól (október 1.).

11.5. A Szovjetunió reformjától annak felbomlásáig (1988–1991)

11.5.1. Gorbacsov intézményi reformjai és azok hatása (1988–1990)

A peresztrojka és a glasznoszty meghirdetése ellenére a szovjet gazdaság teljesítőképessége terén sem sikerült eredményeket felmutatni. A társadalmi elégedetlenséget látva Gorbacsov igyekezett további engedményeket téve kiszélesíteni a demokratikus jogokat. Ennek szellemében a párthatalom hatékonyabb kordában tartása érdekében – az 1977. évi szovjet alkotmány megváltoztatásával – 1988 folyamán átalakították a szovjet törvényhozás szerkezetét, a Legfelsőbb Tanácsot. Új intézményi elemként ismét megalakították a Szovjetunió Népi Küldötteinek Kongresszusát, a 3×750 tagból álló új népi parlamentet, amelynek első feladata a Szovjetunió új Legfelső Tanácsa tagjainak megválasztása lett. A népi küldöttek megválasztása az első (és a Szovjetunió történetében utolsó) viszonylag „szabad" választás volt, amelyet a szovjet tagköztársaságok területén rendeztek (1989. március). A hatalmas, 2250 tagból álló testület kétharmadát lehetett szabadon (listákról) választani, tagjainak egyharmadát pedig egyrészt az SZKP, másrészt különféle érdekvédelmi szervezetek jelölhették. Itt tűnt fel először az orosz **Borisz Jelcin,** akit Gorbacsov nem akadályozott meg azon beszéde elmondásában, amely gyorsabb reformokat, valódi szabad választásokat, az SZKP-n belüli korrupció kivizsgálását követelte. Miután a márciusi választások a nyilvánosság előtt zajlottak, Jelcin szavai érdeklődő fülekre találtak a Szovjetunió egész területén. További változás volt, hogy a Legfelső Tanács addigi vezető testülete, az elnökség helyett létrehozták az elnöki tisztet, amelyet a következő reformokig az addigiaknál szélesebb hatáskörrel Gorbacsov töltött be (1989. május 25. – 1990. március 15.). Ahogy Gorbacsov reformjai szaporodtak, az SZKP hatalma úgy csökkent

A következő év, 1990 februárjában az SZKP KB kénytelen volt hozzájárulni **az egypártrendszer formális felszámolásához.** Ennek alapján néhány héttel később a népi küldöttek (rendkívüli) kongresszusa törölte a szovjet alkotmány 6. és 7. cikkelyeit, majd az eredeti elképzeléseknek megfelelően Gorbacsovot megválasztotta a Szovjetunió elnökévé (március 15). Az (addigihoz képest újradefiniált) államfői tisztség a hadügyekért, a külügyekért, a kormány és a párt működéséért való felelősséget jelentette két új testület, a személyes tanácsadókból álló elnöki és a tagköztársaságok képviselőiből álló szövetségi tanács támogatása mellett. Az új intézményi struktúra annak ellenére perifériára szorította az addigi hatalmi centrumokat – az SZKP két legfontosabb szervét, a központi bizottságot és a politikai bizottságot –, hogy Gorbacsov is tisztában volt a lépés lényegével, hiszen valójában az SZKP tartotta egyben a tagköztársaságokat, vagyis a Szovjetuniót.

A fenti változásokkal alapjában véve elhárult az akadály az elől, hogy a Szovjetunió bármely tagköztársaságában – a nemzeti kongresszusok keretein belül – többpárti választásokat tartsanak. A kommunizmus összetartó ideológiája gyorsan a perifériára szorult, **a tömegmozgalmak számos tagköztársaságban antikommunista, nacionalista irányba fordultak.** Az első elgondolkodtató esemény, amely felhívta a figyelmet a rendszer megreformálhatóságának korlátaira, valamint a Szovjetunió központosított állami struktúrájának életképtelenségére, az örmény lakosságú Hegyi Karabah hovatartozása kapcsán 1988 februárjában kirobbant konfliktus volt. Tekintettel arra, hogy a kongresszus tevékenysége a megszokottnál szélesebb nyilvánosság előtt zajlott, a Szovjetunió „nemzeteit" tömörítő tagköztársaságok lakosságának nagy része további változásokat követelt. Ahogy a tagköztársaságok politikai, hatalmi struktúrája erősödött, úgy gyengült a Szovjetunió egész intézményrendszere. Az SZKP-t elhagyó első nemzeti kommunista párt a litván volt; a balti államokban megrendezett első választásokon egyértelműen a nacionalista

irányvonalat képviselő pártok arattak választási győzelmet, igaz, még a Szovjetunió szuverenitása alatt.

A **Kaukázus térsége** történelmi okoknál fogva, lakóinak vallási és etnikai sokszínűsége miatt mindig is puskaporos hordónak számított. A szovjetunióbeli változásokat megérezve elsőként az örmények lakta, de Azerbajdzsán területén található autonóm tartomány, Nagorno-Karabah (Hegyi Karabah) lakossága követelt változásokat. Ezek gyorsan erőszakos összecsapásokhoz vezettek (1988. február). Moszkva közvetítési kísérletei – amelyek arra irányultak, hogy az Örményországhoz való csatlakozást követelők és az elszakadást megakadályozni kívánó azeri vezetés között közvetítsen – kudarcba fulladtak. Az örmények által 1990 januárjában Bakuban kezdeményezett tüntetést az azeri hadsereg olyan brutálisan verte le, hogy a közrend helyreállítása érdekében a szovjet had sereg kénytelen volt bevonulni Azerbajdzsán területére.

Grúzia lakossága a gorbacsovi reformokban olyan további centralizációs törekvéseket látott, amelyek csak a tagköztársaságok önállóságának további csökkenéséhez vezethetnek. 1988 novemberében látványos, de különösebb következménnyel akkor nem járó tüntetésekre került sor Tbiliszben. A következő év áprilisában megismétlődő demonstrációk kapcsán a grúz vezetők Moszkva segítségét kérték. Az éppen külföldön tartózkodó Gorbacsov távollétében a „keményvonalas" Ligacsov az erőalkalmazás mellett döntött. Mire a békés tárgyalásokat szorgalmazó Gorbacsov hazatért, Tbilisziben húsz halálos áldozata volt a tömeg fegyverekkel történő szétoszlatásának. A térségbeli feszültségeket tovább fokozta a decemberi örményországi földrengés, amely során a központi (szovjet) vezetés képtelen volt hatékony és azonnali segítséget nyújtani.

Litvániában 1988 májusában alakult meg a Sajudis (Szajudisz) mozgalom, amelynek októberi kongresszusán megválasztották a mozgalom képviseleti szervét (szejm), annak tanácsát (mint végrehajtó hatalmat), ez utóbbi elnöke Vytautas Landsbergis lett. A Sajudis mozgalom a szuverén, szabad, demokratikus, semleges Litvánia mellett foglalt állást, egyúttal követelte a Balti-övezet demilitarizálását. Az 1990 februárjában tartott litván legfelső tanácsi választásokon – egyidőben azzal, hogy Gorbacsov elnökké választása napirendre került – a Sajudis elsöprő győzelmet aratott. A Litvániai Legfelső Tanács 1990. március 11-én kimondta Litvánia függetlenségét. Miután a Szovjetunió legfelsőbb vezetése ezzel a megoldással nem értett egyet, március folyamán Gorbacsov rendeletben fogalmazta meg a szovjet szuverenitás fenntartását Litvánia területén, és tankokat vetett be annak területén – követelve a függetlenségi nyilatkozat visszavonását. Áprilisban a Sajudis elhatárolta magát a gorbacsovi peresztrojkával való további kísérletezéstől és Litvánia teljes függetlensége mellett állt ki; a mozgalom új neve Litvániai Sajudis lett. Bár ezzel egyidejűleg megkezdődött az ország gazdasági blokád alá vonása is, Gorbacsov hamarosan megbékélési szándékkal tárgyalásokat kezdeményezett nemcsak Vilniusszal, de a másik két balti állammal is. Ezek azonban eredménytelenek maradtak, és az év végére gyakorlatilag patthelyzet alakult ki. Abban, hogy a tényleges függetlenségnek az érintett államok csak egy-másfél év alatt tudtak érvényt szerezni, komoly szerepet játszott a Nyugatnak a térségbeli változásokhoz való óvatos hozzáállása; végső soron a közép-kelet-európai államok nemzetközi jogi státusával ellentétben a balti államok szuverenitását erősen korlátozta, hogy azok a Szovjetunió részei voltak. A moszkvai fejleményeket követő litván parlament száznapos moratóriumot hirdetett a függetlenség érvénybe léptetésére (1991. június 29). Egy hónappal később a másik két balti köztársasággal együtt bejelentette, hogy nem vesz részt a FÁK-szerződés kidolgozásában, majd szintén velük egyszerre augusztus 20-án deklarálta a tényleges függetlenséget.

Észtországban 1988 elején szerveződött meg az ellenzéki Észt Népi Front (ÉNF) és Észt Nemzeti Függetlenségi Párt, amely fő célkitűzéseként a szuverenitás megteremtését fogalmazta meg. Bár a parlament szerepét betöltő Észt Legfelső Tanács 1989. november 16-án kimondta Észtország függetlenségét, a – tagköztársaságok legfelső tanácsait is képviselő – Szovjetunió Legfelső Tanácsa ezt alkotmányellenesnek minősítette. Az 1990 márciusában megrendezett legfelső tanácsi választásokon az Észt Népi Front győzött, majd a tanács áprilisban kormányfővé választotta az ÉNF vezetőjét. Noha 1991 augusztusában az észt parlament „megdöntésére" még elindultak szovjet katonai egységek, szeptember 6-án a Szovjetunió elismerte Észtország függetlenségét, amely ezt követően elnyerte az ENSZ, az EBESZ és egyéb szervezetekben való tagságát.

Lettországban az 1980-as évek második felében a pártosodás folyamata meglehetősen intenzív volt. A legnagyobb politikai tömörülés a demokratikus tömegmozgalomként szerveződő Lettországi Népfront lett, amely az 1990. évi legfelső tanácsi választásokon a képviselői helyek többségét szerezte meg. Az ország függetlenségét 1991. augusztus 21-én kiáltották ki, amelyet szeptember 1-jén a Szovjetunió is elismert. Az első és legfontosabb dolog, amellyel az új államnak szembe kellett néznie, az állampolgárság kérdése volt, ugyanis az első választójogi törvény értelmében a lakosok egyharmada nem rendelkezett sem állampolgársággal, sem választójoggal. Az állampolgársági törvényben rögzítették, hogy csak azok tekinthetők lett állampolgárnak, akik, illetve akiknek felmenői már 1940 előtt is Lettország területén éltek – így a lakosság 40 százaléka (az oroszajkúak) döntő része nem kapott állampolgárságot.

11.5.2. A Szovjetunió felbomlása és öröksége

A nemzeti mozgalmak megerősödése rávilágít arra a tényre, hogy Gorbacsov nyitása, a peresztrojka mennyire következetlen volt. A szó nyugati értelmében **Gorbacsov nem volt demokrata**, és abban sem nagyon hitt, hogy a liberális piacgazdaság bevezetése megváltaná a szovjet gazdaságot. Olyan **kommunista reformer volt**, akinek bizonyos meggyőződései összhangban voltak a nyugati idealizmus sarokkövét jelentő olyan tényezőkkel, mint az egyént megillető politikai és szabadságjogok szükségessége. Miközben ezek kiterjesztése érdekében minden korábbi vezetőnél többet tett, azt már nem látta be, hogy mindez a Szovjetunió egészét aknázza alá. Miközben Gorbacsov reformjai a gazdaság és az életszínvonal tekintetében sok eredményt nem tudtak felmutatni, arra kiváló alapot szolgáltattak, hogy a tagköztársaságok (kommunista pártjainak) további reformokat, adott esetben függetlenséget követelő vezetői számon kérjék a Kreml által központosított jelleggel ösztönzött változások elégtelenségét. És miközben Gorbacsov a legfelvilágosultabb szovjet vezető volt, azt nem ismerte fel, hogy politikai és intézményi reformjaihoz való ragaszkodás elkerülhetetlenül a végleges felbomlás felé vezet. A lakosság nemcsak etnikai, nemzeti (nacionalista) alapon, de közgazdasági értelemben „önérdekkövető, haszonmaximalizáló" fogyasztóként annak ellenére – vagy talán éppen azért és olyan mértékben – fordult egyre inkább szembe a központi hatalommal, ahogyan az állampolgári, politikai jogait kiterjesztette.

A Szovjetunió végleges felbomlása talán megakadályozható lett volna a legbefolyásosabb tagköztársaság, Oroszország közreműködésével. A Jelcin vezette demokratikus erők azonban itt is gyorsan erősödtek: a Népi Küldöttek I. Oroszországi Kongresszusán (1990. május–június) a küldöttek **Jelcint megválasztották az** (akkor még Szovjetunió tagköztársaságának számító) **Oroszországi Föderáció elnökévé**. Az új parlamentben nagyjából egyforma súlyt képviseltek a Szovjetunió mellett kiállni kész konzervatív erők és a függetlenséget – de nem feltétlenül Szovjetunió felbomlását – követelő radikálisok. Jelcin ez utóbbi irányvonalat erősítette. Jelcin és Gorbacsov között számos kérdésben nézetkülönbség volt, nem utolsósorban a nemzetiségi konfliktusok kezelése terén. Miközben Gorbacsov teljesen ellenezte a szeparatizmust, Jelcin szerint csak azon tagköztársaságokra volt szükség a Szovjetunió egyben tartására, amelyek abban készek voltak részt venni. Tovább növelte a két vezető közötti feszültséget, hogy Oroszország olyan nemzetközi együttműködési szerződések tárgyalását kezdte meg a balti államokkal, amelyek egyértelműen kétségbe vonták a Szovjetunió (nemzetközi szereplőként való) legitimitását. Ez már túl sok volt Gorbacsovnak, aki továbbra is az SZKP-t tekintette a szovjet egység letéteményesének. Végül az SZKP XXVIII. pártkongresszusán (1990. július) – ha nem is elsőként, de – az

Orosz Kommunista Párt is kilépett a SZKP-ból. Oroszország történetének első szabad, demokratikus, közvetlen elnökválasztását a következő év júniusában tartották, ahol a választópolgárok **Jelcint választották meg Oroszország elnökének**, aki nyíltan a piacgazdaság és demokratikus berendezkedés irányában képzelte el az ország jövőjét.

Megakadályozandó a Szovjetunió teljes összeomlását **Gorbacsov** utolsó kísérletként népszavazást kezdeményezett (1991. március 17.). A szavazáson a szavazásra jogosultak 81 százaléka vett részt és 76,4 százalék szavazott a Szovjetunió egyben tartása mellett. Ennek ellenére **a felbomlási folyamat visszafordíthatatlanná vált**: egyidejűleg bontakozott ki az államszocializmus politikai válsága, a gazdasági válság és az ország irányításának szervezeti válsága. Megkezdődött a tagköztársaságok közötti kapcsolatrendszer átgondolása, amelynek eredményeként 1991 nyarára elkészült az ún. egyesülési szerződés. Ennek szellemében a külügyek és a védelem közös irányítás alatt maradt volna, ám a tagköztársaságok minden egyéb kérdésben önálló törvénykezési joggal élhettek volna.

Gorbacsov elképzeléseit mindkét irányból támadások érték: a Szovjetunió egyben tartásában fantáziát látók szerint nem volt elég keménykezű, a felbomlásban hívők szerint már így is túlteljesítette feladatát. 1991. augusztus 19-én távollétében – a Krímben nyaralt – közvetlen környezete **sikertelen puccskísérletet** hajtott végre ellene a felbomlási folyamat feltartóztatása érdekében. A hadsereg katonái tehetetlenek voltak; a lakosság nem támogatta az Állami Rendkívüli Bizottság hatalommentő akcióját. Végül a Jelcin, Ruckoj és Haszbulatov hármas vezette parlamenti többség kerekedett felül a demokrácia és a peresztrojka védelmét hirdetve. Augusztus 24-én Gorbacsov lemondott főtitkári posztjáról. A Szovjetunió Kommunista Pártját betiltották, vagyonát elkobozták.

December 8-án Jelcin, Leonyid Kravcsuk (ukrán elnök), Sztanyiszlav Suskevics (belorusz elnök), ha kissé sietős tempóban is, de megegyeztek abban, hogy a Szovjetuniót felszámoltnak tekintik és létrehozzák a **Független Államok Közösségét**. Ezt követően Oroszország is kilépett a Szovjetunióból (december 12.). Az alapító szerződés aláírására december 21-én Alma-Atában került sor, amelyen a három balti állam és Grúzia kivételével a Szovjetunió összes volt tagköztársasága részt vett. Az új politikai entitás „közös" problémái közé tartozott a Szovjetuniótól örökölt – Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország területén – található nukleáris arzenál kérdése, a Vörös Hadsereg haditechnikájának és készleteinek a független államok közötti szétosztása, illetve bizonyos területi viták és határkérdések megoldatlansága.

A FÁK létrehozását követően pár nappal, **december 25-én Gorbacsov bejelentette a Szovjetunió elnöki tisztéről való lemondását**. Gorbacsov

nemcsak a rendszer megreformálhatóságában, a szocializmus emberi minőségének megteremthetőségében hitt, de azt is tudta, hogy az állam belső legitimációja nélkül az emberiesség nem teremthető meg. Uralkodása éveiben a Gulágot végleg felszámolták, a politikai okokból bebörtönzötteket szabadon engedték, a polgári és politikai jogok gyakorlását lehetővé tették. Erőfeszítéseit és meggyőződését a nemzetközi közösség Nobel-békedíjjal ismerte el.

12. Kitekintés

1989–1991-ben, három év alatt történelmi jelentőségű változás történt a világban, **átalakult a kétpólusú, hidegháborús nemzetközi rendszer.** Az azt felváltó, kialakuló, **új nemzetközi struktúra** fő elemei nem voltak azonnal jól láthatók, már csak azért sem, mert a változások viharos gyorsasággal, mindenki számára váratlanul kezdődtek és mentek végbe.

Az, hogy véget ért a hidegháború, megmozgatta az emberek és a szakértők képzeletét. A politikusok mellett leghamarabb a politológusok reagáltak. Még a berlini fal leomlása előtt, 1989 nyarán jelent meg **Francis Fukuyama** cikke a *National Interest* című amerikai folyóiratban, amelynek fő téziseit három évvel később ***A történelem vége és az utolsó ember*** című könyvében fejtette ki. A szerző egy csapásra a „hidegháború vége problematika" legismertebb, első számú, „sztárpolitológusává" változott. Fukuyama – mint ismeretes – a demokráciát az emberiség fejlődésében végpontnak, az utolsó társadalmi-politikai rendszernek tekintette; a hidegháború végét pedig olyan fejleménynek, amely nyilvánvalóvá tette a demokrácia győzelmét és ezzel a történelem végét, hiszen – az amerikai politológus logikája szerint – a hidegháború után a világ a demokrácia állapotában már nem az erőszak színpada lesz, mivel a demokrácia delegitimizálja az erőszak alkalmazását. Fukuyama tézisét rögtön, az első megfogalmazása után sokan kritizálták, ellenvetéseikre a szerző a *National Interest* hasábjain válaszolt is. Kijelentette, hogy nem állította, hogy a berlini fal leomlásával véget ér a történelem, és azt sem, hogy a demokrácia marad az egyetlen lehetséges kormányzati rendszer, valamint azt sem, hogy immár eljött az „az ideális világ", az örök béke. Mint ahogy mostanában már-már törvényszerű, hogy a közvélemény, de részben a szakma is Fukuyamának nem a részben korrigált és részletesen kifejtett álláspontjára emlékezik, hanem a leegyszerűsített változatra.

A „hidegháború vége problematika" következő „sztárpolitológusa" **Samuel P. Huntington** lett, az 1993-ban a *Foreign Affairs* folyóiratban megjelent cikkével, majd a könyv formában is publikált ***A civilizációk összecsapása és az új világrend átalakulása*** című művével. A Huntington által a *Foreign Affairs*-cikkben még kérdés formájában megfogalmazott jövőkép szintén nagy vitát robbantott ki. Huntington szembefordult Fukuyama feltételezésével, és cáfolta, hogy a hidegháború utáni világ a demokrácia, a nyugatosodás és a homogenizáció felé tartana. Hangsúlyozta, hogy a nyugati világ már a modernizáció előtt is nyugatos volt, ugyanis – felfogása szerint –

a nyugati civilizáció jellegzetességei az antik Görögországból és Rómából, a kereszténységből és a reformációból eredtek, majd a vallásos és világi elemek szétválasztásával teremtődtek meg; továbbá olyan társadalomban alakult ki, amelyben a jog elsőbbségének, a politikai pluralizmusnak, a képviseleteknek és a személyes szabadság elismerésének alapján megerősödhetett a hatalom abszolutizmusát ellensúlyozni képes individualizmus. Huntington elismerte ugyan, hogy a nyugati civilizációra is hatottak más civilizációk, leszögezte azonban, hogy ezek ellenére a nyugati-európai társadalom fő jellegzetessége a többiektől való különbözőség. Ezzel magyarázta például, hogy nem sikerült Oroszországban Nagy Péter vagy Törökországban Kemal Musztafa kísérlete a nyugati modell adaptációjára. Az amerikai politológus kizárta a kulturális univerzalizálódást, a civilizációk közötti határnyitásokat. Ellenkezőleg, végkövetkeztetésként arra jutott, hogy a Nyugatnak meg kell erősítenie a maga civilizációját, amelyet együttesen fenyeget az iszlám és a konfuciánus világ.

Más országokban is jelentkeztek markáns interpretációval előálló politológusok, és nézeteik széles körben hatottak is, megfogalmazóik azonban személy szerint nem váltak világhírességekké. Alain Minc például *Az új középkor* című 1993-ban megjelent könyvében a hidegháború utáni világot valamiféle új középkorként értelmezte, olyan világként, amelynek nincs „szervezett nemzetközi rendszere", amelyben „szétbomlott a centrum", s ahol „eltűnt a szolidaritás vezérlő csillaga" is.

A nemzetközi politikaelmélet képviselői mellett megszólaltak a hidegháború időszakában politikusként, politológusként vagy történészként is híressé vált személyiségek is. Közülük leghamarább **Brzezinski,** Carter amerikai elnök nemzetbiztonsági tanácsadója (1977–1981), adta közre elemzését a hidegháború végéről, még 1989-ben *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century* címmel. *A nagy bukás* után Brzezinski *A nagy sakktábla* című könyvében visszatért a témára, pontosabban attól elindulva továbbment, világos stratégiát sürgetett Washingtontól az ezredfordulóra, sőt még távolabbra előretekintve. A másik világhírű amerikai ex-nemzetbiztonsági tanácsadó, a történész-politológus **Kissinger** *Korszakváltás az amerikai külpolitikában? A 21. századi Amerika diplomáciai kérdései* című hasonló funkciójú könyve 2001-ben jelent meg.

A történészek – szakmájuk természetéből eredően – óvatosabbak voltak, mint a politológusok és a politikusok. Romsics Ignác a hidegháború végéről, szűkebben a kelet-európai rendszerváltásokról szóló amerikai történeti szakirodalom első „generációs" termését áttekintve így összegezte a történeti megközelítés lehetőségeit: „Az újragondolás második fázisa várhatóan harminc-negyven év múlva indul majd, amikor a demokratikus országok

levéltárai kezdik kutathatóvá tenni azokat az alapdokumentumokat, amelyek ismerete nélkül a kelet-európai rendszerváltás hiteles története nem írható meg. Remélni kell, hogy Oroszország is a demokratikus országok közé fog tartozni, s nemcsak a CIA, hanem a KGB néhány titkáról is lehull a lepel. Ekkorra egy új történészgeneráció is felnő, amely nemcsak a szükséges távlatokkal, hanem az elengedhetetlen távolságtartással és kívülállással is rendelkezni fog, és 1989-et nem élete részeként, hanem a múlt egyik megértendő és megmagyarázandó eseményeként fogja fel."

Természetesen – ha nem is a Romsics által megfogalmazott igénnyel – már ma is **értelmezhetjük és összefoglalhatjuk** a hidegháború végének, s az akkor **megjelenő új világnak a legjellegzetesebb elemeit.**

12.1. A bipoláris világ megszűnése

A kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása, a szovjet csapatoknak a térségből való kivonása és a Szovjetunió széthullása nyilvánvalóvá tette a hidegháborúval kialakult kétpólusos nemzetközi rendszer **keleti pólusának megszűnését.** Egyes politológusok – a nagy összeomlás után – már a hidegháború utolsó szakaszáról is azt állították, hogy már abban a szakaszban is csak erős megszorításokkal lehet bipolaritásról beszélni. Ugyanis a bipolaritás már akkor sem volt igazán jellemző a nemzetközi kapcsolatokra, hiszen a nyugati szövetségen belül az Egyesült Államok mellett további erőközpontok alakultak ki, például nem mindegyik európai regionális hatalom egyeztette külpolitikáját Washingtonnal, mint korábban. Ráadásul a nyugati világban gazdasági téren az Európai Közösségek mellett Japán gazdasági ereje is hatalmasra növekedett. Kétségtelen, hogy a nyugati póluson belül az Egyesült Államok gazdasági tekintetben már régóta nem volt olyan hatalmas fölényben, mint a hidegháború első évtizedeiben, ám európai és ázsiai partnerei megnövekedett gazdasági potenciáljukat nem tudták vagy nem is akarták kamatoztatni külpolitikai téren. Minden változás ellenére a katonai potenciál tekintetében az Egyesült Államok vitathatatlanul a legerősebb maradt. Katonai képességeit a nyugati póluson belül egyetlen államé sem közelítette meg. És – ne feledjük – a bipolaritás a hidegháború utolsó szakaszaiban is leginkább katonai, sőt ezen belül nukleáris téren testesült meg. Vagyis, a hidegháború végére is markánsan megmaradt a két pólus, hiszen csak a két szuperhatalom volt képes arra, hogy a határaitól távol eső térségekben is bevesse katonai erejét, vagy arra, hogy totálisan elpusztítsa ellenfelét.

Továbbá a bipolaritás megszűnését 1989 elé helyező nézetek hívei mintha elfeledkeztek volna a két blokk alapvető különbségeiről. Arról, hogy a

nyugati tömb sohasem volt olyan egyöntetű, mint a keleti, azon belül mindig is érvényesült a résztvevők jelentős önállósága; a nyugati pólus nem az Egyesült Államok uralmára épült, hanem a sajátos amerikai hegemóniára. A nyugati pólus ebben a tekintetben alapvetően különbözött a keletitől, amely rendkívül centralizált volt; a keleti tömb a Szovjetunió uralmára épült, benne a résztvevők alig rendelkeztek önállósággal; a keleti tömb tulajdonképpen szovjet impérium volt, merev, szervetlen rendszerként létezett.

Az 1989 és 1991 közötti három évben Európa keleti felében nemcsak ez a merev blokkrendszer szűnt meg, hanem a Szovjetunióban is összeomlott a szocializmusnak/kommunizmusnak nevezett gazdasági, társadalmi, politikai struktúra. Megszűntek a blokk államait összekötő gazdasági, politikai és katonai szervezetek, és e szervezetek helyébe közvetlenül „semmi sem lépett", **a térség** a szó szoros értelmében **a teljes dezintegráció állapotába került.**

Eközben a nyugati blokk egységesebbnek tűnt, mint korábban, továbbra is jellemző maradt az addig is meglevő sokféleség. A NATO elvesztette ugyan eredeti funkcióját és létjogosultságát, a hozzá való hűséget azonban igazán senki sem kérdőjelezte meg, az Európai Közösség pedig új lendülettel tett határozott lépéseket az Európai Unió felé.

12.2. A hidegháború befejezése a vesztes megnevezése nélkül

A háborúk rendszerint a győztesek triumfálásával, a vesztesek megbélyegzésével és megbüntetésével fejeződnek be. **A hidegháború** ellenben **úgy ért véget, hogy formálisan nem nyilvánították ki a győzelmet, nem nevezték meg se a győzteseket, se a veszteseket.** Az 1989–1991-es nemzetközi rendszerváltozásnak ez volt az egyik figyelemreméltó jellegzetessége. Brzezinski szavaival: „a hidegháború langyos békével ért véget, szemben a hideg békével, amely rendszerint a forró háborút követi. Senki sem kapitulált, [...] mind a győztesek, mind a vesztesek érdekeltek voltak abban, hogy homályba borítsák a győzelem tényét."

A hidegháború befejezésének e szokatlan módja valóban **közös érdekből** eredt. A szovjet blokk békés, erőszak nélküli összeomlásának kétségkívül az egyik legfontosabb eleme Gorbacsov engedékenysége, együttműködése volt. Az, hogy Moszkva folyamatosan hátrált, elfogadta az események alakulását, politikájának előre nem látható következményeit, sőt bizonyos mértékig gyorsította is az elindult folyamatokat. Például akkor, amikor egyoldalúan felfüggesztette a Brezsnyev-doktrínát, majd ennek logikus folytatásaként belement abba is, hogy kivonja a szovjet csapatokat a kelet-európai országokból. Még ma sem tudjuk pontosan, hogy mit értett meg az általa elindított folyamat lényegéből, de bizonyára hitt a reformkommunizmus

életképességében. Könnyen lehet az is, hogy arra számított, hogy a számára nyújtott nyugati támogatással konszolidálni tudja a Szovjetunió helyzetét.

A Nyugatnak semmiképpen sem volt érdeke, hogy az összeomlási folyamat közben kinyilvánítsa és tudatosítsa, hogy a Szovjetunió a hidegháború elvesztése felé halad. De a dolgok fent említett alakulásában az is szerepet játszott, hogy az 1989-ben elindult fejlemények a Nyugatot is éppúgy váratlanul érték, mint magát Gorbacsovot. Washingtonban is késve, szinte csak a legutolsó pillanatban ismerték fel, hogy a kommunista rendszer immár önmagától is összeomlik. A világtörténelemben nem volt még példa arra, hogy egy nagyhatalom ilyen módon, katonai vereség nélkül, teljes hadi arzenálja érintetlensége mellett szűnjön meg.

Mindenesetre azáltal, hogy a Szovjetuniót – legalábbis a hivatalos állami politika szintjén – nem deklarálták vesztesnek, lehetővé tették, hogy **Moszkva az összeomlás után se forduljon szembe a Nyugattal.** A Szovjetunióhoz való viszonyt természetesen alapvetően meghatározta, hogy a Szovjetunió a hidegháború elvesztése ellenére is, minden gazdasági és politikai gondja közepette is nukleáris szuperhatalom maradt. Éppen ezért az Egyesült Államok és a Nyugat biztonsága szempontjából elsőrendű fontosságú kérdés maradt a nukleáris leszerelés. Kilenc évig tartó tárgyalássorozat után végre megszületett az első fontos eredmény ezen a téren: 1991. július végén George Bush amerikai elnök és Gorbacsov szovjet elnök Moszkvában aláírta az első START-szerződést, amelynek alapján a következő években első ízben csökkent számottevő mértékben (egyharmaddal) a két legnagyobb nukleáris hatalom hadászati atomfegyver-arzenálja. Az egyezmény szerint azonban a Szovjetunió még mindig megtarthatott 7000 atomtöltetet.

Washington és a NATO lépéseit tulajdonképpen még 1991 nyarán is a „status quo reflex" befolyásolta: pénzügyi és diplomáciai támogatást adtak Gorbacsovnak, hogy ellenfelei fölé kerekedhessen, hogy egyben tarthassa a megroppant és végsőkig legyengült Szovjetuniót. Gorbacsov alól azonban egyre inkább kicsúszott a talaj. Azután, hogy 1991 nyarára széttört a Szovjetuniónak a második világháború után kialakított hatalmi szférája (megszűnt a Varsói Szerződés és a KGST, a szovjet csapatok kivonultak Csehszlovákiából és Magyarországról, a három balti köztársaság kivált a Szovjetunióból, Németország újraegyesült), miközben a gazdasági, társadalmi és politikai gondok csak növekedtek, a dilettáns módon végrehajtott moszkvai államcsínykísérlet és annak kudarca nyomán Gorbacsov helyzete végképp tarthatatlanná vált és távoznia kellett. Az év végére maga a Szovjetunió is megszűnt, helyébe az orosz dominanciájú, bizonytalan jövőjű Független Államok Közössége lépett. **A Szovjetunió megszűnésével formálisan is megszűnt a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatok alakulását meghatározó bipoláris világhatalmi képlet.**

Oroszországnak mint a Szovjetunió legnagyobb utódállamának természetesen szokatlan és rendkívül nehéz feladatot jelentett a nemzetközi rendszerben elfoglalt hely megváltozásának átélése, és az ahhoz való alkalmazkodás megtalálása. Végső soron azt kellett tudomásul vennie, hogy szuperhatalomból valamiféle regionális hatalommá „csúszott le".

12.3. Az Egyesült Államok szuperhatalmi helyzetének megváltozása

A Szovjetunió felbomlása után **az egyetlen fennmaradt szuperhatalom, az Egyesült Államok sajátos helyzetbe került.** Sokan arra számítottak, hogy Washington ellensúly nélkül globális hegemóniára tesz szert. Az Egyesült Államoknak is „ki kellett találnia önmagát". Több mint négy évtizeden át hozzászokott, hogy a kommunizmus feltartóztatásának különböző változatait alkalmazza, hogy szembenézzen – legalábbis katonai értelemben – egy hasonló súlyú hatalomkorlátozó hatásával. A hidegháború végén egyedül maradt a hatalom korlátlanságának érzetével. Ráadásul hamarosan kiderült, hogy mégsem teljesen korlátlan a hatalma, hiszen nem mindig tudja érvényesíteni az akaratát, nem tudja rákényszeríteni még a nála sokkal gyengébb államokra sem. Az 1989–1991-es éveket követően az amerikaiak, amikor a világ sorsának tevőleges alakításával próbálkoztak, tulajdonképpen nem igazán voltak eredményesek. A szomáliai válság mutatta meg elsőként, hogy a világ kétségkívül legerősebb hatalma mennyire tehetetlen egy kezdetben viszonylag egyszerűnek tűnő katonai-politikai feladat megoldásánál. Washingtonnak egyébként sem volt könnyű megtalálnia az új státusnak megfelelő külpolitikát. Az ilyen helyzetet rendszerint még azok az államok is nehezen fogadták el, amelyek Amerikával azonos értékeket vallottak. Mindezek ellenére az Egyesült Államok – Valki László szóhasználatával élve – igazi **„vétóhatalom" lett a hidegháború után,** ugyanis a kifejezett egyetértése és tevékeny közreműködése nélkül egyetlen lényeges döntést sem lehetett meghozni, amint azt egyebek mellett a délszláv válság megoldására tett kísérletek is jól mutatták.

12.4. Az Európai Unió

Az Európai Közösségből az **Európai Unió felé tartó nyugat-európai országoknak** a hidegháború végén nem kellett keresztülmenniük az Egyesült Államokéhoz vagy a Szovjetunióéhoz hasonló változásokon. **Nagyjából megőrizték státusukat,** még a körükben zajló legnagyobb változást, Németországnak a két német állam újraegyesülésből eredő erőnövekedését is gyorsan elfogadták és megszokták. A két regionális nagyhatalom – Franciaország és az Egyesült Királyság – megtartotta korábbi

helyzetét, és ugyanezt lehet mondani az EU többi államáról is. Vagyis, ha Nyugat-Európának volt is alkalmazkodni valója, teendői nem a nemzetközi rendszer hierarchiájában elfoglalt pozíciójának megváltozásából fakadtak. Mindenekelőtt azt a ma már jól látható változást kellett „feldolgoznia", hogy miközben a hidegháború időszakában területe a két szuperhatalom közötti küzdelem fő színtere volt, a hidegháború végével ez a helyzete megszűnt: Európa immár nem a világpolitika központi terepe. Európának fel kellett volna (vagy fel kellene ismernie), hogy a világpolitikai szerepe annyi, amennyit gazdasági, katonai és emberi képességeiből fakad, illetve amennyire élni akar és tud ezekkel.

Az Európai Közösség a hidegháború végén főként **saját magával, az integráció mélyítésével volt elfoglalva.** A jövendő maastrichti szerződés kidolgozására összehívott, munkáját párhuzamosan folytató két kormányközi konferencia eredménye jól mutatta, hol is találkozott a közösség tagországainak érdeke. Mialatt az egyik kormányközi konferencián, a gazdasági és monetáris unióval kapcsolatban, egyetértés és történelmi fontosságú előrelépés született, addig a politikai unió kérdéseivel foglalkozó ülésen igencsak kis lépésekről született megállapodás. **Az Európai Unió még napjainkban sem nevezhető olyan gazdasági-politikai-katonai egységnek, mint amilyennek sokan látni szeretnék.** Az Európai Unió tagállamai sok tekintetben eltérő módon alakítják külpolitikájukat, amint az különösen jól látható volt a délszláv válság esetében. Az Európai Unió helyett továbbra is inkább néhány tagállam játszik meghatározó szerepet, legalábbis a biztonságpolitikai kérdésekben. Mindezek ellenére a szovjet impériumból kiszabadult kelet-közép-európai államok rendkívüli, szinte messianisztikus reményekkel és várakozásokkal tekintettek az Európai Unióra.

12.5. A volt keleti blokk országainak rendkívül súlyos gondjai

A kelet-közép-európai országoknak **az 1989. évi világtörténelmi fordulat meghozta a függetlenséget és a demokratikus berendezkedés lehetőségét, az annyira vágyott európai centrumhoz való gyors gazdasági fölzárkózás esélyét azonban nem.** Gyorsan kiderült, hogy a politikai rendszerváltoztatásnál sokkal nehezebb feladat a gazdasági rendszerváltoztatás, amely a felzárkózás előfeltétele volt. A felzárkózáshoz ugyanis történelmileg rövid idő alatt kellett (volna) egy egész sereg feladatot egyszerre megoldani: felszámolni a bel- és külföldi eladósodást, megállítani a termelés visszaesését, megteremteni az alapokat a fellendüléshez, csökkenteni az inflációt, nem engedni lábra kapni a munkanélküliséget, elérni a külföldi tőke nagymértékű beáramlását, végrehajtani az ország gazdasági, műszaki és szerkezeti modernizációját, fejlett infrastruktúrát kiépíteni, új piacokat találni

KGST-piacok helyett, átalakítani a szocialista jóléti állam intézményrendszerét. E feladatok gyors végrehajtására egyetlen ország sem volt képes. Ráadásul a rendszerváltás során az új politikai osztályok többet-kevesebbet hibáztak is. Ilyen körülmények között a térségben a politikai fordulatot gazdasági visszaesés követte, amely nagyobb volt, mint az 1929-es világgazdasági válság idején. Nyugat-Európával szemben a fejlettségi színvonal különbsége – Berend T. Iván számításai szerint – a korábbi 1:2 arányról a soha nem látott 1:4 arányra nőtt. Az érintett országokon csak a rendkívüli mértékű külföldi tőkebeáramlás segíthetett volna. Ez azonban elmaradt. Berend adatai szerint, míg 1993-ban Kelet-Európa hat államában a külföldi befektetések egy főre jutó összege átlagosan 30 dollárt tett ki, addig például a szegfűs forradalom utáni Portugáliában 180-at, Írországban az EK-csatlakozás után 260-at, az egyesülés utáni Kelet-Németországban pedig 5900-at.

A szocialista rendszerek megszűnésével és a keleti blokk szétesésével együtt a kelet-európai országok egymás közötti gazdasági és politikai kapcsolatai, valamint ezen országoknak a volt Szovjetunió országaival való kapcsolatai is rendkívüli módon visszaestek, sok tekintetben szinte minimálisra csökkentek. Az 1989–1991. évi fordulatot a térségben **általános dezintegráció** követte, nemcsak a „szocialista" integrációs szervezetek, valamint több állami föderáció (csehszlovák, jugoszláv) bomlott fel, hanem a térség országai közötti gazdasági együttműködés is a korábbiak töredékére esett vissza. A KGST-piac összeomlása után, elvileg kilábalást hozhatott volna a korábbi „szocialista testvéri" kapcsolatokat esetleg részben helyettesítő új típusú regionális gazdasági összefogás, az ez irányú törekvések elé azonban szinte átléphetetlen akadályok tornyosultak. Az itteni országok gazdasági potenciájának struktúrái sokkal inkább párhuzamosak voltak, mintsem egymást kiegészítők, sőt ezek **a volt szocialista országok számos területen elkerülhetetlenül egymás riválisai lettek.** Versenyben álltak például az orosz energiáért és a nyugati tőkéért. Ráadásul felszínre törtek a régi, történelmi, egymással szembeni sérelmeik, a gyanakvások és a vélt vagy valós potenciális fenyegetések is. A térség különféle regionális és szubregionális vámuniós és egyéb gazdasági integrációs törekvései gyorsan kifulladtak, a politikai együttműködés létrehozására tett egyetlen szerény kísérlet (a visegrádi együttműködés) is lényegében kudarcba fulladt.

A fentiek alapján a kelet-európai térség a hidegháború végén instabil állapotba került. Ha nem is igazolódtak az akkoriban széles körben megfogalmazott aggodalmak, amelyek szerint a régióban komoly etnikai vagy más, hagyományos ellentétekből származó fegyveres konfliktusok fenyegetnek (John Lukacs például új típusú „törzsi háborúk" veszélyéről írt), a délszláv térségben ez bekövetkezett. Másutt pedig **nehéz, hosszan tartó küzdelem kezdődött az európai centrumhoz való csatlakozás reményében.**

12.6. Az ázsiai hatalmak

Ázsia hatalmai (**Szovjetunió/Oroszország, Kína, Japán, India**) már a hidegháború második felétől – a szemben álló két nagy tömb logikájától mindinkább eltávolodva – részben stratégiai vetélytársként tekintettek egymásra. Amint ismeretes, **Kína** gazdasági, társadalmi berendezkedése és politikai intézményrendszere erőteljes eltérésekkel ugyan, de lényegében a kommunista modellt követte azután is, hogy Kína és a Szovjetunió között az 1960-as évek első harmadától sajátos „kelet–keleti hidegháború" alakult ki. Közben Peking az 1970-es évek elejétől egyfajta modus vivendit alakított az Egyesült Államokkal. Kína a kommunista örökség számos elemét azután is megőrizte, hogy összeomlott a szovjet kommunizmus, és véget ért a kelet–nyugati hidegháború. Egyidejűleg azáltal, hogy a Szovjetunió kivonult Afganisztánból, és Oroszország csökkentette a kínai határ közelében tartózkodó haderejét, elhárultak a kínai–orosz viszony javulása előtti legnagyobb akadályok. A hidegháború vége után Peking külpolitikájára leginkább az volt jellemző, hogy az ország rohamosan fejlődő gazdasága birtokában sem kívánt konfliktusokba bonyolódni a világ többi részével, így csak az elkerülhetetlenül szükséges helyzetekben hallatta hangját. Kína külpolitikájának vonalvezetése elsősorban pragmatikus megfontolásokból eredt, nem a kelet-európai rendszerváltozásokhoz hasonló történelmi fordulat eredménye volt.

Ami **Japánt** illeti, a szigetország bizonyosan gazdasági nagyhatalomnak tekinthető, régóta ott van a legnagyobbak között, gazdasági hatalmát azonban a hidegháború vége óta sem kívánja és nem is képes politikai, még kevésbé katonai téren éreztetni.

A harmadik ázsiai óriást, **Indiát** szintén a rohamosan fejlődő gazdaság és visszafogott külpolitikai aktivitás jellemzi leginkább. Ázsiában a hidegháború után tulajdonképpen mindegyik nagyhatalomnak az lett az érdeke, hogy közreműködjön valamiféle ázsiai hatalmi egyensúly politikájának kialakításában.

12.7. A megoldatlan globális problémák előtérbe kerülése

Miközben a hidegháború végével a keleti és a nyugati blokk ellentétei a történelem lomtárába kerültek, **Földünk globális problémái** – amelyekre például a Római Klub jelentései már az 1970-es években felhívták a figyelmet –, **egyre aggasztóbbá, fenyegetőbbé váltak:** mindenekelőtt a természeti környezet pusztulása, az erdők kiirtása, a vizek szennyezése, az üvegházhatást erősítő légkörszennyezés és a népességrobbanás következtében. Sokasodtak ugyan a veszélyre figyelmeztető felhívások, a változtatást ígérő ünnepélyes

deklarációk is, a reményt realizáló tényleges eredmény azonban vajmi kevés született, folytatódott az „egymásra mutogatás", a halogatás, miközben a növekvő veszélyek a katasztrófa-küszöbökhöz értek.

A világproblémák egyik fő csoportja a **népességrobbanáshoz** kapcsolódódik. 1950-ben a Föld lakossága 2,5 milliárd fő volt, a hidegháború végére megduplázódott. Ennél sokkal nagyobb gondot okozott a növekedési ütem regionális egyenlőtlensége. Északon a népességnövekedés nagyjából egyensúlyban volt a gazdasági növekedéssel, a munkahelyek, a lakások számával, a vízfogyasztással, az élelmiszer-termeléssel, az oktatással, miközben a Dél országainak többségében sok százmillió ember él nyomorúságos körülmények között. **A korábban sem egységes harmadik világ még inkább differenciálódott,** az államok mintegy egynegyede segélyekből él – ha ezekben az országokban egyáltalán lehet működő államról beszélni –, nyilvánvaló, hogy a nyomasztó szegénység és reménytelenség igen messze van az oly régóta követelt és áhított „új világgazdasági rend" megvalósulásától.

12.8. A helyi konfliktusok jellegének változása

A hidegháború időszakában szinte minden helyi fegyveres konfliktus valamilyen összefüggésbe került a két pólus küzdelmével, a „nemzetközi osztályharc" részévé vált, kimenetele az egyik „tábornak" sikert, a másiknak kudarcot hozott. 1989-et követően ez a helyzet megváltozott, Brzezinski szavaival: **„a regionális konfliktusok leváltak a szuperhatalmak rivalizálásáról".** Az immár egyetlen szuperhatalomnak, az Egyesült Államoknak, de általában a nagyhatalmaknak is, mind kevesebb közük lett, mind kevesebb vélt vagy valós érdeke fűződött a helyi háborúk kirobbanásához és azok folytatásához. (Egyáltalán, általában a világ számos, „isten háta mögötti" országához.)

Új vonások rajzolódtak ki a **helyi háborúkkal** kapcsolatosan is. Először is, a hidegháborús szembenállás megszűnésének egyik negatív következményeként, Európában is felszínre törtek az etnikai, vallási ellentétek, megjelentek az ezekből fakadó polgárháborúk és helyi háborúk, amelyek közül legvéresebb a délszláv háború volt. Etnikai, vallási ellentétek természetesen korábban is voltak (szinte minden régióban), ezek felszínre törését azonban a keleti póluson belül a szovjet uralom kizárta. Az Európán kívüli területeken is korábban alig volt „senki földje", ahová ne ért volna el valamelyik szuperhatalom ellenőrzése. Ezek pedig rendszerint nem engedték, hogy kiszámíthatatlan kimenetelű fegyveres konfliktusokig növekedjenek a helyi ellentétek. A hidegháború vége után hirtelen, és sok országban felszínre törtek a nyelvi, törzsi, vallási, etnikai ellentétek, véres és elhúzódó helyi polgárháborúk és országok közötti háborúk robbantak ki.

Az 1989 óta eltelt évek tapasztalatai azonban azt is megmutatták, hogy **az etnikai ellentétek nem feltétlenül torkollnak polgárháborúba vagy háborúkba,** és ha ki is robbannak ilyenek, nagy részük politikai-diplomáciai eszközökkel igen is csökkenthető, eszkalálódásuk azonban mindenképpen elkerülhető. A világ sok országában ugyanis sikerült valamiféle megállapodásra jutni a nemzeti, etnikai kisebbségek jogi helyzetének rendezésében.

A két blokk megszűnésével a világ sok térségében megnőtt a helyi háborúk lehetősége – ez kétségtelen negatív következmény –, ugyanakkor a hidegháború megszűnésével csökkent annak veszélye, hogy a helyi konfliktusok „a nemzetközi osztályharc frontját képezve" magasabb szintre eszkalálódjanak. (Az utóbbi ellenben pozitív fejlemény.)

12.9. A régi nemzetközi intézményrendszer továbbélése

A hidegháborúban történt nyugati győzelem és a Szovjetunió vereségének „homályba borítása" számos következménnyel járt. Egyebek mellett azzal, hogy **talpon maradt** a második világháború eredményeként és a hidegháború során **kialakult nemzetközi intézményrendszer számos eleme,** vagy csak kisebb módosítások történtek rajta.

A régi nemzetközi szervezetek továbbélésére a legnyilvánvalóbb példa az **ENSZ**-é, amely a szó szoros értelmében véve a második világháború szülötte. A kollektív biztonság eszméjére épített világszervezet tulajdonképpen eleve nem válthatta be a hozzá fűzött reményeket, majd a hidegháború több mint négy évtizedes története során a szuperhatalmak kölcsönösen megbénították. A hidegháború befejezésekor számolni lehetett azzal, hogy az ENSZ továbbra sem tudja majd betölteni a legfontosabb, a békefenntartó szerepét. Nemcsak azért, mert felépítése immár végképp nem felelt meg a nemzetközi viszonyok új rendjének, hanem elsősorban azért, mert – ahogy Valki László fogalmazott – „egy világszervezet – a kollektív biztonság eszméjéből kiindulva vagy anélkül – eleve nem alkalmas ilyen szerep betöltésére". A nemzetközi kapcsolatok történetében ugyanis, mindig is a koalíciós politika volt az egyetlen forma, amely valóban működött. A Napóleon elleni háborúktól kezdve minden nagyobb háborúban koalíciók léptek fel, a két világháborúban is koalíciók harcoltak egymás ellen. (A koalíciók természetesen szolgálhattak mind „jó", mind „rossz" célokat.)

A hidegháborúban is a két blokk „kemény magját" két katonai szövetség alkotta: a **NATO** és a Varsói Szerződés. Kettőjük közül az egyiknek, a Varsói Szerződésnek a története a hidegháború végével adekvát módon alakult: feloszlott a világtörténelmi fordulat másnapján. A NATO számára a fő ellenfél eltűnése a történelem süllyesztőjében nyilvánvaló győzelem

volt. A győzelemmel azonban új kihívás jelent meg a NATO számára is: mint minden győzelem után, a győztesnek szembe kellett néznie a „Hogyan tovább?” kérdésével. A NATO-t ugyanis mindenekelőtt a Szovjetunió fékentartására hívták életre. A hidegháború végén a nyugati szövetség tagjai azonban a katonai szövetség fenntartása mellett döntöttek, igaz, intenzív belső viták közepette. Ezt követően megkezdődött a szövetség belső átalakulása. Majd napirendre került a NATO bővítése, ugyanis a kelet-közép-európai államok, ahogy kiszabadultak a szovjet impériumból és visszanyerték a függetlenségüket, szinte azonnal, és szinte valamennyien a NATO részesei szerettek volna lenni. Ezek a törekvések mindenekelőtt félelemből fakadtak, az attól való félelemből, hogy az akkor még létező Szovjetunióban esetleg konzervatív fordulat történik, és annak nyomán újjáélednek a moszkvai birodalmi ambíciók. A NATO bővítése azonban azzal jár majd, hogy Moszkvában felébred a gyanú, hogy bekerítik.

1989-ben még úgy látszott, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet valamiféle egyeztető fórum lehet a hidegháború lezárásánál, az 1990-es párizsi csúcsértekezlet (amely deklarálta a hidegháború végét) megerősíteni látszott ezeket a reményeket. Gyorsan kiderült azonban – például a német újraegyesítés kapcsán is –, hogy az államok egyenlőségének elve és az egyhangú döntéshozatal alapján működő **EBEÉ** a gyors változások idején tökéletesen alkalmatlan még az egyeztető szerepre is.

A hidegháború befejezésével együtt számos **fegyverzetkorlátozó és leszerelési egyezmény** született a két szuperhatalom és a volt két blokk között, elsősorban az európai térségre vonatkozóan. A nukleáris háború veszélye és lehetősége azonban nem szűnt meg, nyitva maradt számos kérdés, például, hogy mi történik az amerikai, az orosz, az angol, a francia, a kínai, az indiai atomrakéta-arzenállal, vagy, hogy az „atomklub” régi hatalmai miként viszonyuljanak a feltörekvő, nukleáris programokkal rendelkező államokhoz? Előre lehetett látni, hogy a hidegháború idején, az enyhülés légkörében nukleáris fegyverek elterjedésének megakadályozását célzó, 1968-ban kötött atomsorompó-szerződés az új viszonyok között nem tudja megakadályozni akár féltucatnyi új atomhatalom megjelenését.

*

A hidegháború végével véget ért a „rövid XX. század” is. Elkezdődött a XXI. század, amelynek még most is csak az elején vagyunk, amelynek folyamatairól, történetének tendenciáiról még csak hipotéziseket formálhatunk.

Időrendi áttekintés

1939.

szeptember 1.	Németország megtámadja Lengyelországot: elkezdődik a második világháború.

1940.

május 10.	Angliában W. Churchill vezetésével nemzeti egységkormány alakul.
szeptember 2.	Amerikai–angol együttműködési megállapodás aláírása.
szeptember 27.	A háromhatalmi egyezmény aláírása.

1941.

március 11.	Lend Lease Act elfogadása.
március 27.	Az amerikai–angol együttműködési egyezmény aláírása.
június 22.	Németország megtámadja a Szovjetuniót.
július 12.	Angol–szovjet együttműködési egyezmény aláírása.
augusztus 14.	Az atlanti charta aláírása.
december 7.	Japán agresszió az Egyesült Államok ellen (Pearl Harbor).
december 8.	Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság hadüzenete Japánnak.
december 10.	Németország és Olaszország hadüzenete az Egyesült Államoknak.

1942.

január 1.	26 állam elfogadja Az Egyesült Nemzetek nyilatkozatát.
április 18.	A Nemzetek Szövetségének feloszlatása.
május 26.	Az angol–szovjet szövetségi szerződés aláírása.
június 11.	Az amerikai–szovjet együttműködési egyezmény aláírása.

1943.

október 18–30.	A szövetséges nagyhatalmak külügyminisztereinek moszkvai konferenciája.
november 28.–december 1.	A teheráni konferencia

1944.

június 6.	A normandiai partraszállás.
július 1.–22.	A Bretton Woods-i konferencia.
augusztus 25.	Párizs felszabadulása.
október 9–10.	Churchill és Sztálin megállapodása Moszkvában a kelet-európai befolyási szférákról.
október 23.	Az Egyesült Államok elismeri de Gaulle-kormányát.
december 10.	Francia–szovjet szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződés.

1945.

február 4–11.	A jaltai konferencia.
április 12.	Roosevelt halála, az új elnök Truman (1953. január 20-ig).
április 21.	A lengyel–szovjet barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása.

április 25– június 26.
A San Franciscó-i konferencia kidolgozza az ENSZ Alapokmányát.
május 9. Európában véget ér a második világháború.
június 26. Az ENSZ Alapokmányának aláírása.
június 29. Csehszlovák–szovjet szerződés Kárpát-Ukrajna átadásáról.
július 1. Byrnes amerikai külügyminiszter kinevezése (hivatalban marad 1947. január 10-ig).
július 16. Az első sikeres amerikai kísérleti atomrobbantás.
július 17–augusztus 2.
A potsdami konferencia.
augusztus 6. Az atombomba ledobása Hirosimára.
augusztus 8. A Szovjetunió belép a Japán elleni háborúba.
augusztus 9. Az atombomba ledobása Nagaszakira.
augusztus 16. A lengyel–szovjet határszerződés aláírása.
szeptember 2. A japán kapituláció.
október 24. Hatályba lép az ENSZ Alapokmánya.
november 20. Megkezdődik a nürnbergi per.

1946.
január 10. Londonban megnyílik az ENSZ Közgyűlésének első ülésszaka.
február 22. Kennan „hosszú távirata".
február 27. A magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény aláírása.
március 5. Churchill fultoni beszéde.
augusztus 16. Törvény a külügyi szolgálatról (Egyesült Államok).
szeptember 19. Churchill zürichi beszéde.

1947.
január 10. G. Marshall az USA új külügyminisztere (1949. január 20-ig).
február 10. A párizsi békeszerződések aláírása (Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal, Olaszországgal és Romániával).
március 4. A dunkerque-i szerződés aláírása.
március 12. A Truman-doktrína meghirdetése.
június 5. A Marshall-terv meghirdetése.
július 26. A nemzetbiztonsági törvény elfogadása az Egyesült Államokban.
augusztus 15. A riói szerződés aláírása.
szeptember 2. India és Pakisztán függetlenné válása.
szeptember 22–27.
A Kominform létrehozása.
október 27. Az első indiai–pakisztáni háború kitörése.
november 29. Az ENSZ Közgyűlésének 181. (1947) sz. határozata.

1948.
február 18. A magyar–szovjet barátsági szerződés aláírása.
február 25. Hatalmi fordulat Csehszlovákiában.
március 17. A brüsszeli szerződés aláírása.
április 6. A finn–szovjet barátsági szerződés aláírása.
április 8. A három nyugati hatalom egyezménye németországi megszállási övezeteik egyesítéséről.
április 16. Indul a Marshall-terv.
május 14. Izrael Állam megalakulása. Elkezdődik az első arab–izraeli háború.
június 20. A DM bevezetése Németország nyugati megszállási övezeteiben.

június 24. Elkezdődik Nyugat-Berlin blokádja (első berlini válság).
június 28. A Kominform kizárja a jugoszláv kommunista pártot.
december 10. Az ENSZ elfogadja az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatát.
december 11. Az ENSZ Közgyűlésének 194. (1948) sz. határozata.
december 12. Az ENSZ Közgyűlésének 195. (1948) sz. határozata.

1949.
január 1. Fegyverszünettel zárul az első indiai–pakisztáni háború.
január 20. Az Egyesült Államok új külügyminisztere Acheson (1953. január 26-ig).
január 25. A KGST alapítása.
április 4. A washingtoni szerződés (NATO) aláírása.
május 4. Négyhatalmi megállapodás a berlini blokád megszüntetéséről.
május 5. Az Európa Tanács megalakulása.
május 12. Véget ér a berlini blokád (első berlini válság).
szeptember 7. A Német Szövetségi Köztársaság kikiáltása.
szeptember 15. Megalakul az NSZK első kormánya, a kancellár K. Adenauer.
szeptember 25. Az első szovjet atombomba kipróbálásának bejelentése.
október 1. A Kínai Népköztársaság kikiáltása.
október 7. A Német Demokratikus Köztársaság megalakulása.
december 27. A hágai megállapodás hatálybalépésével Indonézia függetlenné válik.

1950.
február 14. A kínai–szovjet barátsági szerződés aláírása.
április 20. Nemzetbiztonsági Tanács 68. sz. dokumentuma.
május 9. A Schuman-terv meghirdetése.
június 25. Elkezdődik a koreai háború.
június 25. Az ENSZ BT 82. (1950) sz. határozata.
június 27. Az ENSZ BT 83. (1950) sz. határozata.
október 24. A Pleven-terv meghirdetése.
november 4. Rómában aláírják az Emberi jogok európai egyezményét.

1951.
április 18. A párizsi szerződés (ESZAK) aláírása.
szeptember 1. Az ANZUS-paktum aláírása San Franciscóban.
szeptember 8. A japán békeszerződés aláírása.
november 3. W. Churchill alakít kormányt az Egyesült Királyságban.
december 24. Líbia elnyeri a függetlenségét.

1952.
február 18. Görögország és Törökország felvétele a NATO-ba.
július 23. Egyiptomban a Szabad Tisztek Mozgalma megdönti a király hatalmát.
október 3. Az első brit atombomba felrobbantása.
november 1. Felrobbantják az első amerikai kísérleti hidrogénbombát.

1953.
január 20. Hivatalba lép Eisenhower amerikai elnök (elnök 1961. január 20-ig).
január 26. Dulles az Egyesült Államok új külügyminisztere (1959. április 22-ig).
március 5. Sztálin halála.
július 27. A panmindzsoni fegyverszüneti egyezmény aláírása.
augusztus 12. Az első szovjet hidrogénbomba kipróbálása.
szeptember 13. Ny. Hruscsovot választják meg az SZKP vezetőjének.

1954.

április 26–július 21.	A genfi Indokína-konferencia.
június 28.	A pancsa síla megfogalmazása.
augusztus 9.	A Balkán-paktum aláírása.
augusztus 30.	A francia nemzetgyűlés nem ratifikálja az EVK-szerződést.
szeptember 8.	A SEATO-szerződés aláírása.
október 19–23.	Külügyminiszteri konferencia, a párizsi szerződések aláírása.
október 23.	A bonni szerződés aláírása.

1955.

február 4.	A bagdadi paktum aláírása.
április 5.	W. Churchill lemondása, A. Eden alakít kormányt.
április 18–24.	Az el nem kötelezett államok bandungi értekezlete.
május 9.	NATO-taggá válik NSZK.
május 11–14.	A Varsói Szerződés létrehozása.
május 15.	Az osztrák államszerződés aláírása.
július 18–23.	A genfi nagyhatalmi csúcskonferencia.
szeptember 9–13.	Adenauer kancellár moszkvai látogatása.
szeptember 14.	Diplomáciai kapcsolat létesül a Szovjetunió és az NSZK között.
október 26.	Az osztrák semlegességi nyilatkozat törvénybe foglalása.
december 14.	Albánia, Ausztria, Bulgária, Finnország, Írország, Magyarország, Olaszország, Portugália, Románia és Spanyolország felvétele az ENSZ-be.

1956.

február 14–25.	Az SZKP XX. kongresszusa.
április 17.	A Kominform feloszlatása.
június 1–23.	Tito elnök látogatása a Szovjetunióban.
július 26.	A Szuezi-csatorna államosítása.
október 19.	Japán–szovjet közös nyilatkozat a hadiállapot megszüntetéséről.
október 23–november 4.	Felkelés és forradalom Magyarországon.
október 29.	Izraeli támadás Egyiptom ellen.
október 31.	A brit és francia légierő beavatkozása Egyiptomban.
november 6.	Fegyverszüneti egyezmény a szuezi válságban.

1957.

január 1.	A Saar-vidék az NSZK szuverenitása alá kerül.
január 5.	Az Eisenhower-doktrína megfogalmazása.
február 15.	A. Gromiko külügyminiszteri kinevezése.
március 25.	Az EGK-t és az Euratomot létrehozó római szerződések aláírása.
augusztus 26.	Az első szovjet interkontinentális rakéta sikeres fellövése.
október 4.	Az első szovjet mesterséges hold sikeres felbocsátása.

1958.

február 1.	Egyiptom és Szíria egyesülésével megalakul az Egyesült Arab Köztársaság.
szeptember 28.	Franciaországban elkezdődik az ötödik köztársaság korszaka.
november 27.	Szovjet „ultimátum" a nyugati szövetségesekhez a Berlin-kérdésben. Elkezdődik a második berlini válság.

1959.

január 1.	A kubai forradalom győzelme.
január 8.	De Gaulle elnök beiktatása (államfő 1969. április 28-ig).
május 10–augusztus 5.	Genfi négyhatalmi külügyminiszteri értekezlet.
szeptember 15–28.	Ny. Hruscsov amerikai látogatása.

1960.

január 4.	A stockholmi egyezmény aláírása az EFTA alapításáról.
január 19.	Japán és Egyesült Államok kölcsönös védelmi paktumot ír alá.
február 13.	Az első sikeres francia kísérleti atombombarobbantás.
május 16.	Elmarad a párizsi négyhatalmi csúcstalálkozó.
június 30.	Függetlenné válik a Kongói Köztársaság.
szeptember 14.	Az OPEC létrehozása.
december 14.	Az ENSZ Közgyűlésének 1514. (1960) sz. ún. dekolonializációs nyilatkozata.

1961.

január 20.	Hivatalba lép Kennedy amerikai elnök.
április 17-20.	Kubai emigránsok sikeretlen inváziós kísérlete a Disznó-öbölben.
június 3–4.	Hruscsov és Kennedy bécsi találkozója.
augusztus 17–18.	A berlini fal felépítése.
szeptember 29.	Szíria kilépésével összeomlik az Egyesült Arab Köztársaság.

1962.

június 16.	R. McNamara meghirdeti a rugalmas válaszadás doktrínáját.
július 3.	De Gaulle elnök proklamálja Algéria függetlenségét.
október 16–november 20.	Indiai–kínai háború a Himalájában.
október 24–november 20.	A kubai rakétaválság.

1963.

január 22.	Az Élysée-szerződés aláírása.
június 20.	A forródrót-megállapodás aláírása.
augusztus 5.	A részleges atomcsend-szerződés aláírása.
október 16.	K. Adenauer után L. Erhard az NSZK kancellárja (1966. november 30-ig).
november 22	Hivatalba lép Johnson amerikai elnök.

1964.

augusztus 2–4.	Incidens a Tonkini-öbölben.
október 14.	L. Brezsnyev veszi át Ny. Hruscsov helyét a Szovjetunió vezetőjeként.
október 16.	Az első sikeres kínai atombomba-robbantás.

1965.

február 7.	Az Egyesült Államok megkezdi Észak-Vietnam átfogó bombázását.
május 3.	A Johnson-doktrína megfogalmazása.

1966.

március 30.	Franciaország bejelenti, hogy kilép a NATO katonai szervezetéből.

1967.

január 27.	A békés világűr szerződés aláírása.
június 5–10.	A harmadik arab–izraeli háború.
augusztus 8.	A bangkoki nyilatkozat aláírásával megszületik az ASEAN.
november 22.	Az ENSZ BT 242. (1967) sz. határozata.

1968.

július 1.	Az atomsorompó-szerződés aláírása.
július 1.	Vámunió megvalósulása az EK-országok között.
július 17.	A Baath párt hatalomra jut Irakban.
augusztus 20–21.	Bulgária, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió csapatainak csehszlovákiai inváziója.
szeptember 26.	A *Pravda* először foglalja össze a Brezsnyev-doktrína lényegét.

1969.

január 20.	Hivatalba lép Nixon amerikai elnök.
április 17.	De Gaulle elnök lemondása.
július 25.	A Nixon-doktrína megfogalmazása.
szeptember 1.	A Kadhafi vezette katonatiszti csoport hatalomra jut Líbiában.
október 21.	W. Brandt az NSZK új kancellárja.

1970.

március 19.	Az első NDK–NSZK csúcstalálkozó.
augusztus 12.	Német (NSZK)–szovjet szerződés aláírása (Ostpolitik).
szeptember 28.	Egyiptomban meghal Nasszer elnök.
december 7.	Német (NSZK)–lengyel szerződés aláírása az Ostpolitik elemeként.

1971.

április 20.	Banglades függetlenségének deklarálása.
július 9–11.	Csou En-laj és Kissinger titkos tárgyalása Pekingben.
augusztus 9.	Az indiai–szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása.
szeptember 3.	A Nyugat-Berlinre vonatkozó négyhatalmi megállapodás aláírása.

1972.

február 21–28.	Nixon elnök kínai látogatása.
május 22–29.	Amerikai–szovjet csúcstalálkozó Moszkvában.
május 26.	Az első SALT-szerződés aláírása.
december 21.	NSZK–NDK alapszerződés aláírása.

1973.

január 1.	Az Európai Közösségek első bővítése (Dániával, Egyesült Királysággal és Írországgal).
január 27.	Párizsi megállapodás a vietnami háború befejezéséről.
június 18–25.	Amerikai–szovjet csúcstalálkozó Washingtonban.
július 3–7.	A helsinki EBEÉ megnyitása.
szeptember 11.	Katonai puccs Chilében.
szeptember 18.	Az NDK és az NSZK felvétele az ENSZ-be.
október 6–22.	A negyedik arab–izraeli háború.
október 30.	Bécsben elkezdődnek az MBFR-tárgyalások a NATO és a Varsói Szerződés között.
december 7.	A német(NSZK)–csehszlovák szerződés aláírása az Ostpolitik keretében.

december 13.	A német(NSZK)–magyar diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló egyezmény aláírása.

1974.

április 25.	A „szegfűs forradalom" győzelme Portugáliában.
június 27–július 3.	A moszkvai amerikai–szovjet csúcstalálkozó.
július 24–27.	Fegyveres konfliktus Görögország és Törökország között Ciprus miatt.
augusztus 9.	Nixon elnök lemondása, hivatalba lép Ford elnök.
szeptember 12.	Katonatisztek megdöntik a császári hatalmat Etiópiában.
november 23–24.	A vlagyivosztoki amerikai–szovjet csúcstalálkozó.

1975.

április 17.	A vörös khmerek győzelme a kambodzsai polgárháborúban.
április 30.	Dél-Vietnam kapitulációja.
augusztus 1.	A helsinki záróokmány aláírása.

1976.

július 24.	A két Vietnam egyesítése, a Vietnami Szocialista Köztársaság kikiáltása.
szeptember 9.	Mao Ce-tung halála.

1977.

január 20.	Hivatalba lép J. Carter amerikai elnök.
június 30.	A SEATO feloszlatása.

1978.

augusztus 12.	A japán–kínai békeszerződés aláírása.
szeptember 17.	A Camp David-i keretegyezmények aláírása.
december 25.	Vietnam villámháborút indít a vörös khmerek Kambodzsája ellen.

1979.

január 7.	A vietnamiak Kambodzsában megdöntik Pol Pot hatalmát.
január 16.	Az iráni iszlám forradalom kirobbanása.
március 26.	Az egyiptomi–izraeli békeszerződés aláírása.
május 5.	Az Egyesült Királyságban M. Thatcher alakít kormányt.
június 15–18.	A bécsi amerikai–szovjet csúcstalálkozó.
június 18.	A második SALT-egyezmény aláírása.
július 16.	Irakban Szaddám Huszein veszi át a hatalmat.
szeptember 26.	A CENTO megszűnése.
december 12.	A NATO „kettős határozatának" elfogadása.
december 24.	Elkezdődik Afganisztán szovjet inváziója.

1980.

január 23.	A Carter-doktrína megfogalmazása.
május 4.	Tito jugoszláv elnök halála.
július 29.	Az izraeli kormány Jeruzsálemet Izrael fővárosává nyilvánítja.
szeptember 22.	Elkezdődik az iraki–iráni háború.

1981.

január 1.	Az Európai Közösségek bővítése Görögországgal.
január 20.	Hivatalba lép Reagan amerikai elnök.

október 6. Szadat egyiptomi elnök meggyilkolása.
december 13. A szükségállapot kihirdetése Lengyelországban.

1982.
május 30. Spanyolország csatlakozik a NATO-hoz.
június 15. Az argentin csapatok megadják magukat; a falklandi háború vége.
október 4. Az NSZK-ban Schmidt kancellár megbuktatása után H. Kohl alakít kormányt.
november 12. L. Brezsnyev halála után, J. Andropov lesz az SZKP főtitkára.
december 31. Lengyelországban felfüggesztik a szükségállapotot.

1983.
március 23. Reagan elnök meghirdeti az SDI-programot.
november 23. Megszakadnak a genfi eurorakéta-tárgyalások.
december 8. Megszakadnak a hadászati fegyverekről szóló tárgyalások.
december 15. Szünet kezdődik az 1973 óta folyó MBFR-tárgyalásokban.

1984.
február 13. J. Andropov halála után K. Csernyenkót választják meg az SZKP főtitkárának.

1985.
március 11. M. Gorbacsov veszi át a Szovjetunió irányítását.
július 1. E. Sevarnadze váltja fel Gromikót a szovjet külügyminiszteri poszton.
november 19–20. Genfi amerikai–szovjet csúcstalálkozó.

1986.
január 1. Az Európai Közösségek bővítése (Portugáliával és Spanyolországgal).
október 11–12. Amerikai–szovjet csúcstalálkozó Reykjavíkban.

1987.
december 7–10. Amerikai–szovjet csúcstalálkozó Washingtonban.
december 8. Az INF-szerződés aláírása.

1988.
április 14. Megállapodás Genfben a szovjet csapatok kivonásáról Afganisztánból.
május 29–június 2.
Amerikai–szovjet csúcstalálkozó Moszkvában.
augusztus 20. Fegyverszünetkötéssel véget ér az iraki–iráni háború.

1989.
január 20. Hivatalba lép G. Bush amerikai elnök.
február 25. Befejeződik a szovjet hadsereg kivonása Afganisztánból.
szeptember 10. Magyarország megnyitja a „vasfüggönyt".
szeptember 12. Lengyelországban megalakul a szabad választások utáni első kormány.
szeptember 26. Befejeződik a vietnami csapatok kivonása Kambodzsából.
november 9. A berlini fal ledöntése.
november 10. A Zsivkov-rendszer bukása Bulgáriában.
december 2–3. A máltai amerikai–szovjet csúcstalálkozó.
december 25. Romániában kivégzik a Ceauescu-házaspárt.

1990.
március 11. Litvánia kinyilvánítja a függetlenségét.
március 11. A szovjet csapatok Magyarországról való kivonására vonatkozó egyezmény aláírása.
május 4. Lettország bejelenti függetlenségének helyreállítását.
május 5. A „kettő plusz négy"-tárgyalások megkezdése Bonnban.
május 29. B. Jelcint megválasztják az Orosz Föderáció elnökévé.
május 31–
június 3. A washingtoni amerikai–szovjet csúcstalálkozó.
július 1. A két német állam között életbe lép a gazdasági, pénzügyi és szociális unió.
július 14–16. Kohl kancellár tárgyalásai M. Gorbacsovval a német újraegyesítésről.
augusztus 2. Kuvait iraki lerohanása.
augusztus 20. Az észt parlament deklarálja az ország függetlenségét.
szeptember 12. A „kettő plusz négy"-szerződések aláírása.
október 3. Németország újraegyesülése.
október 9. Az NSZK és a Szovjetunió aláírja az „átvezető szerződést".
október 12. A szovjet csapatok Németországból való kivonásáról szóló szerződés aláírása.
november 9. A német–szovjet együttműködési szerződés aláírása.
november 14. Az NSZK és Lengyelország határszerződésének aláírása.
november 19. A párizsi charta aláírása.
november 19. A NATO és a Varsói Szerződés tagállamai aláírják a CFE-szerződést.
november 19–21. Az EBEÉ-tagállamok párizsi csúcskonferenciája.
december 20. Sevardnadze szovjet külügyminiszter lemondása.

1991.
január 17.–március 3.
Az első iraki háború („Öböl-háború").
március 11. Litvánia függetlenségének kikiáltása.
április 9. Grúzia kikiáltja a függetlenségét.
június 19. Befejeződik a szovjet csapatok kivonása Magyarországról.
június 26. Horvátország kinyilvánítja a függetlenségét.
június 26. Szlovénia kinyilvánítja a függetlenségét.
június 27. Kirobban a tíznapos szlovéniai háború.
június 28. A KGST megszűnése.
július 1. Varsói Szerződés megszűnése.
július 30–31. Amerikai–szovjet csúcstalálkozó Moszkvában.
július 31. Az első START-szerződés aláírása.
augusztus 19–21. Sikertelen puccskísérlet Moszkvában.
augusztus 20. Észtország kikiáltja a függetlenségét.
augusztus 24. Ukrajna deklarálja a függetlenségét.
augusztus 25. Fehéroroszország deklarálja a függetlenségét.
augusztus 27. Moldova kikiáltja a függetlenségét.
augusztus 31. Azerbajdzsán deklarálja a függetlenségét.
augusztus 31. Kirgízia kinyilvánítja a függetlenségét.
szeptember 9. Tádzsikisztán függetlenségének kikiáltása.
szeptember 14. Kirobban a horvátországi háború.
október 15. Bosznia-Hercegovina parlamentje kinyilvánítja a köztársaság függetlenségét.
november 20. Macedónia proklamálja a függetlenségét.

december 8.	A Szovjetunió megszűnése, a FÁK alapító okiratának aláírása Minszkben.
december 16.	Kazahsztán kinyilvánítja a függetlenségét.
december 21.	A FÁK alapító konferenciája Alma-Atában.
december 25.	Gorbacsov formális lemondása a Szovjetunió elnöki posztjáról. A Kreml kupoláján a szovjet zászlót az orosz lobogóra cserélik.

Irodalmi kalauz

Az irodalomjegyzékben főként magyar nyelvű műveket sorolunk fel, amelyeket az egyes kérdések iránt részletesebben érdeklődők figyelmébe ajánlunk. Az idegen nyelvű művek közül csak azokat vettük fel a jegyzékbe, amelyek leginkább elérhetők a magyarországi könyvtárakban.

1. Lexikonok, enciklopédiák, kézikönyvek

A XX. század krónikája. Budapest 1995.
Arms, T.: Encyclopedia of the Cold War. New York 1994.
Berg, E.: Chronologie des Relations Internationales 1945–1985. Párizs 1987.
Blahó A.–Prandler Á. (szerk.): Nemzetközi szervezetek és intézmények. Budapest 2005.
Borhi L.: Az Egyesült Államok és a szovjet zóna 1945–1990. Budapest 1994.
Cook, C.–Stevenson, J.: Világtörténeti kézikönyv 1914–1993. Budapest 1995.
Cook, C.–Stevenson, J.: World History since 1914. London 2005.
Cordellier, S. (szerk.): Le dictionnaire historique et geopolitique du 20 iéme siécle. Párizs 2000.
Fischer F.: A megosztott világ történelmi-politikai atlasza 1941–1991. Pécs 1996.
Gresh, A.–Vidal, D.: The New A–Z of the Middle East. London 2004.
Hajdu Gy. (szerk.): Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Budapest 1967.
Hidas G. (szerk.): Történelmi világatlasz. Budapest 1997.
Hill, K. L.: Cold War Chronology: Soviet–American relations 1945–1991. Washington 1993.
Horváth J.: Az európai integráció története napról napra 1945–2002. Budapest 2003.
Horváth J. (szerk.): Világpolitikai lexikon (1945–2005). Budapest 2005.
International Who's Who. London (szabálytalan időközönként egymást követő kiadások).
Keesings' Contemporary Archives.
Ki kicsoda? Budapest (szabálytalan időközönként egymást követő kiadások).
Krausz T.–Szilágyi Á. (szerk.): Oroszország és Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája 1900–1991. Budapest 1992.
Mostyn, T.–Hourani, A. (szerk.): The Cambridge Encyclopedia of the Middle East and North Africa. Cambridge 1988.
Ormos M. (szerk.): Világtörténet évszámokban. 3. köt. 1945–1975. Budapest 1982.
Osmanczyk, E. J.: The Encyclopedia of the United Nations and International Agreements. Philadelphia 1985.
Pók A.: A nemzetközi élet krónikája 1945–1997. Budapest 1998.
Szabó I. (főszerk.): Állam- és jogtudományi enciklopédia. Budapest 1980.
Tenenbaum, B. A. (szerk.): Encyclopedia of Latin American History and Culture. New York 1996. 1–5. köt.
The Times Atlasz. Világtörténelem. Budapest 1992.
Történelmi világatlasz. Budapest 1991.
Zsidi V.: Történeti földrajzi kislexikon. Budapest 1995.

2. Forrás- és dokumentumközlések

Dunay P. – Kovács G. – Kende T. – Nagy B. (szerk.): Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok. Budapest 1991.
Az Európa Tanács válogatott egyezményei. Budapest–Strasbourg 1999.
Fencsik L.: A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976. Budapest 1977.
Gazdag F. (szerk.): NATO dokumentumok 1994–1999. Budapest 1999.
Halmosy, D.: Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései. Budapest 1985.
Horváth J. – Csicsmann L. – Kemenszky Á. – Kőváriné Ignáth É.: Diplomáciatörténet 1945–1962. Szöveggyűjtemény. Budapest 2003.
Kende T. (szerk.): Nemzetközi szemelvények és dokumentumok. 1–2. köt. Budapest 2000.
Lugosi Gy.: Dokumentumok a Közel- és Közép-Kelet történetéhez 1914–1980. Budapest 1989.
Lukacs, Y.: The Israel–Palestinian Conflict. A Documentary Record 1967–1990. Cambridge 1992.

Mezei G.: Európa és a hidegháború a dokumentumok tükrében. Európa kettészakadása és a kétpólusú nemzetközi rend születése 1945–1949. Budapest 2001.
Nagy B. – Jeney P.: Nemzetközi jogi olvasókönyv. Dokumentumok, szemelvények. Budapest 2002.
NATO-dokumentumok 1994–1999. Brüsszel 1999.
Németh I.: Európa 1945–2000. A megosztottságtól az egységig. Budapest 2004.
Németh I.: A német kérdés 1945–1990. Budapest 1993.
A Varsói Szerződés szervezete. Dokumentumok. Budapest 1986.
Vesztnyik Minisztyersztva Inosztrannih Gyel SzSzSzR.

3. Emlékiratok, naplók, személyes emlékezéssel átszőtt külpolitika-történeti munkák

Acheson, D. G.: An American Vista. London 1956.
Acheson, D. G.: Present at the Creation: My Years in the State Department. New York 1969.
Acheson, D. G.: Present at the Creation: The Korean War. New York 1971.
Adenauer, K.: Erinnerungen 1945–1963. I–IV. köt. Stuttgart 1965–1968.
Attlee, C. R.: As it happened. London 1954.
Baker, J.: The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace 1989–1992. New York 1995.
Beneš, E.: From Munich to New War and New Victory. London 1954.
Brzezinski, Z.: Power and Principle. Memoirs of a National Security Adviser 1977–1981. London 1983.
Butros-Ghali, B.: Unvanquished. A US–UN Saga. New York 1999.
Callaghan, J.: Time and Chance. London 1987.
Carter, J.: Keeping Faith: Memoirs of a President. Toronto 1982.
Casaroli, A.: A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok 1963–1989. Budapest 2001.
Christopher, W.: In the Stream of History: Shaping Foreign Policy for a New Era. Stanford 1998.
Christopher, W.: Chances for a Lifetime. Stanford 2001.
Churchill, W. A második világháború. Budapest 1989.
De Gaulle, Ch.: Mémoires de Guerre. Le Salut 1944–1946. 3. köt. Párizs 1959.
De Gaulle, Ch.: Mémoires d'Espoir. Le Renouveau 1958–1962. Párizs 1970.
De Gaulle, Ch.: Mémoires d'Espoir. L'effort. Párizs 1971.
De Gaulle, Ph.: Apám, de Gaulle. Beszélgetés Michel Tauriackal. Budapest 2008.
Dobrinyin, A.: In Confidence. New York 1995.
Douglas-Home, A.: The Way the Wind Blows. London 1976.
Eden, A.: Full Circle. London 1960.
Eden, A.: Facing the Dictators Boston 1962.
Eden, A.: The Reckoning. London 1965.
Eisenhower, D.: Mandate for Chang, 1953–1956. Garden City, NY 1963.
Eisenhower, D.: The White House Years. Waging Peace 1956–1961. Garden City, NY 1965.
Ford, G.: A Time to Heal. The Autobiography of Gerald R. Ford. New York 1979.
Genscher, H.-D.: Erinnerungen. Berlin 1995.
Giscard d'Estaing, V.: Hatalom és élet. Budapest 1992.
Gorbachev, M.: The August Coup. The Truth and the Lessons. New York 1991.
Gorbachev, M.: Memoirs. New York 1996.
Gorbacsov, M.: Háborúk és fegyverek nélküli világért. Budapest 1987.
Gromyko, A.: Memoirs. New York – London 1989.
Haig, A. M.: Caveat Realism, Reagan and Foreign Policy. New York 1984.
Hallstein, W.: Europe in the Making. London 1972.
Heath, E.: The Course of My Life. London 1978.
Horn Gy.: Cölöpök. Budapest 1991.
Hruscsov, Ny.: Khrushchev Remembers. The Last Testament. Boston–Toronto 1970.
Hruscsov, Ny.: Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes. Boston–London 1974.
Hussein: Uneasy Lies the Head. London 1962.
Hussein: My War with Israel. London 1969.
Hussein: Mon Métier de Roi. Párizs 1975.
Jelcin, B.: Éjszakai naplójegyzetek. Budapest 2001.
Kennan, G.: Memoirs 1925–1950. Boston 1967.

Kennan, G.: Memoirs 1950–1963. Boston 1972.
Kertész I.: Magyar békeillúziók 1945–1947. Budapest 1995.
Kissinger, H.: The White House Years. Boston 1979.
Kissinger, H.: Years of Upheaval. Boston 1982.
Kissinger, H.: Years of Renewal. Boston 1998.
Kohl, H.: Németország egységét akartam. Budapest 1998.
Kreisky, B.: Im Strom der Politik. Bécs 1988.
MacArthur, D.: Reminiscences. New York 1946.
McNamara, R.: In Retrospect. New York 1995.
Meir, G.: Életem. Budapest 2001.
Micunovic, V.: Tito követe voltam. Moszkva 1956–1958. Budapest 1990.
Mitterrand, F. – Wiesel, E.: Mémoire ™ deux voix. Párizs 1995.
Monnet, J.: Emlékiratok. Budapest 2004.
Nehru, Dzs.: Önéletrajz. Budapest 1956.
Reagan, R.: An American Life. New York 1990.
Rusk, D.: As I saw it. Harmondsworth 1991.
Schuman, R.: Európáért. Pécs 1991.
Shamir, Y.: Summing Up. Boston 1994.
Shevardnadze, E.: The Future Belongs to Freedom. New York 1991.
Sík E.: Egy diplomata feljegyzései. Budapest 1966.
Sík E.: Próbaévek. Budapest 1967.
Sík E.: Bem rakparti évek. Budapest 1970.
Sík E.: Vihar a levelet. Budapest 1970.
Spaak, P.-H.: Combats inachevés. Párizs 1969.
Thatcher, M.: The Downing Street Years. London 1993.
Thatcher, M.: Path to Power. New York 1995.
Truman, H. S.: Memoires. Years of trials and hope. I–II. köt. Garden City–New York 1955–1956.
Waldheim, K.: Nehéz mesterség. Budapest 1979.

4. Történelem, nemzetközi kapcsolatok története, diplomáciatörténet

Akbar, M.: Kashmir. Behind the Vale. New Delhi 2002.
Anderle Á.: Kuba története. Budapest 2004.
Anderle Á.: Latin Amerika története. Budapest 1998.
Anderle Á.: Spanyolország története. Budapest 1999.
Andor L.: Amerika évszázada. Budapest 2002.
Asmus, R. D.: Soviet Foreign Policy and Revolutions of 1989 in Eastern-Europe. Santa Monica 1991.
Balázs P.: Az Európai Unió külkapcsolatai és Magyarország. Budapest 1996.
Balázs P.: Európai egyesülés és modernizáció. Budapest 2003.
Balogh A.: Nemzet és történelem Indiában. Budapest 1988.
Balogh L.: Románia története. Budapest 2001.
Balogh S.: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Budapest 1988.
Baracs D.: Teng Hsziao-ping. Budapest 1987.
Barber, J.: Mandela's World: The international dimension of South Africa's political revolution 1990–1999. London 2004.
Barón Crespo, E.: La Civilización de Automóvil Europa. Madrid 1992.
Batt, J.: East Central Europe from Reform to Transformation. London 1991.
Bayard, J-F.–Ellis, S.–Hibou, B.: La criminalisation de l'Etat en Afrique. Brüsszel 1997.
Bearman, J.: Qadhafi's Libya. London 1986.
Behbehani, H. S. H.: The Soviet Union and Arab Nationalism, 1917–1966. London 1986.
Beke I.: Az Egyesült Államok politikai lexikona. Budapest 1995.
Bell, C.: The Diplomacy of Detante: The Kissinger Era. New York 1977.
Benke J.: Az arabok története. Budapest 1987.
Berend T. I.: Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990. Budapest 1999.

Bethell, N.: The Palestine Triangle. New York 1991.
Bialer, S.: The Soviet Paradox. External Expansion, Internal Decline. New York 1986.
Birmingham, D.: Portugália története. Budapest 1998.
Bischof, G.: Austria in the First Cold War 1945–1955. New Brunswick 1993.
Blacker, C. D.: Hostage to Revolution. Gorbachev and Soviet Security Policy 1985–1991. New York 1993.
Blahó A. (szerk.): Európai integrációs alapismeretek. Budapest 2002.
Boniface, P.: Manuel de Relations Internationales. Párizs 1988.
Brands, H. W.: Into the Labyrinth: The United States and the Middle East 1945–1993. New York 1994.
Brass, P.: The Politics of India since Independence. Cambridge 1990.
Brogan, H.: Kennedy. Budapest 1997.
Brown, L. C.: Diplomacy in the Middle East: The international relations of regional and outside powers. London–New York 2004.
Brugmans, H.: L'Idée Européenne 1920–1970. Brugges 1970.
Brzezinski, Z. K.: The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century. New York 1989.
Brzezinski, Z. K.: The Soviet Bloc. Unity and Conflict. Cambridge 1967.
Brzezinski, Z. K.: A nagy sakktábla. Amerika világelsősége és geostratégiai feladatai. Budapest 1999.
Búr G.: Nelson Mandela. Budapest 1988.
Burchett, W.: Dél-Afrika felkel. Forradalom Angolában, Mozambikban, Rhodesiában, Namíbiában és Dél-Afrikában. Budapest 1980.
Burgat, F.: L'Islam dans le monde. Párizs 1995.
Büky B.: Visszapillantás a hidegháborúra. Budapest 2001.
Calvert, P.: The International Politics of Latin America. Manchester 1994.
Carter, G. M.–O'Meara, P. (szerk.): African Independence: The first twenty-five years. Bloomington 1985.
Champton, R.J.: A Short History of Modern Bulgaria. Cambridge 1987.
Chandra, B.–Mukherjee, M.–Mukherjee, A.: India after Independence. 1947–2000. New Delhi 2000.
Chasteen, J. C. (szerk.): The Contemporary History of Latin America. London 1993.
Chazan, N.: Politics and Society in Contemporary Africa. Boulder 1999.
Chikeka, C. O.: Britain, France, and the New African States: A study of post independence relationships 1960–1985. Lewiston 1990.
Chipman, J.: French Power in Africa. Oxford 1989.
Church, P.: A Short History of South-East Asia. Singapore 2006.
Clapham, C.: Africa and the International System: The politics of state survival. Cambridge 1996.
Cohen, M. J.: Palestine and the Great Powers 1945–1948. Princeton 1982.
Collins, L.–Lapierre, D.: Szabadság éjfélkor. India függetlenné válásának drámai története. Budapest 2001.
Craig, R. N.: Black Earth, Red Star. A History of Soviet Security Policy 1917–1991. Ithaca 1992.
Creighton, D.: The Story of Canada. London 1971.
Cross, C. The Fall of the British Empire. London 1968.
Csoma M.: Korea – egy nemzet, két ország. Budapest 2008.
Dahm, B.: Sukarno and the Indonesian Independence. Ithaca 1969.
Dauphin-Menunier, A.: Histoire du Cambodge. Párizs 1968.
Davidson, B.: Gerillaháborúk Afrikában. Budapest 1984.
Davies, N.: Európa története. Budapest 2001.
Delors, J.: Le nouveau concert européen. Párizs 1992.
Di Nolfo, E.: Storia delle relazioni internazionali. 1918–1992. Róma–Bari 1994.
Diószegi I.–Harsányi I.–Krausz T.–Németh I. (szerk.): 20. századi egyetemes történet. 1–3. köt. Budapest 1995.
Duroselle, J.-B.: Európa népeinek története. Budapest é. n.
Duroselle, J.-B.: Histoire diplomatique de 1919 ános jours. Párizs 1993.
Egedy G.: Ausztrália története. Budapest 2000.
Egedy G.: Nagy-Britannia története 1945–1987. Budapest 1991.
Európa számokban. Luxemburg 1997.
Fage, J. D.: Afrika története. Budapest 2004.
Fairbank, J. K.: China. A new history. Cambridge–London 1992.
Fairbank, J. K.: The United States and China. Cambridge, Mass. – London 1992.

Faludi P.: Korea története 1945-től 1995-ig. Budapest 1996.
Fausto, B.: A Concise History of Brazil. Cambridge 1999.
Fejtő F.: A népi demokráciák története. 1–2. köt. Budapest 1991.
Ferraris, V. L.: Manuale della politica estera italiana, 1947–1993. Róma–Bari 1996.
Finkelstein, N. G.: Image and Reality of the Israel Palestine Conflict. London–New York 1995.
Fischer F.: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai. Pécs 2001.
Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története. Budapest 1997.
Fontaine, A.: Histoire de la Guerre Froide. I–II. köt. Párizs 1994.
Forgács I.: Neokonzervatív fordulat az Egyesült Államokban. Budapest 1987.
Foster, L. V.: Mexikó története. Budapest 1999.
Fülöp M.–Sipos P.: Magyarország külpolitikája a XX. században. Budapest 1998.
Gaddis, J. L.: Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése. Budapest 2001.
Gaddis, J. L. : The Cold War. A New History. New York 2005.
Gati, C.: The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition. Bloomington 1990.
Gazdag F.: A második pillér: van-e az Európai Uniónak külpolitikája? Budapest 2000.
Gazdag F.: Az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikája. Budapest 2003.
Gazdag F.: Franciaország története 1945–1995. Budapest 1997.
Gazdag F.: Európai integrációs intézmények. Budapest 2002.
Gilbert, M.: Izrael története. Budapest 1998.
Golan, G.: Moscow and the Middle East: New thinking on regional conflict. London 1992.
Goldschmidt, A. J.: A Közel-Kelet rövid története. Budapest 1997.
Greene, R. E. (szerk.): The West and the Sovieet Union. Politics and Policy. New York 1990.
Grenville, J.: The History of the World. London 2007.
Groehler, O.: A koreai háború. Budapest 1981.
Gromiko, A.–Ponomarev, B.: Isztorija vnyesnyej polityiki SzSzSzR 1945–1975. Moszkva 1976.
Hahner P.: Az Egyesült Államok elnökei. Budapest 1998.
Halliday, F.: The Middle East in International Relations: Power, politics and ideology. Cambridge–New York 2005.
Heldman, D. C.: The USSR and Africa: Foreign policy under Khrushchev. New York 1981.
Herzog, C.: The Arab–Israeli Wars: War and Peace in The Middle East. New York 1984.
Hirn, W.: Kína. A nagy falat. Budapest 2006.
Hiro, D.: The Longest War: The Iran–Iraq conflict. New York 1991.
Hobsbawm, E.: A szélsőségek kora. A rövid 20. század története. H. n. 1994.
Horne, A.: A Savage War of Peace. Algeria 1954–1962. London 1977.
Horváth Z.: Kézikönyv az Európai Unióról. Budapest 2005.
Hourani, A.–Khoury, P. S.–Wilson, M. C.: The Modern Middle East: A Reader. London 2004.
Hourani, A.: Europe and the Middle East. Berkeley 1980.
Howard, M.-L.–Louis, W. R. (szerk.): Oxford Világtörténet a 20. században. Budapest 2002.
Hunya G. (szerk.): Románia 1944–1990. Budapest 1990.
Hurewitz, J. C.: The Middle East and North Africa in World Politics. New York 1976.
Ismael, T.: Iraq and Iran Roots of Conflict. Syracuse 1982.
J. Nagy L.: Az arab országok története a XIX–XX. században. Budapest 1997.
J. Nagy L.: Az európai integráció politikai története. Szeged 1999.
Jacobson, M.: Finnország: mítosz és valóság. Budapest 1990.
Jian, Ch.: Mao's China and the Cold War. North Carolina 2000.
Johnson, P.: A modern kor. A huszadik század igazi arca. H. n. 2000.
Jones, C. D.: Soviet Influence in Eastern Europe. Political Autonomy and the Warsaw Pact. New York 1981.
Jones, R. A.: The Soviet Concept of Limited Sovereignity from Lenin to Gorbachev. Houndmills–Basingstoke 1990.
Jordán Gy.–Tálas B.: Kína a modernizáció útján a XIX-XX. században. Budapest 2005.
Jordán Gy.: Kína története. Budapest 1999.
Jordán Gy.: Tajvan története. Budapest 2005.
Kalmár Gy.: Indira Gandhi. Budapest 1985.
Keen, B.–Wasserman, M.: A History of Latin America. Boston 1988.
Kende T. (szerk.): Európai közjog és politika. Budapest 2003.

Kennedy, P.: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Budapest 1992.
Kiss. J. L. (szerk.): A Huszonötök Európái. Közösségi politikák – nemzeti politikák. Budapest 2005.
Kissinger, H.: Diplomácia. Budapest 1996.
Kollár Z.: Dél Keresztje alatt. Latin-Amerika latin-amerikanizálása. Budapest 1996.
Kramer, H.: A Changing Turkey. Washington 2000.
Kramer, M.: Arab Awakening and Islamic Revival: The politics of ideas in the Middle East. New Brunswick 1996.
LaFeber, W.: America, Russian and the Cold War 1945-1996. New York 1996.
Laidi, Z.: The Superpowers and Africa: The constraints of a rivalry, 1960–1990. Chicago 1990.
Láng I.: Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája. Budapest 1988.
Láng I.: Az Egyesült Államok története 1945 után. A Truman-korszak. Budapest 1995.
Laskier, M. M.: Israel and the Maghreb: From statehood to Oslo. Gainesville 2004.
Lefebvre, D.: A szuezi ügy. Budapest 1999.
Lévesque, J.: 1989. La Fin d'un Empire. L'URSS et la libération de l'Europe de l'Est. Párizs 1995.
Lewis, B.: The Middle East. A Brief History of the Last 2000 Years. New York 1995.
Lukacs, J.: A XX. század és az újkor vége. Budapest 1994.
Lukacs, J.: Az Egyesült Államok 20. századi története. Budapest 2002.
Magnarella, P. J. (szerk.): Middle East and North Africa: Governance, Democratization, human rights. Aldershot 1999.
Magyarics, T.: Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Budapest 2000.
Malkasian, C.: The Korean War. Oxford 2001.
Mammarella, G.–Cacace, P.: Storia e politica dell'Unione Europea. Róma 1988.
Mazeran, H.: L'Ocean Indien, un enjeu pour l'Occident. Párizs 1987.
McMahon, RJ.: The Cold War on the Periphery: United States, India and Pakistan. New York 1996.
Medvegyev, A.: Raszpad: Kak on nazreval v mirovoj szisztyeme szocializma. Moszkva 1994.
Medvegyev, R. A.: Hruscsov. Politikai életrajz. Budapest 1989.
Melman, Y.–Raviv, D.: Igaz barátok. Budapest 1997.
Mezei G.: Helyreállított Európa. Budapest 2001.
Mezei G.: Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945–1961. Budapest 1999.
Milner-Gulland, R.–Dejevsky, N.: Az orosz világ atlasza. Budapest 2000.
Morris, B.: The Birth of the Palestinian Refugee Problem 1947–1949. Cambridge 1987.
Murray, J.: Az afrikai világ atlasza. Budapest 2003.
N. Rózsa E. (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában. Budapest 2005.
Németh I.: Németország története. Az egységtől az egységig 1871–1990. Budapest 2002.
Niederhauser E.: Kelet-Európa története. Budapest 2001.
Nnoli, O. (szerk.): Ethnic Conflicts in Africa. Dakar 1998.
Nogee, J. L.: Soviet Foreign Policy since World War II. New York 1988.
Nugent, P.: Africa since Independence: A comparative history. Basingstoke–New York 2004.
Oren, M. B.: Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East. New York 2002.
Oszetky T.: Arab–izraeli háborúk 1948–1982. Budapest 1984.
Ovendale, R.: Britain, the United States, and the Transfer of Power in the Middle East 1945–1962. New York 1996.
Paczkowski, A.: Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989. Budapest 1997.
Palánkai T.: Az európai integráció gazdaságtana. Budapest 1996.
Pándi L.: A kelet-európai diktatúrák bukása. Szeged 1991.
Peters, J.: Pathways to Peace: The Multilateral Arab–Israeli Peace Talks. London 1996.
Polonyi P.: Kína története. Budapest 1994.
Prendergast, J.: Frontline Diplomacy: Humanitarian aid and conflict in Africa. Boulder 1996.
Price, R.: Franciaország története. Budapest 1994.
Pritz P. (szerk.): Magyarország helye a 20. századi Európában. Budapest 2002.
Quandt, W. B.: Camp David: Peacemaking and Politics. Washington 1986.
Quandt, W. B.: Saudi Arabia in the 1990s. Washington 1981.
Rauch, G. – Misiunas, R. – Taafepera, R.: A balti államok története. Budapest 2000.
Reishauer, E.: Japán története. Budapest1995.
Réti Gy.: Albánia sorsfordulói. Budapest 2000.

Roberts, M.: Európa története. 2. köt. 1900–1973. Budapest 1992.
Roberts, P.: Az olajkorszak vége. Budapest 2005.
Robins, P.: Turkey and the Middle East. London 1991.
Romano, S.: Guida alla politica estera italiana. Milánó 1993.
Romsics I.: A XX. század rövid története. Budapest 2007.
Ross, D.: The Missing Peace: The inside story of the fight for Middle East peace. New York 2004.
Ross, R.S.: China, the United States, and the Soviet Union: Tripolarity and Policy Making in the Cold War. New York 1993.
Rostoványi Zs.: Az iszlám világ és a Nyugat. Budapest 2004.
Rostoványi Zs.: Együttélésre ítélve – zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért. Budapest 2006.
Rostoványi Zs.: Az arab Kelet a világgazdaságban. Budapest 1987.
Salgó L.: A szuezi háromszög. Szuez–Algír–Budapest. Budapest 1986.
Salgó L.: De Gaulle diplomáciája 1945–1969. Budapest 1972.
Salgó L.: Ho Si Minh. Budapest 1984.
Salibi, K.: A House of Many Mansions: the History of Lebanon Reconsidered. London 1988.
Schaller, M.: The American Occupation of Japan. The Origins of Cold War in Asia. Oxford 1985.
Schöllgen, G.: Geschichte der Weltpolitik von Hitler bis Gorbatschow 1941–1991. München 1996.
Schraeder, P. J.: United States Foreign Policy toward Africa: Incrementalism, crisis and change. Cambridge 1994.
Schulze, R.: A modern history of the Islamic world. London 2000.
Shaw, T. M.: Conflict and Peace-building in Africa: The regional dimensions, Helsinki 2003.
Sienkiewicz, M.: Az indokínai háború 1945–1975. Budapest 1982.
Skidmore, T. E. – Smith, P. H.: Modern Latin America. Oxford 1992.
Smith, G.: The Baltic States. London 1996.
Stone, R. W.: Satellites and Commissars. Strategy and Conflict in the Politics of the Soviet-Bloc Trade. Princeton, NY 1996.
Szarka L.: A szlovákok története. Budapest 1993.
Szász Z.: A románok története. Budapest 1993.
Szokolay K.: Lengyelország története. Budapest 1989.
Talbot, I.: Pakistan: A Modern History. New York 1998.
Tarbai G.: Indonézia társadalmi, politikai fejlődése a XX. században. Budapest 1983.
Taylor, I.–Williams, P. (szerk.): Africa in International Politics: External involvement on the continent. London 2004.
Tenigl-Takács G.: India története. Budapest 1997.
Thomson, A.: An Introduction to African Politics. London–New York 2004.
Tillman, S. P.: The United States in the Middle East. Interests and obstacles. Bloomington 1982.
Timmerman, K. E.: The Death Lobby: How The West Armed Iraq. New York 1991.
Topolski, J.: Lengyelország története. Budapest 1989.
Totman, C.: Japán története. Budapest 2006.
Ulam A.: Dangerous Relations. The Soviet Union in World Politics 1970–1982. Oxford New York 1983.
Ulam A.: Expansion and Coexistence. Soviet Foreign Policy 1917–1973. New York 1974.
Urwin, D.: A közös Európa. Az európai integráció 1945-től napjainkig. Budapest 1999.
Walker, M.: The Cold War. A History. New York 1994
Waterbury, J.: The Egypt of Nasser and Sadat. Princeton 1983.
Wiest, A.: The Vietnam War. 1956--1975. Oxford 2002.
Williams, A.: Britain and France in the Middle East and North Africa 1914–1967. London 1968.
Wright, R.: In The Name of God: The Khomeini Regime. New York 1989.
Wright, S. (szerk.): African Foreign Policies. Oxford 1999.
Yearbook of the European Communities.
Young, J. W.: Britain and European Unity 1945–1992. London 1993.
Young, J. W.: Cold War Europe 1945–1989. A political history. London 1991.
Zorgbibe Ch.: Histoire des relations internationales 1945–1962. Párizs 1995.
Zorgbibe Ch.: Histoire des relations internationales 1962 nos jours. Párizs 1995.
Zöllner, E.: Ausztria története. Budapest 2000.

5. Nemzetközi politika elmélete, geopolitika, biztonságpolitika
Ahmann, R. (szerk.): The Quest of Stability. Problems of Western European Security 1918–1957. Oxford 1993.
Almond, G. A.–Powell, G. B.: Összehasonlító politológia. Budapest 1996.
Bibó I.: A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. In Bibó I.: Válogatott tanulmányok. 4. köt. Budapest 1990.
Chaliand, G.–Regeau, I. P.: Strategic Atlas: A Corporative Geopolitics of the World's Power. New York 1985.
Deighton, A.: Western European Union 1954–1997: Defence, Security, Integration. Oxford 1997.
Dunay, P.–Gazdag, F.: A helsinki folyamat: az első húsz év. Tanulmányok és dokumentumok. Budapest 1995.
Dunay P. – Gazdag F. (szerk.): Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok, dokumentumok. Budapest 1997.
Gazdag, F. (szerk.): Biztonságpolitika. Budapest 2001.
Holden, G.: The Warsaw Pact. Security and Block Politics. Tokió 1989.
Huntington, S. P.: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest 2001.
Johnson, S.: Black Globalism: The international politics of a non-state nation. Aldershot 1998.
Kardos J.–Simándi I. (szerk.): Európai politikai rendszerek. Budapest 2002.
Merle, M.: Sociologie des Relations Internationales. Párizs 1988.
Mitrany, D.: A Working Peace System. Chicago 1966.
Moreau Defarges, P.: Problemes stratégiques contemporains. Párizs 1992.

6. Nemzetközi jog, nemzetközi szervezetek
Barbi B.: Az ASEAN. A Délkelet-ázsiai Nemzetek Szervezetéről. Budapest 1982.
Bokorné Szegő H.: Nemzetközi jog. Budapest 2003.
Blahó A.–Prandler Á. (szerk.): Nemzetközi szervezetek és intézmények. Budapest 2005.
Brownlie, I.: Principles of Public International Law. Oxford 2003.
Bruhács J.: Nemzetközi jog I–III. Budapest–Pécs 1999.
Gömbös, E. (szerk.): Alapvető tények az ENSZ-ről. Budapest 2000.
Halmai G.–Tóth G. A. (szerk.): Emberi jogok. Budapest 2003.
Hárs E.: A nemzetközi szervezetek világa. Budapest 1982.
Herczegh G. (szerk.): Nemzetközi jog. Budapest 1993.
Lamm V.–Peschka V. (szerk.): Jogi lexikon. Budapest 1999.
Nagy K.: Nemzetközi jog. Budapest 1999.
Nguyen Q. D.–Daillier, P.–Alain, P.–Kovács P.: Nemzetközi jog. Budapest 2003.
Prandler, A.: Az ENSZ Biztonsági Tanácsa. Budapest 1974.
Shaw, M. N.: Nemzetközi jog. Budapest 2001.
Székely G.: Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története. Budapest 1998.
Tisovszky, J.: Az ENSZ és a békefenntartás. Budapest 1997.
Yearbook of International Organizations.
Zádor, T.: Főtitkárok az ENSZ-ben. Budapest 1984.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

TÖRTÉNETE

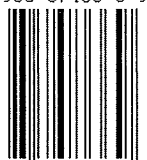
1941-1991

Az Antall József Tudásközpont 2010-es alapítása óta szem előtt tartja a felsőoktatásban felmerülő legfrissebb igényeket. Oktatási és kiadói tevékenységével újabb lehetőségeket kíván teremteni az egyetemi hallgatók versenyképes képzésének támogatásához. A szüntelenül változó elvárások és kompetenciák hálójában nem elhanyagolható a múltbeli események és folyamatok pontos ismerete sem, hiszen a 21. század egyetemistája csak ezek birtokában képes értelmezni korunk szövevényes nemzetközi rendszerét.

A Tudásközpont tankönyvkiadói munkájának köszönhetően ismét elérhetővé válik a *Nemzetközi kapcsolatok története 1941–1991* c. kötet a nemzetközi tanulmányok szakos egyetemi hallgatók, illetve minden, a diplomáciatörténet iránt érdeklődő olvasó számára.

Tartalmi és műfaji szempontból a könyv az egyetemi jegyzet és az egyetemi tankönyv ideális ötvözete. Terjedelmét illetően jóval rövidebb és lényegre törőbb az egyetemi tankönyveknél, az egyetemi jegyzeteknél viszont átfogóbb képet ad a második világháború és a hidegháború vége közötti időszakról. A tankönyv struktúrája, a fejezetek azonos logika szerinti felépítése elősegíti a gyors megértést és a hatékony tanulást.

963-87486-6-9

2600 Ft

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETE 1941-1991

Horváth Jenő – Paragi Beáta – Csicsmann László

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

TÖRTÉNETE

1941-1991